

Ára: 1600 Ft

A NAPVILÁG KIADÓ LEGFRISSEBB KÖTETE

Edward Prime-Stevenson
**IMRE :
EGY EMLÉKIRAT**

Fordította és jegyzetekkel ellátta:
BOJTI ZSOLT

Edward Prime-Stevenson regénye az 1900-as évek Budapestjére invitálja olvasóját. A mű 1906-ban íródott, de sokáig csak igen szűk körben volt hozzáférhető, csak angolul és később németül. Az elbeszélő, egy Oswald nevű angol (ez vélhetőleg magát a szerzőt takarja), megismerkedik egy Imre nevű fiatal katonatiszttel, és az első pillanattól valami különös harmónia köti össze őket. Mindketten magányosak, és mindketten egy súlyos titkot hordoznak: a férfiak iránti vonzalmukat.

Nem mernek megnyílni egymás előtt, félnek az elutasítástól – míg végül mindketten rájönnek: ez bizony szerelem, ezen nincs mit titkolni. De vajon nem nőies dolog-e egy férfibe beleszeretni? Nem beteges dolog-e az ilyesmi? – merül föl mindkettőjükben a kínzó kétség. És mint minden szerelem, Oswald és Imre kapcsolata is számos csalódáson, örömon, keserúségen át jut el a végkifejletig. Közben Prime-Stevenson bemutatja a századfordulós Magyarországot (úgy tűnik, valóban járt itt, tudott magyarul is!), meg az akkoriban egyre népszerűbb pszichológiai gondolkodást, adottság és választás izgalmas sorskérdéseit.

(Nádasy Ádám, a kiadás lektora)

A „hagyományostól” eltérő tartalmú, annál sokszínűbb kötet 20% kedvezménnyel kapható a 2021-es Könyvéten, Villányi úti könyvesboltunkban, valamint webáruházunkban!

www.napvilagkiado.eu

MOZGÓ VILÁG

2021/7-8

7-8 MOZGÓ VILÁG

2021/7-8

Mihályi Péter és Szelényi Iván tanulmánya • Vadai Ágnessel beszélget Rádai Eszter • Tamás Gáspár Miklós a filozófia múltjáról • Egressy Zoltán filmforgatókönyve • Berta Ádám, Ross Károly és Ferdinandy György prózája • Lángh Júlia afrikai olvasókönyve • Várady Tibor dokumentum-novellája • A Velencei Charta halála: műemlékvédelmi és emlékezetpolitikai konferenciánk előadásai

Almási Miklós • Csepeli György • Csengery Kristóf • Dalos György • Gárdonyi László • György Péter • Fejes Katalin • Ferkai András • Gömöri György • Hargitai Miklós • Jenei Gyula • Kőrösi Imre • Lővei Pál • Markó Béla • Mélyi József • Mezős Tamás • Nyilas Atilla • Parászka Boróka • Pető Iván • Pótó János • P. Szűcs Julianna • Révész Sándor • Sisa József • Stuber Andrea • Szonday Szandra • Vadas József • Váradi Júlia • Végel László

Mozgó-lexikon
A–Z

ALMÁSI MIKLÓS 1932-ben született Budapesten. Esztéta, filozófus, az MTA rendes tagja, Széchenyi-díjas. Legutóbbi könyve: *Az abszurd Shakespeare. Rendhagyó olvasópróbák* (2020).

BERTA ÁDÁM 1974-ben született Szege-den. Író, műfordító, az Európa Könyvkiadó szerkesztője. Legutóbbi könyve: *Nem attól vizes a hal* (2019).

CSENGERY KRISTÓF 1957-ben született Budapesten. Déry Tibor- és Szabolcsi Bence-díjas költő, zenetörténész, zenekritikus. Legutóbbi verseskötete: *Dalok könyve* (2012).

CSEPELI GYÖRGY 1946-ban született Budapesten. Szociálpszichológus, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *Ember 2.0* (2020).

DALOS GYÖRGY 1943-ban született Budapesten. Író, történész, publicista; 1995 óta Berlinben él. Legutóbbi könyve: *Tíz esztendő – Európai naplójegyzetek* (2016).

EGRESSY ZOLTÁN 1967-ben született Budapesten. Író, költő. Legutóbbi könyve: *A déli szél balladája* (2019).

FEJES KATALIN 1968-ban született Budapesten. Az ELTE Szociológia doktorandusza.

FERDINANDY GYÖRGY 1935-ben született Budapesten. Író, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *Tambo* (2021).

FERKAI ANDRÁS 1953-ban született Budapesten. Építészettörténész, harminc éven át a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem tanára volt. Legutóbbi könyve: *Modern házak és lakóik: a Napraforgó utcai kislakásos mintatelep története* (2019).

GÁRDONYI LÁSZLÓ 1986-ban született Budapesten. Művészettörténész, esztéta.

GÖMÖRI GYÖRGY 1934-ben született Budapesten. Irodalomtörténész, költő, egyetemi tanár. Legutóbbi műve: *Magyar „apostol” Angliában* (2020).

GYÖRGY PÉTER 1954-ben született Budapesten. Esztéta, médiakutató, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *Faustus Afrikában* (2018).

HARGITAI MIKLÓS 1969-ben született Budapesten. 1994-től a lap bezárásáig a Népszabadság újságírója volt, Hevesi Endre-

Bossányi Katalin-díjas. Legutóbbi könyve: *És bocsásd meg vétkeinket* (2018).

JENEI GYULA 1962-ben született Abádszalókon. Költő, tanár, újságíró, az Eső irodalmi lap alapító főszerkesztője. Legutóbbi kötete: *Mindig más* (2018).

KŐRIZS IMRE 1970-ben született Budapesten. Költő, egyetemi oktató. Legutóbbi kötete: *A másik pikk bubi* (2016).

LÁNGH JÚLIA 1942-ben született Budapesten. Író, műfordító, újságíró. Legutóbbi könyve: *Macskák és férfiak. Hármaskönyv* (2014).

LŐVEI PÁL 1955-ben született Budapesten. Művészettörténész, az MTA doktora.

MARKÓ BÉLA 1951-ben született Kézdivásárhelyen. József Attila-díjas költő, író, politikus. Az RMDSZ volt elnöke. Legutóbbi könyve: *Egy mondat a szabadságról* (2020).

MÉLYI JÓZSEF 1967-ben született Budapesten. Művészettörténész, a Magyar Képzőművészeti Egyetem oktatója.

MEZŐS TAMÁS 1951-ben született Baján. Okleveles építőmérnök, műemlékvédelmi szakmérnök, egyetemi tanár.

MIHÁLYI PÉTER 1953-ban született Budapesten. Közgazdász, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *A magyar gazdaság útja az adósságválságba 1945–2013* (2013).

NYILAS ATILLA 1965-ben született Budapesten. Költő, szerkesztő. Legutóbbi műve: *Szerelémyerek* (2010).

PARÁSZKA BORÓKA 1976-ban született Gyergyószentmiklóson. Bossányi Katalin-díjas publicista, író; Marosvásárhelyen él.

PETŐ IVÁN 1946-ban született Budapesten. Levéltáros, történész. 1990 és 2010 között az SZDSZ országgyűlési képviselője.

PÓTÓ JÁNOS 1956-ban született Kaposváron. Történész, az ELTE BTK címzetes egyetemi docense. Legutóbbi könyve: *Nagy Imre emlékhelyei* (Hajdú József fotográfussal, 2013).

P. SZÜCS JULIANNA 1946-ban született Budapesten. művészettörténész, kritikus, egyetemi tanár. Lapunk főszerkesztője. Legutóbbi könyve: *Nagytotál* (2019).

RÁDAI ESZTER 1946-ban született Budapesten, Pulitzer-emlékdíjas újságíró.

RÉVÉSZ SÁNDOR 1956-ban született Budapesten. Pulitzer-emlékdíjas újságíró, a Népszabadság volt főszerkesztője, a HVG munkatársa. Legutóbbi könyve: *Dobi István – A nincstelen parasztfiú útja a hatalomba* (2020).

ROSS KÁROLY 1954-ben született Egyeden. Angol–magyar szakos tanár. Legutóbbi könyve: *Ártériek* (2014).

SISA JÓZSEF 1952-ben született Budapesten. Művészettörténész, az MTA doktora, a Pécsi Tudományegyetem professor emeritusa. Legutóbbi műve: *Az Országház építése és művészete* (szerk., 2020).

STUBER ANDREA 1960-ban született Budapesten. Színházi kritikus, újság- és naplói. A Spiritusonline.hu gyermek- és ifjúsági színházi portál főszerkesztője.

SZELÉNYI IVÁN 1938-ban született Budapesten. Széchenyi-díjas szociológus, egyetemi tanár, az MTA rendes tagja, a Yale Egyetem professzora. Legutóbbi könyve: *Hogyan legyünk milliárdosok?* (2010).

SZONDAY SZANDRA 1983-ban született Budapesten. Költő, író. Legutóbbi könyve: *Lamento* (2016).

TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS 1948-ban született Kolozsváron. Filozófus. Legutóbbi könyve: *Antitézis* (2021).

VADAS JÓZSEF 1946-ban született Budapesten. Művészettörténész, egyetemi tanár. Legutóbbi könyve: *A magyar iparművészet története* (2014).

VÁRADY JÚLIA 1948-ban született Budapesten. Újságíró, riporter, a Klubrádió munkatársa. Legutóbbi könyve: *Saul útja* (2016).

VÁRADY TIBOR 1939-ben született Nagybecskereken. Jogtudós, jogász, író. Legutóbbi könyve: *Mi történt Écskán?* (2019).

VÉGEL LÁSZLÓ 1941-ben született Szenttamáson (ma Szerbia). Kossuth-díjas író, kritikus. Legutóbbi könyve: *Temetetlen múltunk* (2019).

A borítót Váli Dezső tervezte.

Színes melléklet: *Ázbej Kristóf munkái*

KÉZRE

MOL + HYGI Fluid Disinfectant liquid

- + Antibacterial
- + Antiviral
- + Antifungal
- + With glycerin

Fertőtlenítő folyadék

- + Antibakteriális
- + Vírusölő hatású
- + Gombaölő hatású
- + Glicerinnel

200ml e

MOL + HYGI EGYMÁSÉRT

MOST A TÖRŐDÉS HAJT MÁR ELÉRHETŐ A MOL HYGI KÉZFERTŐTLENÍTŐ, HOGY EGYÜTT GONDOSKODHASSUNK A BIZTONSÁGRÓL

2020. április 20-tól a termékészlet erejéig. #torodeshajt #egymasert

Mihályi Péter – Szelényi Iván Rádai Eszter	3 17	Harminc év után <i>Tanulmány</i> Hogyan lehet gyarmatosítani Magyarországot? <i>Beszélgetés Vadai Ágnessel</i>
Tamás Gáspár Miklós	32	Van-e a filozófiának múltja? (Hiszen örök) <i>Tanulmány</i>
Gárdonyi László	42	Hipertext – <i>Ázbej Kristóf képeiről</i>
Markó Béla	48	Földrajz <i>Vers</i>
Gömöri György	49	Macska, jaj!, Träumerei <i>Versek</i>
Jenei Gyula	50	Légszomj 5. <i>Vers</i>
Nyilas Atilla	51	Egynyári jegyzetek <i>Vers</i>
Szonday Szandra	54	Repülés <i>Vers</i>
Egressy Zoltán	55	Gesztényeszív <i>Filmforgatókönyv</i>
Berta Ádám	68	Gergelyhajlítás <i>Regényrészlet</i>
Ross Károly	75	Az elveszített betűk <i>Novella</i>
Ferdinandy György	79	Leltár <i>Novella</i>
Fejes Katalin	82	Modern nők a neobarokk társadalomban <i>Tanulmány</i>
Lángh Júlia	96	Hamuban sült manióka <i>Részlet</i>
Várady Tibor	107	Magyar ügyek <i>Dokumentumnovella</i>

Hónapló

Dalos György	116	Raman és Szofija
Hargitai Miklós	119	Méhednek gyümölcse
Végel László	122	Foci és múnépdal
Parászka Boróka	125	A Szép Ernő-mosoly

Reflex

Révész Sándor	129	Isten, haza, erőszak
Dalos György	138	Eretnek hitvallás

-ról, -ről

Almási Miklós	144	Robert Capa üzen
Pető Iván	148	C) cikk (2) bekezdés
Stuber Andrea	152	Egy ágyban az ellenséggel
Csepeli György	155	Ahol nem vagy, ott vagy
Csengery Kristóf	158	Hangszerek, ha énekelnek
Kórizs Imre	161	Három fiatal költő
Vadas József	166	Az együttélés újratervezése
Mélyi József	170	Tandori emlékhasáb

A Velencei Charta halála?

– avagy műemlékvédelem és emlékezetpolitika
Magyarországon itt és most – *Konferencia*

P. Szűcs Julianna	174	<i>Bevezető</i>
Lővei Pál	177	Újmagyar műemlékvédelem
Mezős Tamás	186	A Velencei Charta halála
Mélyi József	194	Az emlékművek lehetséges jövője
Váradai Júlia	200	Amit lehet, mentsünk meg – <i>beszélgetés Erő Zoltánnal</i>
Ferkai András	212	Korhű vagy kortárs? – Viszonyulások a Horthy-korszak modern épületeihez
Sisa József	219	Kastélysors és kastély-helyreállítás Magyarországon
György Péter	229	A Kádár-kocka
Pótó János	236	Emlékezni és felejteni – Emlékműtrendek a rendszerváltozás óta
Vadas József	245	Budavári csali: a Szent István-terem

2

Harminc év után

(A szocializmusból a kapitalizmusba való átmenet ellentmondásai)

Nem tudják, de teszik

1989–90 pezsgős mámorában sokan azt hittük, hogy elérkezett a „történelem vége”, a világ jövője csak a liberális és a demokratikus kapitalizmus lehet. S valóban, mintha másfél évtizeden át a világ ebbe az irányba mozdult volna, nőtt a szabadnak, liberális kapitalista demokraciának nevezhető országokban élők aránya és száma, jöllehet a Föld népességének nagyobb része továbbra is kapitalistának besorolható, de liberálisnak vagy demokratikusnak aligha tekinthető rezsimekben élt. A *Freedom House* kimutatása szerint 2005 után azonban ez a trend megváltozott, és még ma is nő azok aránya, akik illiberális, autokratikus vagy éppenséggel diktatórikus rendszerekben, „nem szabad” országokban kénytelenek élni.

A nagy áttörést a *radikális jobboldali autokraták térnyerése idézte elő*: Narendra Modi Indiája, a magyar és a lengyel illiberalizmus, a trumpista Egyesült Államok és mindazok, akik a brexitért kampányoltak Angliában. Ezek a vezetők egy kívánatosnak gondolt, etnikailag homogén, szuverén nemzetállam nevében bírálják a világ globalizációs, multilateralizmusra törekvő tendenciáit. De feltámadt a már halottnak gondolt *radikális baloldali tradíció* is (a továbbiakban: *rad-bal* és *rad-jobb*). Kínában a kommunista párt elnöke, Hszi Csin-ping 2012-

ben elindította országát a maizmus puhább változata felé. A kínai minitát kényszerűen másolja Vietnám, Kambodzsa és Laosz – Észak-Korea-áról nem is beszélve. A rad-bal képes volt betörni a világpolitika szintjére az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában is.

Bár a rad-jobb és a rad-bal között lényeges a különbség a kapitalizmus megítélésében (a rad-jobbnak elég a szabad verseny nemzeti érdekeknek megfelelő korlátozása, a rad-bal fel akarja számolni a világkapitalizmus teljes rendszerét), de egyetértenek a liberális demokrácia kritikájában. Szándékaik ellenére a rad-jobb és a rad-bal meglepő szövetségét látjuk számos országban, így Magyarországon is. Marxszal szólva: nem tudják, de teszik.

Régen minden jobb volt?

A világfájdalom ritkán és régen használt, németből fordított kifejezése a magyar művelt köznyelvnek. Az a hiedelem, hogy régen minden jobb volt, illetve hogy a világ olyan mély gazdasági, politikai és morális válságban van, hogy csak egy radikális változás mentheti meg. Ennek *radikális jobboldali* változata a múlt idealizálása, a Nyugat hanyatlásának elmélete. A *radikális baloldali* változat szerint a kapitalizmus és a „burzsoá (liberális) demokrácia” totális meghaladásának igénye egyidejű a 19–20. századi gondolkodással.

A legfrissebb narratíva így hangzik: nőnek az egyenlőtlenségek, a túl-hajszolt növekedés miatt visszafordíthatatlanul pusztul a természeti környezet, sérül a biodiverzitás; már soha nem térhetünk vissza a koronavírus-járvány előtti korszakba. A radikális bal- és jobboldal egyetért abban, hogy a helyzet egyre rosszabb. A rad-jobb az ideális múltat akarja helyreállítani, a rad-bal állítólagos bajaink minden forrását, a kapitalizmust akarja megszüntetni.

Persze léteztek és vannak mindenféle gazdasági bajok. Az 1970-es évek új, azelőtt nem tapasztalt fejleménye volt a tőkés világgazdaság „stagflációs” válsága. Leállt a növekedés, és mégis volt infláció. Aztán jött a 2008-as nemzetközi pénzügyi válság, ami az Egyesült Államok ingatlanpiacáról indult ki, majd kis híján szétrobbantotta az eurózónát. A 2020-ban elkezdődött koronavírus-válság soha nem látott új fejezetet nyitott a világgazdaság történetében. Egy eddig ismeretlen, korábban nem létező vírus akkora világjárványt generált, hogy majd minden ország rákényszerült a gazdasági tevékenységek és az egyéni szabadságjogok korlátozására (*lockdown*). Tény, hogy a tőkés országokban évtizedek óta nőnek a vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségek.¹ Ez mind igaz és aggasztó, de ettől ez még nem az igazság. Nem igaz, hogy fél évszázaddal ezelőtt – vagyis 1968 előtt – minden jobb volt.

¹ Egyfajta módszertan szerint a vagyoni különbségek 1970 óta, a jövedelmi különbségek 1980 óta növekednek. Nemcsak a fejlett OECD-országokban, de az olyan fontos fejlődő országokban is, mint India, Kína, Indonézia, Dél-Afrika stb. Ld. Piketty, Thomas: *A tőke a 21. században*, Kossuth Kiadó, 2015.

Vegyük először a hosszabb távú globális perspektívát. A liberális piacgazdaság térnyerése az elmúlt két évszázadban rendkívüli fejlődést eredményezett. 1800-ban a világ népességének 85 százaléka élt napi 2 dollárnál kevesebből, 2017-re ez 9 százalékra csökkent.² 1800-ban a világ népességének 12 százaléka tudott írni és olvasni, 2017-re ez már 86 százalékra emelkedett.³ Nézzük a közelmúltat! Az 1970-es évek válságát két évtizedes gazdasági növekedés követte. A 2008-as pénzügyi válságot a világgazdaság két-három év alatt kiheverte, és jelen pillanatban úgy tűnik, hogy a koronavírus által elmélyített gazdasági visszaesést is dinamikus növekedési periódus követheti. A világ tőzsdéi mintha valami ilyesmire számítanának. Az biztos, hogy végeredményben a 2020-as éves GDP-adat nem volt drámai: az IMF szerint a világ össztermelése csak 3,3 százalékkal csökkent. S bár az egyenlőtlenségek az egyes országokon belül nőttek az elmúlt két-három évtizedben, az országok közötti egyenlőtlenségek, főleg Kína és India felemelkedése miatt, csökkentek.⁴ Részben az országok közötti egyenlőtlenségek további csökkenése érdekében a világ 8 milliárd lakosának – melyből 2050-re 10 milliárd lesz – a belátható évtizedeken belül több és nem kevesebb növekedésre van szüksége. Kérdés – méghozzá nehéz kérdés –, hogy miként lehet ez a növekedés környezetbarát, de az biztos, hogy a zéró vagy negatív

² A Világbank idevágó statisztikái kiszűrik az infláció, vagyis a pénzromlás hatását.

³ „Weltuntergang? Im Leben nicht.”, Der Spiegel, 2021. április 3.

⁴ Mihályi P. – Szelényi I.: *Az egyenlőtlenségek valódi természetéről*, Mozgó Világ, 2020. június.

növekedés (*degrowth*) elképzelhetetlen, illetve az emberiség messze túlnyomó része számára elfogadhatatlan. És végül igaz ugyan, hogy 2005 óta nő a „nem szabad”, „nem demokratikus”, „illiberális” rendszerek száma, de 1970 és 2005 között éppenséggel az ellenkező tendencia volt domináns, s a legutóbbi tizenöt év idáig ezt még nem tudta megsemmisíteni. 2020-ban még mindig több a „szabad” és „demokratikus” ország, mint amennyi 1970-ben volt.

A rad-jobb szemlélet egyik fontos állítása, hogy vissza kell térnünk múltba, szembe kell szállnunk a globalizáció okozta természeti és társadalmi pusztítással, és vissza kell állítanunk az etnikailag homogén, szuverén nemzetállamok rendszerét.⁵ A rad-bal úgy gondolja, hogy a kapitalista világrend 1970 óta folyamatosan „lejtmenetben” van. Ami a szemünk előtt most lejátszódik, az a kései kapitalizmus és a liberális demokrácia egymással párhuzamosan zajló haláltusája. A megoldás nem a múltba való visszatérés, hanem az igazi szocializmusért való küzdelem. Vissza Marxhoz!

Ennek az életérzésnek sajátos kelet-európai változata a rendszerváltás eddig eltelt bő harminc esztendejének negatív értékelése. A rad-jobb azzal érvel, hogy 1989-ben nem következett be rendszerváltás, és emiatt az első húsz év elveszett. A magyarországi narratíva szerint csak 2010-ben, a „fülkeforradalommal” kerültek a dolgok a helyükre. Másfelől viszont, amióta az „igazi” jobboldal kormányra került, Magyarország

„jobban teljesít”, és kezd visszatérni a Horthy-rendszerhez hasonló konzervatív társadalmi rendhez, amit a jelenlegi kormányzat szoborállításokkal és más szimbolikus aktusokkal egyenesen ünnepel. A rad-bal szerint volt ugyan rendszerváltás, de az rossz irányba történt. A hatalomra került „neoliberális” gondolat elpusztította a valamelyest ugyan torzult, de mégis sok szempontból jó irányba tartó Kádár-korszak gazdasági és társadalmi eredményeit. Ezt a baloldalon azzal is igazolni vélik, hogy a mai magyar társadalomban számottevő Kádár-nosztalgia van, talán erősebb is, mint a szintén létező Horthy- és Ferenc József-nosztalgia. A rad-bal interpretációja szerint az emberek többsége látja, hogy Kelet-Európát s ezen belül Magyarországot a világgazdaság félperifériájára szorították – például azzal, hogy a multik nekünk csak azt engedik meg, hogy összeszereljük a másutt megtervezett német-japán-amerikai autókat. A rad-jobbos interpretáció pregnáns megfogalmazása Csurka István nevéhez kötődik. Ő már előre megmondta (1987-ben Lakiteleken!), hogy a kapitalizmus „pincérmézetet” csinál a magyarból. Miután a rad-bal és a rad-jobb érvei közel állnak egymáshoz, nincs mit csodálkozni azon, hogy a közvéleménykutatások során azonosított átlagos magyar választók abszolút többsége (54 százalék) még 2020-ban is azt állította, hogy az emberek jobban éltek a Kádár-rendszerben, és mindössze a válaszdók 31 százaléka vélte úgy, hogy a magyar társadalom többsége ma többet megengedhet magának anyagi értelemben, mint 1990 előtt.⁶

⁵ Mihályi P. – Szelényi I.: *A nemzetállamok ellenforradalma, Élet és Irodalom*, 2018. június 1.

⁶ Pártállás szerint az MSZP (70 százalék) és a

És mi ennek a kudarcnak az egyik legfőbb oka? Sokak szerint a szét-húzás, a „turáni átok”,⁷ vagyis az önsorsrontó nemzeti karakter, amit – állítólag – az is bizonyít, hogy Magyarországon hagyományosan magas az öngyilkosságok száma és aránya. Sokan azt is a bizonyítékok közé sorolják, ami a 20. század magyar szellemi hagyatékának fontos és értékes része: Ady „komp-ország” diagnózisát és Bibó „zsákutcás történelem” metaforáját. Ennek a gondolatnak sajátos, széles körben elfogadott alváltozata az az állítás, hogy Magyarország „éltanulóból sereghajtóvá” vált, vagyis hogy az Antall-kormány idején, 1990 és 1994 között (úgy nagyjából) minden jó volt, és csak a szociálliberális kormányzás idején, a Bokros-csomag bevezetésekor romlott el minden.⁸

6

Szerintünk mindebből szinte semmi sem igaz. Cikkünkben három, a fentiekkel ellentétes állítást próbálunk meg bizonyítani.

1. Az elmúlt harminc év összességében nem volt a katasztrófák évtizede. Ma az ország társadalmilag és gazdaságilag lényegesen jobb helyzetben van, mint 1988-ban. A rendszerváltás nem kudarc volt, hanem siker.

DK (71 százalék) szavazói értékelték jobbnak a rendszerváltás előtti időszakot, de még a Jobbik támogatóinak 54 százaléka is így gondolkodott, sőt a Fidesz-szavazók egyharmada is. Ld. a Policy Solutions és a Friedrich Ebert Stiftung 2020 márciusában készült reprezentatív felmérését. https://www.policysolutions.hu/userfiles/Rendszervaltas30_final.pdf

⁷ Bár a „turáni átok” kifejezést ma már egyre ritkábban használják, de azért létezik. A 19. század második felében keletkezett legenda szerint a magyarok közötti örök viszálykodás egy honfoglalás kori átok következménye.

⁸ Ld. Matolcsy György: *Éllovasból sereghajtó – Elvesztett évek krónikája*, Éghajlat Könyvkiadó, 2008.

2. A történelmileg hasonló pályát befutó, környező országokkal összehasonlítva Magyarország nagyjában-egészében hasonlóan teljesített. Bár bizonyos területeken – például a privatizációban és a működő tőke importjában (FDI) – éllovas is volt, de a 90-es években megfigyelt és akkor számunkra kedvező számok jelentősége három évtized távlatából már csekély jelentőséggel bír.⁹

3. Voltak jobb és rosszabb évek a kormányzati politikától függően, de valójában – más országokhoz hasonlóan – Magyarország már évszázadok óta az európai félperiféria része, és máig az maradt. Igaz, hogy a félperiférián rekedt emberek „habitusa” is szerepet játszik a félperifériás helyzet újratermelődésében, de nem a habitus okozza a félperifériás helyzetet.¹⁰

A magyar rendszerváltás első három évtizedének antinómiái

Rátérnénk a rendszerváltás utáni magyar fejlődés sikereinek és kudarcainak értékelésére. Azt tapasztaljuk, hogy sokan egyetlen kőtömbből kifaragott, egyirányú utcának látják az 1989-es rendszerváltást követő bő harminc évet. Ez nem így volt, számos fontos közpolitikai ügyben oda-

⁹ 1994–98 között, az öt év átlagában a privatizációs bevételek aránya a GDP-ben egész Európában a legmagasabb volt (2,8 százalék), miközben a többi kelet-európai országban nem érte el az 1 százalékot sem! *CESi forum DICE Report*, 2010. 3. sz.

¹⁰ Azzal még lehet érvelni, hogy a félperiférián rekedt társadalmakban kialakulhat valamilyen a vesztésbe belenyugvó mentalitás, s ez nehezítheti a félperifériás helyzetből való kitörést. Ez a szegénység kultúrájához hasonló jelenség. A mélyszegénységben rekedteknek meg kell tanulniuk, hogy tudnak továbbélni saját nyomorúságukban. De nem a habitus okozza a szegénységet.

vissza fordulatok követték egymást az évek során.

Ha nem térkép e táj. Első példánk a területi gazdálkodás átalakulásairól szól. Tőlünk ne várja senki, hogy az 1990 utáni korszakot egyszerűen „liberális demokráciának” nevezzük, de egy fontos dimenzióban – s ez a „körzetesítés” és az „önigazgatás” – Magyarország 1990-ben, az akkor regnáló jobboldali kormány idején igencsak liberális és demokratikus irányba indult. 1990 körül vita volt arról, hogy miként kell a „tanácsokat” átkeresztelni. Az MDF jobbszárnya hajlott az „előjáróság” hagyományos nevére – legalábbis Budapest vonatkozásában –, és szeretett volna főispáni jogkörrel kinevezett figurákat állítani a megyék élére, de végül az „önkormányzat” lett a győztes, és a főispáni rendszer sem tért vissza. Manapság, amikor a kormány minden erővel arra törekszik, hogy az önkormányzatokat megfossza korábbi jövedelmüktől, van értelme úgy interpretálni a 2010 után történeteket, hogy nemcsak a fővárosból, de minden települési önkormányzattól egyre inkább „előjáróság” lesz. Mi ugyan annak idején nem voltunk az Antall-kormány hívei, de az 1990-es önkormányzati törvénnyel szimpatizáltunk.

Az 1990-es önkormányzati törvény a 60-as és 70-es években végrehajtott, sok kárt okozó körzetesítés elleni fontos lépés volt. Jóformán minden település visszakapta önkormányzatát és polgármester-választási jogát, s bár jórészt megmaradt az állami bevételek központosítása, de az önkormányzatok központi bevételekből való támogatásának kialakult a viszonylag jól kiszámítható rendszere. Az viszont igaz, hogy Budapesten

ezt az önkormányzati elvet szélsőséges módon valósították meg. A kerületek igen nagy hatáskört kaptak, s a főváros önkormányzatának már akkor sem volt kellő hatalma. A mából visszatekintve úgy tűnik, hogy ez súlyos hiba volt. Attól tartunk, hogy emiatt közvetetten e cikk egyik szerzője (Szelényi) is felelős. A főváros önkormányzatának kidolgozásában a fiatalon meghalt Vági Gábornak is jelentős szerepe volt, márpedig Vági egy rövid ideig Szelényi tanítványa volt – egyike a legkiválóbbaknak. Úgy tűnik, hogy Vági a Szelényi, Bibó és Erdei által inspirált önkormányzati „mániáját” túlságosan komolyan vette. Pedig Szelényi saját amerikai tapasztalatai alapján a problémát akár előre is láthatta volna. Egy sikeres nagyváros működéséhez szükség van egy „metropolitán” – azaz centralizált nagyvárosi – kormányzatra is. Ez például Los Angelesben szinte teljesen hiányzik, ami hatalmas problémákat okoz. Lehetetlen kialakítani a tömegközlekedés rendszerét, ha ebben az egyes városrészeknek vétőjoguk van. Az adott esetben például úgy, hogy nem engedik be a földalattit, nehogy az elit városrészekbe a szegények is bejuthassanak. Az ellenpélda New York városa, amely a problémát sokkal jobban oldotta meg. Ugyan a város öt városrészének van valamelyes önkormányzata, de a város egészének is van döntésképes, metropolitán kormányzata. Jobb lett volna, ha Budapesten a főpolgármesternek és hivatalának több, a kerületi polgármestereknek és hivatalaiknak kevesebb jogkört adtak volna. Ugyan Budapest még ma sem Los Angeles, de a New York-i minta hasznosabb lett volna 1990-ben.

Most nézzük az emberi jogi, szociális és etnikai kérdéseket! 2010 után, amikor a Nemzeti Együttműködés Rendszerének (NER) egyik fő célpontja az öngazgatási rendszer lett, kényes ügy azt hangsúlyozni, hogy emberi jogi, szociális és etnikai kérdésekben sem biztos, hogy a helyi döntések helyesebbek, mint amit ezekben a kérdésekben egy előrelátó, emberséges központi kormányzat képviselne. Kezdjük ennek kifejtését Gyöngyöspata esetével. A 2000-es évek elején Gyöngyöspata lakosságának mintegy 12 százalékát tekintették romának a faluban lakó nem romák. A roma gyerekek túlnyomó többségét „kisegítő osztályokba” utalták, ami a község nem roma többségének helyeslésével tállalkozott. A romák a diszkrimináció miatt bírósághoz fordultak, s a több fokon (tehát nem helyi, hanem megyei, illetve országos szinten) elvégzett bírósági eljárás után végül is a romáknak számottevő kárpótlást ítélt meg. Ezzel Gyöngyöspata többségi, nem roma népessége nem értett egyet. Ironikus, hogy a kormányzat, mely általában a községi-városi önkormányzatok korlátozására törekszik, helytelenítette, hogy – Orbán Viktor szavaival – „amíg a többség keccsöl egész nap”, a kisebbség munka nélküli jövedelemhez jusson. A gyöngyöspatai történet jól mutatta, hogy emberi jogi, etnikai kérdésekben a helyi döntés lehet rossz, s ahhoz képest az országos szintű bírósági állásfoglalás korrekciós szerepet tölthet be, még akkor is, ha az országos kormányzat ebben a konkrét ügyben inkább a helyi véleményekkel értett egyet. Egyébként a miskolci gettóvizsgálatok is azt mutatták, hogy sokszor nem szeren-

csés etnikai ügyeket a helyi önkormányzatra bízni.

Itt rövid kitérőt tennénk az amerikai helyzetre, hogy megmutassuk, a fenti ellentmondás egyáltalán nem kelet-európai vagy magyar sajátosság. A föderális berendezkedésű Egyesült Államokban hosszú története van annak, hogy a helyi rasszizmusokkal szemben éppenséggel nem helyi, hanem szövetségi szintű beavatkozásra van szükség. Így volt ez már a polgárháború idején is. Az északi államoknak háborúval kellett rákényszeríteniük a déliekre, hogy szabadítsák fel a rabszolgákat, majd az 1960-as években ismét Washington közbeavatkozására volt szükség, hogy a déli államok az iskolák integrációját elfogadják és szélsőséges rasszista politikáikat (külön illemhelyek borszín alapján, külön ülések a tömegközlekedésben feketék és fehérek számára, stb.) feladják. Ez a konfliktus az Egyesült Államok megalakítása óta él. John Adams, az USA második elnöke „föderalista” volt, s nagyobb szerepet szánt a központi kormányzatnak, alelnöke, az úgynevezett „demokratikus republikánus” Thomas Jefferson viszont a tagállamok autonómiáját képviselte, és Adamsot zsarnoksággal vádolta. Ebből az adminisztráción belüli harcból Jefferson került ki győztesen (ő lett az USA harmadik elnöke), de a konfliktus a mai napig nem oldódott meg. Mai szóhasználatlal élve, a demokraták inkább föderalisták, a republikánusok pedig inkább öngazgatáspártiak. Ezek a konfliktusok úgy-ahogy kezelhetők, amíg van egy közmegegyezéssel elfogadott alkotmány és független alkotmánybíróság. Ezzel együtt a mai napig ez a konfliktus az amerikai napi

politika egyik kulcskérdése, s ezt jól mutatta a 2020-as elnökválasztás is. E tekintetben nincs sok különbség az amerikai és a magyar helyzet között. Könnyen lehetséges, hogy a 2022-es magyarországi választás kulcskérdése az lesz, hogy a romaellenes retorikával fellépő Jobbik milyen mértékű befolyást tud szerezni az Orbán-rezsimmel szemben álló ellenzéki szavazók körében.

Bár a parlamenti kétharmaddal elfogadott és ezért társadalmilag (mondjuk népszavazással vagy egy szabadon választott alkotmányozó által) nem jóváhagyott magyar alaptörvény emberi jogi kérdésekben nincs messze az európai normáktól, de az Alkotmánybíróság nem elég független a végrehajtó hatalomtól. S még ha az AB merne is a végrehajtó hatalommal szembeni döntéseket hozni (a Kúria a gyöngyöspatai ügyben ezt megtette), a végrehajtó hatalom a parlamenti kétharmados többségével bármilyen törvényt, akár az alaptörvényt is megváltoztathatja (ezt is megtette Gyöngyöspata esetében).

Mondandónk lényege: nem egyértelmű, hogy a lokális vagy az országos szinten meghozott döntések méltányosabbak-e emberi jogi és szociálpolitikai szempontból. Ennek eldöntése mindenkorai társadalmi harcok kérdése. Mintha ma Magyarországon a döntések centralizációja, a „körzetesítés” leginkább a végrehajtó hatalom erősítését szolgálná. Mint Gyöngyöspata esete jelezte, a NER végrehajtó hatalma, ha politikai érdeke – a következő választáson várható szavazatok száma – úgy kívánja, nem fog kiállni az etnikai kisebbségek – a mi esetünkben a romák – jogai mellett.

Az illiberalizmus ideológiája – az etnikailag homogénnek konstituált „nemzet” érdekeinek elsődlegessége – is konzisztens ezzel a pragmatikus politikai érdekekkel. Romaügyben tehát rosszul vizsgázott az ország – a politikai elit is meg a közvélemény is. 1989 óta a cigányok helyzete keveset javult, sok fontos dimenzióban pedig egyenesen romlott. Azt is tényként fogadjuk el azonban, hogy ezen a téren a hozzánk hasonló helyzetű országok, Szlovákia, Bulgária vagy Románia ugyancsak kudarcot vallott a romakérdés megoldásában.¹¹

Az önkormányzatiság a rendszerváltás első két évtizedének „szent tehene” volt. Direkt módon senki nem támadta az önkormányzatokat, de az igaz, hogy nagyon korán megkezdődött valamiféle technokrata „újrakörzetesítés”. Ez felgyorsult az elmúlt évtizedben, különösképpen miután a 2019-es önkormányzati választásokon előretört a NER ellenzéke több városban is. Az újrakörzetesítés friss példája az a jogi szabályozás, amely a közel 6500 házi és gyermekorvosi rendelőt mintegy ezer praxisközösségébe vonná össze. Az érvek az országos településhálózati tervhez hasonlóan technokratikusak. Ha a törvény szellemét a gyakorlatban valóban alkalmaznák – bár tanulmányunk másik szerzője, Mihályi Péter szerint belátható időn belül erre nem kerül sor¹² –, akkor egy praxisban négy-öt

¹¹ A *Pew Research* közelmúltban végzett felmérése szerint a magyarok 61 százalékának van negatív (*unfavorable*) véleménye a romákról. Ez az arány Szlovákiában 76, Bulgáriában 68, Csehországban 66 százalék. <https://www.pewresearch.org/global/2019/10/14/minority-groups/>

¹² Ld. Mihályi Péter: *Vírus és hálapénz*, Mozgó Világ, 2020. december.

orvos és hasonló számú kisegítő személyzet egy fedél alatt fog dolgozni. A jogalkotó szándéka szerint így magasabb lesz az ellátás színvonala, csökkennek a költségek, s mindkettőben lehet igazság. Lehetséges, hogy a rendszert kidolgozó belügyminisztériumi szakértők így akarják megoldani, hogy legalább papíron minden kis faluban legyen „kötelezően illetékes” háziorvos. Ámde a praxisközösségek kialakítása a háromezer magyar falu jelentős részét háziorvosi ellátás nélkül hagyná. A háziorvosokra leginkább rászoruló idősöknek és betegeknek nincs autójuk, a vidéki tömegközlekedés gyengécske. Így autó nélkül sokuknak nehézkes – vagy lehetetlen – eljutni ilyen praxisközösségekbe. Valószínű, hogy az egészségügyet fenntartó államnak kevesebbe kerülne, ha 6500 rendelő helyett csak ezret kellene fenntartania, a távolabbi háziorvoshoz jutás emelkedő közlekedési költségeit ugyanis a betegeknek kellene viselniük. Valóban olcsóbb lenne, de kinek?

Utolértük Ausztriát? Tény, hogy 1989–1990-ben még a pesszimisták is azt remélték, hogy a rendszerváltás ára nem lesz annyira magas, mint amekkorának ténylegesen bizonyult. Nagyon széles körben – a taxifőrtől a közgazdász-akadémikusig, az NDK-tól a Szovjetunióig – általános volt az a vélekedés, hogy a szocialista gazdasági rendszer olyannyira diszfunkcionális (köznyelvi: annyi hülyeség van benne), hogy pusztán ezen elemek kihagyása önmagában is garancia a gyors növekedésre és a jó munkahelyek fennmaradására. Nagyon nem ez történt. Magyarországon – például – négy év alatt összesen 18 százalékkal csökkent a

GDP, a munkanélküliségi ráta pedig 2 százalékról 10 százalékra nőtt az 1989-et követő hat év során.

Azt azonban az érintettek és a csalódottak nemigen láthatták át, hogy ezt a két csapást nem a rendszerváltás okozta. Hanem fordítva: a csődközeli gazdasági helyzet kényszerítette ki a rendszerváltást¹³ – maradva a fentebbi szófordulatnál – az NDK-tól a Szovjetunióig. Azt sem lehetett világosan átlátni az első évtizedben, hogy a rendszerváltás legfőbb vesztesei Magyarországon a falun élők milliói lesznek, akik annak lettek a közvetlen áldozatai, hogy a kárpótlással és a nagyüzemi, állami mezőgazdaság szétverésével egyik hónapról a másikra 800 ezer agrár-ipari-adminisztratív és szolgáltató munkahely tűnt el faluhelyen. Azért is nehéz volt ezt akkor átlátni, mert a szocialista gazdálkodás utolsó két évtizedében mindenkinek úgy tűnt, hogy az agrárgazdálkodás akkori magyar modellje – a téészek és állami gazdaságok együttélése a háztájival – remekül fog működni a demokratikus, szabad és a külvilág felé nyitott piacgazdaságban is.

A rendszerváltás első évtizede sok fájdalmat okozott, de alapvetően mégis sikertörténet, s azon belül éppenséggel magyar sikertörténet is. Az alábbi táblázat az összehasonlítás szempontjából releváns országok egy főre jutó GDP-adatait veti össze oly módon, hogy láthassuk, mennyire sikerült a jelzett három évtized-

¹³ Ezt Kemény István nagyon korán felismerte: „[Gondjaink] nem az átalakulásból, nem a rendszerváltozásból, nem a piac előretöréséből származnak, hanem a régi rendszer ellehetetlenüléséből, a régi rendszer egészének és különböző alrendszereinek összeomlásából.” K. I.: *Az átalakulás társadalmi költségei*, Szociológiai Szemle, 1993. 1. sz.

Az egy főre jutó GDP alakulása a rendszerváltást követő három évtizedben

	Ausztria	Bulgária	Cseh-ország	Szlovákia	Lengyel-ország	Románia	Magyar-ország	Szlovénia
1989	100%	38%	54%	49%	35%	23%	42%	76%
2000	100%	24%	49%	40%	37%	20%	38%	62%
2010	100%	36%	64%	54%	51%	41%	50%	65%
2018	100%	43%	72%	63%	64%	47%	60%	68%

Megjegyzés és forrás: 2011. évi vásárlóerő-paritáson, USA dollárban. Mihályi P. számítása a Maddison-féle adatbázis alapján. <https://www.rug.nl/ggdc/historicaldevelopment/maddison/releases/maddison-project-database-2020>

ben közeledni az osztrák termelési színvonalhoz. 1989-ben Szlovénia fejlettsége volt a legközelebb Ausztriához, a magyar adat 42 százalék volt. A rendszerváltást követő első évtizedben majd minden ország jelentősen visszaesett az Ausztriával való összehasonlítás tekintetében – egyedül a lengyel gazdaság volt képes valamelyes felzárkózásra (35-ről 37 százalékra). Utólag ezt az időszakot nevezte – igen találóan és nagyon korán! – Kornai János *transzformációs visszaesésnek*.¹⁴ A második és harmadik évtizedben viszont mindenütt végbement a felzárkózás.¹⁵

Az időszak egészét tekintve csak Szlovénia esetében láthatjuk azt, hogy Ausztriához képest a három évtized során összességében visszaesés ment végbe (76-ról 68 százalékra). Nem mellesleg ez a viszonylagos sikertelenség lehet az egyik magyarázata annak, hogy Szlovéniában 1990 óta tizenhat koalíciós miniszterelnök váltotta egymást az ország élén.

¹⁴ Kornai János: *Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján*, Közgazdasági Szemle, 1993. 7–8. sz.

¹⁵ Ugyanezt a le-fel pályát futotta be a három balti ország, Észtország, Lettország és Litvánia is. A két utolsó évtizedben valóban nagyon gyorsan fejlődtek, de Ausztriához képest napjainkban kb. ugyanakkora elmaradásban vannak, mint Magyarország.

És valószínűleg az sem véletlen, hogy a közelmúltban éppen a szlovén kormányfőnek, Janez Janšának jutott eszébe újra átrajzolni a felosztott Jugoszlávia belső és külső határvonalait.

A 2002-es választásra készülve az első Orbán-kormány – amelynek gazdasági-politikai teljesítménye 1998 és 2002 között hasonló volt az előző két posztkommunista kormányéhoz – elkezdett túlköltekezni, s ezért a kampányban a Medgyessy Péter vezette MSZP-nek nem volt sok választása, mint túligérni a túlzott ígéreteket.¹⁶ Ezzel nyert! Medgyessyt és Gyurcsányt mentetgetve ma is úgy gondoljuk, hogy a „jóléti rendszerváltás” gondolata időszerű volt. A korábbi években túl sokan túl sokat fizettek az újkapitalizmus kialakításáért. 2002-ben, amikor az olajboom miatt olcsó volt a hitel, külföldi kölcsönt felvenni sem volt irracionális. Az igazi baj abból lett, hogy a kádárista „osztogató” mentalitás mögött nem volt „fosztogató” intézményrendszer (hogy egy Liska Tibortól átvett metaforát variáljunk). A felvett kölcsönökből a krónikusan alacsony foglalkoztatási szinten levő gazdaságban nem új munkahelye-

¹⁶ Ld. Lévai Katalin interjúját Medgyessy Péter miniszterelnök-jelölttel. *Esély*, 2011. 5. sz.

ket teremtettek, hogy kialakítsák a fenntartható jóléti államot, hanem a szavazóbázis hűségét jutalmazták az államadósság terhére. Medgyessy Péter – immáron miniszterelnökként – egy alkalommal úgy fogalmazott, hogy nincs rendben ugyan a magyar gazdaság, de az egyensúlytalanság mértéke „elviselhető”. Elviselhetőnek elviselhető is volt, csak éppen az ország nettó külföldi adóssága – GDP arányosan – 15 százalékról 2010-re 56 százalékra nőtt.¹⁷

Ám közben mindenféle – nem éppen történelmi jelentőségű vagy elvi belpolitikai csatározások miatt – elkerülhetetlenné vált egy politikailag szükséges, de botrányos, sokak számára ellenszenves módon véghez vitt Medgyessy–Gyurcsány-személycsere 2004-ben. Ezt követte a 2006-os választási győzelem után a szerencsétlen és rosszul kommunikált, zárt körben elhangzott Gyurcsány-beszéd, melynek hangfelvételét Orbán emberei szerezték meg, s amit azután 2006 és 2010 között a jobboldali propagandagépezet gátlás nélkül felhasznált annak a globális, politikai-kulturális háborúnak az elindításához, amelyben ma is nyakig benne vagyunk. Mindezzel együtt is igaz az a Bauer Tamás által megfogalmazott állítás, miszerint a „*magyar nép története során soha nem élt olyan jól és olyan szabadon, mint 2006-ban*”. Ámde, ha a gazdaság külső egyensúlyát nem is, a belső egyensúlyt a költségvetési hiány lefaragásával muszáj volt helyreállítani, így a vészfékek behúzásával „sikerült” egy évvel a 2008-as nem-

zetközi pénzügyi válság előtt összehoznia egy belgazdasági recessziót. Bár Bajnai Gordon 2009-re – úgyahogy – rendbe tette a költségvetést, ennek viszont megint csak nagy társadalmi ára volt, így végeredményben ez a rendrakás is hozzájárult a jobboldal 2010-es kétharmados győzelméhez.

1989 és 2010 között, vagyis az első két évtizedben Lengyelországban és Magyarországon úgy tűnt, liberális demokrácia és jogállam van kialakulóban, míg Romániában és Bulgáriában a korábbi kommunista elit szerzett politikai hatalmat, s hozott létre egy korai „maffiaállamot” (mindez sokszorosan igaz Oroszországra, Ukrajnára és Belaruszra). Szó sem volt arról, hogy Magyarország a külvilág szemében éltanulóból sereghajtóvá vált volna. Ebben – mind politikai, mind gazdasági téren – nagy szerepe volt az ideáramló külföldi tőkebefektetéseknek, amiben Magyarország éppenséggel a régióban az élen járt (s amiben volt szerepe a Kádárkorszak egészében félresikerült, de mégis részben piacpárti részreformjainak). 1997-ben a NATO-csatlakozásról, 2003-ban az EU-csatlakozásról volt népszavazás, az igenek aránya mindkét esetben 80 százalék felett volt. Mintha vége lett volna a „zsákutcás történelemnek”, s végül annyi bizonytalankodás után Nyugaton kötött ki „komp-ország”. Mindezek ellenére sokatmondó tény volt, hogy a részvétel egyik népszavazáson sem érte el az 50 százalékot, ami bizonyára valami olyasmiféle üzenet volt a választásra jogosultaktól, hogy „bennünket ez az egész nem nagyon érdekel”. Annak ellenére, hogy a második évtized az Ausztriához mért felzárkózás szempontjából

¹⁷ Mihályi Péter: *Magyarország útja az adósságválságba, 1945–2013*, Bp.: Corvina Kiadó, 2013.

jól sikerült (ld. a táblázatot a GDP alakulásáról), ám a 2007–2008-as nemzetközi pénzügyi válság mégis megakasztotta a növekedést, és ezért 2009-ben és 2010-ben (vagyis éppen a választás előtt) ismét 10 százalék fölé emelkedett a munkanélküliségi ráta.

Az utolsó, a harmadik évtized megítélése bonyolult. Orbán Viktor egy viszonylag jó állapotban levő gazdaságot örökölt, ennek ellenére neki is sikerült 2012-ben recessziót produkálnia, amikor a világgazdaságban éppenséggel parádés fellendülés volt. 2017 és 2019 között viszont a magyar gazdaság a maga 4,1 százalékos növekedési ütemével felzárkózott a legsikeresebb kelet-európai gazdaságokhoz. Ebben persze nagy szerepet játszottak az EU-támogatások és a külföldön dolgozó magyarok hazautalt jövedelmei is, de imponáló volt a munkanélküliség csökkenése (2019: 3,6 százalék) és a foglalkoztatási ráta emelkedése is. Az Eurostat szerint a 15–64 éves korúak között 2011-ben Magyarországon a foglalkoztatottak aránya 62,4 százalék volt, szemben az európai 70,5 százalékkal. De 2019-ben a magyar foglalkoztatottság már 72,6 százalék volt, ami csaknem azonos a mostani európai átlaggal, ami 73,4 százalék. Más kérdés, hogy mennyire hihetőek a magyar adatok. Lehet, hogy a növekvő magyar foglalkoztatási rátában nagy szerepe volt a közmunkának és a külföldön munkát vállalóknak, de a változás túlságosan nagy ahhoz, hogy azt csak statisztikai trükközésnek véljük. Egészen a koronavírus-járványig a magyar gazdaság teljesítménye jó volt, csökkent az államadósság rátája, majdnem kiegyensúlyozott volt a

költségvetés, alacsony volt az infláció, és számottevően nőtték a bérek. Magyarország a közép-európai átlaghoz hasonlóan szerepelt.

Az európai félperiféria

A magyar tudományos és közgondolkodásban nem ritka „önpusztító” magyar habitusról beszélni/írni. Ennek kapcsán a magyar öngyilkosságok történelmileg magas arányát használják ennek egyik indikátorként. Igazuk van, a társadalomkutatók az országot egy évszázadon át az egyik legnagyobb öngyilkossági rátával jellemezték, de ez az utóbbi évtizedekben alapvetően megváltozott. Az egyik ok – amiről kevesen tudnak – statisztikai jellegű. Amíg a Szovjetunió fennállt, a tizenöt tagállam adatait külön-külön nem hozták nyilvánosságra, így az átlagszám mögött nem látszott, hogy több tagállamban – így például Oroszországban, Kazahsztánban, Fehéroroszországban – mindig is magasabb volt az öngyilkossági ráta, mint Magyarországon. Vagyis valójában 1989 előtt sem volt Magyarország világelső. Részben ennek is köszönhetően a legfrissebb WHO-adatok szerint a százezer főre eső öngyilkosságok száma már az európai átlag alatt van. Az európai átlagot a WHO 15,4-re becsülte, a magyar rátát pedig 13,6-re. A világ 183 országa között Magyarország így is az „előkelő” 35. helyet foglalta el, de messze elmaradt Oroszországtól (ahol az adat 26,5), akár Belgiumtól és Svédországtól is. Igazi „öngyilkos nemzet” vagyunk, s e tekintetben jobban szereplünk, mint a fociban, de végül fel kell vetnünk a kényes kérdést, mennyiben mondhatjuk, hogy ezt – az önpusztítási hajlamot

– értelmes dolog-e „nemzeti habitusnak” nevezni.

Lehet úgy érvelni, hogy az egészségre ártalmas életmód – például az alkoholizmus is – az öngyilkosság egy formája. Tény, hogy a rendszerváltást a legtöbb országban drámai halálozási hullám követte, s ez leginkább a 40–60 éves férfiak között pusztított. Sokan úgy gondolták, hogy emögött a munkanélküliség növekedése s az ezzel összefüggő, fokozódó alkohol- és cigarettafogyasztás állt. Ez kimagaslóan magas volt Oroszországban, de a 90-es évek elején volt hasonló jelenség Magyarországon is.¹⁸ Csakhogy – és ez nagyon lényeges kiegészítés – valójában a várható élettartam csökkenése a kelet-európai szocialista országokban a teljes férfilakosság tekintetében az 1960-as évtized közepén kezdődött, és a trend éppen az 1990-es évek elején fordult ellenkező irányba (Magyarországon 1994-ben). A várható élettartam hosszú távú trendje még mindig nem megnyugtató, de anynyi biztos, hogy a rendszerváltást követő évtizedek során nem a rossz, inkább a jó irányba mozdult el a mutató. 2019-ben a férfiak 7,4 a nők 5,5 évvel éltek tovább, mint 1989-ben.

Összefoglalva a gazdasági fejlődés eredményeit és kudarcait, szerintünk sokkal pontosabb a félperiféria nyomorúságáról beszélni (mint ahogy ezt Berend T. Iván tette évszázados adatok alapján¹⁹),

¹⁸ Stuckler, David – King, Lawrence – McKee, Martin: *Mass privatisation and the post-communist mortality crisis: a cross-national analysis*, Lancet, 2009. január.

¹⁹ Berend T. Iván: *Terelőúton – Közép- és Kelet-Európa 1944–1990*. Bp.: Vince Kiadó, 1999. Az eredeti, 1998-ban megjelent angol nyelvű kiadás címe mondanivalónk szempontjából sokkal többet fejez ki, *Central and Eastern*

mint a magyar önsorsrontás fogalmához ragaszkodni. Ahogy fentebb már megfogalmaztuk: „Magyarország már évszázadok óta az európai félperiféria része. És máig az maradt.” A félperifériás lét alapjában véve földrajzi tény, azt fejezi ki, hogy Magyarország fizikai értelemben évszázadok óta távol van a világgazdaság mindenkori centrumától. Akkor is távol voltunk, amikor a Földközi-tenger régiója volt a világgazdaság közepe, meg akkor is, amikor a világkereskedelem központja az Atlanti-óceán két partján volt. Nem volt szerencsénk akkor sem, amikor a KGST tagjai voltunk négy évtizeden át.²⁰ És ez most sincs másképpen, amikor a világgazdaság legdinamikusabban fejlődő térsége a Csendes-óceán délkelet-ázsiai része. A mi szomszédságunkban, vagyis Kelet-Európában az egy főre eső GDP 1990 és 2018 között csak megduplázódott, Délkelet-Ázsiában a háromszorosára nőtt.

Didaktikai értelemben a „nemzeti habitus” fogalmának bevezetése előrelépés a nemzeti karakter fogalmához képest. Ez utóbbi valami örökletes, ha tetszik, akár genetikai meghatározottságra utal. Ha jól értjük Bourdieu-t – aki ezt a fogalmat bevezette –, arról van szó, hogy az embereknek a világban különféle diszpozíciók között kell navigálniuk, s megtanulják az ennek megfelelő játékszabályokat. A habitus a játékszabályok ismerete. Mi két módosítást javasolnánk a nemzeti habitus fogalmához.

Europe: From the Periphery to the Periphery. Cambridge: Cambridge University Press.

²⁰ Egy korabeli vicc szerint a KGST logója is éppen ezt fejezte ki: Hét sovány tehén egymást feji.

1. Egy-egy társadalom globális helyzete nem nemzeti, hanem regionális. Mi ugyan nem vagyunk a világszisztéma-elmélet doktriner hívei, de Magyarország és az egykori kelet-európai szocialista blokk országai (bizonyos mértékig még Kelet-Németország is) valóban a világgazdaság félperifériáján helyezkedtek és helyezkednek el. A félperifériás helyzetnek van néhány „játékszabálya”, amelyektől nem könnyű elszakadni. Itt a történelem valóban zsákutcás volt. Elismerjük, hogy ebből a helyzetből egy-egy országnak bár nem lehetetlen, de nagyon nehéz kitörnie. Ebből a félperifériás helyzetből következik a „komp-ország”-viselkedés is. Az európai félperifériás országok szeretnék felzárkózni a „fejlett Nyugathoz”, de ez nem vagy csak kis mértékben sikerül. Emiatt – vagy részben emiatt – közülük több ország is fölöttni kezdett Oroszországgal és Kínával, egy másik metaforát használva, „keleti nyitás”-sal kísérleteznek. Ebben Magyarország élen jár, de ott van a nyomában Szerbia, Bulgária, Szlovákia és Csehország is. A nagy kivételek Lengyelország és a balti államok. Mi ezek alapján tehát inkább a félperifériás országok sajátos habitusáról és nem nemzeti habitusokról írunk.

2. Minden társadalomban sokféle diszpozíció van, s attól függően, hogy ki hol helyezkedik el az országán belüli társadalmi struktúrában, illetve a globálisan nyitott világban, a sikerhez (vagy akárcsak a túléléséhez) sokféle játékszabályt kell megtanulnia. Ezért az emberek egyidejűleg sokféle habitussal rendelkeznek.

Egy másik lapra tartozik, hogy – mint arra a magyarországi roma-kérdés kapcsán utaltunk – meg kell

jobban ismerkednünk a „szegénység kultúrája” fogalommal. Ezt a terminust mexikói etnográfiai munkája során Oscar Lewis alkotta meg fél évszázaddal ezelőtt, és leírta, hogy milyen játékszabályokkal, mondjuk habitussal, tudnak az objektíve szegénységbe kerülők „túlélni”. Ez a habitus persze esetleg a szegénység újratermelésének egyik mechanizmusává is válhat. De Lewis értelmezésében a lényeg az, hogy nem a kultúra hozza létre a szegénységet, hanem fordítva: a szegénység problémájára adott válasz, amit érdemes sajátos szegénységi kultúrának nevezni. Az már egy másik dolog, hogy az egyébként nagyszerű konzervatív amerikai szociológus, Charles Murray ezt feje tetejére állította, mondván, hogy a kultúra okozza a szegénységet. Nem pénzt kell adni a szegényeknek, hanem a megfelelő kultúrát kell „beléjük nevelni”. A magyar romák gyakran hasonló „habitussal” válaszolnak a nyomorukra, mint a mexikói (és nem roma magyar) szegények. Ilyen például a rendkívüli egalitarianizmus, a kiemelkedőkkel szembeni gyanakvás, a bajba került rokonaik iránti rendkívüli szolidaritás (befogadják a hajléktalant, ha máshol nincs hely, akkor a konyhában alszik majd, az utolsó szelet kenyérüket is megosztják az éhezővel). Ez meghatározó habitus, de ebben nincs semmi „nemzeti”.

*

Összefoglalás: nem minősítjük hanyatlónak sem a globális kapitalizmust, sem a liberális demokráciát, amit hamarosan világméretű szocializmusnak (rad-bal predikció) vagy valami etnonacionalista rend-

szerek (rad-jobb predikció) kelle-
ne felváltani. Trump elnök bukását
ebből a szempontból mérföldkőnek
látjuk: Amerika négy év után visz-
szafordult a Trump által képviselt
etnonacionalista irányból.²¹ Abban
sem hiszünk, hogy a permanens
gazdasági növekedést és a növekvő
szociális egyenlőtlenségeket féken
kellene és/vagy féken lehetne tartani.
Magyarországon az elmúlt har-
minc év magyar fejlődése tényleg

²¹ Mihályi Péter – Szelényi Iván: *Amerika már visszafordult, Magyarország még nem*, Mozgó Világ, 2021. február.

elmaradt a várakozásoktól, az utó-
bi tíz év illiberális fordulatot hozott,
de mivel a keleti nyitás politikája
csak látszateredményeket biztosít,
és alapvetően nem tudja dinamizál-
ni a magyar gazdaságot, a „fejlett
Nyugat”-hoz való gyors felzárkózás
programja továbbra is észszerűnek
látszik. Tudjuk, hogy sok balol-
dali barátunk ezt a felzárkózást
prokapitalista ideológiának tekinti,
de mi az alternatíva? Proletár világ-
forradalom vagy etnonacionalista
internacionálé? Mintha egyik se len-
ne napirenden.

páratlan oldal

www.es.hu

IRODALMI ÉS POLITIKAI HETILAP

**Kattintson
a www.es.hu-ra!
SMS-sel is
előfizethet!**

PUBLICISZTIKA,
FEUILLETON,
PRÓZA, INTERJÚ,
VERS, VISSZHANG,
KÖNYVKRITIKA,
MŰBÍRÁLAT,
GALÉRIA

Hogyan lehet gyarmatosítani Magyarországot?

Vadai Ágnessel beszélget Rádai Eszter*

– Amikor a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetemen volt tanársegéd, még azelőtt, hogy politikussá vált volna, mit tanított?

– Alapvetően biztonságpolitikát, azon belül az új típusú biztonsági kockázatokkal meg kicsit az Európai Unió történetével és politikáival foglalkoztam. De mivel a tanársegédek az egyetemeken afféle állandó beugrónak is számítanak, szinte minden más, ott előforduló tárgyat is tanítottam.

– Azt mondta, új típusú biztonságpolitikai kockázat: ez mit jelent?

– 2001 után a terrorizmust és a szervezett bűnözést neveztük így.

– Vagyis amikor a Gyurcsány-kormány Honvédelmi Minisztériumának államtitkára volt, majd a nemzetbiztonsági bizottság elnöke, akkor a terület magasan képzett szakértőjeként, ráadásul egy jogi doktorátus birtokában szinte túlképzetten töltötte be ezeket a posztokat. Különösen akkor támad az embernek ilyen érzése, ha egy mai honvédelmi államtitkára, Németh Szilárdra gondol. Önt mi vonzotta

* Interjúnk része annak a sorozatnak, amelyben az ellenzéki pártok ismert, de nem a legismertebb politikusait szólaltatjuk meg. Márciusi számunkban Ungár Péterrel, áprilisban Brenner Kolomannal, májusban Donáth Annával, júniusban V. Naszályi Mártával beszélgettünk, most a Demokratikus Koalíció politikusát faggattuk. (A szerk.)

erre a nem kimondottan nőiesnek számító területre?

– Már a közgazdasági egyetem nemzetközi kapcsolatok, Európa-tanulmányok szakán is ezt tanultam, majd tanársegédként is a terrorizmus elleni küzdelem volt a kutatási területem. A doktori dolgozatomat is az antiterrorista politikák komparatív elemzéséből írtam, és amikor végeztem, akkor volt alakulóban a Zrínyin Matus János vezetésével a Biztonság- és Védelempolitikai Tanácsék. Azonnal jelentkeztem.

– Norvégul mikor tanult meg és miért? Másik öt nyelvre, az angol, a francia, a spanyol, az orosz és a német mellé...

– Alapvetően angolos voltam, két tannyelvű gimnáziumban érettségiztem, tehát angollal és oroszral mentem az egyetemre, a Közgázon pedig fölvettem melléjük a spanyol-tanár szakot. És mivel a rengeteg spanyolorám miatt sok időt töltöttem a nyelvi laborban, ami akkor a Horánszky utcában volt, és láttam, hogy ott úgynevezett kisebb nyelveket is lehet tanulni, például finnül, svédül, hollandul és norvégul, gondoltam, jó lenne egy északi nyelven is beszélni, és bementem egy norvég-órára. Így kezdődött.

– Mert már akkor tudta, hogy a leendő pályáján szüksége lesz a szer-teágazó nyelvtudásra? Vagy egyszerűen csak érdeklik, vagy – ahogy

mondani szokták – ragadnak önre a nyelvek?

– A köznévelkedés szerint nekünk magyaroknak, lévén a nyelvünk a finnugor eredetű, nehéz idegen nyelveken megtanulni. Én szerencsés voltam, nekem mindig mentek a nyelvek, könnyen tanultam, de ráadásul nagyon szorgalmas is vagyok...

– *Erre, aki figyeli a szerepléseit, azonnal rájön.*

– ...de leginkább abban voltam szerencsés, hogy a szüleim, amikor kicsi voltam, az angolos általános iskolába írtattak be.

– *Ők mivel foglalkoztak?*

– Az alsó középosztályból jöttek, fontosnak tartották, hogy tanuljunk, ezért hihetetlenül sokat tettek, rengeteg áldozatot hoztak, rendszeresen extra munkát vállaltak. Öröm és büszkeség volt számukra, hogy végül mindkét gyerekük diplomát szerzett.

– *Ilyen előzmények után miért lett politikus, és miért az MSZP-be lépett be 1999-ben?*

– Mert annyira evidens volt! Az én egész világom erre predesztinált, a szűkebb családom értékvilágában mindig eminens helyet foglalt el a szolidaritás, és én ezt akkor az MSZP-ben véltem megtalálni. Engem senki nem vádolhat azzal, hogy politikai kalandor volnék, aki csak a pozícióért ment, mert a párt, amelybe beléptem, épp ellenzékben volt, miközben az emberek általában a kormánypártokba szoktak belépni. Volt akkor, '99-ben a szocialista pártban egy elképzelés arról, hogy fiatalítani kell, nyitni kell a nők felé,

általában is nyitni kell, a korábbiaknál is sokkal jobban a társadalom felé, és ez engem nagyon vonzott.

– *Ez Kovács László elnöksége idején volt, amikor az MSZP meghirdette a jóléti rendszerváltás programját. Ami utólag nem bizonyult szerencsés döntésnek...*

– A döntésről vitatkozhatunk, de a választásomban a szolidaritás nagy szerepet játszott. A családom baloldali volt, engem ezek az impulzusok értek, nekem nem volt szimpatikus soha Orbán Viktor.

– *Viszont 2011-ben mégis a távozást választotta, követte Gyurcsány Ferencet, amikor kiszorították őt az MSZP-ből, és lett alapítója vele és más egykori MSZP-sekkel, liberálisokkal, és talán egy-két MDF-essel együtt, majd egyik vezetője, most épp alelnöke a DK-nak.*

– Szerintem ez a „kiszorították” rossz kifejezés.

–*Miért?*

– Mert én nagyon jól emlékszem, hiszen az események közepében voltam, hogy a választási vereség után kísérletet tettünk egy párton belüli platform létrehozására, az lett volna a lényege, hogy kezdjünk el másfajta politikai kultúrát építeni, és nyissuk szélesebbre a szocialista pártot. Amiről akkor érvénytelenül szavazott ugyan a párt, de abból a szempontból eredményesen, hogy akik szavaztak, azoknak többsége velünk értett egyet. És akkor mi, akik azt gondoltuk, hogy itt valamit át kell alakítani, végül arra jutottunk, hogy bár meg lehetne vívni ezt a harcot a párton belül is, akkor járunk el korrekt módon, ha nem belső ellenzék-

ként tesszük ezt, hanem csinálunk egy új pártot.

– *Ez 2011-ben történt, amikor voltaképpen a semmibe léptek ki, az MSZP akkori elnöke azt is megakadályozta, hogy frakciót alakítsanak...*

– Sokat kaptunk minden irányból, de ma már ez nem számít. Mert mára, mindennek ellenére – nem azt mondom, hogy megszoktuk, mert az nem lenne igaz, és különösen az eleje nem volt könnyű –, a Demokratikus Koalíció nagyon szívós politikai munkával, mindenekelőtt terepmunkával megkerülhetetlen, a baloldalon a legnagyobb ellenzéki erővé vált. Mert amiben mi nagyon erősek voltunk mindig, és ma is azok vagyunk, az a terepmunka. A mi vezetőink, ideértve miniszterelnök-jelöltünket is, nemcsak konferenciákon meg workshopokon villognak, hanem az utcán is ott vannak, ha esik, ha fúj, és akkor is, ha provokátorokat küldenek rájuk, és találkoznak, beszélgetnek az emberekkel.

– *De csak amióta elindult az előválasztási kampány, előtte a DK politikusai is – hasonlóan a többi ellenzéki párthoz – jobban szerettek a Kossuth téren, a Parlament előtt vagy a képviselői irodaházban sajtótájékoztatókat tartani.*

– Azért ez nem pontosan így van...

– *Azt mivel magyarázza, hogy vidéken, a falvakban, a legnyomorúságosabb viszonyok között vegetáló borsodi vagy baranyai településeken sem tudnak a magyarországi ellenzéki pártok, közöttük a DK – kivéve bizonyos mértékig a Jobbikot – a Fidesz kihívói lenni, a mélyszegénységben*

élők, illetve a gettólétre kárhozottatott romák esetében a legkevésbé? És ez akkor is kérdés, ha történelmi tapasztalat, hogy a legkiszolgáltatottabbak a hatalomra szoktak szavazni.

– De ez nincs így, a Demokratikus Koalíció vidéken is erős, meg kell nézni az európai parlamenti választási eredményeket. Olyan helyen kaptunk szavazatot például a békési tanyavilágban, ahol nem mindenki kap. Tehát ahhoz, hogy idáig eljuttottunk, nyilván kellett a vidék is. Már a DK története is úgy kezdődött, hogy elindultunk országot járni. Minden fél évben meghatározott rend szerint jártuk az országot, egészen a legkisebb falvakig, én olyan helyeken is megfordultam, ahol korábban politikust még nem láttak. Fulókércsen például, nem tudom, mond-e ez a név valamit. Kis borsodi település, és autóztam három órát oda, három órát vissza, mert fontos volt, hogy eljusson oda a DK. Nyilván az elmúlt egy évben a járvány mindezt megnehezítette, de abban a pillanatban, hogy újra kinyílt az ország, Dobrev Klára is, Gyurcsány Ferenc is elindult, és ezt tesszük mindannyian.

– *Ennek lehet köszönhető, amit a Medián mért június elején, hogy a DK miniszterelnök-jelöltje, Dobrev Klára támogatottsága a falvakban nagyobb, mint Budapesten és a nagyvárosokban?*

– Magam is vidéki vagyok, bár a munka a fővároshoz köt. De utálok ezt a vidék-főváros szembeállítást. Egyet viszont biztosan tudok: a győzelemhez a főváros és a vidék együtt kell. Egyébként nem értem, miért a DK-ról beszélünk mi most, miközben nagyjából 2018 decembere óta,

kisebbségekkel, de alapvetően folyamatosan zajlik az ellenzéki együttműködés. Ami persze, nem vitatható, csak akkor tud erős lenni, ha a benne részt vevő pártok is erősek.

– *Ami személyesen önt illeti, kétségkívül e szerint az elv szerint politizál, amit a Facebook-profilja is mutat, ahol széles körű mezőben a következő felirat olvasható: „Közös lista, közös győzelem, közös Magyarország”.*

– De ez a DK esetében egyáltalán nem újdonság, hiszen megalakulásunk óta az a filozófiánk, hogy amint az Orbánnal szembeni világ sokféle, van benne jobboldali, balközép, liberális és zöldpárt is, úgy a mi pártunk is sokféle világnézet gyűjtőhelye, ezért is nevezzük koalíciónak. 2011 óta azt mondjuk, hogy Orbán Viktor megépítette az „egy a tábor, egy a zászló” világát, mi ezzel szemben azon dolgozunk nyolc-kilenc éve, hogy álljon föl vele szemben az „egy a tábor, de sok a zászló” világ. Tehát nem fogunk feloldódni ebben a közös ellenzéki együttműködésben, viszont kiegészítjük egymást. Legjobban persze annak örülnénk, ha az új magyar köztársaságban valódi verseny zajlana, hiszen ezek a pártok, amelyek egymással szövetségre léptek egy nagy, közös cél érdekében, rendkívül sok kompromisszumot vállaltak az együttműködésben, de most ezt szerintem helyesen tették. Ami a Fidesz oldalán van, nem mutatja meg a magyar társadalmat, csak egyetlen autokratikus akaratot, ezzel szemben ami a mi oldalunkon van, mivel mi sokan vagyunk sokféle, hűen tükrözi a magyar társadalom sokféleségét. Ezért bár ideális helyzetben, demokráciában a ver-

seny híve lennék, egy ponton túl rá kellett jönnünk, hogy az egymással versengő pártok maximum tizenöt-husz százalékot tudnak elérni, ami sajnos kevés az Orbán-rezsim leváltásához. És azért kell egyesíteni az erőinket, mert ezzel az antidemokratikus, mindenki mást elnyomó világgal szemben, amely csak a mögöttes álló kisebbséget képviseli, most már nem a jobb- és a baloldal áll szemben, hanem a demokraták világa, a demokrácia erői. Orbánéknak úgy van kétharmaduk, hogy többen szavaztak ellenük, mint mellettük, csak épp az ellenük szavazók szét voltak aprózódva. Tegyük persze hozzá, hogy amíg idáig eljutottunk, ahhoz egyes pártoknak azért be kellett járniuk egy hosszú utat, és komoly átalakulási folyamaton kellett átesniük.

– *Önről tudható, hogy nagyon sokáig elzárkózott a Jobbikkal való bármifajta együttműködéstől, és körömszakadtáig kitarított az álláspontja mellett, majd végül valahogy mégis megoldotta ezt önmagával. Hogyan?*

– Ennyire azért nem egyszerű.

– *Azért kérdezem.*

– Én azt a világot, amit korábban, 2018 előtt a Jobbik képviselt, ma is elutasítom. Látnom kell azonban, hogy – miközben ez a világ átköltözött más pártokba, most sokkal inkább a Fidesz és a KDNP környékén található meg – a mai Jobbik már nem az a Jobbik, ami korábban volt. Sem magatartásában, sem szóhasználatában. Nem azt mondom, hogy mindenben tökéletes, most is vannak... tudnak lenni olyan mondataik, amelyekre fölkapom a fejem. De ezt el kell mondjam, ők is tudják,

hogy én erre nagyon érzékeny vagyok, és talán nem árulok el kulisszatitkot, ha elmondom, hogy ilyenkor föl szoktak hívni, és akkor ezeket a kérdéseket megbeszéljük.

– *Ezt értsem szó szerint? Van önnek a Jobbikkal, a politikusaival egy ilyenfajta informális kapcsolata?*

– Egyetlenegy feltételem volt, hogy az ellenzéki szövetség legelső közös dokumentumában rögzítsük az emberi méltóság tiszteletét. Ez a pártomnak is feltétele volt, meg is történt. Azt persze tudni kell, hogy a múltból nyilván elő fognak jönni vállalhatatlan mondatok, és ezek nekem mindig nagyon nehéz pillanatok lesznek – és ezt meg is mondtam a jobbikosoknak –, mert én ezeket nagyon rosszul viselem. Miközben se a családomnak, se nekem ilyen típusú kötődésem nincsen, de annak a világnak, amelyik engem körbevesz, és aki abban nekem fontos, adok a véleményére. Egyébként megkérdeztem erről a környezetemet, és amikor az ismerőseim, barátaim is azt mondták, köztük Heller Ágnes is, hogy együtt kell működni, akkor nem azt mondom, hogy teljesen megnyugodtam, de megértettem, lehet, hogy van olyan, hogy valaki meg tud változni és meg tud javulni. És ezt el kell fogadni...

– *Akkor itt most meg kell kérdez-nem: az előterjesztő Fidesz által homofóbbá alakított, eredetileg pedofilellenesnek indult törvény Jobbik által való megszavazásáról mit gondol?*

– Azért ülünk más pártban, mert erről mást gondoltunk. Ugyanakkor elfogadom, hogy a Jobbik jobboldali pártként máshova teszi a hangsúlyt,

és tudom, hogy a törvénynek ezzel a részével ők sem értenek egyet. Mindazonáltal közös kormányzásunk elején ezt a részt közösen fogjuk kivenni a törvényből.

Visszatérve a politikai erők változásra való képességének kérdéséhez, egyvalami, helyesebben egyvalaki megváltozásában, illetve megjavulásában nem hiszek, és ez Orbán Viktor és az ő rendszere. Én nem hiszem, hogy azok az emberek, akik ma az úgynevezett nemzeti együttműködés rendszerének a részesei, mint például Láncki András, aki szerint a maffiaszerű működés nem kiksiklás, hanem a rendszer lényege és alapja, azok meg tudnának változni. Hogy a hozzá kötődő gazdasági, no pláne kulturális „elit” – már abban is kételkedem, hogy a szó maga érvényes lehet az ő világukra – meg tudna javulni. Magam egyetlen olyan pillanatot sem tudtam nagyítóval sem felfedezni Orbán Viktor és a hozzá valamilyen módon kötődők politikai pályáján, ami ne a hatalomról szólt volna, annak megszerzéséről és bármi áron való megtartásáról. A hatalomért mindent, a hazájukat is hajlandók és képesek fölláldozni.

– *Tehát nem gondolja, amit sokan remélnek, hogy ha a Fideszben belül indul el valami hatalmi harc, akkor...*

– Sosem fog elindulni. Amíg Orbán Viktor bármilyen módon vezeti a Fideszt, addig nem fog, és az alatta tülekedő politikai világ – ebből kapunk ízelítőt, amikor Rogán Antal és Lázár János háborúzott egymással – egy dekával sem jobb nála. Voltak korábban ilyen reményeim, voltak ilyen beszélgetéseim is, hiszen ezeknek az embereknek egy részével én,

aki 1974-ben születtem, egy korosztályba tartozom...

– *Sőt, a derékhadnál fiatalabb.*

– '88–89-ben tizennegy-tizenöt éves voltam, akkor kezdtem a középiskolát. Szóval korábban nekem is voltak bizonyos illúzióim ezzel kapcsolatban. De az elmúlt jó tizenegy év olyan attitűdöt alakított ki náluk, pont azért, mert kétharmaduk volt, és egy rövid idő kivételével nem szorultak arra, hogy vitatkozzanak, tárgyaljanak, hogy egyrészt mélyen a zsigerekbe épült, sajátjukká vált a hatalmi arrogancia, másrészt elveszítették a képességüket a demokratikus vitára. Miközben ezzel ők is rengeteget veszítettek, mert szerintem azon az oldalon is van sok jó képességű politikus, akikkel fontos kérdésekben, például az oktatás jövőjéről vagy mondjuk a hadsereg ügyéről nagyon jó, értelmes szakmai-politikai vitákat lehetne folytatni. És nem hiszem, sőt az ellenkezője a meggyőződésem, hogy ha fordítva van a kétharmad, tehát ha a demokratikus ellenzéknek van tíz-tizenegy éve arra, hogy mindenről maga döntsön, ne születnek volna olyan törvényjavaslatok, amelyekben a másik oldal elképzelései is helyet kaptak volna. Tehát miközben én el tudok más, az enyémtől eltérő véleményeket is fogadni, és tudok kompromisszumot kötni még a fideszes politikai világgal is, ők egész egyszerűen elzárkóznak attól, hogy bármire igent mondjanak, ami a mi oldalunkról jön. Erre a legjobb példa a pedofilelles törvény, aminek már az eredeti változatához is volt a DK-nak több módosító javaslata, én például azt javasoltam, hogy a katolikus egyháznak is legyen kötelező lefolytatnia a múltra visszame-

nőlegesen a részleges tényfeltárást. És nem azért gondolom így, mert bármi bajom lenne a katolikusokkal, hanem mert azt gondolom, ez a legkevesebb, ami jár az áldozatoknak, és amivel az államvalami kevés igazságot tud szolgáltatni nekik. Amire az volt a törvényt előterjesztő Selmeczi Gabriella válasza, hogy ő gyakorló katolikus, és kikéri magának, hogy én kollektív bűnösségről beszélek. Én kollektív bűnösségről? És ilyenkor az ember csak áll ott, és nem érti, miért nem lehet értelmesen ezekről a kérdésekről egy másik, amúgy jobb sorsra érdemes emberrel beszélni.

– *Amikor Dobrev Klára bejelentette, hogy elindul az ellenzék közös miniszterelnök-jelöltségéért az előválasztáson, akkor azt mondta: „Az lesz az én kormányprogramom, ami élvezi mindegyik párt támogatását.” Ön szerint létezik olyan kormányprogram, amelyet, ha élesben megy a játék, vagyis kormánykoalícióban, mindegyik párt, mondjuk, a Jobbik és a DK is feltétel nélkül támogat?*

– Máshogy nem is lehet! Hosszú ideje készül a közös minimumprogram, a közös ellenzéki kormányprogram, amelynek alapján majd kormányozni kell, és amihez az ellenzék megválasztott közös miniszterelnök-jelöltje, illetve később miniszterelnöke megpróbál többséget szerezni. Nyilván vannak, illetve lesznek ennek a programnak olyan pontjai, amelyek az egyes miniszterelnök-jelöltek politikai háttere, habitusa, általában a világról vallott nézetei és eddigi tapasztalatai alapján egyiküknél hangsúlyosabbak lesznek, a másiknál kevésbé. De biztosan észrevette, hogy Dobrev Klá-

ra, amikor miniszterelnök-jelöltként bemutatkozott, nem programpon-
tokról beszélt, hanem a szívügyei-
ről, számára illetve a DK számára
fontos ügyekről. És én nehezen tu-
dom elképzelni, hogy ez az öt pont,
amiről beszélt, a nyugdíjasok ügye,
az egészségügyi dolgozók ügye, a
családi pótlék ügye, a rezsimini-
mum és a panelprogram – nyilván
lesz még ezeken kívül több más apró
pont is – ne lenne elfogadható bár-
melyik ellenzéki párt számára, vagy
épp lenne, aki élesen szemben állna
vele. Viszont lesznek olyan ügyek,
mint például az oktatási rendszer
rendbetétele, illetve reformja, egy új
rendszer kiépítése – és még inkább
mindennek a hatása –, ami bőven
túlnyúlik egyetlen kormányzati cik-
luson, ezért ez konszenzus nélkül
nem megy, vagy ha menne is, nem
lehet sikeres. Most az ellenzéki ol-
dalon mindenki a finn modellt em-
legeti, de én biztosan nem vennék
mérget arra, hogy a vereséget el-
szenvedő Fidesz majd hirtelen bizo-
nyos kérdésekben konszenzuskere-
sővé és nyitottá válik. Vannak ezzel
kapcsolatban kételyeim.

– *Azon szoktak komolyan gondol-
kozni, hogy ha bekövetkezik, amiért
– feltételezzük jóhiszeműen! – vala-
mennyien legjobb képességeik szerint
dolgoznak, mi lesz utána? Hogyan
fog kinézni és hogyan fog működni az
a rendszer? Hogyan lesz képes vissza-
fordítani a mai ellenzéki pártokból
alakuló koalíció az országot a jog-
uralom és a liberális demokrácia út-
jára? Az elmúlt hónapokban megis-
merhettünk erről néhány koncepciót,
Vörös Imrét, Elek Istvánét, legutóbb
Kis János tette közzé a HVG-ben a
saját elképzelését... Tehát hogyan*

*képzei el ezt a DK, vagy úgy is kér-
dezhetem, Vadai Ágnes? Ön szerint
mivel kell például kezdeni, mi legyen
a sorrend?*

– Biztos, hogy sem arról, hogy Va-
dai Ágnes, sem arról, hogy a DK,
sem arról, hogy az ellenzék hogyan
fogja ezt csinálni, nem fogunk be-
szélni nyilvánosan. És ennek nagyon
egyszerű oka van: a Fidesz a kéthar-
madával minden olyan lépést meg-
tesz, minden olyan beruházást előre
lepapíroz, amivel nemcsak a követ-
kező kormányt tudja megbénítani
ennek a munkának az elvégzésében,
hanem még az utána következőt is.
Tudok olyan beruházásról, aminek a
vége 2026, tehát túlnyúlik a követ-
kező cikluson is. Tehát a válaszom a
kérdésre az, hogy régóta folyik kö-
zös gondolkodás arról, hogy milyen
keretek között történjen meg a NER
lebontása. Én egy dolgot nagyon
megtanultam a politikában: amiről
folyton csak beszélünk, hogy majd
így lesz meg úgy lesz, abból biztosan
nem lesz semmi. Ehelyett sokat dol-
gozni csendben, a háttérben, hogy
összekovácsolódjon egy mindenki
számára minden szempontból el-
fogadható menetrend, és aztán azt
végre kell hajtani.

– *Még egy idézet Dobrev Klárától,
mondhatjuk úgy is, egy a szívügyei
közül: „A koalíciós kormány a hiva-
talba lépése után azonnal korrupciós
vészhelyzetet hirdet.” Ezt hogyan kell
elképzelni?*

– Nagyon fontos – nekem szemé-
lyesen is, mert mélységesen megve-
tem a korrupit politikusokat, és még
attól is ideges vagyok, ha égve hagy-
ják a villanyt a közös szobákban –,
hogy a korrupció elleni küzdelem
ne maradjon egyszerű jelszó. Mert a

korruptió alapjaiban és gyökeresen mérgezi meg a magyar társadalmat, és nemcsak azért, mert általa könnyen jutnak óriási pénzekhez, vagyonokhoz és lehetőségekhez, akik ezért nem dolgoztak meg, hanem mert azzal, hogy mintát mutatnak, megrontják a jövő generációit is. A korruptió arra tanítja őket, hogy ha jobban lesz az egyik politikussal egyik vagy másik oldalon, akkor neked nem is kell teljesítményt nyújtani. És mi ezt a DK-ban nem tudjuk elfogadni. Tehát amiről Dobrev Klára beszél, az ennek a korruptióra és lopásra, a köztulajdon ellopására épülő világnak a felszámolása, illetve ennek az egyik eszköze. Ezeket az elképzeléseket jogilag mi kidolgoztuk, ezek körbe vannak bástyázva, számtalan ilyen elképzelés van, más pártok miniszterelnök-jelöltjétől is elhangzott közülük nem egy, és szerencsére abban is egyetértés van, hogy ez nem lehet pusztán szlogen. Mert nem hagyhatjuk örökül a következő generációkra azt, hogy ha nem vagy fideszes, akkor te itt nem boldogulsz, akkor neked itt esélyed sincsen semmire. Akkor neked elveszik a cégedet, és te jobban jársz, ha elmész külföldre. Ez nem lehet üzenet! Tehát ha meg akarjuk tartani a magyarságot Magyarországon, akkor világos, kiszámítható viszonyok kellene, világos, számonkérhető szabályokkal, amelyek mindenkire vonatkoznak, függetlenül attól, melyik oldallal szimpatizál és kire adja a voksát.

– *Gondolkozik-e a demokratikus ellenzék valamiféle árnyékkormány felállításán?*

– Hosszú politikai pályafutásom alatt azt is megtanultam, hogy a hí-

don akkor megyünk át, amikor oda érünk. Nekünk pillanatnyilag számos fontosabb dolgunk van.

– *És egyfajta közös szövevi stáb létrehozásán? Ami különféle kérdésekben a közös álláspontot tudná közvetíteni, közösen tudna reagálni, ezzel is demonstrálva a dolog komolyságát?*

– Én ezt nem vitatom, csak jelen pillanatban még nem tartunk ott. Ez most még egy másik folyamat. Az előválasztás erős logisztikai, politikai, lelki gyakorlat. Ezen úgy kell egymással rivalizálni az ellenzéki pártoknak, a miniszterelnök-jelötteknek és a pártok egyes jelöltjeinek, hogy mire október 23-án a végére érünk, addigra amit vállaltunk a választóink előtt, meglegyen: a közös miniszterelnök-jelölt, a közös lista és egyetlen közös jelölt minden választókerületben. Hogy utána a csapatokat, amelyek addig akár vitatkoztak is egymással, mert viták is lesznek, a végén egyesíteni tudjuk a közös cél érdekében. Aztán ha mindennek a végére értünk, mondom, október 23-án, akkor majd a közös miniszterelnök-jelölt és a pártelnökök, akik a többséget hozzák a miniszterelnök-jelölt mögé, és persze mi valamilyen nyien, akik addigra beállunk a közös jelöltjeink mögé, közösen eldöntjük, hogy mit tekintünk jó formának. Ezek között egy lehetséges út az árnyékkormány.

– *El tudja képzelni, hogy abban, illetve egy leendő koalíciós kormányban öné lesz a honvédelmi tárca?*

– Ismétlem, azt majd a miniszterelnök-jelölt és a pártelnökök döntenek el, milyen formában megyünk tovább.

– *De el tudná-e képzelni? Európában egyébként nem szokatlan, hogy nő tölti be ezt a posztot, ha jól emlékszem, Norvégiának, Svédországnak, Hollandiának is volt már női védelmi minisztere, az Európai Bizottság jelenlegi elnökéről, Ursula von der Leyenről nem is beszélve...*

– De ez még annyira messze van és addig még annyira sok feladat van, és ezt tényleg a miniszterelnök-jelöltnek és a pártelnököknek kell eldönteniük. Szeretném hangsúlyozni, mert ugye ez egy szövetség, hogy a miniszterelnök-jelölt megy elöl, nyilván, hiszen az ő arca lesz mindenhol a plakátokon, de mögötte szorosan ott megy a hat párt, és a hat párt nélkül nincs miniszterelnök. Ez nagyon fontos.

– *Ön biztos benne, hogy a megválasztott miniszterelnök-jelölt mögé a többi párt politikusai, beleértve a többi miniszterelnökjelölt-jelöltet is, könnyű szívvel és teljes erőbedobással fognak beállni?*

– Nem a miniszterelnök-jelölt személye, hanem a mögöttünk álló választói sokaság igénye számít egyedül, az ő igényük pedig az, hogy vezesse bárki az ellenzéki szövetséget – mi nyilván Dobrev Klárában hiszünk –, mindenki más álljon mögé. És ez a választói akarat nemcsak a miniszterelnök-jelölt személyére érvényes, hanem az egyéni képviselőkre is. Hiszen alapvetően minden a választókerületekben dől el.

– *Ön melyik kerületben indul?*

– Nincs választókerületem jelen pillanatban.

– *Miért nincs?*

– Így hozta a sors.

– *Ez mit jelent?*

– Ez annyit jelent, hogy nincsen jelen pillanatban választókerületem, ennyit jelent.

– *Ezek szerint listán számíthat előkelő helyre.*

– Majd ha összerakjuk a lista-összeállítás metódusát, akkor a saját pártunk ezt is eldönti. A miniszterelnökjelölt-választás második fordulója után, ami október 10-én lesz, marad jó két hetünk arra, hogy az egészét összerakjuk. Miután én végig részt vettem az ellenzéki egyeztetéseken, a legfontosabb eseményeken, ki merem jelenteni, hogy a hat ellenzéki párt képes október 23-ára befejezni azt a közös munkát, aminek eredményeképp előttünk fog állni mindaz, ami az én Facebook-oldalamon is olvasható: a közös lista, a közös miniszterelnök-jelölt és a közös jelöltek.

– *A következő kérdéseim a honvédelmi és rendészeti bizottság alelnökéhez, illetve a volt honvédelmi államtitkárhoz szólnak. Mit gondol a Honvédség főparancsnokának és helyettesének váratlan, előzmények és indoklás nélküli leváltásáról?*

– A hivatalos indok az volt, hogy lezárult a Magyar Honvédség életében egy korszak, és „az új műsorhoz új férfi kell”, olyan ember, aki ért a humánpolitikához, és vonzóvá tudja tenni a fiatalok számára a hadsereget.

– *De milyen korszak zárult le?*

– Én is sokat gondolkoztam ezen, de nem sikerült felfedeznem semmilyen új korszakot a Magyar Honvédség életében. Viszont ismerem a kinevezett új parancsnokot, Ruszin Romuluszt...

– *Ellene szavazott a meghallgatáson...*

– Államtitkár koromból ismerem őt, és onnan tudom, hogy nem foglalkozott soha a humánpolitikai területtel. Attól, hogy 2019 márciusától kezdve politikai pozíciókat töltött be a tárcánál, először miniszteri titkárságvezető volt, aztán humánpolitikai helyettes államtitkár, még nem lesz valaki humánpolitikai szakértő, főleg nem a hadseregben. Én egyébként azért szavaztam nemmel a ki nevezésére, amit akkor el is mondtam, mert „összepolitizálódott”.

– *Ezt hogyan kell érteni?*

– A katonákat mérhetetlenül tisztetem, és ha valaki egyenruhában jön a bizottsági ülésre, akkor én azt jelzésértékűnek veszem: ezzel kinyilvánítja, hogy nem politikus. Ezért nem teszek fel neki politikai kérdéseket, viszont elvárom, hogy ott üljön mellette a miniszter vagy az államtitkár. De a mostani parancsnok lecserélte az egyenruháját öltönyre, amikor miniszteri titkárságvezető majd humánpolitikai helyettes államtitkár lett, ezek ugyanis a NER-ben politikai posztok, politikai funkciók.

– *Most milyen ruhában jött az új főparancsnok a bizottsági meghallgatásra?*

– Természetesen egyenruhában. Csakhogy az nem működik, hogy a pozíció kedvéért fel-le vesszük az egyenruhát. És én ezt meg is mondtam neki, miközben a katonai pályafutása számomra pozitív volt. És azt kívánom, hogy tévedjek, de én már végignéztem néhányszor a Magyar Honvédségben, hogyan vettek magukra öltönyt jobb sorsra érde-

mes katonák, aztán hogyan öltöztek vissza egyenruhába, és az nem volt szép látvány.

– *Arról mi a véleménye, amit az új főparancsnok a programjáról, mondtott, például, hogy folytatni fogja az egyéni harcászati eszközök beszerzését, ami, gondolom én teljesen laikusként, a kézijegyvereket jelenti meg hasonlókat...*

– A parancsnoknak nincs ilyen programja, mert ezt nem ő dönti el. Ezek a vásárlások, amelyek egyébként minden ellenkező híreszteléssel szemben nem 2017-ben, hanem leginkább 2018-tól indultak el, nemcsak az egyéni felszerelésre vonatkoztak, hanem általában a Magyar Honvédség teljes technikájának cseréjére...

– *És ami része annak a vállalásnak, hogy Magyarország – amint Orbán Viktor annak idején, 2017-ben bejelentette – 2024-re meg fog felelni a NATO kétszázalékos GDP-arányos költségvetés feltételének.*

– Ez egy vállalás, ami alapvetően rendben is lenne, az utóbbi években az európai országok elkezdtek többet fordítani erre. Probléma csak akkor van, ha ezek a költségek átláthatatlanul, fejtellenül és rossz ütemben történnek, mint ahogyan ez a Magyar Honvédség esetében tapasztalható. Másrészt egyszerre nem lehet minden eszközt lecserélni, márpedig most nálunk ezzel próbálkoznak, mert nincs rá elég ember, nincs elég kiképzési idő, és közben el kell végezni a szokásos feladatokat is. Tehát ez nem olyan, mint egy lakásfelújítás, a hadsereg „renoválása” nem tud megtörténni két-három év alatt egy olyan kis országban, mint Magyaror-

szág, de máshol se nagyon. Hozzáteszem, 2011 és 2016 között az akkori Orbán-kormány a GDP egy százaléka alatt költött a hadseregére, tehát kevesebbet, mint „azelmúltnyolcév” bármelyik évében, és csak 2017-ben érték el újra az egy százalékot. 2018 után viszont egyrészt arra jöttek rá, hogy lepusztult laktanyákban lepusztult eszközökkel ez tovább nem fog menni, másrészt, és szerintem ez a fontosabb indíték, rájöttek, hogy a hadsereg, illetve a haderőfejlesztés lehet számukra az új stadion. Hiszen a honvédelmi beszerzésekkel kapcsolatos adatok kiadása bármikor megtagadható nemzetbiztonsági indokra való hivatkozással. Én például már sokadik alkalommal próbálkozom, most éppen a közigazgatási államtitkárnak írtam egy levelet a miniszter javaslatára... Aki, miután először ezt a levelet neki küldtem el, az államtitkárához küldött, mondván, forduljak hozzá, ha szerződéseket akarok megtekinteni. Ami nyilvánvaló: ezeket a szerződéskötéseket, illetve ezek jelentős részét ki szervezték a honvédelmi tárca alól.

– *Hova?*
– Jó kérdés.

– *A Miniszterelnökséghez?*

– A miniszterelnök döntése alapján ezek egy része, a haditechnika a Palkovics-féle Innovációs és Technológiai Minisztériumba került, a másik része pedig Maróth Gáspárhoz.

– *Ő kicsoda?*
– Ő a védelmi fejlesztésekért felelős kormánybiztos.

– *És a Miniszterelnökséghez tartozik?*

– Nagyon jó kérdés, hogy hova tartozik, mindenesetre egy német haditechnikai céggel néhány héttel előtte ő, Palkovics László miniszter és Orbán miniszterelnök tárgyalt. És én azt érzékelem, hogy gigantikus összegek kerülnek most lekötésre ezen a téren, és nemcsak ezen, hanem bőven a következő cikluson is túlnyúlóan. Amelyekkel az Orbán-kormány determinálni igyekszik a következő nem is egy kormány honvédelmi kiadásait, illetve korlátozni általában lehetőségeit.

– *Mekkora összeget jelent ez, milyen nagyságrendet?*

– Csak bec sülni tudok: valahol három- és ötezermilliárd forint között.

– *Csak a honvédelmi beszerzések?*

– Igen, az nagyjából ekkora összeg.

– *És ez milyen időtávra vonatkozik?*

– Van, ami 2030-ig, van, ami 2026-ig, tehát ezek nem egyenszilárdságúak. Csak hogy érzékeltessem az elköteleződés nagyságát: a honvédelem jövő évi költségvetése ezermilliárd forint. Tehát ha ötezermilliárdról beszélünk, akkor az ötször a teljes jövő évi honvédelmi költségvetés.

– *Azt szokták mondani, hogy a fegyverbeszerzés a világ minden táján, talán még a leginkább korrupciómentes helyeken is a korrupció melegágya szokott lenni.*

– Ezért van szükség ezekben az ügyekben – elfogadva, hogy mindent nem lehet a nyilvánosság elé tárni – a legnagyobb átláthatóságra. A honvédelmi és rendészeti bizottságban például azért is ülnek a képviselők, akik valamennyien átestek nemzet-

biztonsági átvilágításon, hogy megtekinthessék a szerződéseket, és kontrollálják a beszerzés folyamatát. És ez nemcsak az eszközök beszerzését jelenti, hanem a hozzá kapcsolódó számtalan egyéb vásárlást, infrastrukturális beruházást, a karbantartást vagy a kiképzést. Sokszor nem is az eszköz a legdrágább, hanem a hozzá kapcsolódó infrastrukturális beruházások. Vagy mondok egy másik példát: hiába kérem már sokadszorra, hogy belepillanthassak a légvédelmi rakétarendszerről szóló szerződésbe, mindig nemleges választ kapok. Ennek a megvásárlására egyébként fölveltünk 130 milliárd forint hitelt a norvég államtól, miközben itthon nagy hanggal hirdetik, hogy az egészet a költségvetésből finanszírozzák. De akkor miért? Mi van emögött? Hogy van ez? Mindig elmondom, hogy én nem vagyok fegyverszakértő, nem voltam katona, és egy politikusnak nem is az a dolga, hogy tudja, hogy hogyan működik mondjuk egy önjáró löveg. Nekem ez nem dolgom és nem felelősségem. Az viszont igen, hogy ha meg van határozva kormányleosztás alapján, hogy mennyi a költségvetés, akkor ott a legtisztességesebb és legátláthatóbb konstrukcióban a katonai és biztonsági szempontból leghasznosabb eszközöket vásárolja meg az ország, és ez alá legyen támasztva számokkal. És ezeket a szerződéseket meg lehessen mutatni a honvédelmi és rendészeti bizottság bármelyik tagjának.

– *Értsem úgy, hogy ezek nem kivételes esetek? Ma az az általános gyakorlat, hogy a honvédelmi beszerzésekre vonatkozó szerződéseket az illetékes bizottság ellenzéki tagjai nem ismerhetik meg?*

– Igen. Ahogyan annak a Honvédelmi Minisztérium birtokában lévő Falcon business jetnek a beszerzéséről sem tudhatunk meg semmit, amivel Szijjártó szokott repülni, és amit katonai repülőgépnek titulálnak, miközben kormánygép. A kérdésekre, miért nem láthatom én ezeket a dokumentumokat, azt a választ kaptam, hogy „csak”, illetve hogy menjek el Kecskemétre, ott megnézhetem a gépet.

– *Van itt egy idézetem Orbán Viktortól, 2017-ben mondta, hogy „NATO-segítségtől függetlenül is ellenállni képes magyar haderőt fejlesztünk”. Ön szerint ez mit jelent? Hogyan kell ezt elképzelni?*

– Nincs ilyen, ez nem igaz, a kormányzati hivatalos álláspont sem ez. Valamennyi dokumentum arról szól, hogy Magyarország a védelmét egyfelől a hadseregére, az állampolgárai elkötelezettségére alapozza, másfelől a szövetségesi együttműködésre. Minden hivatalos dokumentum erről szól. De másképp nem is lehetséges, hiszen Magyarország, bárhogy csúdjuk-csavarjuk, még mindig csak egy tízmilliós ország.

– *Jó, ez irracionális, én értem, de törekvés sincs rá?*

– Nem lehet ilyen törekvés.

– *Nem függhet ezzel össze valami módon a kínai hadügyminiszter budapesti látogatása?*

– Én nagyon sok rosszat feltételezek a honvédelmi tárca vezetőiről, tényleg, és Orbán Viktorról is, de azt nem tudom elképzelni sem, milyen katonai típusú együttműködés lehetne Magyarország és a Kínai Népköztársaság között. Hiszen se-

hol nincs összekötő kapocs ezzel az országgal ezen a téren. A Kínával való katonai együttműködés értelmezhetetlen Magyarország számára. Értelmezhetetlen!

– *És Oroszországgal?*

– Nincsenek ilyen katonai együttműködések és hadgyakorlatok, nem tudnak lenni egy olyan országgal, amellyel mind az Európai Uniónak, mind a NATO-nak, fogalmazzunk így, ambivalens a viszonya. Tehát én ennek nem látom sem a jeleit, sem az alapját. Persze lehet, hogy tévedek. Mert azért fölvetődhet a kérdés, hogy ha valaki olyan hadsereget épít, amivel minden területen meg tudja magát védeni, és egyébként is másképp gondolkodik az adott szervezet értékeiről – ugye most teoretikusan beszélünk, hiszen Magyarország helye történelmileg és minden szempontból a NATO-ban és az Európai Unióban van –, akkor mit keres azokban a szervezetekben?

– *És ezt a kérdést egyre többen teszik fel Európában is.*

– Erre az én válaszom az, hogy nyilván figyelni kell az eseményeket, de szerintem nem a hadseregnél okoz problémát a kínai meg az orosz nyomulás. Ez nem katonai eszközökkel történik. A nagy truváj nem ott van, ez világosan látszik.

– *Hanem? Kifejtené ezt bővebben?*

– A nagy truváj a Nemzetközi Behatárolási Bankban van, Paksban van, a Fudan egyetemen van, a Budapest–Belgrád vasútvonalban van, a kínai vakcinában van. Ezek az országok megtanulták, hogy a mai világban fegyverrel nem lehet legyőzni és gyarmatosítani egy másik

országot, pénzzel és függőségi viszonyok kialakításával viszont nagyon is lehet. Hozzáteszem, kell hozzá egy olyan partner is, mint Orbán Viktor. De említhetném a letelepedési követvényt is, aminek tipikusan két erős iránya volt, Oroszország és Kína. Nemzetbiztonsági ellenőrzés nélkül átjáróházzá alakították Magyarországot. Ott nagyon sok ember ki-be császarkált és kapott lehetőséget Magyarországon keresztül bejutni az Európai Unióba. De alapvetően a Fudan Egyetem 500 milliárdja, a Budapest–Belgrád vasút 500 milliárdja, a Paksi Atomerőmű több ezermilliárdja, ezek a hitelek olyan függőségi viszonyt alakítanak ki, ahonnan képtelenség szabadulni. Mert mi a fedezete ezeknek a hiteleknek? Mi a fedezete az 500 milliárdoknak meg a több ezermilliárdoknak? Föld? Mol? Vízkészlet? Nem tudjuk, hiszen nem ismerhetjük meg a szerződéseket. És ez a valódi nemzetbiztonsági kockázat!

– *Ezeket hogyan lehet elvinni?*

– Ki lehet termelni. Ahogy az ásványvizet szállítják egyik helyről a másikra, és Magyarország nagyon-nagyon gazdag vízben, és a jövőben az éghajlatváltozás miatt a nagy konfliktusok nem az olajért lesznek, hanem a vízért, mert víz nélkül nincs élet. Kőolaj nélkül mégiscsak megvoltak itt pár ezer évig az emberek, de víz nélkül nincs élet. Ezért is lenne nagyon jó tudni, hogy a különböző hitelszerződéseknek mi a fedezetük.

– *Végül szeretnék egy-két passzust felidézni a DK eredeti, 2017-ben született programjából, amelynek az Európai Unióról szóló, Tegyük*

otthonunkká Európát *című fejezetében a következő mondatok olvashatók: „Hosszú távú célunk az Európai Egyesült Államok megteremtése, közös Európai Alkotmánnyal, európai kormánnyal, kétkamarás parlamenttel, közös kül-, honvédelmi, szociális, gazdaság-, pénzügy- és adópolitikával. Mindennek jegyében következetesen kiállunk a közös európai politika és az integráció dinamikus elmélyítése mellett, elutasítunk minden olyan politikai kezdeményezést, amely közvetve vagy közvetlenül az integráció fékezését vagy az Európai Unió lebontását célozza. Az Európai Unió előtt álló lehetőségek közül az együttműködést szorosabbra fűző forgatókönyvet támogatjuk.” Mi kerülhet be mindebből a közös ellenzéki programba? Miközben egyre sűrűbben vagyunk kénytelenek szembesülni azzal, hogy ma már a magországok is feladni kényszerülnek a föderalizmussal kapcsolatos elképzeléseket és szép reményeket.*

– Meg kell értenünk és el kell fogadnunk, hogy a programokból, legyenek azok bármilyen előremutatók, csak azt és annyit tudunk megvalósítani, amihez és amennyihez többséget tudunk szerezni. Csak akkor tudja ezeket bárki hivatalos álláspontként képviselni, ha a többséget mellé tudja állítani. Ugyanakkor az Európai Unióban zajló folyamatok azért egy dolgot elég szépen mutatnak. Hús-huszonöt évvel ezelőtt nehezen volt elképzelhető, hogy uniós szinten beszéljünk például egészségügyi kérdésekről, és most, a pandémia idején, amikor egyes országokban a kórházak már nem bírták a terhelést, a németek azt mondták: befogadjuk a betegeiket a kórházainkba. Amiből nem

következik persze, hogy már holnap közös egészségügyi politikája lesz az uniónak, de az igen, hogy az élet kihívásai arra kényszerítik az európai politikusokat mind az EP-ben, mind a nemzeti parlamentekben, hogy a határokon átnyúló problémák kapcsán – tipikusan ilyen és egyre inkább ilyen lesz a környezetvédelem ügye, és a pandémia idején hirtelen ilyenné vált az egészségügy – elinduljon egy közös gondolkodás.

– *Miközben elindul egy ellenkező irányú folyamat is, a járvány idején épp az elkülönülés, az országok bezárkózása, a határok lezárása.*

– Igen, de ezzel egy időben a korábbiaknál sokkal inkább megmutatkozott, mennyire fontos az együttműködés és az egymás közötti szolidaritás. Szerintem erről szól az Európai Unió: hogy a bajban megpróbálunk egymásnak segíteni, nyilván ki-ki vérmérséklete és lehetőségei szerint. De visszatérve a kérdésre, ami az ellenzéki pártok együttműködésére vonatkozott, illetve arra, hogy a benne részt vevő pártok elképzelései vagy épp a miniszterelnök-jelölti programok mennyire tudnak érvényesülni – és itt most megint visszautalnék Dobrev Klára „szívügyeire”: én nem tudom elképzelni a többi pártról, hogy ezekkel a „szívügyekkel”, mondjuk, egy nyugdíjkorrekcióval kapcsolatban, ami a nyugdíjasokat azon veszteségeikért kompenzálná, amit az elmúlt tizenkét évben kénytelenek voltak elszervezni, szembe mennének. Vagy hogy a családipótlék-emelés miatt, amire utoljára a Gyurcsány-kormány idején került sor, konfliktusba kerülnének egymással. És ugyanígy, szerintem az elszámoltatásról és a

korruptió felszámolásáról is lényegében ugyanazt gondolja valamilyeni miniszterelnök-jelölt: hogy igen, ezt meg kell tenni. A módjáról és az eszközeiről persze lehet és kell is eszmét cserélni, mert ennek majd ki kell ám állnia nem a Fidesz által elképzelt „jogállamisági” próbát – ez nagyon fontos! –, hanem az emberek igazságérzetének próbáját. Én azt gondolom, de nagyon őszintén, hogy nekünk nem szabad azok között a keretek között gondolkodnunk és mozognunk, amelyeket a Fidesz 2010 óta felállított. Nyilván figyelemmel kell lenni a folyamatosságra és az állandóságra, nem lehet felforgatni az emberek életét, különösen anélkül, hogy ezt velük megbeszéljék, hogy a várható történésekre és a következményekre felkészítsék őket – ez nagy tanulsága volt a mi kormányzásunknak. Az emberek elviselnek és elfogadnak gyakorlatilag mindent, ezt látjuk, tapasztaljuk most is, amikor az egyetemeket szervezi ki a kormányzat magánalapítványokba, viszont ugyanezek az emberek, akik most ezeket a döntéseket elfogadják, sőt, megszavazzák, ott fognak könyörögni az új miniszternek, hogy csinálja vissza. Ez így fog működni, ezt ismerem, ezt tudom, ezt megtapasztaltam, tehát ettől nem szabad megijedni és elbátortalanodni. Ami nagyon fontos, hogy tudjunk a döntéseink mögé állítani egy jó kompromisszumot, amire aztán alapozni lehet, és amit valamennyien jó szívvel tudunk képviselni. Ami nem azt jelenti, hogy mindenben a mi álláspontunk fog érvényre jutni.

– *A határon túli magyarok szavazati jogával kapcsolatban például biztosan nem. Vagy rosszul gondolom?*

– Ez egy nagyon súlyos vita. Mi azt gondoljuk, hogy ebben a formában ezt fenntartani nem lehet. Ez a DK határozott álláspontja, ugyanakkor van erre jó kompromisszumos megoldás is. Csak ha bennünk van ezzel kapcsolatban nyitottság, akkor azt gondolom, hogy más pártokban is kell hogy legyen nyitottság. Ha ki-ki beleásza magát a saját lövészárkába, akkor mindannyiunknak nehéz lesz közösen, koalícióban kormányozni. De azért hiszek abban, hogy nem így lesz, mert eddig sem így volt, hiszen, ha így lett volna, akkor nem jutottunk volna el addig, hogy most a közös listáról, a közös miniszterelnök-jelöltreől és a közös jelöltekről beszélgetünk. Ez egy nehéz folyamat, hiszen azért mi egymással versengő, rivalizáló pártok vagyunk, de sokkal több köt össze bennünket annál, mint a szembenállás Orbán rendszerével. A kezdet 2018-ban volt, amikor közösen léptünk fel a rabszolgatörvény ellen, és tart azóta is, egyre több beszélgetéssel és – igen! – termékeny vitával, mert úgy döntöttünk valamennyien, hogy kinyitjuk a szívünket és az agyunkat egymás felé. És bár továbbra is vannak dolgok, amiket nagyon másképp gondolunk, és ezekről nagyon szenvedélyesen tudunk vitatkozni, de sok alapvető kérdésben egyformát gondolunk a világról. Lehet, hogy az oda vezető utat még nem egyformán látjuk, de a végeredmény tekintetében már egyetértünk.

Van-e a filozófiának múltja? (Hiszen örök)

A „politikai korrektség” és az ún. *cancel culture* körülötti viták¹ kitűnő alkalmak a vita (mint olyan) funkcióinak megvitatására. A külső körben az értetlenségek és rágalmak zajonganak: itt szándékos akcióra gyanakszanak, amely világnézeti terror segítségével el akarja törölni az eddigi civilizációt s benne elsősorban minden konzervatív tendenciát. Evvel inkább nem foglalkoznám.

Bévül az egyenlőség és a tolerancia egynegyed évezredes küzdelme dúl: a *sans-culotte* és az *enragé* élcsapat – fölébresztvén az ellenfelek és vetélytársak rossz lelkiismeretét – a nyelvi rutinok radikális reformjával óhajtja előmozdítani a „világ” remélhető átalakítását. Az oly régi igazságtalanságok megmutatkoznak a nyelvhasználatban, a retorikában, a stílusban: ezek megváltoztatásának célja maguknak az igazságtalanságoknak a kiküszöbölése.

Meglepő módon ez az eget-földet megrengető küzdelem az *illem* és a *modor* fölségterületén csattog. Ahogy a *monsieur*-ből *citoyen* lett (a forradalom alatt a *monsieur* és a *madame* egyszerűen feledésbe merült) és François-Noël Babeufból Gracchus Babeuf, hasonlóképpen a nyelvi szabályozástól remélnék társadalmi reformot, pedig Gracchus Babeuf (és Anacharsis Cloots, azelőtt Jean-

Baptiste de Val-de-Grâce, baron de Cloots) valódi (fegyveres, alkotmányozó, törvényhozó, vagyoneklobzó, királynnyakazó) forradalomban vett részt (és vesztette fejét), míg a *cancel culture* – ami csupán annyit jelent: nyugati egyetemi közösségek olykor elérik, hogy csarnokaikból jobboldali szónokokat kitiltanak – a forradalom *hiányának* a része, aspektusa; nem az igazságtalanságot, még csak nem is a hagyományos kulturális és beszédrutinokat „törli el”, hanem az akadémiai közegben (s pusztán csak ott) új, restriktív illemszabályokat állapít meg, tehát a bölcsészkarri beszédközegből (majd a médiákból) számúzná a hierarchia, az egyenlőtlenség, a maszkulin reakció (némely) beszédmódjait.

Mindennek egyik viszonylag jelentős része a múlt néhány gondolkodójának posztumusz megdorgálása, olyik írásuk kipurgálása a tantervből, a „kötelező olvasmányok” sorából és í. t. Csakugyan, köztisztelet(ünk)ben álló filozófusok hagyták helyben a rabszolgaságot, a közrendűek és *metoikoszok* jogfosztottságát, a nők alárendeltségét, a fajok egyenlőtlenségének hipotézisét stb. Itt persze óriási történelmi tévedés megy végbe. Ugyanis elvtársaink összetévesztenek két dolgot: a (szerintünk is helytelen) *állásfoglalást valamely dilemmában összekeverik a dilemma fönn nem állásával*. Az egyenlőtlenség premodern alakváltozatai a maguk

¹ Ld. pl. Lakner Judit: „A klasszika-filológiát végképp eltörölni”, *BUKSZ*, 13. évf., 1., 2021. tavasz-nyár, 94-98.

idejében konszenzuálisak voltak és természetesnek tetszettek mindenki szemében, a mulasztás (ha ez mulasztás) az egész társadalomé volt. *A fölvilágosodás és forradalom utáni* polémia az emberek egyenlőségével szemben immár állásfoglalás vitakérdésben, különösen az 1830-as évek után, amikorra kifejeződött a tudományos és politikai állásfoglalás a (fiktív) „természeti” és a *rendi* (kasztos) egyenlőtlenségek tárgyában. A közteherviselés, a hivatalképesség vagy a nők szavazati joga, a bevándorlók és színesek állampolgársága vitakérdés lett (a dilemma tehát fönnállott), a hierarchia melletti kiállítás elvesztette „természeti”, azaz konszenzuális-előítéletes jellegét (Joseph de Maistre a hatalmi tömb része volt, mégis mintegy „ellenzékbeli” polemizált: a politikai vereség ellenére szellemileg konszenzuálissá váló fölvilágosodás kései ellenfeleként a XIX. század elején, az elnyomás híveként, akár utódai ma), és élesen morálissá változott. Aki nem tud különbséget tenni Aquinói Szt. Tamás és (mondjuk) Otto Weininger rasszizmusa és szexizmusa között, az nem abban téved, hogy a rasszizmus és a szexizmus elvetendő (szerintünk is elvetendő), hanem abban, hogy nem veszi figyelembe vagy nem érti a különbséget a *dilemma jelenléte és hiánya* között a nyilvánosságban. Az elmúlt 2500 évben mindenki többé-kevésbé antiszemita volt, de az első világháború utáni demokratikus alkotmányozás (ekkor vált teljessé az országlakosok állampolgári jogainak listája a legtöbb országban) és a második világháború utáni nemzetközi alapjogi közmegegyezés (univerzális emberi jogi

alkotmányozás) után semmiféle antiszemitizmus nem „ártatlan”, nem pusztán konszenzuális előítélet. (Figyelemre méltó, hogy akár 1776-ban és 1789-ben, a modern alkotmányozás is nagy háborúk és forradalmak után ment végbe.) Heidegger antiszemitizmusa nem ugyanaz, mint a Fichtée² (bár az utóbbi határeset, mert a dilemma éppen kialakulóban volt, amikor Fichte írt) vagy Fichte elődeié, pl. az egyházatyáké. A *dilemma megléte vagy meg-nem-léte* döntő kritérium, tudomásulvétele a történetiség minimuma.

Platón nem ártatlan a „demokrácia” (bár maga a terminus a mai jelentésében persze nem létezett) kérdésében (a dilemma fönnállott), de ártatlan a *metoikoszok*, rabszolgák, nők hierarchikus besorolásában (a dilemma történetileg még nem volt meg).

Igen ám, de a filozófiát nem kell föltétlenül korlátoznia a korában fönnállott erkölcsi-szociális konszenzusnak, amelyet hivatott lenne átvilágítani, s ha kell, megdönteni. Az „ártatlanság vélelme” a filozófiában nehezebben elfogadható, mint másutt. Ezek a konszenzusok erősek és hatnak mindenkire, aki a körökben él. De a filozófia létjogosultsága éppen abban áll, hogy áthatol a pusztán konvención, nem enged a talán nélkülözhetetlennek tetsző konformizmusnak, kegyeletnek, hagyományszeretetnek, hűségnek, érzékenységnek. Amikor a *De re publica* I. könyvében, 349b sqq Szókratész megteszi az első kísérletet az igazságosság, az igazságos ember, a jó ember, az

² Vö. Peter Trawny: *Heidegger-Fragmente. Eine philosophische Biographie*, Frankfurt/M.: S. Fischer, 2018.

erény, a vétek fogalmi hálójának a tisztázására³, akkor nem azt hozza föl Thraszümakhossal szemben, amit szokás mondani (aki látványos amoralizmussal, tehát éppen antikonszenzuális modorban tagadja, hogy az igazságos ember boldogabb lenne, mint az igazságtalan), hanem megmutatja, hogy a fogalmára szikárított igazságtalanság – amely diszharmonikus – ellenséges viszonyba helyezi az igazságtalan embert a többiekkel, sőt: önmagával szemben is. Ne következnek ebből sokkal később (*De re publ.* V, xii, 464c sqq), hogy a platonikus állam fő elve a harmónia kell hogy legyen? S ebből ne következnek, hogy vagyunközösségnek kell lennie, és az irányítást ne személyek gyakorolják vágyaik szerint, hanem – a filozófia révén – a ráció?

Nem mutatta meg evvel Platón, hogy racionális-dialektikus úton ki lehet szakadni a konszenzus (az előítélet, a vélekedés) határai közül, hogy amiről az előbb szóltunk – a dilemma fönnállása vagy fönn nem állása, társadalmi vagy „kulturális” érvényessége –, emiatt viszonylagos? (Legalábbis ott, ahol a filozófia lehetősége fölmerülhetett; és ennek alighanem vannak történelmi lehetőségei vagy korlátai.)

³ Ernst Cassirer (máskülönben nem túl jó) könyvében (*The Myth of the State*, New Haven/London: Yale University Press, 1946, ²1974, 61-77) érvényesen kimutatja, hogy Platón voltaképpen nem ellenzi és nem helyesli a fönnálló politikai szisztémák egyikét se, alapvető célja az igazság (megállapítása), amely nem történeti, hanem állandó (örök). Heidegger esszéje (*Platons Lehre von der Wahrheit*, 1930/31, Frankfurt/M.: Vittorio Klostermann, 1997) voltaképpen ugyanezt állítja, csak elmarasztalólag, a transzcendentális idealizmus elleni több évtizedes csatája egyik mellékhadszínterén.

Az athéni *homonoia* („demokrácia”) sok tekintetben épp annyira akvizitív és kompetitív volt, mint minden kommerciális társadalom, akár a *polisz* olyan kései variánsai, mint az észak-olaszországi középkori és reneszánsz városállamok. De azt, hogy ezekkel az alapjellegekkel a *homonoia* (összhang, „*being of one mind*”) nem tartható, nem hangolható össze, Platón bebizonyította. Éppen az igazságosság és a boldogság összefüggésének megpendítésével.

Evvel azonban – filozófusként – akkora felelősséget vett magára az elmélkedés szabadságának használatával, amekkora már irrelevánssá teszi a dilemmatikus témák jelenlétének vagy hiányának – a filozófián kívül – egyébként érvényes, prudenciális megfigyelését. Ha ezt tudta, miért nem tudta pl. a nők egyenlőségét? Miért nem ébredt rá a hellének és barbárok szubsztanciális megkülönböztetésének intellektuális és morális hátrányaira?

Univerzális igazság a falakkal körülvevett, fegyveres és hódító városban?

Hazaszeretet ott, ahol minden tradíciót racionális érvekkel kell meg támasztani?

Akárhogy is van, úgy beszélünk Platónnal – a filozófia különleges karakterének érdeméből –, mint kortársunkkal. Maga mondott le kritikai erejének gyakorlásával azokról a mentségekről, amelyek a homéroszi hősöknek kijárnak.⁴ Igaz, amit Odüsszeusz mond egy helyen, hogy olyan ágyban szeret hálni, amelyet maga ácsolt, azt Marx is mondja

⁴ Gilles Deleuze: *Logique du sens* (dix-huitième série: des trois images de philosophes), Párizs: Éditions de Minuit, 1969, ²1997, 152-158.

(rengeteg azonosítatlan görög utalása egyikében) – ezt persze a *polisz*, a kommerciális társadalom és az árucseré (a közvetítés) ellenében említi –, tehát az ő minden mondata sincs a korszakához, vallásához, hérióikus királyságához és fegyveres, hajós vitézségéhez, kalandozásához láncolva. Csak ő maga az árbóchoz, nehogy elcsábíthassa a szirének danája.

De rajta mégse lehet számonkérni azt, amit a filozófián persze igen.

A *Politeia* egyik legnevezetesebb részében, amelyben Platón azt javasolja, hogy a filozófusok uralkodjanak (*De re publ.* V, xviii, 473d – VI, xiv, 502c), s elmagyarázza, hogy ez miért a legjobb és miért (hogyan) lehetséges, azt is elmondja, hogy mire kell függeszteniük tekintetüket a filozófusoknak: arra, ami állandó, s ez a Formákban található; minden, amit mint tulajdonságot rendelünk létezőkhöz, az a megelőző idea, amelyben a tökéletlen, érzékileg észlelhető, időben korlátozott létű létezők annyiban léteznek, amennyiben részesednek a primordiális (ideális) létből; csak az ismer(het)i az igazságot, aki a létet (tehát a megelőző ideát) szemléli gondolatban (a filozófus), az időlegesről való változékony vélekedés (ami a közönséges, tanulatlan halandók osztályrésze) – ami a politikát is irányítja – kiváltképpen nem igazság, ennyiben tehát nem lehet a jó kormányzás elégséges alapja, se biztosítóka.

A politika mindenekelőtt igazságkérdés – a valóság és az erkölcs meg nem ingathatóan, végérvényesen igaz meg- és fölismerése –, ennek folytán tudományos (filozófiai) kérdés, amely szótöbbséggel nem dönthető el, csak érvekkel, ismerettel és tisztza erkölccsel.

Ebből sok minden következik, de mindenekelőtt az, hogy az érdek mindig részleges, az érdek vezérelte ember mindig részrehabáló, a tárgyi, önös szándékokkal nem befolyásolható igazságnak ezért nem mutathat utat, objektíve nem állapítható meg, hogy mi a közérdekkel egybehangzó egyéni érdek, ezért az „érdek” voltaképpen – mint a jó kormányzás eleme – nem létezik. (Ugyanezért nem szerepel az érdek Marx elméletében: az érdek a fölület szerinte, nem a lényeg.) Hogyan lehet kiküszöbölni? Az „érdek” fogalmilag a „véleménynyel” rokon, az embercsoport önkifejezése annak függvényében, amit magára nézve előnyösnek talál, s aminek az általános érvényességéről naiv vagy csalárd módon másokat is meg akar győzni, hogy fölülkerekedhessék a közösségben.

Mi az, ami a filozófia vezérelte, despotikus kommunizmus megfogalmazásakor Platón eszébe járt?⁵

Meggyőződésem szerint ez az ún. ajándékgazdaság⁶ (amely Platón idejében még széleskörűen elterjedt versenytársa volt a pénzforgalmon alapuló árucserének) filozófikus rekonstrukciója.

Anélkül, hogy itt összefoglalhatnám Marcel Mauss gyönyörű könyvét, a javak cseréjének archaikus

⁵ Vö. Seth Benardete: *Socrates' Second Sailing: On Plato's 'Republic'*, Chicago/London: The University of Chicago Press, 1989, ²1992. Vö. még: Leo Strauss: *The City and Man*, Chicago/London: The University of Chicago Press, 1964, ³1978, 50-138; Leo Strauss: *Studies in Platonic Political Philosophy*, bev. Thomas L. Pangle, Chicago/London: The University of Chicago Press, 1983, ²1986.

⁶ Vö. Marcel Mauss: *Essai sur le don: Sociologie et anthropologie*, szerk. Georges Gurvitch, Claude Lévi-Strauss, Párizs: Presses Universitaires de France, 1950, számtalan újrakiadás, fordítás.

(vallási, rituális, politikai, ceremóniális, szexuális) motivációjú változata nem zárta ki az előnyt és a versenyt (nagylelkűséggel is lehet győzni), de indítékai nem redukálhatók az anyagi haszonszerzésre, totálisak.

Még a hitel rudimentumai is megtalálhatók itt (az ajándék viszonzása csak bizonyos időtávon belül méltányolható, ezt a szokás írta elő), csak a *közvetítés* mozzanata hiányzik, ami persze az összes kommunizmus-fajták (pontosabban: kommunista-utópia-fajták) tulajdonsága.

Nem szabad elfelejtenünk azt se, amit főleg szintén Marcel Mauss-tól tudunk⁷, hogy az áldozat ajándék az isteneknek, tehát az ajándék-gazdaság itt átnyúlik a túlvilágba, a totemállat ünnepélyes, közös, együttes elfogyasztása (amiben benne van a totem iránti szeretet), a *lakoma* a transzcendencia ünnepe. Az áldozati-ritualisztikus vallás kognomenje az ajándék, a *potlatch*, „az elátkozott [ki nem fizetett, ki nem fizetendő] többlet” (*la part maudite*), amire Platón metafizikailag gondol, amikor elveti a magántulajdont: ő az áldozat megtartására gondol, a többlet totemisztikus közös birtoklására (nem a magántulajdon általános „rendeleti” megszüntetésére, hanem a vezetőik, a filozófusok,

a példaképek vagyontalanságára, illetve közös tulajdonára), de nem is az osztó igazságosságra, mint utána oly sokan (de nem minden történeti kommunista).⁸

Nyilvánvalóan Platón testidegen filozófuseszményének is van antropológiai párhuzama.⁹ A *Phaidón*ban (amint erről másutt eltöprengtem¹⁰) kifejti a legérzékenyebb pillanatban – Szókratészt arra kényszeríti a közösség, ölje meg magát –, hogy mennyiben zavar a test és boldogít a halál (*Phæd.*, XI, 66b-67a). A rituális tiltások kozmológiai dimenziót adnak az ideális társadalmi rendnek.¹¹ A rituális-áldozatvallási szemszögből „tisztá” élet, a többlet profitformájú „hasznot” nem hajtó, a ritusközösség méltóságát, istenközeliségét, fölényét realizáló elosztása (papság nélküli teokrácia, az állam előtti politikai közösségek egyik alapformája) párhuzamos „a filozófus királyok” uralmával (valójában: *igazgatásával*, hiszen a filozófusok nem papok, nem uralkodói családból származnak, és nem arisztokraták föltétlenül, nem is megválasztott tisztségviselők). A „demokráciában” evvel szemben a magánérdekek, egyéni ambíciók, személyes ízléspreferenciák versengése – és koordinációja – folyik.¹² (Az athéni városállami-re-

⁷ Ld. Henri Hubert, Marcel Mauss: „Essai sur la nature et la fonction du sacrifice” (1899), in: Marcel Mauss: *Œuvres*, I, szerk. Victor Karady, Párizs: Les Éditions de Minuit, 1968, ²1997, 193-354. Ez is csodálatos írás. – Vö. Georges Bataille: *La Part maudite*, Párizs: Les Éditions de Minuit, 1967, ³1990, 100-115, ahol köztudomásúlag Bataille a kapitalizmus inverzének nyilvánítja a *potlatch*, az ajándék-gazdaság társadalmát. Ld. Georges Bataille: „Attraction et répulsion”, I-II, in: *Le Collège de Sociologie, 1937-1939*, présenté par Denis Hollier, Párizs: Gallimard, 1979, ²1995, 120-169.

⁸ Ld. Alexandre Kojève: *Essai d'une histoire raisonnée de la philosophie païenne*, II, Párizs: Gallimard, 1972, ²1997, 62sqq.

⁹ Ld. Mary Douglas: *Purity and Danger: An Analysis of the Concepts of Pollution and Taboo*, London: Routledge, 1966, ³1995, *passim*.

¹⁰ Tamás Gáspár Miklós: „Mit olvassunk?”, *Azonnali*, 2021. május 29., https://azonnali.hu/cikk/20210529_tgm-mit-olvassunk.

¹¹ Mary Douglas: *i. m.*, 73sqq.

¹² A platóni „racionalizmus”, „idealizmus”, „intellektualizmus” nem a XX. századi szembeállítás (értelem vagy érzelem, szellem vagy

publikánus „demokráciával” szemben az ideális platóni kommunista mintaállamban teljes az egyenlőség – a nők is honpolgárok, azaz teljes jogú, aktív tagjai a politikai közösségnek –, anélkül, hogy az egyenlőtlenség és hatalmi hierarchia *bírálatára* sor kerülne. Két legfontosabb hagyományunk – a görög filozófia és a Biblia – elveti a tulajdont, különösen a földtulajdont és a kincsként fölhalmozott pénz egyéni tulajdonát; a platóni „politeia”-ban nincsenek rabszolgák; a kommunista hipotézis régebbi, mint a kommerciális társadalom paradigmája. A gazdaság alárendeltsége a szociális, vallási, morális elveknek az első nagy társadalomtörténeti munkák – pl. Sir Henry Sumner Maine: *Ancient Law*, 1861; Otto von Gierke: *Das deutsche Genossenschaftsrecht*, I-IV, 1868-1913; Edward Westermarck: *The History of Human Marriage*, 1891 stb. – középponti tézise; *A tőke* [I., 1867] tézise pedig az, hogy a gazdaság szupremáciája kivételes, azaz *történeti*. Ez volt Arisztotelész nézete is. A jogalanyiség és az emberi állapot közötti távolság történeti már a klasszikus ókori politikai gondolkodásban is.)

Nagyon jellemző, hogy a filológusok többsége által hitelesnek tartott VII. levélben Platón bevallja a filozófiai politikával való kísérletezése

közben elkövetett, részben erkölcsi hibáit, „a filozófus király” ideálját össze kell hasonlítani a filozófus emberi gyarlóságával, s a neki legismertebb példa saját maga.¹³

Amikor a *Törvényekben* Platón Kronosz korszakát ábrázolja mítoszi alakban (*Legg.* IV, 713a sqq.), akkor világossá teszi, hogy a jó kormányzásnak nem az emberi igényeket, hanem az isteni mértéket kell tekintetbe vennie. Ahol nem az isten uralkodik, hanem halandó, ott az erősek önzése széthúzáshoz és gonosztettekhez vezet, hiszen az emberek élvezetre (*hédoné*) vágnak, megszállja lelküket a vágyakozás, ez a kielégíthetetlen gonosz, ez a valóságos betegség, s ha ilyenek van tekintélye, lábbal fogja tiporni a törvényt, semmilyen üdv (*szotéria*) nem lehetséges (ibid., 714a). Legitimitásukat nem támasztja alá igazságosság, ezért a közösség tagjai nem honpolgárok, hanem a *sztaszisz* (a polgárháború) emberei, pártoskodók. Ezen csak az segít, ha fohász révén érintkezésben vagyunk az istenekkel, de főleg ha áldozunk nekik, e kettő az istentisztelet (*therapeia theón*) fő cselekvése, s ez a boldogság titka, hiszen az áldozatot istenek és halandók csak a jó emberek kezéből fogadják el, akik jóságának biztos jele a megfelelő (arányú) többi áldozat, amelylyel (mondjuk) szüleink gondoskodásáért „fizetünk” sokkal később; az áldozatok extravaganciájának korlátozásáról a *sumptuariae leges* gondoskodnak, az arány és a mérték az ajándékgazdaság esztétikai-

ösztön, szellem vagy faj) szereplője. Az irracionális (*pace* Dodds) a görögöknél – pl. a harci düh esetében – nem azonos a többi indoeurópai nép „berserk” megszállottságképzetével, az „ellenség” archaikus definíciója is más. Tehát Platónnak Homéroszt kell legyőznie, aki *nem* „az ösztön” költője. Ld. Georges Dumézil: „Fugue» et »rage» dans l'Iliade”, in: *La courtisane et les seigneurs colorés: Ving-cinq esquisses de mythologie*, Párizs: Gallimard, 1983, 181-191.

¹³ Ld. Arnaldo Momigliano: *The Development of Greek Biography: Expanded Edition*, Cambridge MA/London: Harvard University Press, 1971, 21993, 58-62.

vallási alapelve: a felebarátainkkal szembeni méltányosság és nagylelkűség az emberi nem dísze (ibid., 718b). Ez kötelezettség, nem haszon, de az áldozat meghozójának, a szertartás elvégzőjének a javára válik. A hasznót az önzés ítéli meg, ennél fogva nincs helye a jó államban. Evvel függ össze a költészettel szembeni erkölcsi bizalmatlanság (ibid., 719b sq.). Ahogyan a költő ráül a Múza háromlábú székére, többé nem ura elméjének, beszéde áramába minden belefolyik, ami az útjába akad, s mivel utánoz, teszem azt: embereket ábrázol, akik között ellentétek vannak, s mindegyikük indítékait meg kell mutatnia, ezért magával is ellentmondásba keveredik, s emiatt nem megbízható kalauz tetteinkhez, beszédéből nem lehet törvény. A jó törvényre, a jó kormányzásra kezesség az áldozati rítus, amely nem emberi mű, hanem isteni, s amelynek az alapelve hagyomány, szokásszerűen megörökített evidencia, nem a változó közösség változó akaratnyilvánítása. Az idea állandó, minden más tűnékeny, mulandó – tehát minden másnak az igazsága viszonylagos, mert nyitott a testi vágy befolyására, amely alávettetés híján bizonyosan szétbontja a közösséget (a Várost), mert szükségképpen más alanyok rovására érvényesíti a vágyban végtelenül növekvő, csillapíthatatlan önösséget.

A filozófiai politika – amely a kommunista utópiák több ezer éves történetében legalább regulatív eszme, de más verziói is vannak – azt jelenti, hogy meghirdetői nem bíznak benne: az egyéni törekvések sumája morális és intellektuális (egyben politikai és vallási) emelkedést jelent. A középpontban a vélekedés-

től és viaskodástól független, bizonyítottan igaz, kipróbált *tannak* kell állnia, nem személyeknek – a *rule of law* doktrínája ugyanezt mondja, persze óvatosabban, a kiterjesztőlegesen értelmezett alkotmányról –, s ezért a politikai versengést lehetőleg ki kell iktatni a kormányzásból. Ne feledjük, hogy *a választás* nem szerepelt az athéni „demokrácia” (*homonoia*) műsorrendjében, a közösség maga kormányozta önmagát, közte és a hatalom között nem állt korlátozás-közvetítés, se képviselő, se írott alaptörvények alakjában. Ezért zárta ki a *banauszia* a kenyérkeresetre szoruló plebejusokat, ezért volt kötelező a népgyűlési részvétel, ezért büntették azokat, akik nem foglaltak állást a köztársaság viszályaiban, ezért száműzték (cserépszavazással, *osztrakiszmosz*) azokat, akik túlságosan sokra vitték.

Ezért bár igaz, mégis értetlenségre vall, hogy Platónnak és utódainak a szemükre vetik: elméletükből a voltaképpeni politika hiányzik (olykor még a jog is), erkölctan és szociológia helyettesíti. Ez a szemrehányás azt is jelenti, hogy a szabályok megállapítását és érvényesítését a bírálók önmagában nem tartják politikának, csak (vagy mindenekelőtt) a differenciált, hierarchikus hatalmat, amely mind a „demokrácia” (*homonoia*, közöselméljűség, „*being of one mind*”), mind a platóni „filozófiai politika” szemszögéből összeférhetetlen a közösségi élettel.

A régmúlt politikai filozófia aktualizáló és anakronisztikus mai bírálata azon alapul, hogy eleink nem ismerték föl – pedig filozófusok, historikusok, teológusok, írók, művészek, szónokok stb. voltak – az emberi nem összes tagjának szubsz-

tanciális egyenlőségét, beleértve valóban mindenkit. Ez tény. Ám a politikai filozófia alanya nem „az ember” volt mint olyan, hanem a honpolgár, ami jogokat és kötelességeket (tehát korlátozásokat) jelent. Ma sincsenek az embereknek *politikai jogaik* olyan államokban, amelyeknek nem a honpolgáraik. Vannak ún. *emberi jogaik*, de a kettő nem ugyanaz. A részvétel korlátozott volt, de a résztvevők nagy szabadságot élveztek az athéni „demokráciában”, amennyiben nem „vezették” őket „legitim” vezetőik; a vezető tisztségek eseti megbízást jelentettek csupán. A legutóbbi pár évszázad nemzedékei nem ismerhetik az érzést, hogy nem *vezetik őket*. Régen is kifoszthatták és lemészárolhatták a honpolgárokat a zsarnokok vagy az idegen hódítók, de a hatékony politikai vezetés későbbi, voltaképpen ritka jelenség. A köztársaság nem változtatta meg a vagyoni és rendi („törzsi”) viszonyokat, kivéve Peiszisztratosz (megh. Kr. e. 528 körül) „népi” türanniszát, a háborús és adópolitika a mindenkori népgyűlési többségtől függött, amely – amint azóta is – mindig a mások kárára hagyta volna jóvá az egyenlő(bb) bánásmódot, nem a magáéra. A jogkiterjesztés sokkal később (pl. az 1848-i magyar forradalomban) se sikerült demokratikus és parlamenti módszerekkel, csak forradalmiakkal és zsarnokiakkal (a mi esetünkben az utóbbiakkal az ún. Bach-korszakban), amelyek alapján nem népakarat állott, hanem mindig csak filozófia (akkoriban államelméletnek vagy államtudománynak nevezték, de ez csak szó).

A régimódi liberálisok bizalmatlanok voltak az általános választójoggal szemben, mert szabadság- és

egyenlőségellenesnek tartották a közvélemény többségét a legkényesebb esetekben. A régi filozófiai politikát elmarasztaló, exmatrikuláló (Oxfordban erre a terminus *to rusticate* volt, azaz hogy az elcsapott diákot mintegy „falura küldték”, parasztosították; de hát Oxford sose volt az egyenlőség székhelye, amit ma posztkolonializmussal orvosolnak) mai egyetemi radikálisok persze szintén filozófiai (elméletre, nem közvélekedésre támaszkodó) politikát űznek, hiszen a közvélemény többsége gyűlöli a *woke* kisebbséget, technikájuk pedig – akárcsak Athénban – a kizárás, a belépés tiltása, a véleményszabadság korlátozása, amint ez öröktől fogva történik. A közvélemény többségére támaszkodó zsarnokság nem jobb, nem rosszabb, csak más. (Másokat rekeszt ki, pl. a fölszabadítókat.)

A mi politikai fogalmaink a hellenizált zsidóság és hellenizált keresztényiség fogalmaiból származnak, pl. a közösségre vonatkozó (*ekklészia*, *szümpnoia*, *szünkraszia*); ezek meg a görögségből: az *ekklészia* az athéni népgyűlés neve volt, mielőtt egyházat (ekklésziát) jelentett volna.¹⁴

Hasonlóképpen a platóni filozófia a kései római birodalom válsága óta alakuló keresztény teológia (a korai egyházatyáktól a skolasztikáig) közvetítésével érkezett hozzánk, és sorsa is összevegyült a teológiáéval. Ke-

¹⁴ Ld. ezt a bámulatosan világos könyvet: Werner Jaeger: *Early Christianity and Greek Paideia*, Cambridge MA/London: Belknap Press/Harvard University Press, 1961, ⁶1993, *passim*. Vö. Arnaldo Momigliano: *The Classical Foundations of Modern Historiography*, Berkeley/Los Angeles/Oxford: University of California Press, 1990, 132-152.

resztyénellenes korszakok általában antiplatonisták. Az egyházújító törekvések gyakran próbálták visszavenni a *hellénizmoszt* a teológiából és újra judaizálni a biblikus hagyományt. (*Tegyük hozzá*: sikertelenül.)

Mindazonáltal a görög filozófia eléggé függetlenítette magát a társadalmi kontextustól ahhoz, hogy megbocsátható lenne, ha nem látott át a hierarchikus-differenciális (elő)ítéletek szerkezetén. Hiszen Platónnál az állandó és a testetlen az, amiből minden következik, s amire mindent vissza kell vezetni. Ugyanakkor – tőlünk eltérően – más volt az antik (majd a középkori és reneszánsz) köztársaságok (városállamok) föl fogása a *politikai közösség* terjedelméről, mint amit mi a humanizmus, majd a fölvilágosodás kora óta az *emberiségről* gondolunk, amely gondolat a keresztyén társadalmi tanítás szekularizált leszármazottja, és amelynek nincsen primér politikai dimenziója. A *polisz* polgárának lenni eleve kiváltság volt, s ennek a címnek a megőrzése a személyi függetlenség volt mint *előfeltétel*. (Jogi és gazdasági függetlenség, amelyben csak a pénzkereső munkára nem kényszerülő, korlátlan szabadidejű családfő részesült: ő volt a honpolgár és a katona.) A görögök tudták, hogy a szó természet(jogi) értelmében az emberiség létezik, és tagjai egyenértékűek, hiszen van eszük. De a keresztyénség fölbukkanásáig, pontosabban letisztulásáig, ennek nem volt politikai relevanciája. Ám a keresztyén évszázadokban is fönmaradt a kettősség: az egyház tagjaként elvileg mindenki egyenlő volt, hiszen mindenkinek volt (van) halhatatlan lelke, ugyanakkor az egyház együtt élt az arisztokratikus

államokkal (a városi köztársaságokkal, a monarchiákkal, a nemesekre korlátozott szabadsággal, hadkötelezettséggel és hivatalképességgel). A római pápa és a római császár riválsa volt egymásnak. Egymással szögesen ellenkező elveket testesítettek meg, akkor is, amikor ez már alig volt több, mint hatalmi harc. Mégis, az egyház – különösen a szerzetesség – ellenfele volt az arisztokratikus berendezkedésnek, és társadalmilag is rácafolt az öröklött kiváltságok (privilegiumok) természetinek föl-tüntetett rendszerére. A vallási és világi „igazság” egymás mellett élt. Ismétlem: nem igaz, hogy az emberi nem primordiális egyenlősége valaha is rejtve maradt volna elvként a szemlélődő, megismerő, kutató emberiség előtt.

Ezt már csak akkor támadták (a francia forradalom utáni ellenforradalom és restauráció alatt de Maistre és Gobineau, majd mások), amikor ez a primordiális egyenlőség metafizikai és morális meggyőződésből (Rousseau után) politikai doktrínává vált. Még a Nietzsche által „szédelgően földicsért”, a közrendűeket megvető arisztokrata költő, Theognisz is elborzadt volna a restaurációs antiegalitarizmuson, faj- és nőgyűlöleten. Minden nemesi és lovagi büszkeség háttere az egyház nem politikai egalitarizmusa meg a szerzetesi tulajdonnélküliség és szüzesség volt. (Illetve azelőtt a görög filozófia.) A fölvilágosodás és forradalom előtti antiegalitarizmus vagy *nem* egalitarizmus nem rasszista meg szexista, hanem *duális*.

Platón tana, a lélek halhatatlansága: univerzális tanítás referenciális terjedelmében is. Ezt tőle örökölte az egyház. (Ő az intellektuális ké-

pességeket is az emberi nem osztatlan tulajdonának tekintette.) Ám a politika a szabadok versengésének – a *potlatch* ceremoniális prezentációjának és spektakulumának, ahonnan pl. a mecenatúra és a műgyűjtés szenvedélye is származik – a terepe, az *agonisztikus* (összecsapásokra kondicionált) városállami politika csatatere. A lélek halhatatlanságával Platón (ugyan az *agón* külső korlátai között) közvetlen utat tételez föl az istenihez, ami az emberi elme legmagasabbrendű tette és reménye. Ebben nincs kizárás. A filozófusok uralma – hasonlóan a kettős hatalom papi aspektusához később – épp hogy az *agón* és a *potlatch* háborúzó, látványos-ceremoniális-rituális termékcsereje és párbajozó férfibarát-sága *fölött* érvényesült volna.

Tehát Platón és bármelyik régi gondolkodó *non*-egalitarizmusa nem azonos a mai egyenlőségellenes politikai alakzatokkal: ez utóbbiak az univerzalizmus ellen irányulnak, a régiek pedig *nem*. A mai rasszistákkal és heteroszexistákkal folytatott vitánk nem vihető át a régiekre, és nem egyszerűen holmi historista kegyelet, a nagy írókkal szemben érvényesítendő elnézés okából, hanem

az agonizmus és az univerzalizmus kettősségének fölismerése miatt, amely ahhoz a lezárult korszakhoz tartozott, amelyben még nem volt minden szociális, amelyben még volt kiút a társadalomból *fölfelé*, *az ég felé* – ezt persze ma képzelt kiútnak véljük –, amit szépen illusztrál a nagy eposzokban és drámákban az istenek és a halandók közvetlen interakciója; többek között azért volt lehetséges a *duális* politikai világszemlélet, mert nem volt merev határ emberek és istenek között (egyébként még a korai keresztyénségben se, bár a bűn már elválasztotta a Megváltót a hívektől).

Lehet vitatkozni rég halott gondolkodókkal, nem is kell tekintettel lennünk régiségükre, de ez a vita akkor lehet megfogalmazni csak –, ha a régiek és a magunk közötti különbséget gondosan értelmezzük, tehát ha valamennyire ismerjük magunkat.

A Magyar Filozófiai Társaság „A vita” c. konferenciáján 2021. május 28-án elhangzott előadás szövege. (A konferencia anyaga elektronikusan és könyvalakban is megjelenik 2022-ben.)

Hipertext

Ázbej Kristóf képeiről

*Azzal fölpattant Zöldfikár nevű pejére,
és elvágatott az érzékeny,
XVII. századi tájleírásban.
Esterházy Péter: Harmonia caelestis*

Miért tart Baltazár Károly (IV. Fülöp spanyol király és Bourbon Izabella spanyol királyné gyermeke) egy Oscar-szobrot? Hogy lehet, hogy a nő, aki őt anyailag átöleli, Botticelli *Vénuszának* arcvonásait viseli, de a kezében lévő virágos tükörben az *Arnolfini házaspár* látható? Az *Apa sapkája* rembrandti, de szemüvege Grant Wood *Amerikai gótikájából* származik?

Az utalások kavalkádjának megértéséhez és valódi, esztétikai értelemben vett élvezetéhez mindig észben kell tartanunk, hogy Ázbej Kristóf fuzionalista kísérleti képei a zenei remixek és az irodalmi vendégszövegek vizuális megfelelői. A remixek korábban felvett hangmintákból, szólamokból építkeznek, a már rögzített hangokat szabadítják ki környezetükből, hogy valami újat építsenek belőlük, ahogy a posztmodern irodalom is ugyanezt teszi a jelöletlen idézetek módszerével. Ennek a művészetfelfogásnak megfelelően ezek a képek különleges montázsok, a teljes felületet idézetek töltik ki.

Jól szemlélteti a források gazdagságát egy példa, a *Fekete Tulipán* című sorozat, itt az alábbi alkotóktól származó elemeket fedezhet fel a szemlélő: Szurcsik József, Kees van Dongen, Karsai Dániel, Bak Imre, Georges Braque, Jonathan Lasker, David Hockney, Roy Lichtenstein, Francesco Hayez.

A digitális technológia segítségével a művész látszólag a kiválasztott művek mögé bújjik, hiszen a technika lehetővé teszi a torzításmentes, személytelen másolást. Az eredmény azonban mégis az egyéni és különleges esztétikai hatás: a különböző helyekről és időkből származó vizuális elemek kapcsolatba lépnek egymással, és – ahogy az egész több, mint a részek összessége – új, kiegyensúlyozott kompozíciót alkotnak. Az egyes képek így a stílusok és részletmegoldások ellenére is egységesnek hatnak, mert a források gazdagsága nem engedi, hogy egy elem vagy stílusmegoldás dominánssá és így alapértelmezetté váljon, „mássá” és idegenné téve a többit.

A portrék, kettős portrék, tájképek és autós tájképek sorozatokba rendeződnek, és a történelmi idézetek mellett új kapcsolati hálókat építenek ki, hiszen az egyes sorozatokban a különböző elemek és kompozíciók egymással is összevethetővé válnak.

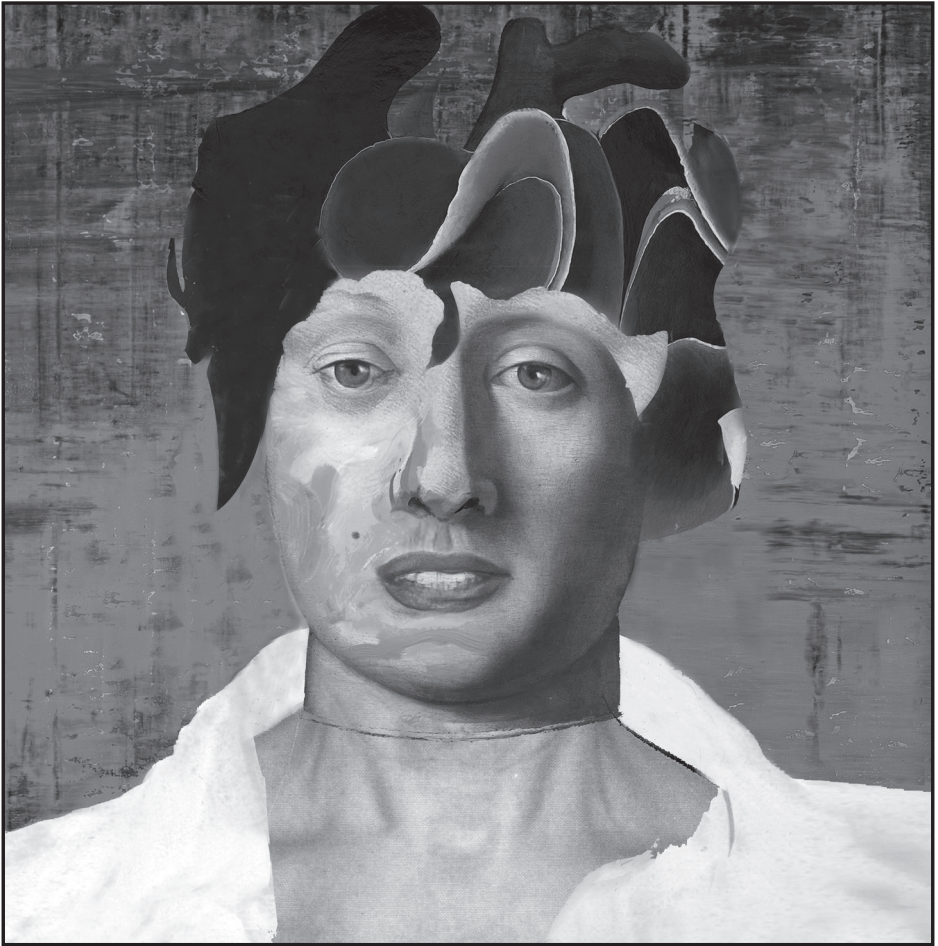
God Is a DJ, azaz Isten egy DJ – hirdette a Faithless, hiszen ő az a kitüntetett lény, aki elindította a világtörténelmet (mint egy lemezt), és ő az, aki tetszése szerint változtathat is a dolgok menetén, mintha csak a

basszust váltaná feszesebbre. Megfordítva is igaz lehet a mondás, minden DJ és remixer egy kicsit olyan, mint Isten: saját világot építhet, szabadon használva mindent, amit csak talál, hiszen végső soron Lucian Freudnak igaza volt: „A művészet mégiscsak a művészetből fakad.”

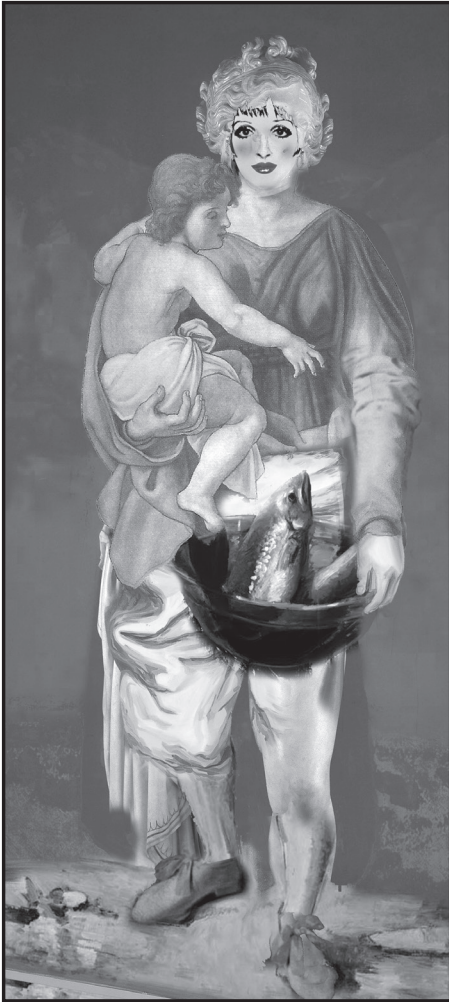
Gárdonyi László

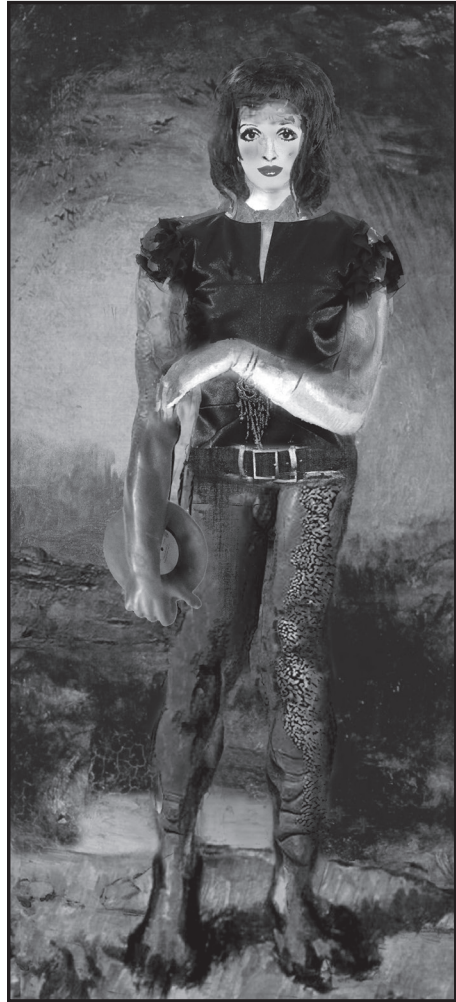
Ázbej Kristóf: Hegyvidéki Hősök

Ázbej Kristóf: Új arcok

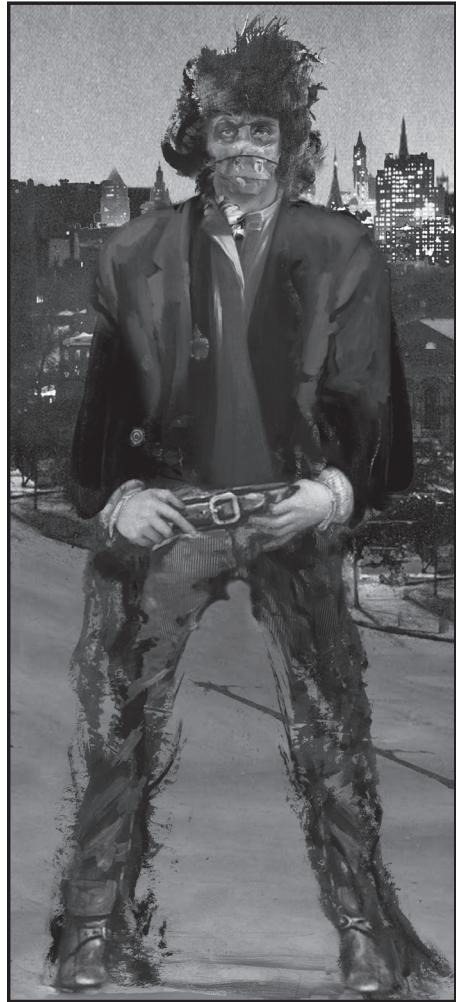
Ázbej Kristóf: Anya gyermekével

Ázbej Kristóf: Álló alak 36 (LP)

Ázbej Kristóf: Álló alak 48 (Brian Jones)

Ázbej Kristóf: Dear Doctor A & (Kedves doktor úr A &)

Ázbej Kristóf: Tájkép és Lamborghini VII.

Ázbej Kristóf: Egymással szemben I.

Markó Béla

Földrajz

A Kárpátok délkeleti sarkában,
Kézdivásárhelyen nőttem fel.
Jobbról is, balról is magas hegyek.
A hátunk mögött, nem messze
a várostól összecukódtak egészen.
Ha egy zsákutca elején laksz,
a többiek nap mint nap elhaladnak
oda-vissza a kapud előtt, és benéznek
hozzád a kerítésen át. Tudnak rólad.
Viszont a zsákutca végében
senki sem les be az udvarodra,
vagy legalábbis csak kivételesen
jár arra egy-egy kíváncsiskodó.
Háborítatlanul élsz. Közben
számontarthatod, mi van az utcában,
de ők nem nagyon látják, hogy mikor
virágzik nálad a cseresznyefa,
és a jázminbokrokknak is csak az illatát
viszi feljüket a szél. Ha bajban vagy,
azt sem veszi észre senki. Olyankor
neked kell szólnod, hogy segítsenek.
Volt átjárás persze a másik irányba is
az Ojtozi-szoroson, de ami túlfelől volt,
az nem volt része a képzeletbeli
hazának. Igen, ugyanaz az ország,
mégis egy másik haza, valahogy így
fogalmazhatnék. Ó, egyirányú
tekintet! Egyirányú emlékezet.
Egyirányú álom. Néha egy-egy
valóságos utazás. Ha pedig az sem,
úgyis elképzeltük, hogy gyümölcsőbb
a gyümölcs, emberebb az ember,
fehérebb a fehér, házabb a ház
és átlátszóbb az üveg. Olvastuk,
hogy „zsákutcás magyar történelem”.
Nem jutott eszünkbe, hogy csakis rólunk

lehet szó. Pedig itt élünk ma is egy
elképzelt hazában, és errefelé még mindig
csak egyetlen bejáratuk van a kisebb
településeknek, néha a kisvárosoknak is.
Reggel, amikor még friss a fény,
lefényképezzük az udvaron a kibomló
rózsát, és szétküldjük a barátainknak.

Gömöri György

Macska, jaj!

E., a dublini költő-szerkesztő
macskája a Schrödinger névre hallgat.
Nemcsak hogy él, de bármit megeszik,
mert ahogy azt gazdája nemrégén megírta:
szétrágta lapjának küldött egyik versemet.
(A másikat rendben közölték).
Vajon a macska nem kapott elég tejet,
vagy nem simogatták eleget?
Remélem, versem maró stílusa
nem feküdte meg a Schrödinger hasát,
és az kandúrmód jár-vel, caplat tovább
a kéziratok fennsíkjain át.

49

Träumerei

Schubert szól hajnali ötkor
(mert nem tudunk aludni)
röptet és elragad
báránnyelvre ültet
és csapongón szabad
a tavaszról mesél meg az álom
ködéből kilépő lányról
akinek derekát fogva táncol
aki majd megszabadítja
a cella-sötét magánytól

Jenei Gyula

Légszomj 5.

(Jegyzetversek járvány idején)

a nyitásról, maszkhasználatról, védettségi igazolványról hiedelmeink vannak, mint az ősembernek lehettek akkoriban fontosnak tűnő dolgokról. a hiedelmeinkhez pedig foggal-körömmel, kőbaltával ragaszkodunk.

*

a sétányon gyakran látni rendőröket. kettesével járnak, illetve olykor rendőr és katona együtt. néha egy férfi és egy nő. fiatalok és szépek. szép pár. beszélgetnek, andalognak. az ember szinte drukkol nekik, mint egy romantikus filmben a szereplőknek, hogy összejöjjenek, s a szolgálaton túl is együtt mendegéljenek át egy hosszú életen, s legyenek boldogok, legyenek gyerekeik. és ha majd az unokák megkérdik, hogy találtak egymásra, meséljék el nekik, hogy a nagy covidjárvány idején a parancsnokaik közös járőrözésre osztották be őket.

*

amikor az emberek meglátják az utcán szembejövő rendőrijárórt, gyorsan arcukra igazítják az állukon fityegő maszkot. de ha nem húzzák fel, a rendőrök akkor sem szólnak. valahogy így működik az öncenzúra is.

*

bejegyzés a hírfolyamon: „ne bántsд azt, aki oltat, de azt se, aki nem! tiszteljük egymást bármilyenek is vagyunk, bárhogyan is döntünk valamiben!” de miért kell tisztelni a bármilyent? a bármilyen bármilyen lehet. lehet adócsaló, gyilkos, strici, pedofil. vagy egyszerűen csak hülye. és miért kell tisztelni a hülyéket, akik attól gondolják magukat demokratának vagy humanistának, bölcsnek, különbnek, hogy ilyeneket osztanak meg, ilyeneket lájkolnak?

*

mintha egy üres moziba lennék, s hirtelen elkezdenének vetíteni egy színes, szélesvásznú, magyarul beszélő filmet, olyan szokatlan, ahogy a terasznyitás első napján az aluljáró alól kikanyarodok a térre, és a söröző rusztikus asztalainál zsongó tömeg hirtelen a szemembe világít.

51

Nyilas Atilla

Egynyári jegyzetek

1
Bekapcsolva maradt a számítógép.
Nem baj, majd elalszik magától.
Elalszik, aztán fölébred,
megint fölébred, elalszik megint.

2
Miután kijegyzeteltem a fejem,
megengedem magamnak, hogy olvassak valamit.
„Rasszista utazások”:
besztszeller a bédekkerem.

3
A nyelv beszél.
A beszéd nyelvel.
A kutya kushad.
A pénz ugat.

4
Mindenütt jó, de
otthon tudok a legkevésbé aludni.
Megyek aludni
akárhová, csak otthonról el.

5
Egy csepp méz is méz.
Egy kis remény is remény.
Kevés levegő is levegő.
Egy hangszer darabjai is hangszerek.

6
Valami a valamim.
Mikroszkóp a távcsövem.
Besztzeller a bédekkerem (mint már írtam).
(És ha eszembe jut még egy, az majd ide kerül.)

7
Az elhangolódott zongora.
A tiszta hang előtt és közvetlenül utána.
Egy kallódó tiszta hang.
Minden hang tiszta hang.

8
Ha tűz üt ki,
sej, ha tűz üt ki,
a legnagyobb kárt
a tűzoltók okozzák.

9
A neki dobált botra rá se hederített,
a labdát viszont, amit egymásnak dobáltunk,
rögtön elkapta –
ezzel a kutyával nem érdemes cicázni.

10
Mikor nem vagy otthon,
a cipőd szolgatom.
Szerelmes vagyok a lábszagodba.
Erotikusan stimulál.

11
Ufőszemüveg.
Az állás: 6:6 a javamra.
A mai vihart elfújta a szél.
Elélvezeklő (ezt esetleg lecserélni).

12
„Na, ez nem sikerült.”
Ha nem sikerült, hát nem sikerült.
Nem tökmindegy, hogy sikerült-e?
Csak tudnám, mi volt az.

13
Ragadozó madár vagyok.
Meglátok egy témát,
kerengek fölötte,
aztán lecsapok rá.

14
A rossz bornál jobb a jó bor,
a rossz fröccsnél jobb a jó fröccs,
rossz borból nem jó a fröccs se:
jó borból jó a fröccs is.

15
Hangulatvilágítás hangulata,
hangulatvilágítás embere,
hangulatember világítása,
hangulatember hangulata.

16
Békében vagyok az anyaggal.
A testem is anyag.
Békében vagyok a testemmel,
és neked köszönhetem ezt a békét.

Szonday Szandra

Repülés

El is felejtettem gyermekként
mennyire szerettem volna repülni
hintából ugráltam ki
műanyag zsákból szerkesztve hátamra
áttetsző ejtóernyőt szárnyakat
formás légi járművet terveztem
dacolva gravitációval mérnöki
szabályokkal levegőbe emel majd
a panelház tetejéről

milyen könnyen lemond az ember
a vágyairól ha a felnőtt józanság
betegség béklyóba köti lábait
míg egy kora tavaszi napon a földön fekvé
az égbe bámulva újra
rá nem csodálkozik ahogy
könnyedén siklik fekszik a
láthatatlan légtömbökre odafönt
madár és madártan

Gesztenyeszív

Napszemüveget viselő középkorú férfi arca. Kicsit nyit a kép, látjuk, hogy autót vezet. Lassít, fürkészi az utat, jobbra-balra tekinget, parkolóhelyet keres. Talál egyet, megáll. Kiszáll, a hátsó ülésről kiveszi a hátizsákját, óvatosan magára veszi, bezárja az ajtót, elindul a gyalogút felé. Viszonylag szűk ösvény, sokat sétálnak. Ráérősen bandukol. A világot (elsősorban a szembejövőket) időnként látjuk az ő szemszögéből is, de leginkább az ő arca látszik. Van, amikor messziről látjuk, kik jönnek szembe, de mire közel érnek, már nem őket mutatja a kamera, hanem a férfit. A szembejövők mondataiból tisztán a leírtakat halljuk, de foszlányok korábbról és későbből is hallatszódhatnak. A férfi kis gesztusokkal, mosolyokkal konstatálja, amit hall. A napszemüveget időnként a homlokára tolja.

Sokan mennek el szótlánul, hosszabb szünetek is előfordulnak. Amikor nem jön senki, a férfi a tájat nézi, vagy az utat maga előtt, a cipőit, ahogy lép. Néha felerősödik a szél, olyankor nehezebben értjük a járókelők szövegeit.

HATVANAS FÉRFI:

– (telefonba) *Mondok most neked egy érdekességet. Figyelj ide.*

55

KÉT HARMINCAS NŐ:

– *Érdekel. És meg is visel, csak nem vagyok hajlandó belemenni a játékába.*

– *Persze, nem is kell.*

NEGYVENES NŐ, ÖTVENES FÉRFI:

N: – *És mik a hosszú távú terveid, Lacikám?*

F: – *Egyelőre nem találkozunk. Hátha meghiányzom.*

Ugatás, kutya szalad, a gazdája fut utána, szólongatja. Férfi kitér az útjukból. Harmincas nő jön két kisgyerekekkel, fogja a kezüket.

HARMINCAS ANYUKA:

– *Az óriáskígyónak nincs méregfoga, hanem csak nagy. Onnan ismeritek föl.*

NEGYVENES FÉRFI, HÚSZAS NŐ:

F: – *Hogy szeretsz vízbe menni, vagy nem szeretsz, az mutatja a viszonyodat a szexhez. Például elképzelsz egy tavat... Milyen tavat képzelsz el?*

N: – *Semilyet.*

F: – *Az baj.*

KÉT NEGYVENES FÉRFI, EGY NEGYVENES NŐ:

F1: – *Csak az négy milliárd. Mocskos, cinikus, tolvaj gazemberek.*

F2: – *Meg az agymosott híveik.*

F1: – *És az árfolyam?*

F2: – *Az meg a másik.*

N: – *Nem szeretem az „agymosott” szót.*

Hátulról biciklista ütközik a Férfinak, miközben megelőzi. Nem kér bocsánatot, továbbhajt.

ÖTVENES FÉRFI:

– (telefonba) *Nyolcas kötés, hét bejött. Nyolcadik meccs, 90 plusz negyedik perc, kamuszabadrúgás. Mindegy, mert harminc méterről. És nem hiszed el, bazdmeg.*

KÉT NEGYVENES FÉRFI:

– *Olyan háborúba kerülsz, ami életre-halálra megy. Az ember ezt próbálja elkerülni.*

ÖTVENES FÉRFI, NEGYVENES NŐ:

F: – *Rám nézett, és érzéki vizsgálattal megállapította, hogy az egyik szemgolyóm nagyobb, mint a másik. Kivizsgáltatott.*

N: – *Ki?*

F: – *Ő. Kivizsgáltatott.*

56

Férfit nagy sebességgel le hagyja egy futó, kihangosított zenével fut, az egyik szembejövő felismeri a dalt.

ÖTVENES FÉRFI, HÚSZAS NŐ:

F: – *Alphaville! De rég hallottam!*

N: – *Alfamicsoda?*

Férfi kiveszi a telefonját a zsebéből. Nem nyom be gombot, csak a füléhez emeli, és beszélni kezd.

FÉRFI:

– *Szia, Anyu. Most megyek be Apuhoz. (csend) Megmondom, hogy puszi-lod. Aztán megyek majd hozzád is. Viszek neked valami finomat. (csend) Nem, előtte még Apuhoz megyek be. Utána viszek valami süteményt. Most tegyük le.*

Elteszi a telefont.

KÉT ÖTVENES NŐ:

– *Na de azért ne haragudj...*

– *Hát miért, nem?*

– *Ne haragudj már...*

- *Miért, nem?*
- *Nem.*
- *De miért nem?*
- *Hát azért.*
- *Mert?*
- *Mit mert?*
- *Én?*

HARMINCAS NŐ, HARMINCAS FÉRFI:

N: – *Három órán keresztül kell egy pontra koncentrálni. Ha nem megy, akkor nem vagy oké.*

KÉT KISGYEREK, APUKA, ANYUKA:

GY1: – *Nem akarok kirándulni! Menjünk haza!*

ANY: – *Megyünk már.*

GY2: – *De most legyünk otthon!*

ANY: – *Megyünk.*

GY2: – *De most!*

AP: – *Kuss legyen már!*

A gyerekek sírni kezdenek.

NYOLCVANAS NŐ, NYOLCVANAS FÉRFI:

N: – *Te tudod, milyen szerelmes vagyok beléd?*

57

Hatvanas vak férfi kutyát vezet, hozzá beszél.

HATVANAS VAK FÉRFI:

– *Várjál, Frigyes. Ne húzzál, kiskutyám. Csak vezess.*

HÚSZAS FÉRFI, HARMINCAS FÉRFI:

– *Megy előttem a gyökér, aztán hirtelen megáll. Lebüntetőfékez.*

– *Gyalog?*

– *Ja. Kérdeztem, adjak betétlapot is, vagy csak összetörjelek? Na erre...*

Férfi mellett elhúz egy (ötven körüli) vadászruhás telefonáló:

VADÁSZ:

– (telefonba) *A Feri elmehet a picsába. Meg ne lássam, bazdmeg. Le-lövöm. Szégyellje magát.*

Férfi felnevet. Előveszi a telefonját, gondolkodik, visszateszi a zsebébe.

NEGYVENES FÉRFI:

– (telefonba) *Képzeld el, ha ezt azok csinálják. Úristen, mi lenne itt. Csak játssz el a gondolattal.*

KÉT HÚSZAS NŐ:

- *Zserbónak hatott, Pucok meg rosszul lett tőle.*
- *A kullancsszertől?*
- *De a Zserbónak meg hatott, mondom.*

KÉT HARMINCAS NŐ:

- *Kriszti!*
- *De Eszti!*
- *Kriszti, nem érted?*
- *Eszti, ne foglalkozz velem!*
- *Hogy ne foglalkozzak velem, Kriszti?*
- *Eszti! Pont azért csinálja, hogy foglalkozz velem.*

ÖTVENES FÉRFI:

– (telefonba) *Húsz év után is vannak olyan nevek, amiket még nem hallottam, esküszöm.*

NEGYVENES NŐ, HETVENES FÉRFI:

- N: – *Egyszerűen nem tudom. Nem tudom.*
- F: – *Tehát akkor nem nagyon érted.*
- N: – *Egyszerűen semmi.*

58

HÚSZAS FÉRFI:

– (telefonba) *Szép minden. Berendezkedtem. És rózsabimbó feslik a gangon, gecó.*

ÖTVENES FÉRFI, NEGYVENES NŐ:

- F: – *Azt mondja, celebrális nárcisztikus vagyok. Vagy cerebrális.*
- N: – *Az mit jelent?*
- F: – *Nem tudom pontosan, mit jelent.*

Férfi utoléri a lődörgő vadászt (aki megelőzte), valaki (hatvanas férfi) megszólal mögüle:

HATVANAS FÉRFI:

- *Tiborom!*

VADÁSZ (széles mosollyal, megelőli)

- *Ferikém! Ezer éve! Épp most emlegettünk a Sanyival.*

HARMINCAS NŐ:

- (telefonba) *Figyu, én baromira szívesen cserélnék veled bőrszínt.*

HÁROM HATVANAS FÉRFI:

- *Berakta a fakóba. De nem nagyon játszott ott se.*
- *Talán egyszer játszott.*

– *A Salának meg az első meccse a Trnava ellen volt. Bajnoki előtte egy se. Mindjárt BEK.*

Férfit le hagyja egy lihegő futó. Valaki felkiált, mások segítségért kiáltanak. Férfi meresztgeti a szemét. Sietni kezd, odaér: a biciklista, aki korábban nekiment, fekszik a földön, vérzik az arca, körülötte többen állnak. Férfi megtorpan, megáll.

FÉRFI:

– *Hívjak mentőt?*

HARMINCAS FÉRFI:

– *Már hívják.*

Szellő István telefonál.

SZELLŐ:

– (telefonba) *Halló, Szellő István vagyok, egy kocsit szeretnék hívni. Igen, az a Szellő, de ez mindegy. Nem taxit akartam. Mentők, nem? Egy biciklis elesett, és... Igen, én, de csak simán bejelentenek egy balesetet.*

Férfi megy tovább. Utolér egy harmincas nőt, nem hagyja le, csak lassít, szinte mellette megy, hallgatja.

59

HARMINCAS NŐ:

– (telefonba) *Barbi, a ropi nem kaja, azért, hogy te nem reggelizel, ha ő 11-kor éhes, adj neki enni, baszki, ne dönts el, hogy mikor egyen. (csend) Nem büntetheted, értsd már meg, nem tanítani kell, hogy reggel 8-kor, meg délben, meg este kell enni, hanem adj neki. Öreg, beteg, egyedül van, depressziós, ha odamész, és abstart száz százalékon izzol, és ideges vagy rá az első másodperctől, az nem segít. (csend) Igen, de senkinek nincs hozzá türelme, Apu is odamegy, és óbégat vele. (csend) Kibaszott idegesítő, tény, mindig újra és újra el kell mondani, igyál vizet, egyél... (csend) Ha szebben beszélnél vele, keze-sebb lenne. Egyre rosszabb lesz az állapota, egyre többször elfelejt dolgokat, nemsokára meg fog halni, ezt ki kell mondani. Ha állandóan vitáztok vele, az csak elrontja az utolsó napjait, nem érted? Nem fogja sokáig húzni, hát nem eszik, nem iszik, nem veszi be a gyógyszereit, tökre leszálló ágban van, próbálj kicsit kedvesebb lenni vele. (csend) Egyen, amikor akar. Adj neki valamit, igen. Szia.*

Leteszi, majd azonnal felhív valakit.

– (telefonba) *Ott van a Mamánál, veszekszik vele. (csend) Baszki, fel nem fogja, hogy... (csend) Ropival tömi. Mást nem ad neki. (csend) Látod, ez idegesít a Barbiban, hogy kategorikusan megmondja, mit hogy kell csinálni, és nem fogja fel, hogy a másik ember nem úgy működik, ahogy ő. Tanúsíthat-*

na némi empátiát az öreganyja iránt, aki elmúlt 90 éves. (csend) Értem, de ha abstart üvölt vele, azzal nem segít. És nem érti, hogy higgadjon le. Nem kellene megöregedni senkinek, az meg a másik. Nem miattad mondom. (csend) Jó, sietek.

A nő előresiet, pár másodperccel később megint hív valakit.

KÉT ÖTVENES FÉRFI:

– *És hát így nem csókoltam meg a Fekete Annát az erdőháti címerező táborban.*

NEGYVENES FÉRFI, HARMINCAS NŐ:

FÉRFI: – *I was approximately twenty years old, when I became an enthusiastic about film.*

NŐ: – *Really?*

HETVENES FÉRFI:

– (telefonál, közben Férfira néz, mintha neki beszélne): *Sima öncsalás. Magadnak ne hazudj.*

60 Férfi utánanézés. Sokáig nem jön senki. Férfi irányt változtat. Letér az útról, egyedül halad egy kisebb ösvényen, vízpartra ér. Leveszi a hátizsákját, kivész belőle egy urnát, vár néhány másodpercig, majd óvatosan a vízbe szórja apja hamvait. Nézi egy darabig, ahogy a víz elviszi a hamvakat, valamit motyog, majd visszaveszi a hátizsákot. Előveszi a telefonját. Lebonyolít három telefonhívást. Az első kettőnél hívja a számot, de a harmadik esetben nem, csak elkezd beszélni.

FÉRFI:

– (telefonba) *Szia. A nagyapád elúszott szépen. Később hívlak.*

FÉRFI:

– (telefonba) *Szia. A nagyapád elúszott. (csend) Neki már mondtam az előbb. Később hívlak.*

FÉRFI:

– (telefonba) *Szia, Anyu, én vagyok. Voltam apánál, minden rendben. (csend) Nem fázik, fűtenek rendesen. Meg tudod, van sok meleg cucca. Most majd egy ideig nem lehet menni hozzá. Viszek neked valami finomat, jó? (csend) Igen, voltam benn apánál, minden rendben. (csend) Nem fázik, nyugodj meg. Fűtenek, meleg van. Sokszor puszil. Mit vigyek, mit szeretnél? (csend) Voltam apánál, igen. Minden rendben. (csend) Tudod, van az a meleg pulóvere. Puszil. Viszek neked valami finomat. Megyek majd, most tegyük le.*

Visszaindul az út felé, amelyen jött. Ezúttal a másik irányba halad.

KÉT HARMINCAS NŐ:

- *Rám néz, és azt mondja: hú, te már harmincnégy éves vagy?*
- *Ajjaj.*

KÉT NEGYVENES FÉRFI:

- *Szerelheted majd le, hogy nem akarsz kapcsolatot. Az elején nem vagy észnél.*
- *Ja, ja.*

HÚSZAS NŐ, KÉT HARMINCAS ÉS EGY HATVANAS FÉRFI:
HÚSZAS NŐ:

- *Nemrég megérlelődött bennem, hogy kéne mögém egy zenekar.*

KÉT ÖTVENES FÉRFI:

- *Tele van a világ jó kolumbiai támadókkal. Csak el vannak szórva. De topbajnokságos mind.*

Férfi előveszi a telefont, lenyom egy gyors hívó gombot.

FÉRFI:

- *(telefonba) Szia, szívem. (csend) Igen, megvolt, elúsztattam az apámat. Szépen, békésen elúszott. Beszéltem a gyerekekkel is. Mind a kettővel. (csend) Nem, még elnézek anyámhoz, aztán hazamegyek, de este elmehetünk valahova. A gyerekek az anyjuknál alszanak. (csend) Oké, találd ki. Hívlak majd.*

61

Kinyomja a telefont. Tűnődik, majd megáll, hogy végighallgassa a következő párt.

HETVENES FÉRFI, HARMINCAS NŐ:

- F: – *Azt írja: ha már nem élek, ha már nem élek, megint sokat leszek tevéled.*

N: – *Szép.*

- F: – *Szép Ernő meg azt írja: barátom, volt ifjúság és volt szerelem. Nem vettem észre. Adj tüzet, kérlek.*

N: – *Nincs.*

F: – *Nem kell. Csak ezt írja.*

Férfi lassan indul tovább.

HARMINCAS FÉRFI, NEGYVENES NŐ:

- F: – *Sajnos szenvedélyes borissza vagyok. Egy addiktív faszi lettem. És szeretem ezt magamban.*

N: – *Persze, jó az.*

F: – *Szeretem, megmondom őszintén.*

TIZENÉVES SRÁC:

– (telefonba) *...hogy hogyan lettem lázadó kamaszból teljes értékű felnőtt férfi egy éjszaka alatt. Mikor megütöttem apámat. Vagy mikor utána pszichiáterhez vittek.*

KÉT HARMINCAS NŐ:

- *Kapcsolatban voltam, és tudtam, hogy nem tisztel.*
- *De jó.*
- *Kellemetlen volt.*
- *De jó.*

Férfi a balesethez ér, a mentősök éppen ellátják a biciklistát. Szellő István autogramot ad, valaki fényképezkedik vele. Férfi halad tovább.

NEGYVENES FÉRFI, HÚSZAS NŐ:

- F: – *Te mindenhez értesz?*
- N: – *Nem.*
- F: – *Mihez nem értesz?*
- N: – *Hozzád.*

ÖTVENES FÉRFI:

– (telefonba) *Az egész egy gusztustalan, rossz energiájú faszság. Az meg egy kisstílű, középszerű, rosszindulatú köcsög.*

62

HARMINCAS NŐ:

- (telefonba) *És egyenlőrért írt. N-nel. Úgyhogy kész, vége.*

NEGYVENES FÉRFI, KÉT HARMINCAS NŐ:

F: – *Elindult fél hatkor egy irányba. Hatkor derült ki, hogy nem arra lakik.*

A nők röhögnek.

HÁROM ÖTVENES FÉRFI:

- *Kiderült, hogy kibaszott trágár barátnőm van.*
- *Na, mesélj.*

HARMINCAS FÉRFI:

– (telefonba) *Úgy látszik, túl sok bennem a jang. Nem tudok mit csinálni.*

NEGYVENES NŐ, ÖTVENES FÉRFI:

- N: – *Iszunk egy teát?*
- F: – *Jaj, teát ne. A szervezetem rájönne, hogy beteg vagyok.*

EGY HARMINCAS ÉS KÉT HATVANAS NŐ:
HARMINCAS:

– *Jöttek a térítők, hogy az ózonlyuk Isten büntetése. Egyiken pecsétgyűrű, másikon szemüveg. Mondom nekik: a nemesfém meg a műanyaggyártás is nagyban hozzájárul, tudják-e?*

Erősödő szélzúgás.

KÉT HARMINCAS NŐ BESZÉL, KÉT HARMINCAS NŐ HALLGATJA:

- *Megőrülök. Ugyanúgy esznek.*
- *Csámcsognak?*
- *Nem. Az első rágásnál kifújják a levegőt.*
- *És szürcsölnék is? Vagy csak csámcsognak?*

KÉT NEGYVENES FÉRFI:

- 1.: – *Jó hülyének lenni?*
- 2.: – *Miért, azok nem loptak?*
- 1.: – *Jó hülyének lenni?*
- 2.: – *Az nem zavart?*
- 1.: – *Jó hülyének lenni, ugye?*

1. dühösen sarkon fordul, elindul a másik irányba.

NEGYVENES FÉRFI, HATVANAS NŐ:

- F: – *Mindig az ellenkezőjét monddod mindennek.*
- N: – *Egyáltalán nem.*

KÉT NEGYVENES FÉRFI:

- *A harmad-unokatestvér még komolyan vehető rokonfiok?*
- *Az attól függ.*

Újabb erős szélzúgás.

HARMINCAS NŐ, KISGYEREK:

- *Anyu, ne fürdődjünk. De zuhanyozzunk se!*
- *Sajnos muszáj, kicsim.*
- *Nincs sajnós!*

NYOLCVANAS FÉRFI, NYOLCVANAS NŐ:

- F: – *Mindannyian hasonlítunk az elképzeléshez, amit rólunk alkotnak.*
- N: – *Ühüm.*

HARMINCAS FÉRFI:

– *(telefonba) Megtanultam egy szót angolul, ezt mondják mindenre. Annyi, hogy verinász. Verinász.*

Megdörren az ég. Férfi felnéz, sietni kezd.

ÖTVENES FÉRFI, HATVANAS FÉRFI:

- *Füli kivesz százmilliós osztalékot? Százmilliót? Hogy?*
- *Rosszul látod ezt.*
- *Mit látok rosszul? Ez a senkiházi? Százmilliót? Hogy?*

Férfit le hagyja egy lihegő futócsapat.

NEGYVENES FÉRFI:

– (telefonba) *Csapatban futnak, te. A szűk, lófasz ösvényen. Asziszik, a Rivérián vannak. De el fognak ázni, úgy rábasznak, hogy az rizikó.*

HATVANAS FÉRFI, KÉT HATVANAS NŐ:

- F: – *És ugyanaz a pincér húsz éve.*
- N: – *Csak hát az árak.*
- F: – *Nekem mondod, Pirikém?*

KÉT NEGYVENES FÉRFI:

- *Kriptákat szeretek betonozni.*
- *Emlékszel a vakolós tételekre? Én síkalapkitűzést húztam. Az volt a B tétel.*
- *Én alulbordázott monolit vasbeton födémszerkezet zsaluzását.*

64

HARMINCAS NŐ, ÖTVENES FÉRFI:

- N: – *Olyankor udvariasan hallgatsz, mi?*
- F: – *Nem, mindenkit dicsérek.*

Égdörgés.

HARMINCAS FÉRFI:

– (telefonba) *Aszondja, hadd forogjon a pénz. De, mondom, ez a te pénzed, amit forgatnak. Aszondja: és? Én úgyse értek hozzá, forgassák. Itt élünk.*

KÉT ÖTVENES FÉRFI:

– *A másiknak meg, a hentesnek, akinek a műhelye a pincéjében volt, annak a felesége soha nem került elő.*

KÉT NEGYVENES SZÜLŐ, HÁROM GYEREK:

- AP: – *Cseppel végződő szavakat? Csepel.*
- ANY: – *Az azzal kezdődik.*
- GY: – *Tessék: könnycsepp.*
- ANY: – *Az se jó.*
- GY2: – *Miért nem jó?*
- AP: – *Jó, akkor mondj jobbat.*

ÖTVENES FÉRFI, NEGYVENES NŐ:

F: – *Az ember ezt ostoba, szerencsétlen faszként elviseli, mert vannak egyéni szempontok.*

N: – *A te szempontjaid nem egyéniék, hanem külsők.*

HARMINCAS FÉRFI, HARMINCAS NŐ:

F: – *Sehogy se jó, veri a víz a hátamat.*

N: – *Ne vedd le, meg fogsz fázni nekem. Mindjárt esik.*

F: – *Majd akkor felveszem.*

KÉT NEGYVENES NŐ:

– *Hasznos lenne, ha bíróságon, bírónak játszanák el.*

– *Aha.*

– *Mert papírból dolgoznak. Nemigen találkoznak az áldozatok érzelmi hátterével.*

– *Aha, aha.*

HÁROM HATVANAS FÉRFI:

F1: – *Nem áremelés, hanem egyensúlyjavító intézkedés! Nem munkanélküliség, hanem potenciális munkaerő-tartalék.*

F2: – *Ügyes.*

F3: – *Nem ügyes, hanem az anyjuk picsáját.*

F2: – *Ezt mondom.*

65

Nagyot dörren az ég.

HÁROM HARMINCAS FÉRFI:

– *Ilyen négerek mind. Hol egy magyar a csapatban?*

– *Jók azok.*

– *Jók, de ilyen négerek.*

– *Hogy szurkolsz nekik? Van két magyar? Három?*

HÚSZAS NŐ:

– *(telefonba) Így romlik el egy viszony.*

Férfi megáll cipőt fűzni.

KÉT ÖTVENES FÉRFI:

– *Figyel a szeme sarkából. Mondjuk telefonál, én meg elmosolyodom. Látja. És akkor aztán jön, hogy én undorító módon ledominálok, azt jelzem neki a mosollyal, hogy elmebeteg. Azt jelzem, de nem neki, csak magamnak jelzem.*

Férfi továbbindul.

HÚSZAS FÉRFI, HÚSZAS NŐ:

F: – *Tanultam újraélesztést, de nem bíznám magamat magamra.*

Égdörgés, villámlás. Férfi előveszi a telefonját, a füléhez emeli.

FÉRFI: – (telefonba) *Szia, Anyu. (csend) Voltam benn nála, már mondtam az előbb. (csend) Jól van, igen. Azért hívlak, hogy vigyek-e krémest. Kívánod? (csend) Gesztenyeszívet kívánsz? Jó, akkor azt viszek. (csend) Apa nem szereti. Meg már el is jöttem (csend) Igen, voltam benn. Jól van, puszil. Minden rendben. (csend) Jó, viszek gesztenyeszívet. Most tegyük le.*

Elteszi a telefont.

FÉRFI: – (magában) *Jobb neki, ha ez nincs. Túlélni is könnyebb enélkül.*

HETVENES FÉRFI (ugyanaz, aki az ellenkező irányban haladt, és neki beszélt)

(telefonál, de Férfira néz): – *Öncsalás.*

Férfi megáll, gondolkodik, utánamenjen-e, aztán inkább hagyja. Indul tovább.

HÚSZAS FÉRFI:

– (telefonba) *Azt mondom én neked, a világ egy kurva nagy tippmix-mátrix.*

66

NEGYVENES FÉRFI:

– (telefonba) *Bármit megcsinálhatnak, nem zavarja az embereket semmi.*

HARMINCAS NŐ, HARMINCAS FÉRFI, KISGYEREK:

N: (a gyerekeknek) – *Jön az eső.*

GY: – *Igen.*

F: (a gyerekeknek) – *Es wird regnen.*

GY: – *Ja.*

F: (a nőnek) – *It's going to rain.*

N: – *Yes, the rain is coming.*

HÚSZAS NŐ:

– (telefonba) *Ha szakítasz valakivel, utána nem keresed mindenféle szarral, nem?*

NYOLCVANAS FÉRFI, HATVANAS NŐ:

F: – *Ha újra kezdhetném, egészen más dolgokkal foglalkoznék.*

N: – *Például?*

F: – *Most így nem tudom.*

ÖTVENES NŐ, ÖTVENES FÉRFI, HÚSZAS FIÚ, HÚSZAS LÁNY:

ÖTVENES FÉRFI: – *Van egy lengyel fenyves, ahol a fák görbén nőnek. Ugyanúgy görbülnek. Nincs magyarázat.*

ÖTVENES NŐ: – *Életre és halálra nincs magyarázat.*

HÚSZAS NŐ: (maga elé bámul, magában beszél) – *Nem tehetsz semmiről.*

A húszas nő távolodik, Férfi megáll, utánanéz. Villámlik, megdörren az ég. Visszaér az autójához, a hátizsákját a hátsó ülésre teszi, beszáll, elindul. Bekapcsolja a rádiót, egy Alphaville-dal szól.

MŰSORVEZETŐ:

– *Negyed egy, jöjjön most a Self Deception slágere, a Shift.*

Férfi elmosolyodik a zenekar nevének az elhangzásakor. Megáll, kiszáll. Felveszi a hátizsákot. A kamera szűken mutatja, ahogy halad, aztán már látjuk, hogy egy sír előtt áll. Rajta felirat: Nagy Árpádné (1940–2021). Álldogál.

FÉRFI:

– *Szia, Anyu. Voltam benn apánál. Minden rendben. (csend) Persze, fűtenek rendesen.*

Elővesz a hátizsákból egy gesztenyeszívet, kicsomagolja, lassan megeszi.

FÉRFI:

– *Jól van, nem fáj már semmije. Puszil. (csend) Fűtenek, nem fázik. Meg van meleg ruhája, tudod. (csend) Voltam benn nála, igen.*

Álldogál, majd visszasétál a kocsijához. Beteszi a hátizsákot, beszáll, és elindul.

Gergelyhajlítás*

Tegnap este érkezünk meg, kisváros a Karib-tenger partján, nagyjából egy youth hostel van, ott szálltunk meg. Az útikönyv is azt ajánlja, ebben szállj meg, mert megőrzik a holmidat, a nemzeti parkba kevés cuccal érdemes menni. Ebből a városból szinte mindenki a nemzeti parkba megy tovább, ahova csak reggel érdemes elindulni. Van, aki csak egyet alszik itt, más egy hétig pihen. Lazsál, bulizik, tervezgeti, mikor és hová utazik tovább.

A hoszteltől két sarokra van a beach, előtte tágas vízparti sétány, rengeteg pálmafa. Ha kifekszel a napra, és néha bemész úszni, jobb kéz felől látod a havasokat. Délután halat eszel valamelyik étteremben, és a szupermarketből pótlod az elkallódott apróságokat, bűvárpipa, uszony, naptej, bármi más. Totál nyugi van, visszafogott kisvárosi tempó, a déli verőfényben vénséges öregasszony szunyókál a néptelen mellékutcában, történetesen épp az aktív hangfal előtt, amiből bömböl a kommersz mulatós zene. Láthatólag nem zavarja.

Aztán valamelyik reggel végül nekivágsz, csak annyi motyóval, amennyit a hátadon elbírsz, a többit a hosztelben hagyod. A csajommal vagyok, még nem döntöttük el, melyik reggel indulunk a nemzeti parkba. Majdnem ugrott is az utazás, otthon annyit veszekedtünk, mielőtt ki kellett volna lépni a lakásajtón. Idefelé úton egy csomó ideig nem szóltunk egymáshoz. Húsz órán át zötykölődik a busz, többször megáll. Közben valahogy abba hagyta a duzzogást, és mikor megérkezünk, a tenger közelsége mindent felülír. Jól vagyunk, nyaralunk egy-másfél hétig, minden oké, egészen szilveszterig.

Aznap este viszont nem tudunk mit kezdeni magunkkal. Kettesben el-lennénk, de nyomasztó a tudat, hogy most mindenki bulizni fog. Attól tartok, ha igazán elengedem magam, akkor az próbára teheti a kettőnk közti kapcsolatot. Vagy inkább attól, hogy ő fogja túlzottan elengedni magát? Hogy a kapcsolat csak kompromisszum, és csak a biztonsági játék véd meg?

Ülök az ágyon a hosztelben. Babrálok a szürke konverterrel, bedugom a konnektorba, újra kihúzom. A falról nagy foltokban hámlik a festék.

Nem merjük felvállalni, hogy együtt bulizni menjünk, se ő, se én. Nem mintha szégyellném, szexi, kurva jól néz ki. Ha nemcsak kocsmázunk, hanem táncolni kell, sebezhetőnek érzem magam. Fogalmam sincs, hogyan legyek a szerelmespár egyik fele, ha ott van a többi ember is, a többi nő, a többi faszi. Ez nem szerelem, hanem kölcsönös fosás a szingliségtől. Ha nem lenne pasija, nyilván attól parázna, hogy senkinek nem kell, én meg, ha nem lenne csajom, attól szenvednék, hogy nincs kivel dugnom. Ráfutottunk egy kétszemélyes zátonyra. Pedig más is van köztünk, nemcsak szex. Ahogy mondani szokták, van egy sor belső tulajdonsága, én pedig éppenséggel jó véleménnyel vagyok ezekről. Csak épp nem kapok levegőt mellette, ő is érzi. Kettős magány, ragályos klausztrófia.

* Részlet egy készülő regényből – A szerk.

A csuklóját rángatom. Kezembe akad az apró gyöngysor, kézzel fűzött karkötő, korábban mesélte, hogy emlék, a barátnőjétől kapta. Széttépem, patogva gurulnak szét a gyöngyök, mert bántani akarom. Snitt. Belém hasít, hogy nem először történik meg. Az utcasarkon állunk, és bevillan, amikor pár héttel ezelőtt egyik éjjel nálam voltunk. Veszekszünk, egyre durvább a helyzet, a valóság szilánkos, az érzékelés meztláb settenkedik. Szétmorzsolom a mobilját, és a beépített szekrény sarkába vágom. Snitt. Egy másik utcasarok. Tehetetlen dühömben addig sanyargatom az esernyőjét, amíg egészen elgörbülnek a drótok, aztán simán a földre ejtem. Az utcasarkon állunk.

*

Gimiben a padtársam házibulit rendez szilveszterkor. Iszonyú sokan vannak, de valahogy sikerül mindenkit kiterelni a belső szobából. Életemben először barátnőm van, és egyértelműsödik, hogy dugni fogunk. Az egyértelműsödés elhúzódik, rengeteg fiókot túrunk végig, az egyikben végül találunk is egy kék kotont. Az ágyon vagyunk, vetkőzünk, bedugom, és olyan, mintha nem lennék sínen, különböző irányokba csúszkál. Oldalra, fel-le. Soha nem gondoltam volna, hogy ennyire 3D-s.

Ez a padtárs egyébként ugyanaz, aki előző nyáron egyik este valami miatt nem jött el a diszkóba. Odajött hozzánk egy lány, név szerint a padtársamat kereste. Mondtam, hogy nincs ott, és kimentünk a lánnyal a pingpongasztalokhoz. Kigomboltam a blúzát. Olyan melle volt, mint Madonnának. Másnap nagyon sok szűnyogcsípést találtam magamon, de megérte. A következő héten viszont már a padtársam is ott volt a diszkóban, úgyhogy a lány nem velem ment ki a pingpongasztalhoz se aznap, se később. A padtársammal kapcsolatban bonyolult érzéseim támadtak. Jó példa arra, hogyan rétegződnek az ember érzései, eltelik tíz év, aztán megint tíz, közben talán nem is történt semmi, mégis egész más jut eszedbe ugyanazokról az arcokról, ugyanazokról a helyzetekről. Máskülönben hogyan tekinthetnél bárkit is a nemezisednek? A korábbi önmagad az egyetlen fontos személy a múltadból, akivel soha nem futsz össze később, és persze az ebből adódó nehézséget is a környezeteden vered le.

Válasszuk ketté a dolgokat és a rájuk irányuló nosztalgiát. Minden nyáron újra összejövünk, ugyanabban a nyaralóban, ahol annak idején fent maradt a sok üres palack a konyhaszekrény tetején. Rozsó, Ánus és a többiek, és persze Zümi, akiről azóta se derült ki, miért nem sikerült magára ragasztania a Porcogó becenevet. Talpat, ahogy hallgatja őket, otthonos érzés fogja el. Az jut eszébe, nem mindenki egyformán fészkel be magát a világba. Némelyikünknek országok vannak a fejében, az egyik serpenyőbe teszük Magyarországot, a másikba meg minden egyebet, ellenben mások – mint Talp – nem választják szét ezt a kétféle tapasztalatot. Vajon mi az oka, tűnődik Talp, aztán figyelmezteti magát, nem érdemes elhamarkodott következtetéseket levonni. Itt van például Rozsó, aki minden nyárra kiszúr egy számot, hogy aztán unásig nyomassa a telefonjáról. Heteken át azt az egyetlen számot játssza le újra és újra – szórakoztatja, amikor látja, hogy a

többieknek a könyökén jön ki. Eddig minden évben magyar számot hozott. Rózsa nem beszél nyelveket, idén mégis egy brazil slágerrel, az *Ai Se Eu Te Pegóval* idegeli ki a társaságot. Talp meglepetten nyugtázza, hogy semmi nem állandó.

*

Kitörtem a kazetta fülét, nehogy beletöröljek a Falco III-ba, amit az Ifjú Sági lemezboltban vettem fel hatvan forintért. 1984 nyarán az NSZK-ban, konkrétan a Hertie áruházban jött el az ideje a szüleim számára, hogy megvegyék életük első hifitornyát. Ezek akkoriban inkább bútordarabok voltak, keréken gurítható, üvegajtós szekrényké, a tetejükön lemezjátszóval, középben kazettás magnó és rádió, alul pedig üres fakkok a hanglemezek tárolásához. Miután kiválasztották, átmentek a lemezosztályra, hogy beszerezzék a hallgatnivalót. Négy-öt Beatles és négy-öt Rolling Stones mellett döntöttek, aztán faterasz azt mondta, ő Elvis Presley-t is szereti? Kicsit felvitte a hangsúlyt a végén. Presley nem klasszikus, felelte muterosz. Faterasz nem szólt semmit. Kisétáltunk az áruházból.

2010-ben visszamentem abba a német kisvárosba. Boltíves kapualj, fölötté arany lófej csillog. A gyógyszertár ablakában agancs, koponya és kitömött tyúk. Vagy talán kakas? A következő kirakatban tucatnyi kisebb-nagyobb homokóra. Hátrébb dohányzóasztalra téve két miniatúr, csokibarna fotel. Felém néznek, senki nem ül bennük. Az tudna beleülni ezekbe, akinek a testmagassága húsz centi. Dennis Lipp, fogorvos. A táblájára sejtelmes, narancssárga, gyökeres fogra emlékeztető, mosódott kontúrt fújtak. A házfalon négy mozaikmadár szárnyal. A fő teret megismertem. Azonkívül semmi nem volt ismerős. Kicsit sem. Az útvonaltervezőt követem a botanikus kert felé. Egy temető mellett vezet el a mobiltelefonos alkalmazás. Óriásplakát, rajta felirat: *Te döntöd el, innen merre tovább.*

70

Az egyetemi vendégházat keresem, emlékszem, annak idején volt egy szederbokor a parkolójában, és amikor a szeder megérett, senki sem ette meg. Emlékszem, lementünk szedret szedni, felvittük, megmostuk. Hangya mászott az asztal közepére tett műanyag tálon, amiben a szeder volt, de nem ismertem meg, oldalról láttam, abból a szögből bármilyen bogár lehetett. Bogár, mondtam. Faterasz azt feltételezte, hogy finomkodásból nem nevezem nevén a hangyát, és ezzel elárulta magát: ez egy rosszindulatú feltételezés volt.

Hiába óberkodik, velem nem packázhat, szokta mondani faterasz olyankor, ha valaki makacsul ellenkezik. Ha a feje tetejére áll, akkor sem, teszi hozzá. A cigit az egyik végén égeti, a gyertyát meg mind a kettőn, gondolják fateraszról Rataák, akik nem dohányoznak. Apám apróságokon túráztatja magát, írom a naplómbe, aztán elutazunk muterosszal kettesben két hétre. Vonattal megyünk a Dunántúlra, a szállásunk egy kollégiumi szoba.

*

Kedden rajzóra lesz, ráadásul ünneplőben kell menni, november hetediké vagy valami hasonló miatt. Faterasz és muterosz közös erővel lelkekre kö-

tötték, hogy fel kell venni az iskolaköpenyt, ha a fehér ing és a színes vízfesték találkozik rajzórán, abból nem származik jó. Fogalmazzunk úgy, fel kellene venni. Kezdem előlről: fel kellett volna venni. Hiába mérlegelünk, melyik megfogalmazás lenne a legszerencsésebb, az árnyalatok egyelőre nem különülnek el. Három pillanat: 1. amikor ezt az egészet megértem, a kád fölött. Kedd este van, kezem az alig habzó vízbe merül, arcom besüpped, derekam meggörnyed, az ünneplős fehér inget nyomkodom, ennek aztán tényleg soha nem lesz vége. 2. A rajzóra első percei: Á, ezen az ingen csak egy-két apró, halvány festéknyom van, észre se lehet majd venni. 3. Maga a folyton máshová morfoló, léten kívüli érzékelés: Az óra derekán, amikor az ing eredeti színe ugyan még nem tűnt el, de teljesen átalakult. Van Gogh-i vibrálással kergetőznek a tarka ecsetnyomok az ingujjamon, a hasamon és nyilván a hátamon is, bár azt nem látom. Erős, mindent átfogó, jól ismerős, mégis váratlan élmény. Annak a nyúlós behatárolhatatlanságnak az iker-testvére, amikor beüt az LSD. Ocsúdás és örvény, az egész élet egyetlen kérdőjel. Miért nem tudom rekonstruálni az idevezető utat?

Faterasz és muterosz persze most is levédtek magukat, előre meg lett mondva, te mosod ki kézzel, ha bármi baja lesz.

*

Gimiben az osztályunkba jár egy szóke csaj, a beceneve Nyunyi. Az autóbalesete után egy darabig nyakgallért viselt, de aztán nemsokára újra tudott headbangelni. Valahogy felnőttesebb volt már rögtön az elején. Egy darabig egy idősebb faszí bérelt neki egy kecót, nem kellett hazamennie a szüleikhez. Felmentünk hozzá páran, srácok, a hűtő teljesen üres volt, leszámítva egy doboz mélyhűtött – a felirat szerint: ízes – derelyét. Szilvalekváros. Leugrottunk a kisboltba, és vettünk egy fehér bort, aztán fönt a lakásban kerestünk a konyhaszekrényben egy lábost. Kiválasztottunk egy nem túl gyanús alumíniumedényt, vizet engedtünk bele, és feltettük a gázra. A falon réznyomat lógott, óriási, húsos levelű növények egymás hegyén-hátán, vastag fatörzsek, mindent átszövő liánok. A dzsungel, persze fekete-fehérben. Tovább poénkodtunk Nyunyin meg a faszin, aki a kérésért bérelt neki, de Nyunyi jól tűrte. Tíz perc múlva forrt a víz, feltéptük a kartont, és beleszórtuk az összefagyott derelyebrikettet. Kicsit fura, zöldes árnyalatúak voltak a derelyék. Arra gondoltunk, a sötétlila szilvalekvár biztos zöldesen üt át a félig áttetsző, szürkésfehér tésztán. De ahogy kiolvadt és főni kezdett, a szagán is érezni lehetett, hogy valami nem oké. Meg se kóstoltuk, hanem kibasztuk az egészet úgy, ahogy volt. Kicsit később kivettük a szemetesből a dobozt, és megnéztük a szavatosságát, de még nem járt le. Továbbra is éhesek voltunk.

Sárga kötött pulcsiban volt. Benyúltam alá. Apró, műszálas melltartó. A mellét simogattam. Levettem a pulcsiját és a melltartóját. A mellbimbója körül nagy szőrszálak nőttek, egymástól kb. egycentis távolságra, összesen hat-nyolc darab, körben. Ezen nagyon meglepődtem. Nem láttam még ilyet. Nem tudtam, mi lehet az oka. Bedugtam az ujjam a puncijába, és akkor elgondolkoztam, hogyan tovább. Azt már régóta tudtam, hogy az a cél, hogy benyúljon a lány bugyijába, és betold az ujjad a puncijába, de eddig még egyik

lány se hagyta. Nem jutottam el idáig. Első ízben szembesültem azzal a problémával, hogy mi jön ezután. Ezen még sose gondolkoztam. Kicsit forgattam az ujjam, aztán mélyebbre toltam. Nem jutott eszembe a mondás, hogy megnyalta mind a tíz ujját. Fogalmam se volt, hogy ki-be húzogatni kellene, és a csiklót ingerelni. Nyunyit se adott semmilyen instrukciót. Már nem emlékszem, szavá tettem-e.

*

Egyetem alatt a teknős becsomagolt teste eltűnik a haver albérlet mélyhűtőjéből. Rata csomagolta be, miután meghalt, és lefagyasztotta, mert nem tudta, mit akarok kezdeni vele. Tizenöt évig élt a teknős, a vége felé Ratánál lakott, és nem voltam ott, amikor kimúlt. Újabb tizenöt év múlva az én szempontomból az eltűnés megisméltődik: elutazom, és mire megjövök, Rata már sehol, a lakás hatóságilag lezárva. Hetekkel később kapom vissza a kulcsot, a rendőrök a közjegyzőhöz továbbították, tőle kell átvennem, egy irodában, ahol életemben először járok, egy irdatlan hosszú lépcsősor tetején. Amikor már nálam van a kulcs, csak téblábolok, felmérem az eltűnés határait. Mikor még elutaztam, itt volt. A sárga papucs most is üresen tátong a parkettán, a mackónadrágja viszont vele együtt távozott, itt már nyoma sincs.

Annak idején a teknősbéka lefagyasztott tetemével a zsebemben egy haveromhoz ugrottam fel, nem volt időm útba ejteni a saját fridzsideremet. Siettünk, valami buliba voltunk hivatalosak. Az utána következő napokban-hetekben mindig halasztódott, hogy mikor megyek át a kis csomagért. Rata mindig olyan gondosan csomagolt be mindent. Barna csomagolópapír, több réteg, kívülről nejlon, spárgával átkötve. Mikor tényleg felmentem volna a teknős maradványaiért, addigra a haveroméék kiköltöztek az albérletből, a tulaj is ott járt. A mélyhűtő üresen tátongott.

*

A Napsugár áruházhoz vezető lépcsősor igen hosszúnak tűnt, életkortól függetlenül. Gyerekszemmel úgy nézett ki, hogy brutálisan föled magasodik. Már tök régóta mászol fölfelé, még mindig csak a felénél vagy. Miért nem talajszinten húzták fel ezt a hegyomlásnyi betonkomplexumot? Alatta található az áruszállítás és a garázs, oda hátulról lehet behajtani, az van utcaszinten. Nagyon jó lakásokat is építettek az áruház fölé, kétgangos lépcsőház, lifttel. Amikor felértél lépcsőn, jobb felől ott van egy egész nagy, rendes, abroszos étterem, terasszal, a teraszon a szokásos gömbölyű lámpabúrákkal, mellettük széles virágládák, petúniával és büdöskével beültetve. Azt hiszem, a nyolcvanas években Magyarországon csak egyféle puccosnak szánt kültéri lámpabúrát gyártottak, ilyet szereltek az összes hotel elé, a felújított tóparti sétányokra, a menő parkteraszok asztalaihoz. Később ennek az étteremnek a helyén nyílt meg a Burger King, így utólag összehasonlítva sokkal szívesebben ennék az abroszos szocialista étteremben, mint a hamburgeresnél. Persze lehet, hogy nem volt elég jó a kaja, és biztosan baromi lassú volt a kiszolgálás. Kongott az egész hely, amikor bementem, tök üres volt, vagy legföljebb egy-két asztalnál ültek emberek. Illetve az is lehet, hogy csak ne-

kem tűnt így, gyerek voltam, úgyhogy nyilván mindig napközben mentem be. Este talán dugig megtelt, csak azt sosem láttam. A parkolószínten jóval később, ez már 1992 vagy 1995, arab büfé nyílt. Le kellett lépcsőzni az egyik oldalsó, úgynevezett passzázs folyosóról egy kopár aszfaltos placra, a leállított motorú autók közé.

*

Tízévesen kaptam ékszerteknőst, kétszáz forintba került. Át kellett menni a szomszéd lakótelepre, ott volt az állatkereskedés egy tízemeletes panel aljában. Az akvaterráriumot faterasz öccsétől kaptuk, mert korábban náluk is volt teknős, csak megdöglött. Tulajdonképpen akvárium, csak van benne egy alacsony válaszfal, aminek az egyik oldalára a víz kerül, a másikon száraz terepet lehet kialakítani kavicsokból, kagylókból. A medencét a válaszfal szintjéig kell feltölteni vízzel. Biztonság kedvéért fertőtlenítettük, elvégre mégis csak haláleset történt. Kiszámoltuk, hány liter víz fér bele, mert ettől függ a szükséges vízmelegítő kapacitása. Vízmelegítőt is kaptunk hozzá, egy ötvattosat. Az állatkereskedőnél vettünk tasakos teknőskaját is, szárított bolhát, szárított rákot. Jó tíz évvel később a diler ugyanilyen kis, lezárható tasakokban adta a füvet. A boltban tanakodtunk, mi lenne a vízmelegítők megfelelő összkapacitása.

– És akkor 20 wattal tudnak kombinálni – mondta az állatkereskedő, amikor a tizenöt wattos fűtőtestet tartottuk a kezünkben.

– És akkor 25 wattal tudnak kombinálni – mondta az állatkereskedő bólogatva, amikor a húszwattos fűtőtestet tartottuk a kezünkben.

A vízmelegítő nem más, mint egy gumidugóval lezárt kémcső. A belsejébe villamos kábel vezet, és van benne egy fűtőszál. Némelyik akváriumfűtőbe ledet is tesznek, ha be van dugva, világít. A teknős szereti, ha legalább huszonnyolc fokos a víz.

Miután felállítottuk az akvaterráriumot, a kempingasztalra került. A könyvespolcom régebben a szobaajtó és az ablak közötti falszakaszon állt, most előrébb húztuk, a polc háta mögött vékony folyosó maradt. Ezt a folyosót zárta le az ajtó felől a kempingasztal, rajta a teknős otthonával. Kellott a folyosó, mert ettől kezdve a szobában tartottam a biciklimet. A polc csak csípőig ért, vasvázás volt, a vázat alkotó hegesztett vascsövekről sok helyen lepattogzott a fekete festék. Nem tudom, eddig miért nem kellett a szobában tartani, és ezután már miért nem lehetett a lépcsőház földszinti tárolójában. Talán pont ekkor lopták el muterosz bordó kempingbiciklijét. Nem bántam, hogy összehúzódik a szobám, nem éreztem szűknek.

*

Az egyetem egyik tanulsága, hogy a gyógyszerészhallgatók még a bölcsészeknél is több füvet szívnak. Ha betépsz, előfordulhat, hogy rácsavarodsz a csokievésre, de vannak fantáziadúsabb alternatívák. Rozsó például ilyenkor ledobja a pólóját, és az ágyra heveredik: előszeretettel köpölyözi magát felmelegített pohárkával. Tetszik neki, ha a többi ember riadtan méregeti a lilás bordó gombaformákat, amiket a hasából, az oldalából felszív a po-

hár. Az egyik lakásban kimentem a mosdóba. Padlótól mennyezetig fekete csempe borította az összes falat, emiatt annyira szűknek tűnt a tér, hogy szinte fizikailag összenyomta a testemet. Befűvezve egy alapos fogmosás is vadonatúj élmény. Az ínyem minden egyes érzőidege élénken reagált a kefesörték érintésére.

Fogalmam sincs, hogyan szedtem fel, de most itt van velem, smárolunk, és valamiről beszélgetünk is. Felocsúdok, egy ideje már robotpilótán voltam. Piálás, diszkó az egyetemi klubban, és a jelek szerint kifogtam ezt a csajt. Állunk szemben a fogadalmi templommal.

– Ez egy jó hely – mondom, elönt az önbizalom, lehet, hogy fázok, de nem érzem.

A nagy, ívelt kapu zárva, előtte két oldalról kőoszlopok, és a kapu kis benyílóban áll. Itt nem fúj a szél. A benyíló két oldalán, szimmetrikusan egy-egy kőpad, nyilván iszonyú hideg, maximum farmerdzseki van rajtuk, talán az se. A pólója alá nyúlok. Ez most nem az az este, amikor egy lakótelepi lépcsőházban fetrengtem órákon át egy csajjal, aki a szüleivel lakott, de aztán mégiscsak bevitt a szobájába, nem kapcsolta fel a villanyt, és csendben kellett lenni, de azért betett valami zenét. És nem is az a másik este, amikor a nedves fűvön hemperegtem egy lánnyal, vakon a piától, és arra lettem figyelmes, hogy három-négy haverom kerti székekből nézőteret rögtönzött, amellyel szemközt a mi tapogatózásunk színpadi esemény. Mindenesetre közös ezekben az alkalmakban, hogy nem tudom, mi lett a végük. A maguk nemében tökéletesek voltak, összejött, amit akartam, és ez eltüntette a folytatást. Emlékek maradtak, de csodálkozom rajtuk. Velem történtek? Ahogy az ott levő lány vadidegen volt, és később is az maradt, úgy én is idegen lettem. Nem ismerem az odavezető utat, és a végkimenetelt sem ismertem meg. Most már felbecsülhetetlenek, nyilván azért, mert abban a pillanatban, anélkül, hogy tisztában lettem volna magammal, semmire sem becsültem az egészet. A valóságot operáltam át valami alkalmi szolipszizmussá. Mibe fogadjunk, hogy mégis az én életem?

Megtekerem a cigit. Elszívjuk. V alakban tartom a noteszlapot, a túlsó fele lekonyul, az ölembe ejtem az egész törmeléket. Új cigarettapapírt húzok elő, kezdem előlről az egészet. Ez volt az utolsó cigipapírom. Nem akarok visszamenni a buliba.

Az elveszített betűk

– A varrógép. Singer. Ott állt a kamraajtó mellett, kidobott sötétítőfüggönyökkel volt letakarva.

– Én egyáltalán nem emlékszem rá. Soha nem is láttam.

– Nézd, ne érts félre, nem azt mondtam, hogy...

Már harmadszor ismételte el ugyanazokat a mondatokat a gondozónőknél, akik utolsó éveiben az anyja mellett voltak. Tudta, hogy eső után köpönyeg, hisz akkor kellett volna mindezt megtennie, amikor sorra tűntek el a tárgyak, de akkoriban mindenre volt gondja, csak erre nem. Jött, s negyedóra múlva már távozott is, mert nem bírta tovább. Nem bírta, hogy az anyja nem ismeri meg, vagy csak pillanatokra, amikor a szüleire, de még a nagyszüleire is olyan pontossággal emlékezett, mintha képről olvasná. Nem bírta, hogy amikor a kislányával állított be, a mama megkérdezte: Idesem, hát te ki vagy? Nem bírta, hogy az addig is meglévő önzése olyan határtalan méreteket öltött, ami kizárta a legelemibb érdeklődését is az ő családja iránt. Mindezt még azután sem érezte megbocsáthatónak, hogy a demencia főbb tüneteiről később sok mindent elolvasott.

Sorra tűntek el a holmik, de ő ezt csak az anyja halála után vette észre, amikor elkezdte kiüríteni a házat. Akkor tűnt fel neki, hogy nincs a helyén a varrógép. Nem mintha az utóbbi harminc évben bárki is használta volna, ő is csak egészen kicsi gyerekként emlékezett a zümmögésére, de volt, nem is akármilyen, Singer, szinte már családtag. Anyja, kifigyelte, a munkalapja alatt tartotta a pénzét, egy felragasztott nejlonzacskóban. De nem volt meg anyja falusi viszonylatban szokatlanul nagy cipő- és csizmagyűjteménye sem, amit a szekrény aljában tartott, s aminek a felét soha fel sem húzta. Csak vette őket, minden évben egy párat, de a barna, nagyujjánál már lyukas mamuszkáján kívül szinte semmi mást nem látott a lábán. Még télen sem. Szentképek, gyertyatartók, kenyérszelő kések – emlékezett egyre, egy fanyelűre, amelynek középpütt a sok használattól félhold alakúra kopott a pengéje –, amelyek kis túlzással családról családra szálltak. De mind közül a legfájdalmasabban anyja kézzel írt szakácskönyvének eltűnése érintette. Mert a többi még csak-csak, fel lehet használni, el lehet adni. De egy kézzel írt szakácskönyv, melynek receptjei alapján valamikor annyi finomságot süttött, főzött, az kinek kellett? Kinek volt szíve eltulajdonítani? Szíve, mersze? Nyilván érzékelték, hogyan is áll ő az anyja betegségéhez, hogy púp a hátán minden látogatás, s fellélegzés, mikor elmegy. S azon a tíz lépésen kívül, ami a bejárati ajtótól anyja ágyáig vezetett, soha többet meg nem tett. Nem nézett be egyetlen másik helyiségbe sem, még a saját volt szobájába sem, fel sem emelte a tekintetét, úgy jött és ment, mint akit egy kivilágítatlan föld alatti folyosón vezetnek. Hogy ki innét, de minél előbb! Ha akkor nem érdekelték az eltűnt holmik, akkor most mit gyanúsítgat olyanokat, akik levették a válláról a terhet?

Miközben három gondozót, akiket saját maga vett fel, nyugodtan kizárható volt a gyanúsítottak köréből. Kettő közülük szegről-végről rokonok is voltak, a harmadik anyja barátnőjének a lánya. Egyikükről sem feltételezte, hogy szemet vetnének ilyen anyagi tekintetben értéktelen holmikra, hiszen napi szinten telefonos kapcsolatban állt velük, és a kért díj fölött tekintélyes borraalót juttatott nekik. Igaz, egyikük sem bírta fél évnél tovább, anyjának sikerült mindegyiküket elüldöznie maga mellől, nem éppen a jó viszony további ápolása jegyében. A negyedikről azonban, akinek a nevét is nehezen jegyezte meg, mit sem tudott. Tulajdonképpen még annyit sem, hogy keveredett az anyja mellé. Talán Noémi, sorban a második gondozó szerezte maga helyett, amikor megbetegedett. Megbízott az ítéletében, mert nem tehetett mást, meg hát amúgy sem volt egyikük sem szakképzett ápoló, milyen alapon ellenkezhett volna. Egy telefonszám volt mindössze a kezében.

– Varrógép? Várjon csak, mintha láttam volna. A folyosó végében, a kamraajtó előtt. Le volt takarva valamivel.

Valami nagyot rúgott a mellkasában.

– Az, az. Singer. Anyám varrógépe.

– Miért, mi van vele?

– Hát szóval, eltűnt.

– Eltűnt?

– El.

Csönd a vonal végén.

– És most rajtam keresi.

– Nem, dehogy! Csak nyomozok utána. Hogy hova...

– Akkor mégiscsak rajtam keresi. Rajtam is.

– Értse meg, fontos családi emlék... szinte semmi más nem maradt utána.

– Én akkor sem tudok mit mondani önnek. Én nem vittem el, az biztos.

– Persze, elhiszem, csak... valami nyomot keresek...

– Keresse másutt.

Azzal a nő rávágta a telefont.

Kényes dolog, igen, nem is kétséges. Meggyanúsítani embereket, akik lehet, hogy ártatlanok. Sőt, biztosan ártatlanok, csak egyikük nem. De honnan tudhatná, melyikük? Jelentse be a lopásokat a rendőrségen? Dehogyan jelenti. Hogy majd őt rángassák ide-oda.

Újból felhívta a nőt, elnézést akart kérni.

– A többieket kérdezte már? Akik előttem és utánam voltak?

– Igen. Beszéltem velük. De ők...

– Mit de ők?

– Ők rokonok, nem közeliék ugyan, de...

– És ha rokonok, akkor nem lophatnak?

– De igen, lophatnak. Naná, hogy lophatnak. De mindegyikük azt állítja, hogy...

– Figyeljen ide. Eltűnt még valami a varrógépen kívül?

– Igen. Az összes csizmája a szekrény aljából, gyertyatartók és képek, konyhai felszerelések, valamint egy kézzel írt szakácskönyv.

– A csizmákra emlékszem, mert életemben sem láttam annyit együtt.

A szekrénybe gyakran be kellett nyitnom az ágynemű miatt. De a többiről nem tudok nyilatkozni.

– Vagyis a varrógép és a csizmák még megvoltak, amikor maga volt az anyám mellett.

– Igen. Lehet, hogy a többi is, de nem szokásom mások dolgai közt kutakodni. Most persze megkérdezheti, miért hinne nekem.

Csönd, nyeldeklés a vonal innenső végén.

– Értem, akkor ez kérdés volt. Mert tudtam, ha bármi eltűnik, engem fog gyanúsítani. A rokonait nem fogja.

Ez logikusan hangzott. Két második unokatestvér és a barátnő lánya – miért is kockáztatnák a jó híréket a rokonságban pár értéktelen vacakért?

– Ez logikusan hangzik.

– Akkor? Leszáll rólam?

– Nézze, eddig sem... – De már a süket kagylóba beszélt.

Most már biztos volt benne, hogy ez a nő vitt el mindent. Olyan előre átgondolt, megtámadhatatlan mondatokban beszélt, mint aki minden kérdésre felkészült. A negyedik gondozónő, a barátnő lánya előtte sohasem járt a lakásban, nem tudhatta, mire kellene figyelnie. Mármint hogy adott esetben bizonyítani tudja, hogy nem ő vitte el. Azt viszont a nő nem tudhatta, ki jön útána. Vagy tudta?

Teljesen összezavarodott. Azt sem zárhatja ki, gondolta később, hogy nem egyvalaki követte el a lopásokat. Lehet, hogy mindenki megtoldotta a bérét valami aprósággal, ami éppen megtetszett neki. Ez esetben viszont soha nem fog kiderülni semmi. Amiről persze már akkor meg volt győződve, mielőtt a telefonálásokba fogott. Akkor sem hagyhatja annyiban, úgy érezte, az anyja emlékének tartozik vele.

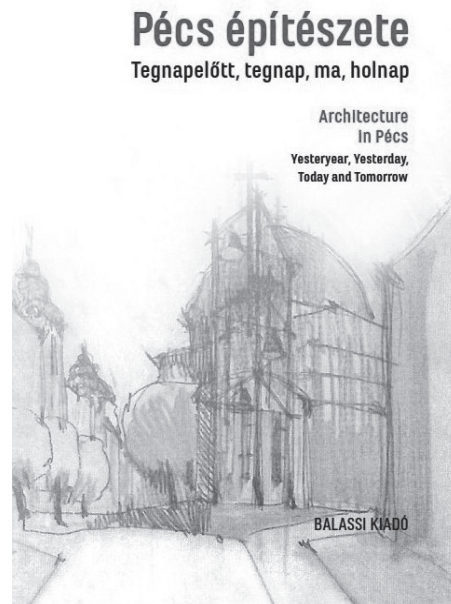
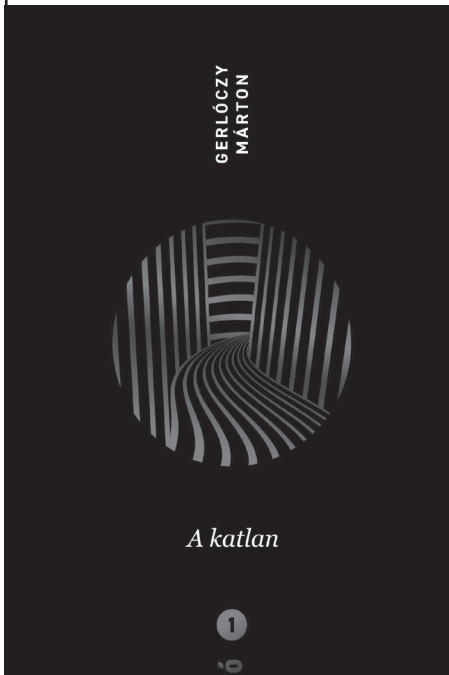
Főleg a szakácskönyvvel. Anyja gyöngybetűi, amiket csak egy falusi hatosztályos elemiben sajátíthatott el az ember, sehol másutt, annyira a szeme előtt voltak, hogy nehezen tudta elengedni őket. Amikor kiskorában tanította neki, hogyan kunkorítsa a nagy *L* vagy a *K* elálló végeit, s ő képtelen volt még csak hasonlót is produkálni, jókat derült rajta. Kicsit még kérkedett is a tudományával, mint aki azért nem erőlteti, mert képtelennek tartja a fiát, hogy valaha is megtanuljon ugyanolyan szépen írni, mint ő.

Szinte fizikai fájdalmat érzett az elveszített betűk után. Egyetlenegy papírlap, füzet, kalendárium nem maradt a házban, ami az anyja keze írását őrizte volna. Feljegyzések születésről, halálról, a tejcarnokban leadott tej mennyiségéről, vásárokból eladott bikákról, malacokról, a baromfiudvari szaporulatról. Pedig anyja a maga módján grafomán volt, lejegyzett mindent, mint aki nem bízik az emlékezetében, meg persze másokéban sem. És most mindebből semmi sem maradt, egyetlen betű sem.

Felhagyott a telefonálgatással, próbálta elkönyvelni a veszteséget, és pár hónap múlva maga is meglepődött, hogy hamarabb sikerült, mint gondolta. Főleg, miután túladott a házon, földön, így már végképp semmi nem maradt, ami fizikailag odakötötte volna. A lelki sebek pedig, ahogy tapasztalhatta, a fizikaiakkal együtt gyógyulnak. Vagy fordítva, de ez ekkor már úgyis mindegy volt.

Hónapokkal később, amikor először látogatta meg a sírt azt követően, hogy a fedőlapot visszahelyezték a sírboltra, egy nejlonba sokszorosán becsavart, spárgával átkötött csomagot talált a virágváza és a kereszt közé beszorítva. Természetesen a szakácskönyv volt, tudta, ahogy meglátta. Szinte természetesnek vette, hogy ott van, hogy visszakerült, pedig nemrégiben még az tűnt természetesnek, hogy soha nem kerül vissza. Elgondolkodott kicsit ezen az ellentmondáson, de semmi észszerű magyarázat nem jutott az eszébe. Ha csak annyi nem, hogy olyan, mint véletlen vagy meglepetés, mára tulajdonképpen kiveszett a világból. A világ elveszítette titokzatos arcát, vagy ha tartogat is még valami ismeretlent, különösebben nem lepődünk meg rajta. Így hát nem lepődött meg ő sem, amikor kibontotta és elkezdte olvasni az első kézírásos oldalt, de a tizedik sornál abba is hagyta, és belökte a könyvet a kocsis kesztyűtartójába. Abba a kesztyűtartóba, amit nem nyitott ki jószérivel sosem.

Szerzőink könyvei

Leltár

Hogy mi marad utánam? Fél száz könyv. Félezer novella. Francia és spanyol fordítások. Egy bolgár és egy német válogatás, egy angol fordítás kézírata. Egy élet munkássága. A legtöbbször csak a címére emlékezem.

Nem is ez adja most a kezembe a tollat. Nem a lemezek vagy a fényképalbumok. Tárgyak vesznek körül, amiket átmentettem az Óceánon valamelyik utamon. Emlékek, amik a maguk idejében jelentettek valamit. Egy kedves arcot vagy egy boldog, önfeledt pillanatot.

Ennyi. Könyvtáram odaát, az Óvilágban maradt. A számomra fontos szavakat csak emlékezetből ragozom.

Amit magammal hoztam, egy kézitáskába befér. Gyógyszerek, szirupok. Félkész kéziratok. Három kép. Anyám a régi ház előtt, apám tolókosiban. Négy felnőtt fiam. A többiekre csak hajnalban, félálomban gondolok.

I.

Ez a pápaszemes makimajom régi útitársam. A Kordillerákból hoztam magammal. A lerobbant kaszárnyából, ahol harminc éven át okítottam a rabszolgák unokáit és a hegyek közé szorult, valahai spanyol telepeseiket.

Egy diáklány ajándéka. Chica a déli partról hozta fel nekem. Chica! Egy fél évszázados kapcsolat története. A hangja még most is itt cseng a fülemben álmatlan éjjeleken.

A majom fejét kókuszdióból faragták ki az ültetvényeken. Sapkát ragasztottak a fejére, két fekete bogyó a szeme. Az orrán vékony, drótkeretes szemüveg.

A lány, aki adta, tanítónő New York külvárosában. Egyszer még írt nekem egy hosszú, ákombákom betűs levelet. Egyetemi pályafutásom éveiből ez a szomorú szempár, ez a kókuszdióból faragott makimajom maradt.

II.

Budapest and Environs. A hamburgi Guide Books 1931-es kiadása. Budapest, Berlin és Drezda között. Hogy hogyan került hozzám, nem tudom. Azt gondolom, találtam valamelyik utamon.

De itt van, középen, Sasad, Farkasrét és a Németvölgy között, gyerekkorom színhelye, az Adlersberg, a Sashegy. Körülötte a *Description of City*. Angolul ez is. Még nem tört ki a világháború, a 19. század közepén alapított Grieben útikönyvsorozat szerkesztői angolul író németek voltak.

A százoldalas füzetecske végén reklámok. Berlini, prágai, és igen, budapesti szállodák. Hotel Pension Grimm, Vigadó utca 2. Egy világ, aminek mára nyoma se maradt.

III.

Ez a másik füzet a budai Tájvédelmi Intézet kiadása. A Sashegy, vad szikla egy világváros közepén.

A füzetecske felsorolja mindazt, amit jól tudok. A terület földtani leírását, állat- és növényvilágát, az első tulajdonosokat. A Meredek – Miasszonyunk – és a Hegyalja út találkozásától induló Vas Gerebenről elnevezett utcácskát. De ki tudja ma már, hogy ki volt Jókai és Márai elődje, Vas Gereben!

És itt található a Medveszikla alatt az árvalányhajon és leánykőkörcsinen át minden vadvirág. Pannon gyíkot és a méretesre növő haragos siklót is gyakran láttam gyerekkorom éveiben.

Lehet, hogy megint ott élnek, amióta levonultak a hegyről a légvédelmi ütegek. És már én is csak álmomban járkálok a Sashegyen.

IV.

És hát, ez a barna dosszié. Ezek a kallódó kéziratok. Versek. Levelek az emigrációból.

„Ki emlékszik rá?” – olvasom. „Annak idején az emberarcú szocializmusért szálltunk síkra közép-keleten. Vagy valami ehhez hasonló romantikus humanizmusért. Mi lenne, ha ma kellene mindent újrakezdeni? Mit hagyott nekünk fél évszázad után a parlamentáris demokrácia? A választópolgárok társadalmát? Amiben élünk, nem választói, sokkal inkább fogyasztói társadalom!

Vagy találjunk ki ennek a szép, új világnak valami szép, új nevet? Vajon jönnek-e utánunk új ötvenhatosok?”

Húzásoktól fekete a kézirat.

80

V.

Folytassam-e? Mert hát, itt van ez a *Hero* névre keresztelt *Made in China* feliratú szájharmonika. A Genfi-tó partján adta nekem egy asszony, akit majdnem elvettem feleségül két válásom és két jóbarát, Charly és Géza között.

Ildikó – Alexandra – Brassóból került Budapesten át ide, Genf közelébe. Itt akadt a kezébe második élettársa rozsdás hangszere. Géza, említett jóbarátom, akkor már nem élt. Az emigránsok rövid életűek.

A *Himnusz*t játszottam rajta, az *Internacionálét*. A *Marseillaise*-t jobb napokon. Mozgalmi dalokat, ha nagyon nyomorultul éreztem magam. Ma is hibátlanul hozza mind a két oktávot, a doromboló és a magas, síró hangokat.

Ritkán veszem a kezembe. Nem vagyok zenész. Hogy Ildikó él-e még, nem tudom.

VI.

Ez az apró, téglalap alakú karóra sokat juttat eszembe. Apám kezét, az én első karórám, amit Gallyatetőn kaptam, kilencedik születésnapomon. A nagy, nehéz kronométert, amit a Kossuth Lajos utca sarkán adott nekem – mert ilyen is volt – egy orosz.

Ez a *Goldblatt*, *Ungvár* feliratú óra máig megmaradt. Stopper nélkül, de hát, ki hinné, hogy a Kárpátalján a háború közepén óragyár működött!

De hát mindez ma már csak emlék. Amikor ezt írom, egy filléres vásári óra van a karomon. És a fiókomban, ez az apró, fekete *Zaria*. Hogy milyen már-

ka lehet, nem tudom. És hogy melyik fiamnak adtam? Hatéves korukban én is megajándékoztam minden fiamat. Vajon ráismer-e valamelyik? Vagy csak nekem szökik könny a szemembe, ha azokra a régi, boldog születésnapokra gondolok?

Apró, ócska kis masina. Visszateszem a helyére. Őrzöm, mint azokat a régi születésnapokat.

VII.

Az évek során persze gyűjtöttem én is. Barna dossziék, mindenféle munkaeszköz. Félkész kéziratok. Golyóstollak, ceruzák. De hát a ceruzákat hegyezni kellett, és a feltalálójukról, Bírónak elnevezett golyóstollak sem örök életűek. Nehéz, otromba írógépek sorakoznak előttem a polcokon.

Anyám 1920-as *Continental*ját még egyik első utamon hoztam magammal. A keces *Olympiát* egy átutazó német fogorvos adta nekem. Van még mellettük egy háborús *Royalom*.

Nem megyek sokra velük. Valahol valamennyi eltörött. Amikor bevittem őket a javítóba, a mester széttárta a karját. Azt mondta, antikváriumot keressek. Ott talán kapok értük valamit.

Hazahoztam, itthon őrzöm őket. Egy boldogabb kor emlékei. Bizakodom, hogy lesz még egyszer ünnep a világon. És akkor majd újra géppel írom a szövegeimet.

Hogy mit, azt persze nem tudom.

Ázbej Kristóf: Fekete tulipán

Modern nők a neobarokk társadalomban

A Horthy-korszak hétköznapi divatja a mozgóképen és a női magazinokban

Bevezetés

1938-ban „kettős szent évet” ünnepelt Magyarország, Hitler pedig bevonult Ausztriába. Ez az év olyan fordulópontnak tekinthető, amelynek a politikai változásai erősen befolyásolták a mindennapi életet még a divat szintjén is. Az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején megváltozott a női divat, és felerősödtek azok a stílusjegyek, amelyek a nacionalista érzületet hangsúlyozták, háttérbe szorítva ezzel a kozmopolita stílust és az általa népszerűsített nőtípust. Írásomban azt elemzem, hogyan változott meg a nőkép a Horthy-korszakban, és milyen szerepük volt ebben a korszak divatszalonjainak és befolyásos nőalakjainak.

1938. május 25–29. között Budapesten rendezték meg a 34. Eucharisztikus Világkongresszust, valamint ehhez kapcsolódóan – Szent István király uralkodásának 900. évfordulója alkalmából – a Szent István Jubileumi Évet. A Horthy-kormány a magyar államiság és a kereszténység kapcsolatán kívül az ország történelmi szerepét olyan ünnepségsorozattal hangsúlyozta, amelyben fontos szerepet kapott a hagyományos nemzeti reprezentáció. A magyar történelmi viseletben megjelenő születési és vagyoni arisztokrácia, valamint a felső középosztály az öltözködésével akarta kifejezésre

juttatni a nemzeti összetartozás erejét, miközben történelmi múltját kereste a 16–17. század „Tündérműjében”. Mindez elmozdulást jelentett a korábban népszerűsített nőképtől, amely a befolyásos nők megjelenésében egyszerre volt modern és hagyománytisztelő, a korszak újításait követő és múltba tekintő, Nyugatkedvelő és provinciális.

Az öltözködés és a divat a társadalmi reprezentációnak olyan, mindenkinek számára jól látható szegmense, amelynek szimbolikája, jelentéstartalma hatással volt és van a szélesebb közösség reprezentációjára.¹ Az 1930-as évtized és az 1940-es évek első felének divatstílusát, társadalmi státuszuknál fogva, a divatszalonok alakították, így jelentősen befolyásolták a mindenkori divatot. A szalonok tulajdonosai szoros kapcsolatot alakítottak ki a társadalom felsőbb rétegeinek képviselőivel, meghatározták annak külső megjelenését.

A tárgyi környezet – a divatrovatokban megjelent fotók, illetve a mozgóképek – alapos vizsgálata és elemzése képet adhat a szalonok

¹ A mindenkori divat követése a társadalom tagjai számára egyszerre jelentette és jelenti az egyediséget és a közösséghez tartozást. Georg Simmel ezt a „kiemelkedés” és a beolvadás” állandó harcával magyarázta, amely – szerinte – a társadalom folyamatos mozgásának, haladásának biztosítója.

által képviselt stílusirányzat társadalmi megítéléséről. A fennmaradt forrásokból megtudhatjuk, mely szalonok készítettek kosztümöket a társadalmi elit számára egy-egy reprezentatív eseményre, vagy kosztümöket a közismert színésznőknek egy-egy filmprodukciójukhoz. Ezek ugyanis látványukon és hírértékükön túl a társadalmi reprezentáció irányát is megszabták.

A divatszalonok

Az 1930-as és 1940-es évek ismert és elismert divatszalonjainak tevékenységéről kevés írásos dokumentáció áll rendelkezésre. A fennmaradt hivatalos iratok egy része a szalonokra mint cégekre vonatkozik, lásd cégalapítás, tulajdonos-, esetleg telephelyváltás vagy csőd eljárás. A társadalomban betöltött szerepük és a társadalmi kommunikációjuk azonban nyomon követhető a korszakban megjelenő női magazinok, képes heti- vagy havilapok divatrovataiból, valamint a híradó- és játékfilmekből. A divat Roland Barthes szerint² rendszert hoz létre, amelyben a ruha a viselője társadalmi státuszát jelzi, míg a leírás a ruha forrását, azaz a divatszalonot jelöli meg. A fotók és a mozgóképek tehát olyan tárgyi rendszert alkothatnak, amelyek rávilágíthatnak a tulajdonosok és vevőik közötti kapcsolatra, azon keresztül pedig a társadalom értékrendszerére.

A divatszalonok – a városok kiépüléséhez hasonlóan – organikusan, a piac igényeinek megfelelően kezdtek

el szerveződni a 19. század végén. A politikus Thaly Kálmán korabeli országgyűlési felszólalása szerint „a magyarok a kisiparban néhány hagyományos iparágban rendelkeznek csak abszolút fölennyel: így az asztalosok, a bognárok, a kovácsok, csizmadiák között (ez utóbbi ugyanis nemességi ipar volt). A magyarok között a zsidó vallásúak az új típusú szolgáltató iparágakban, ahol a legnagyobb mozgékonyabb volt megkövetelve, döntő többségben vannak: míg pl. zsidó vallású csizmadiák a 379 magyar között 2 van, a magyar cipészek majd egynegyede, a férfi és női szabók kétharmada, a divatárú és pipere iparosok háromnegyede, s míg a 909 magyar mosodás közül 7 a zsidó vallású, a divatos ruhatisztítóknál 59-ből 40 vallja magát zsidó vallásúnak”³ (Thaly 1895, idézi Glatz 1974: 254).

A statisztikai adatok szerint a zsidó származású szabók felülreprezentáltsága a múlt század harmincas éveire tovább nőtt, a ruhagyártást 72,8 százalékban zsidó származású divatiparosok végezték (Ungváry 2013). Az átalakulás legfőbb oka az 1872:VIII. tc. volt, mely kimondta a céhek felszámolását, megszüntette a feudális tradíciókat őrző céhes formákat, és lehetőséget adott a szabad – szakmai és területi alapon szerveződő – ipartársulásoknak. A kézműiparban bekövetkezett fordulat lehetővé tette, hogy az addig céhen kívüli iparúzóik – zsidó szabó-, szűcs- és kalaposmesterek – megerősödjének, műhelyeiket bővítve cégtulajdonosokká váljanak.

² Roland Barthes a divatot mint retorikai rendszert írta le, miközben arra kereste a választ, alkothat-e a divat egy olyan jelentéstartalommal bíró rendszert, ami az öltözködési szabályokat fogalmazza meg.

³ A Monarchián belül a többi nemzetiséghez képest a magyarok százalékos aránya a kisiparban.

A századforduló gazdasági-társadalmi fejlődése és főként az urbanizáció felgyorsította a kisipar- és a kiskereskedelem kialakulását. Úgy tűnt, hogy a gazdasági fejlődés és a városi polgárság megerősödése lehetőséget ad arra, hogy Budapest felzárkózzon Európa fejlett nagyvárosai, Bécs, Berlin és Párizs mellé. A pesti divatszalonok gazdasági megerősödése jelentős mértékben hozzájárult a város fejlődéséhez, illetve a belváros arculatának alakulásához. Az első világháború, majd az azt követő történelmi események némileg visszavetették a szalonok forgalmát, és a kevésbé ismertek kénytelenek voltak lehúzni a rolót, ennek ellenére jó néhány szalon túlélte a történelmi változásokat.

Az 1930-as években újra fellendülő divatipar szakemberei arra törekedtek, hogy a látványos divatrevükkel és divatbemutatókkal,⁴ a magazinokban megjelenő híradásokkal és szakmai diskurzusokkal Budapest a kontinens legfiatalabb divatvárosává váljon. A magazinok olvasói naprakészen követhették az ismert dámák toalettjeit, vásárlási szokásait, mert a divatrovatok részletesen beszámoltak róluk. A szalonok médiareprezentációja átfogó képet ad az elismertségükről, valamint arról, milyen volt a megítélésük a politikai és szakmai közbeszédben. Ennek tükrében a divatszalonok között kialakult egy rangsor, amelyet azonban a II. világháború kitörése átalakított.

⁴ Évente négy bemutatót tartottak: szeptemberben az őszi divat, decemberben az estélyi ruhák, márciusban a tavaszi divat, májusban a Király-díj futamára készült toalették és a nyári ruhák kerültek bemutatásra.

A modern nő megjelenése

A szalonok első látványos színre lépésének az I. világháború végét tekinthetjük. A nagy háború lezárta a „hosszú” 19. századot, eltűntek a korábbi birodalmak, és új lendületet kapott a modernizáció. A mindennapi élet számos területén – a női emancipációs mozgalmak hatására és az I. világháború hatásaként – megváltoztak a női szerepek, ami magával hozta a divat átalakulását is. „A divat a társadalmi megkülönböztető jelek eloszlásának olyan modern rendje, amely egyfelől a hagyományos társadalmi megkülönböztetések létére épül, és ugyanazoknak a társadalmi különbségeknek a kifejeződését, jelzését teszi lehetővé, mint a hagyományos megkülönböztető jelrendszer, csak éppen a jelek újszerű, racionalizáltabb használata révén pontosabban, differenciáltabban és rugalmasabban teszi ezt. Másfelől viszont a divat elősegíti a hagyományos társadalmi és kulturális rendet felforgató modern tendenciák kibontakozását, maga is ezek közé a modern szocializációs és kulturális mechanizmusok közé tartozik” (Klaniczay 2003: 71).

Az új női szépségideál, a modern nő megjelenésével a konzervatív stílust jóval progresszívebb divat váltotta fel (fűző helyett könnyű fehérneműk, abroncsok helyett lágy esésű szoknyák, a női testvonalát követő szabásvonalak). A nők rövidre vágott hajukkal és fokozatosan rövidülő szoknyájukkal maguk mögött hagyták az előző század merev fűzőben és álig begombolt ingnyakban mutatkozó asszonyát, hogy modern életszemléletükkel és az öltözködésükkel fejezzék ki önállóságukat és szabadságukat. „A

háború után oly mélyreható változásokon ment át a divat, melyeket lehet forradalmiaknak nevezni. A szoknya sorvadása, amely a háború előtt is mindenféle túl szűk és hasított szabású formákban mutatkozott, most egyszerre nagy lépést tett előre, – illetve felfelé” (Szász 1929: 57). A divatszalonok szinte azonnal reagáltak a változásra, és a divatrovatok oldalain is feltűntek a párizsi mintára készült modern szabású modellek. Egyre népszerűbbek lettek a rövidre szabott szoknyák, a test vonalát követő nappali ruhák, valamint a hátul merészen kivágott estélyi ruhák. A divat mint a társadalmi reprezentáció meghatározó formája egyre nagyobb nyilvános teret kapott a hetilapok és a képes magazinok oldalain rendszeresen megjelenő divatrovatokban, hogy az olvasók naprakészen értesülhessenek a divatszalonok legújabb munkáiról, valamint a társasági élet nőtagjai számára készült friss toalettekről.

A modern nő stílusát a reklámok, a magazinok divatrovatai mellett a korszak leghatásosabb eszköze, a film is alakította. Az 1930-as évek független, céltudatos nőalakjai divatikonok lettek, akik életvitelükkel és öltözködésükkel kifejezték mindazt, amire egy korabeli fiatal nő vágyott, az önállóságot, a magabiztosságot és a divatos megjelenést. Nők sokasága igyekezett utánozni a „moziszínésznők” stílusát mind öltözködésben, mind hajviseletben, mind sminkelésben. A modern nő kilépett a filmvászonról az utcára, feltűnt a korzón, a hivatalokban, az üzletekben. A sajtó azonnal reagált a jelenségre, az *Esti Kurír* Napi Problémák rovatában A modern le-

ány címmel⁵ cikksorozatot indított, Az *Est hármaskönyve* 1935-ben megjelent tematikus száma az *Asszony, Szépség, Szeretet* címen értekezett a nőkről. A kötetben az egyik szerző a filmnek a nőkre gyakorolt hatásáról a következőket írta: „Hasonló uniformizáló ténykedést fejt ki a nemzetközi filmipar is. A világ női ma a mozi sötétjében készítik az egyéniségüket” (Pálmai 1935: 125).

A filmek identitásformáló ereje a divat területén mutatkozott meg leginkább. A filmsztárok öltözködése már a némafilm korszakában iránymutatónak számított a női közönség körében, de a divatszalonok is profitáltak egy-egy új stílus megjelenéséből. A városi életmód attitűdjeinek elsajátítására és a divat követésére megnövekedett az igény: „A nők általában sokkal hamarabb és sokkal könnyebben veszik át a város sugallta kulturális modelleket, legalábbis a fogyasztás terén, annak feltehetően az az oka, hogy a hasonló helyzetű férfiaknál erősebben motíváltak arra, hogy előlegezett formában alkalmazkodjanak a remélt életformához, s átvegyék az új élet ígéretét rejtő életstílus bizonyos elemeit. A vonzerő, amit rájuk a városi komfortlehetőségek, udvariassági minták, a város öltözködési divatja” (Bourdieu 1978: 141).

A modernizmussal utat tört magának az új tárgyi reprezentáció: a divatrovatok beszámolóit, a filmhíradók tudósításait, a filmbeli jelmezek és díszletek már nem csupán közvetítők voltak, hanem a polgári ízlés

⁵ A modern leány című cikksorozatban a közélet ismert szereplőit (írónőket, színésznőket, sportolónőket) kérdezte a lap arról, miként vélekednek a modern lányokról. (*Esti Kurír* 1934. októberi számok.)

hitelesítői. A modern nő és az általa képviselt divatstílus a hétköznapi öltözködésen túl a társadalmi diskurzus szerves része lett. A tárgyi reprezentáció túlmutatott a magazinok fotóin, a filmhíradók divatbemutatóin és a játékfilmek kosztümjein. A divat narratívája életérzéssé, életstílussá vált.⁶

**A modern nő a
divatmagazinokban,
a mozgóképeken
és a divatszalonokban**

„A modern nők nemcsak strandolnak, de sportolnak is a shortban. Sőt fürdőhelyeken a short és a hátat meztelenül hagyó napozókendők már konkurensei a könnyű nappali nyári ruháknak, mert sok helyen, ahol az étterem a strand közelében van, ilyen toalettben ebédelnek is” (*Színházi Élet*, 1935: 84). A legújabb stranddivatról szóló beszámolót kísérő fotókon ismert színésznők (Szombathelyi Blanka, Erdélyi Mici⁷) álltak modellt, vidáman és önfeledten reklámozva az új trendet, a shortnadrágot. A társasági élet nőalakjai is csatlakoztak az új divathoz és a modern lány által képviselt stílushoz: „Egy gyönyörű strandruha (nem pyjama) készült az elmúlt héten egyik belvárosi divatszalonban Wenckheim grófnő számára. Fehér selymes vászon a ruha anyaga, kis piros díszítéssel. Az érdekes modell

egészen földig ért, a hátat viszont teljesen meztelenül hagyja” (*Színházi Élet*, 1933: 78).

A női test az 1930-as évekre teljesen felszabadult, a fedetlen vállak, a szabadon maradt karok és lábak, a hátán mélyen dekoltált ruhák bátran mutatták meg a női alak formáit. A magazinok és a hetilapok divatrovatait követő olvasók naprakészen értesülhettek a divat változásairól. A képes újságok a divatstílusok bemutatása mellett a női olvasóknak új életérzést és életformát kínáltak. A pesti divatszalonokban párizsi minták alapján készült toalettben modellet álló felső – nemzeti – középosztály nőtagjai azt az üzenetet közvetítették, hogy a divat és a hozzá kapcsolódó nagyvárosi, polgári életforma – amire a nők vágytak – elérhető. Igen sok követővel büszkélkedhetett a francia diplomata Benjamin Tascher magyar felesége, Oberhoffer Illy, akinek legújabb kollekciójáról a magazinok mindig beszámoltak: „Nagyon sok asszony van Pesten, aki valósággal lesi, hogy mit vesz Tascher grófné, mert ő is csak azt választja. Követőinek elég nehéz a helyzete, mert a grófné nagyon sokat vásárol” (*Színházi Élet* 45: 73).

A divattanácsadó rovatban tippel látták el az olvasókat, hogyan alakítsák át praktikusán, stílusosan és elegánsan a gardróbjukat. „Ica, Székesfehérvár jeligére. Ha trikóruhája már túlságosan rövid, úgy azt ajánlom, hogy az egész derekat vágja le. A szoknyát így meghosszabbíthatja, mégpedig csináljon belőle úgynevezett míderes szoknyát, ami egészen magas. Ezen a szoknyán kívül lehet két kis spangniba befűzve az öv” (*Színházi Élet* 1933: 94). Egy másik levélre kapott válasz: „Ta-

⁶ Roland Barthes a divatot mint jelentéstartalommal bíró rendszert írta le. Szerint a divat verbális bemutatásával az olvasó nemcsak értelmet a szöveget, hanem egy adott kontextusba helyezi. Ezért képes a szöveg túlmutatni a képen.

⁷ Szombathelyi Blanka fehér vászonshortban, fehér-sötétkék csíkos flanelblúzzal, Erdélyi Mici szürke flanelnadrágban, bordó sportingel és bordó, horgolt sapkával.

nyán lakom jeligré. Nem abban volt hiba az említett alkalomkor, hogy a ruhája nem volt elég elegáns, hanem hogy nem volt stílszerű. Hűvös időben, este a világos ruha, fehér cipő és fehér kalap nem stílusos. [...] Nem kell azt hinnie, hogy bármelyik pesti elegáns kávéházban különleges toalettek kellenek. Melegben, ha van natúrszínű nyersselyem kosztümje vagy sötétkék nyersselyem szoknyája, fehér nyersselyem kabáttal, angolosan elkészítve, fehér-sötét-kékszalagos kalappal, bizonyára elegáns lesz” (*Színházi Élet* 29: 84). A divattanácsok sokszor a meglévő, régi ruhák átalakítására biztatták a női olvasókat, miközben azt az illúziót keltették, mintha ezzel valóra válnának vágyaik.

A mindennapok divatját a leghatékonyabban a mozgókép befolyásolta,⁸ míg a játékfilmek annak meghatározó eszköze lettek, addig filmsztárok annak közvetítőivé váltak: „A nők hódító fegyverei az idők folyamán éppen úgy fejlődtek, akár a komoly harcászat tankjai, gázszerűi, torpedói, repülőgépei. Gray szerint ez a fejlődés elsősorban a filmnek köszönhető. A nők rengeteget tanultak a mozitól, megtanulták, hogyan kell mozogniuk, nézniük, csókolniuk, ellesték az öltözködés rafinált titkait, a kozmetika mesterfogásait...” (Forró 1933: 89). A mozgókép meséjének bűvölete nemcsak a közönséget ejtette ámulatba, hanem a divatszalonok tervezőit is inspirálta, akik a filmek kosztümjei készítették. Egy-egy

sikeresebb filmjelmez pedig később a szalon új kollekciókat felvonultató divatbemutatóján is szerepelt. A film képes volt arra, hogy a legbanálisabb történetet is tündérmesévé formálja, miközben a mindennapok divatjából stílust teremtett. A korabeli magazinokban számos példát olvashatunk arról, hogy egy-egy jól sikerült filmjelmez, miután elnyerte a női közönség tetszését, megjelent a szalon kínálatában is. A *Színházi Élet* kritikusa a *Fizessen Nagysád!* (1937) című film kritikája kapcsán külön kitért a jelmezekre is. A filmben szereplő modern nő típusa egy újdonságnak számító nadrágszoknyát és hozzá egy antilopmellényt kapott.⁹ A sportosan elegáns megjelenés egyszerre volt nőies és modern. A kritikus szerint ez a különleges összeállítás a fiatal nők körében biztos divatot teremt.

A korai hangosfilmek időszakában egymás után léptek színre a légies megjelenésű, karcsú alakú modern lányok, akik hullámos félhosszú hajjakkal, rúzsosított ajkukkal és ívelt szemöldökükkel hódítottak a filmvászonról. Napközben a párizsi divatot követő kis szövetkosztümöt, hozzá halványszínű zsorzettblúzt viseltek, míg este hosszú, karcsúsított selyemruhában táncolták át az éjszakát. A modern lányokról szemléletes képet mutatott be *Az én lányom nem olyan* című vígjáték. A főszereplő egy céltudatos, jómódú úrilány, akinek külső megjelenésében az ízléses, elegánsan szabott angolos vonalú

⁸ A korabeli filmhíradók is rendszeresen beszámoltak divatbemutatókról, melyek kezdetben a nyugat-európai divatra fókuszáltak, később hazai divatszalonok is, mint a Reiter-, Elsner-, Holzer-szalon feltűntek a híradásokban. *MH*, 1925/január, 1926/március, április.

⁹ A *Színházi Élet* magazin divatrovatát Guthy Böske szerkesztette, aki jó kapcsolatokat ápolt a nevesebb divatszalonokkal. A magazinban rendszeresen szerepelt Ferda Manyi szalonja, aki az 1930-as években több filmnek is a jelmeztervezője és -készítője volt.

kosztümök, a muszlin estélyi ruhák társadalmi státuszát, anyagi jólétét reprezentálják. Az a típus, aki szereti feszegetni a határokat, de a szülői házra nem hoz szégyent. A kritika szerint a korszak egyik ünnepezt írója, Csathó Kálmán novellája „megragadta az alkalmat, hogy a legilletékesebb helyen mondja el véleményét a polgári osztály mai, szerinte túlságosan szabadosan élő leányairól, úgy állítva be a kérdést, mintha csak a flört és a szülők félrevezetése foglalkoztatná őket” (Szélpál 1936: 192).

A polgári milió vizuális státuszszimbólumai a gondtalan, felhőtlen életérzést sugallták, amibe akkor is belekerülhettünk, ha nem születtünk bele, elég egy jó házasság, és máris megjelenik a felemelkedés útja, függetlenül a társadalmi és az anyagi helyzettől. Mindaz, amit a film megelevenített, valójában a mese része volt, hiszen a korszak „neobarokk társadalmában”¹⁰ szó sem volt általános jólétről. Ám a moziban mindenki beleélhette magát a polgári lakások, a grandhotelek, az éjszakai bárók elegáns világába, amely a hollywoodi mintához igazította a magyar luxust mind a stílusos női jelmezekben, divatos sminkben és frizurában, mind az art deco és a Bauhaus művészetét idéző enteriőrben. Ahogy Barthes is utalt rá, a luxust éltető divat világában bármelyik kifejezés hangsúlyossá és nyomatékosná válhat, ezáltal befolyásolva a tömegeket. A modern nő a fogyasztói társadalom mintaképe

¹⁰ Szekfű Gyula (1883–1955) történész, a *Három nemzedék* (1920) szerzőjeként a Horthy-rendszer társadalmát nevezte neobarokk társadalomnak, mert a korszak gondolkodása, viselkedése, társadalmi berendezkedése a magyar barokk időszakát idézte fel.

lett, aki a reklámokat követve odafigyelt a szépségápolásra, az öltözködésére, a társadalmi reprezentációjára. A női magazinok, a glamour filmek pedig ennek a hétköznapi luxusnak voltak a közvetítői.

Az 1930-as években működő belvárosi divatszalonok ismertségéhez – a divatbemutatók mellett – jelentős mértékben hozzájárult egy-egy társasági esemény. A divatrovatok újságírói árgus szemekkel követték, mely divatházak modelljeiben vesznek részt a leading ladyk¹¹ a bálokon, a színházi és filmpremiereken, a sporteseményeken (Királydíj-futam) vagy a főúri esküvőkön. A legnevesebb divatszalonok rendszeresen szerepeltek a magazinok oldalain, mint például Neumann Berta által vezetett Dorottya utcai divatszalon, Ferda Manyi Váci utcai szalonja, esetleg Róth Margit kalapszalonja. Külön beszámoló készült azokról a szalonokról, ahol a korszak filmjeihez a kosztümök és a kalapok készültek. A korszak egyik legkeresettebb kalapkészítőjének Frank Irmát tekintették, akinek kalapjai nélkül szinte nem létezett színpadi vagy filmes produkció. A *Film Színház Irodalom* című képes hetilap külön rovatot vezetett a divatot diktáló szalonokról és leading ladykról Akik a pesti divatot irányítják címmel.¹²

¹¹ A divatszalonoknak komoly presztízst jelentett, kinek a modelljét viselték a főrangú családok például a Horthy, Teleki, Cziráky, Bethlen család nőtagjai.

¹² A divatrovat rendszeres „modelljének” számított a gazdasági elitből Sorg Antalné, a politikai elitből báró Prónay Györgyné, a történelmi arisztokrácia tagjai közül Cziráky Tonchette és Andrássy Ilona grófnők, gróf Festetich Miklósné Parravicini Marisa, gróf Cziráky Miklósné Eszterházy Lilly.

A szalonokban a társadalom szűkebb rétegét szolgálták ki, mégis a magazinok és a képes hetilapok beszámolóit által a divat a közbeszéd részévé vált. A magazinok, a mozgóképek (híradó- és játékfilmek) arra biztatták a befogadókat, hogy törődjenek jobban a megjelenésükkel, valósítsák meg álmaikat. A tömegmédiák már nem a vásárlásra, hanem a fogyasztásra ösztönöztek, azt sugallva, hogy az öröm forrása maga a fogyasztás. A nők a fogyasztás megnövekedett mértékét nem a kapitalizmus elnyomásaként érzékelték, hanem a modern kor lehetőségeként, ahol áramlik az információ, a tömegtermelés révén hozzá lehet jutni a szalonok által készített ruhák másolatához. A termelés és fogyasztás eldologiasodásait¹³ változta fel egy rövid írásában Az *Est hármaskönyvének* szerzője is: „A közelebbi jövő azonban a tömegcikkeké. Az uniformizált házaké, uniformizált bútoroké, uniformizált ruházkodásé. Az egyéni disztinkció elmúlt, hogy helyet adjon egy kollektív ízlésnek” (Lakatos 1934: 347). A modernitás felszabadította a nőket, hogy később a tömegfogyasztás szimbólumaivá tegye őket. A hangosfilmek képi világában a nyugati életforma hatását paradox módon egyaránt erősítette az olasz modernizmus és az amerikai szabadságérzet megjelenítése, mert mindkettő gyors fejlődést ígért, és ezáltal szemben állt a hagyományos, tekintélyelvű magyar szemlélettel.

¹³ Lukács György szerint az eldologiasodás egy olyan gondolkodás- és cselekvésmód, amely a környező világhoz, benne az emberek közötti viszonyokhoz, sőt magukat az emberi lényekhez is az emberi akarattól független törvényszerűségeket követő tárgyakként, dolgokként viszonyul (Lukács, 1971: 323–324. In: Kapelner Zsolt).

A magyaros stílus megjelenése
A Horthy-korszak „neobarokknak” nevezett társadalmá (Szekfű 1934; Kövér–Gyáni 2006) a női divat tekintetében sokáig követte a párizsi stílust. Az 1930-as években készült filmekben megjelenő és csakhamar népszerűvé váló modern nő¹⁴ azonban az évtized végére fokozatosan a városi életformához és polgári értékrendhez kötődő erkölcstelen és elitélendő figurává vált, helyére pedig a történelmi múltú vidéki életforma került a maga tiszta, romlatlan, idilli világával.¹⁵

A kalotaszegi minták, a rábaközi motívumok, a matyó hímzés a népművészet közismert díszítőelemei, a trianoni békeszerződés után a magyar identitás kifejezésének egyik szimbólumává váltak. Az 1930-as évek második felétől kezdve a divatipar is egyre gyakrabban használta a különböző népművészeti motívumokat a ruhák díszítésére. A magyaros öltözködési mozgalmat a képes magazinok divatrovatai, a divatbemutatók és a filmek is igyekeztek népszerűsíteni. A magyaros öltözködést a vidéki, falusi életmódhoz kapcsolták, ahol a területeit elvesztett ország felfedezni vélte a történelmi gyökereit.

A hímzett blúzok, a paszománnyal díszített blézerek vagy a vitézkötéses síkosztümpök az 1933-ban Ferenczy Ferenc miniszteri államtitkár kezdeményezésére zászlót bontó Magyar Ruhamozgalom Országos Bizottságának köszönhetően fokozatosan nyertek teret, de azt egyetlen

¹⁴ Tolnay Klári, a harcos amazon, Perczel Zita, a kacér szűz, Erdélyi Mici, a temperamentumos konzumnő, Turay Ida, a naiv fruska, Muráti Lili, az öntudatos sportlady.

¹⁵ Dr. Kovács István (1941).

modern városi nő sem tudta elképzelni, hogy népviseletben sétáljon végig a Váci utcán, vagy jelenjen meg az Operaházban. A mozgalom vezetői és a divattervezők ezért arra ösztökélték a divatot kedvelő hölgyközönséget, hogy „szabadidőruhaként” otthon, kertben, nyaralóban vagy kiránduláson, utazáson hordjanak magyaros stílusú ruhákat.¹⁶

Az évtized végére a Horthy-rendszer társadalmának kommunikációjában egy új nőideál jelent meg, a 16–17. századi magyar történelem nagyasszonyai,¹⁷ akik küzdelmes életükkel, a magyar szabadságért folytatott harcukkal váltak példamutatóvá. A történelmi múltját kereső és a népi, nemzeti ideológiát hirdető ország számára a magyaros viseletet részben a Felvidék déli részének, majd Észak-Erdélynek a visszacsatolása, másrészt a vidéki életmód szerepének a felerősítése ösztönözte.

A népviseletek, a magyaros motívumú történelmi kosztümök a történelmi Magyarország eszméjét támasztották fel, miközben átszabták a divatot, a nyugati stílust háttérbe szorították a divatmagazinok oldalairól, és a modern nő alakját kiszorították a filmvászonról. Az Iparügyi Minisztérium szakképzést szervezett a divatszalonok szabóinak, hogy

elsajátítsák a magyaros szabást és a zsinórozás technikáját.¹⁸ A képes hetilapok és a női magazinok divatrovatai is magukra vállalták a magyaros stílus népszerűsítését, illetve rendszeresen beszámoltak a magyaros divatkiállításokról és -bemutatókról. „Hanem nekünk, magyaroknak, nincs szükségünk arra, hogy idegen ötletet vegyünk át, mikor a régi, magyar nemzeti viselet, ingvállal, hímzett pruszlikkal és szoknyával páratlanul szép viselet, és művészből is, mint a tiroli ruha, bár stílusban és mozgási szabadság lehetőségében (bő, ráncos szoknya) hasonlít hozzá” (Szegedy 1937: 44). A magyaros stílus a divatpropaganda első számú programjává vált. A divatszalonok magyaros stílusú ruhákba öltöztették a filmvászon ideáljait, amit összekapcsoltak a vidéki életmóddal, a falusi élettel, így próbálták kedvet csinálni a mozilátogatóknak az új módihoz. A film még mindig divatot diktált, ám jóval konzervatívabb stílust; a 1930-as évek modernségét és a nyugati értékrendet felváltotta a hagyományokra épülő szemlélet. A tervezők autentikus megoldásokkal magyarosították a korabeli európai divatot, például egy muszlin estélyihez sárközi hímzéssel díszített mellényt terveztek,¹⁹ vagy prémes, gyöngyhímzéses ködmönszerű blézert,²⁰ a teniszruhát rátétes hímzéssel²¹ díszítették, az otthoni szabadidőruhát a rokolya és a kötényruha ötvözésével, zsinórozással²² tervezték meg.

¹⁶ „A nyaralóruhák alapanyaga magyaros motívummal nyomott mosóanyag. Az apró mintás textil – tisztaselyem, len- és pamutvászon – a harmincas években igen népszerű volt. A Goldberger gyár ennek a divatnak a jegyében méltán remélhette magyaros nyomott mintás anyagai sikerét. A tervezők azonban nem érezték elég hangsúlyosnak a nemzeti jelleg kifejezésének ezt a módját: a »nyaralóruhák« magyaros motívumát zsinórozás teszi egyértelművé” (Ferencziné 2005–06: 159).

¹⁷ Báthory Zsófia, Kanizsai Dorottya, Lórántffy Zsuzsanna, Zrínyi Ilona.

¹⁸ Öltözködjünk magyarosan! Szabószaklapban megjelent cikk beszámolója (1939: 1).

¹⁹ Áll a bál (1939), Bercsényi huszárok (1940).

²⁰ Erdélyi kastély (1940).

²¹ Karosszék (1939).

²² Balkezes angyal (1941), Gyávaóság (1942).

A divat színterére az elit azon tagjai léptek, akik a történelmi arisztokrácia, a kormányzói réteg és a felső – nemzeti – középosztály képviselői voltak. A korszak leading ladyjei a ceremóniális eseményekre (esküvők, nemzeti és vallási ünnepek) magyaros történelmi viseleteket vettek fel. „A pesti szabónők a menyasszonyi ruhákhoz nem a párizsi modelleket, hanem a magyar múzeumokban a még meglévő történelmi becsű díszmagyart tanulmányozták. Operai gálaesteken, nagy fogadóestéken ma már a magyar hölgyek többsége díszmagyarban jelenik meg. De nemcsak az ünnepi alkalmak viselete a magyar ruha, hanem a hétköznapiaké is. A régi osztrák dirndlit ma már magyaros népviseleti perkálszoknyával vagy hófehér hímzett mosóruhával helyettesítik. Délutáni ruhákban, estélyi toalettekben, sőt utcai kosztümökben is oly elegáns, az általános divat követelményeinek annyira megfelelő magyaros motívumú ruhákat készítettek a pesti divatházak, hogy azokat nemcsak a magyar dámák viselik örömmel, hanem a külföld számára is jelentős exportunk van belőlük” (*Színházi Magazin* 1940: 33). A díszmagyar ruha az összetartozást fejezte ki, de egyben kirekesztette az arra „mél-tatlanokat”. A társadalom mozgását nem előre vitte, hanem visszafelé a történelmi múltba.

Eucharisztikus Világkongresszus és Szent István Jubileumi Év

Az 1938-as év fordulópont volt Európában és Magyarországon. Március 12-én a német csapatok megszállták Ausztriát, másnap Hitler bejelentette Ausztria csatlakozását a Har-

madik Birodalomhoz, októberben a Németország bevonult a Szudéta-vidékre, novemberben pedig megszületett az első bécsi döntés, mely a Felvidék déli részének Magyarországhoz való visszacsatolásáról rendelkezett.

A magyar kormány nemcsak külpolitikailag került kiélezett helyzetbe, hanem belpolitikailag is. A német térnyerés hatására a magyar hadvezetés a német szövetség erősítését szorgalmazta, melyet a fokozatosan előretörő szélsőjobboldal is támogattott. A keresztény-nemzeti értékrend megőrzését a kormányzó személye garantálta (Turbucz 2014: 248).

Az 1938 májusában Budapesten megrendezett 34. Eucharisztikus Világkongresszus a Szent István halálának 900. évfordulójára szervezett megemlékezéssel ünnepsorozatná nőtte ki magát. A „kettős szent év” látványos ünneplése a nemzeti egységet és a konzervatív kurzus stabilitását reprezentálta, melynek első, közvélemény-formáló megnyilvánulása a magyaros öltözködési mozgalom újjáélesztése volt. A mozgalom élére a kormányzó felesége, Horthy Miklósné állt, aki rádióbeszédben hívta fel a hallgatóság figyelmét a magyaros ruha történelmi szerepére: „Ott, ahol népviselet van, a vidék népe is szép, szívvel-lelket gyönyörködtető ruhájában vonulhat fel. Csak a városi polgárság asszonyainak és leányainak öltözetén nem látszik az, hogy magyarok. Bizonyára sokunknak eszébe jutott már, hogy mi szükség van a külföldről átvett népviseletekre, amikor a magyar női öltözködés színben is, vonalban is sokkal tetszetősebb formákat kínál, mint a külföldi ruhaformák legtöbbje. Néhány lelkes

művészember hozzálátott ennek a hiánynak a pótlásához, és sikerült is nekik a magyar díszítőelemek felhasználásával rendkívül ízléses modelleket előállítani. Ezeket az új ruhaformákat április 3-án mutatják be az Operaházban tartandó bemutatón. Bizonyos vagyok benne, hogy aki meglátja őket, örömmel állapítja meg, hogy minden alkalomra és minden napszakra van olyan női ruhámintánk, amely olcsósága mellett a legkényesebb művészi ízlést is kielégíti s minden túlzástól mentesen: magyar jellegű. A ruha nagy propagandaeszköz.”²³

Az Operaházban megtartott magyaros divatbemutató védnökei között ott volt Darányi Kálmánné, Imrédy Béláné, Bornemissza Gézáné, Hóman Bálintné, Keresztes-Fischer Lajosné, Rátz Jenőné, Róder Vilmosné és Szunyoghné Tüdős Klára. Az utóbbi által vezetett Pántlika szalon tervezte Horthy Miklósné díszmagyar ruháját, amit a kormányzó felesége az eucharisztikus kongresszus ünnepségein és a körmeneten viselt.²⁴ A belvárosi divatszalonok²⁵ által készített magyaros ruhákat az arisztokrácia nőtagjai mutatták be, többek között Andrassy Mihályné grófné, Csáky Miklósné grófné, Darányi Erzsébet, Festetics Miklósné grófné, Hatvány Ferencné báróné, Kruchina Károlyné báróné,

Merkovits Istvánné, Pálffy-Daun Józsefné grófné, Podmaniczky Attiláné báróné, Prónay Györgyné báróné, Mária, Sorg Jenőné, Széchenyi Hanna grófnő, Széchenyi Maya grófnő és Zichy Márta Eugénia grófnő.

A divatbemutatóval elindított mozgalomhoz iskolák és különböző társadalmi egyesületek csatlakoztak, melyek az ünnepségeken, valamint a felvonulásokon magyaros formaruhákat viseltek.

A közvélemény az eseményekről tudósító napi- és hetilapokból, képes magazinokból és híradófelvételekből minden hírről szinte azonnal értesülhetett. A magazinokban és a mozgóképen megjelenő képek vagy részletes leírások önmagukért beszéltek, azt mutatva, hogy az ország egy emberként, közös nemzettudattal áll a kormányzó mögött: „[...] gróf Edelsheim-Gyulay Lipótné fekete, gazdagon aláomló túllruhát magyar muskátlival, gróf Festetich Nikolajné fehér organdi ruhát viselt matyó hímzéssel [...] Majláth Zosa grófnő fehér túllruhában volt piros övvel, gróf Nemes Vincéné gyönyörű fekete csipketoalettet viselt fehér csipkével, Ordódy Mártha pántlika-szoknyát fehér szatén blúzzal, báró Podmaniczky Attiláné fehér organdi ruhát mezei virág-hímzéssel és csokorral, Pólya Kató kék muszlin toalettben volt, színes gyöngyhímzéssel, gróf Pongrácz Jenőné pirossal hímzett fehér batisztruhát viselt, báró Prónay Györgyné fekete csipketoalettet fehér csipke alsórésszel és színes hímzett füzérel...” (Újság 1938: 4).

A közös nemzettudat – ha az a viselet, az öltözködés szintjén nyilvánult is meg – az összetartozás és egyben

²³ Horthy Istvánné beszéde 1938. március 22-én jelent meg több napilapban is.

²⁴ A díszmagyart az Operaházban állították ki a divatbemutató ideje alatt.

²⁵ Néhány szalon a résztvevők közül: Berkovits szalon, Ferda Manyi, Förstner nővérek, Jenkey Marcella, Józsa szalon, Kérői Nagy Károlyné, Neumann Berta, Pálflýné Apponyi Julia, Pántlika (Tüdős Klára szalon), Prenninger szalon, Reiter szalon, Rothschild Klára, Vékey szalon.

kirekesztés gondolatát juttatta kifejezésre. Egységet mutatott a külső erőkkal szemben, de kirekesztette saját társadalmának egyes rétegeit. Május 29-én véget ért a keresztény világ nagy ünnepe, az eucharisztikus világgongresszus, azon a napon, amikor a magyar parlament elfogadta az első zsidótörvényt.

Egy évvel később, 1939. március 15-én a Baross Szövetség Női Táborra, Keresztes-Fischer Ferencné irányításával tavaszi divatbemutatót és magyarosruha-kiállítást szervezett a szövetség Múzeum utcai székházában. Köszöntőbeszédében Keresztes-Fischernek a keresztény szalonok áldozatos munkájáról beszélt, és a korabeli beszámoló szerint „a kegyelmes Nagyasszony hangoztatta, hogy milyen hatalmas munkát teljesített a B[aross] Sz[övetség] a nemzet értékes rétegének, a keresztény kereskedő- és iparostársadalomnak öntudatra ébresztésével” (*Baross Szövetség* 1939: 1).

Összegzés

A Horthy-korszak társadalmi rendszerének és hétköznapi életének ellentmondásait jól tükrözi a divatszalonok működése, amelyeknek meghatározó szerepük volt a divat irányításában és így a társadalmi reprezentációban. Bár a neobarokk jelzővel definiált társadalom ideológiájában tekintélyelvű, kereszténynemzeti kurzust hirdetett, a divat mindennapi világában sokáig mégsem zárkózott el a nyugati hatásoktól. A születési és vagyoni arisztokrácia hölgyei, a felső középosztály nőtagjai és a korszak elismert színésznői a párizsi modellek alapján készült ruhákat rendelték meg a szalonoktól. A filmek is igazodtak a

nyugati stílushoz, a produkciókhoz tervezett kosztümök bármelyik európai nagyváros divatbemutatóján megállták volna a helyüket.

Az 1930-as évek első felében – némi késéssel – Magyarországon is megjelent a modern nő típusa, aki öntudatosabb viselkedésével és a korábbi divathoz képest újdonságnak számító öltözködésével fejezte ki önmagát. A divatlapok, divatrovatok oldalain és a filmvászonon is megjelent a modern, divatosan öltözködő nő. A társasági körökben és a polgári rétegek hölgyközönségénél egyaránt nagy sikert arattak a merész szabásvonalak és a lágy esésű fazonok. A divatszalonok tulajdonosai rendszeresen utaztak Párizsba, hogy beszerezzék a friss szabásmintákat. A pesti belvárosi szalonok a nyugati divatstílussal a polgári értékrend külső reprezentációját teremtték meg, miközben az ország politikai rendszere fokozatosan távolodott Nyugat-Európától. Mindez a harmincas évek végén már a divat változásában is éreztette hatását.

1938 végén megszűnt a *Színházi Élet*, a korszak egyik legnépszerűbb képes magazinja: „Az új magyar sajtótörvény értelmében minden magyarországi időszaki lapnak kérnie kellett megjelenésének újból való engedélyezését. Valamennyi sajtótermék engedélyezését egyenként vették vizsgálat alá, és a most folyó laprevízió során eddig mintegy kilencven újság megjelenését szüntette be a magyar kormány” (Gárdos 1938: 13). 1939 februárjában a 2240/1939. M. E. számú rendelet alapján létrejött az Országos Nemzeti Filmbizottság, mely művészi és nemzeti alapon bírálta el a fogatókönyveket. A modern lány életteli alakja eltűnt

a filmvászonról, helyére a nyugati divathoz igazodó, semmittevő nagyvárosi lány került.

Az 1940-es évek elejére fokozatosan háttérbe szorult a nyugati módi, és helyét a magyaros viselet vette át. A divatban szinte észrevétlenül kerültek egymás mellé a modern és tradicionális, a megújulás és a változatlanság képei. A magazinok beszámolóihoz hasonlóan a játékfilmekben is megfigyelhető ez az átalakulás. 1940-ben a belügyminiszter feleségének, Keresztes-Fischer Ferencnének az kezdeményezésére indult meg a Baross Szövetség Női Tábor Egyesületének és a Háziipari Központnak a mozgalma, amely magyaros divatbemutatókat szervezett neves divatszalonok részvételével.²⁶ A nagyvárosi nő és a vidéki lány sztereotípiája valójában a nyugati polgári ideológia és a konzervatív, nacionalista eszme ellentétét szimbolizálta.

1943 elején a cenzúra a filmkosztümök ellenőrzésére is kiterjedt, amit a kultuszminiszter Szinyei Merse Jenő²⁷ jelentett be: „Ismételten

²⁶ „[...] Baross Szövetség milyen nagy lelkesedéssel karolta fel a magyar ruha terjesztésének gondolatát, s hogy azt milyen egészséges úton valósítja meg a népi szőttesek, szádák, hímzések közvetlen felhasználásával a keresztény nőiszabó iparosság bevonásával” (*Muskátlí*, 1939: 39).

²⁷ Szinyei Merse Jenő Magyarország vallás- és közoktatásügyi minisztere volt 1942. július 3. és 1944. március 22. között.

felmerült panasz, hogy az immár mindinkább tökéletesedő magyar filmekben szereplő művésznők modern öltözködését nem mindig kellő hozzáértéssel irányítják. [...] a jövőben készülő magyar filmekben szereplő művésznők számára készülő modern ruhatervek felülbírálására álljon a gyártó cégek rendelkezésére, amelyek igazolni tartoznak, hogy Zomboriné Barthus Irén a filmen szereplő művésznők ruháit kifogástalannak találta” (*Kárpáti Híradó* 1943: 4). Az öltözékekre kiterjedő felügyelet egy újabb lépés volt a divatszalonok és a filmgyártás kapcsolatának központi ellenőrzésére.

Míg a filmekből ismerős nyugati divat új nőideált követett, az 1930-as évek második felétől felerősödő magyaros stílus a történelmi múlt felé fordult. Habár a divatszalonok egészen az 1940-es évek végéig fennmaradtak – s így túléltek a II. világháborút –, a divat felülről előírt változásához nekik is alkalmazkodniuk kellett. A háború kitörése idején Magyarország már mind ideológiailag, mind pedig a mindennapi divat mint társadalmi reprezentáció szintjén eltávolodott Nyugat-Európától. A kozmopolita minták, a párizsi divat és a hollywoodi filmvilág által közvetített individualista életérzés helyébe a kollektív nemzeti identitást kifejezni hivatott magyaros viselet lépett.

Bibliográfia

- „Aki a filmsztárokat öltözteti” (1937) *Színházi Élet*, 27 (8), p. 88.
- Barthes, Roland (1999) *A divat mint rendszer*. Budapest: Helikon.
- Bourdieu, Pierre (1978) *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Tanulmányok. Budapest: Gondolat.
- Csepeli György (1997) *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris.
- „Divatposta” (1933) *Színházi Élet*, vol. 23 (32), pp. 93–94.
- „Divatposta” (1938) *Színházi Élet*, vol. 28 (29), pp. 83–84.
- Ferencziné Sedlmayr Krisztina (2005–06) „Magyaros ruhamozgalom az 1930-as években”, *Folia Historica* (24), pp. 131–178.
- Forró Pál (1933) „Miért veszedelmesebb a mai nő a réginél”, *Színházi Élet*, vol. 23 (47), pp. 89–92.
- Gárdos Sándor (1938) „Búcsú a Színházi Élettől”, *Brassói Lapok*, 44 (272), p. 13.
- Glatz Ferenc (1974) „Polgári fejlődés és nacionalizmus Magyarországon a XIX. században”, pp. 259–273.
- Guthy Böske (1936) „Akik után mindenki megfordul”, *Színházi Élet*, vol. 26 (45), pp. 72–75.
- Guthy Böske (1933) „Női szakasz”, *Színházi Élet*, vol. 21 (34), pp. 76–78.
- „Horthy Istvánné rádiósorozata a magyar szegények és a magyar ruha érdekében” (1938), *Budapesti Hírlap*, 58 (65), p. 3.
- Kapelner Zsolt (2018), „A kritika radikalitása. A frankfurti iskola és a kritikai elmélet”, in: *Marx... Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Szerk. Antal Attila, Földes György, Kiss Viktor. Budapest: Napvilág, pp. 259–273.
- Karsay József (1939) „Öltözködünk magyarosan!”, *Szabó Szaklap*, vol. 2 (1), p. 1.
- Klanczay Gábor (2003) *Ellenkultúra a hetvenes-nyolcvanas években*. Budapest: Noran.
- Kövér György – Gyáni Gábor (2006), *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest: Osiris
- Lakatos László (1934) *A szépség jövője*. Az Est hármaskönyve. Budapest: Est Lapkiadó Rt.
- Luhmann, Niklas (2006) *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest: Gondolat.
- Lukács György (1971) *Történelem és osztálytudat*. Budapest: Magvető.
- Magy. Tud. 1943. „Rendeletet adtak ki a filmszínésznők öltözködésének ellenőrzéséről”, *Kárpáti Híradó*, 20 (19), p. 4.
- „Magyar hölgyek magyar ruhában” (1940) *Színházi Magazin*, 3 (34), pp. 32–34.
- „Nadrágban” (1935) *Színházi Élet*, 25 (31), p. 84.
- „Országos esemény a B. Sz. tavaszi divatbemutatója. Vitéz Keresztes-Fischer Ferencné a Baross Szövetség hivatásáról” (1939) *Baross Szövetség*, 21 (11), p. 1.
- Pálmai Jenő (1935) *Pesti nő, párizsi nő, német nő, szláv nő*. Az Est hármaskönyve. Budapest: Est Lapkiadó Rt.
- S. B. (1938) „Magyaros divatbemutató az Operaházban”, *Újság*, 14 (75), p. 4.
- Simmel, Georg (2009) *A társadalmi differenciálódásról. Szociológiai és pszichológiai vizsgálódások*. Budapest: Gondolat.
- Sz. (1939) „A Baross Szövetség Női Táborának magyar ruhakiállítására és előadásorozata a Baross-székházban”, *Muskátlí*, 8 (4), pp. 37–39.
- Szász Zoltán (1929) *Írott film a divat fejlődéséről*. Az Est hármaskönyve. Budapest: Est Lapkiadó Rt.
- Szegedy Lea Márta (1937) „Kerti- és kirándulóruhák”, *Pesti Hírlap Vasárnapja*, 59 (18), p. 44.
- Székfű Gyula (1989 [1934]) *Három nemzedék, és ami utána következik*. Budapest: Maecenas.
- Szépál Árpád (1936) „Színházi beszámoló”, *Szocializmus*, 26 (4), pp. 191–192.
- Thaly Kálmán felszólalása a kultusztárca 1895. évi költségvetésének vitáján. *Képviselőházi Napló*. 1895. január 30.
- Turbucz Dávid (2014) *Horthy Miklós*. Budapest: Napvilág.

Hivatkozott filmográfia

- Áll a bál (1939), rendező: Bánky Viktor
- Az én lányom nem olyan (1937), rendező: Vajda László
- Balkezes angyal (1941), rendező: Ráthonyi Ákos
- Bercsényi huszárok (1940), rendező: Szlatinay Sándor
- Dr. Kovács István (1941), rendező: Bánky Viktor
- Erdélyi kastély (1940), rendező: Podmaniczky Félix
- Fizessen Nagysád! (1937), rendező: Ráthonyi Ákos
- Gyávaság (1942), rendező: Nádasdy Kálmán
- Karosszék (1939), rendező: Balogh Béla
- Magyar Híradó: 1925/január, 1926/március, április

Lángh Júlia

Hamuban sült manióka

Afrikai olvasókönyv*

Bevezető

fekete-fehér

*„A feketék mindig problémákat látnak ott,
ahol a fehérek csak feketeséget.”*

(Sony Labou Tansi)

Magas, sima fal, mögötte nem látszik más, csak az ég. A falnak támasztva két hosszú létra. A legfelső fokokon lábujjhegyen ágaskodik két fekete ember, egy férfi és egy nő, nézik, mi lehet a falon túli messzeségben. Az ábra egy antológia címlapján látható, Európa, Afrikából nézve, francia nyelvű afrikai írók novellái.

Ez a kép megfordítva nehezen képzelhető el. Nem mintha európaiak nem írnának időnként Afrikáról; de előttünk nem tornyosul átmászhatatlannak látszó, magas fal. És nem is vagyunk kellőképpen kíváncsiak a feketének mondott földrészre – ahonnan, el ne felejtjük, a kutatások jelen állása szerint az egész emberiség származik.

Olvasom a francia nyelven írt afrikai regényeket, bolyongok bozótban, sivatagban, szavannán, trópusi erdőben vagy a nagyváros dzsungelében, sokszor eltévedek; regényhősök vezetnek vissza az ösvényre.

Ibrahima Ly (matematika tanár, politikus) négy évet töltött máli börtönökben. Pókhálók című regényében – végig börtönben játszódik – olvashatjuk ezt a beszélgetést egy rab és az európai szokásokat fölvelt foglár között:

„– Néha látok nálad egy kis rongyot. Eltakarod vele az orrodat és belefújsz.

– Az egy zsebkendő, Bissou, egy zsebkendő. Belefújom az orromat.

– Belefújod az orrodat?

– Igen, igen.

– Belefújod az orrodat és aztán a taknyot a zsebedbe teszed! De miért teszed el a taknyot? Az lenne a grigrid?”

Grigri a neve az afrikai talizmánnak.

Ebben a kis párbeszédben minden benne van a nagyobb léptékű, a civilizációk közötti párbeszéd buktatóiról. Csakugyan nehéz megérteni egymást.

A fehér ember orra melléktermékét vasalt, szegéllyel bevarrott kendőcskébe hajtogatja (történetünk a papírzsebkendő kora előtt játszódik), és az így elkészített tárgy-együttest akkurátusan a zsebébe helyezi. De miért? Mi lehet a célja vele? A fehér ember olyan rejtélyes, soha nem lehet tudni, mit miért csi-

* Részlet a szerző készülő könyvéből - A szerk.

nál. Ahelyett, hogy a taknyot, amely végül is a természet része, egyik orrlíkákat befogva, egy erőteljes fújással messzire lövellve visszaadná a természetnek, inkább egy kendőcskébe helyezi és megőrzi. Ez az afrikai ember szemében olyan abszurd, hogy magyarázatot kell keresnie rá. Az ő világképe szerinti logikus megfejtés csakis az lehet, hogy a taknyoknak rejtett értéke van, mágikus hatalma; különben mi értelme lenne őrizgetni?

A fehérek zsebkendő használata mély benyomást gyakorolhatott a feketékre; egy máskor és máshol született, de ugyancsak nyugat-afrikai regényben, Amadou Hampaté Bâ (történész, etnológus) *L'étrange destin de Wangrin – Wangrin különös sorsa* című könyvében hasonló csodálkozással emlegetik ezt a szokást.

A fehér ember és az ő egész világa furcsa és érthetetlen, nem egyszer nevetésgépes. Nézzük egy kicsit Ferdinand Oyono (diplomata, politikus) regényében *Toundi*, a fekete kisfiú szemével, aki az atyai verés elől megszökött otthonról és a katolikus misszió keresett menedéket.

„Gilbert atya azt hiszi, engem a Szentlélek vezetett hozzá. Az igazat megvallva, csak azért mentem oda, hogy közelebről lássam ezt a női ruhába öltözött fehér férfit, akinek a haja a kukoricacsó bajszára hasonlít, és aki kicsi, édes, fehér kockákat osztogat a kicsi feketéknek. Fiatal pogányok, bandában követtük a misszionáriust, aki házról házra járva biztatta az embereket, hogy csatlakozzanak az új valláshoz. Ismert néhány ndjem szót, de olyan rosszul ejtette ki őket, hogy úgy hangzott, ahogy a csúnya szavakat mondják. Ezen mindenki jót mulatott, ami némi sikert biztosított számára. Úgy hajította oda nekünk a kockacukrokat, ahogy a tyúkoknak vetik oda a magot. Komoly csata tört ki, hogy fölhorzsolts térdek, bedagadt szemek és fájdalmas sérülések árán megkaparintsunk egyet az élvezetes fehér kockákból.”

A gyarmatosítók és szellemi előkészítőik, a misszionáriusok, el nem tudták képzelni, nyilván meg sem próbálták, hogy milyen képet festhetnek ők a helybeliek szemében. Egy önmagát felsőbbrendűnek tekintő ember nem ereszkedik le odáig, hogy alacsonyabb rangú embertársának a világképén töprengjen.

Kövessük Toundit. Fölvették szolgálónak, mindenestül fiúnak a francia körzetparancsnokhoz, a régió nagy fehér főnökéhez. Egy boynál jobban senki nem lát bele fehér gazdái életébe. A fiatal Toundi pontosan ebbe fog belehalni az *Egy szolgáló élete* című klasszikus regényben, miután véletlenül tanúja lesz asszonya hűtlenségének. Ezt a keserű véget hosszú, félreértések és igazságtalanságok sorozatával tarkított út előzi meg. Toundi – akinek még a nevét sem hagyják meg a gazdái, mert nem hangzik elég ismerősen a fülüknek, ezért Josephnak szólítják –, mindig rettegő tisztelettel figyelte a fehér parancsnokot, akit félelmetesen nagyhatalmú embernek tudott. Mígnem egy napon...

„A parancsnok tusolt. Kiszólt a fürdőszoba félig nyitott ajtaján, hogy vigyék oda neki egy üvegcsét az éjjeliszekrényről. Néhány pillanat múlva kopogtatam az ajtaján. A parancsnok rám szólt, hogy lépjek be. Meztelenül állt a tus alatt. Rettentő zavarba jöttem, megtorpantam.

– Idehozod végre azt a flakont? – kiáltott rám.

– ...

– Na de... mi van veled? – kiáltott újra.

– Semmi... semmi... parancsnokom – feleltem kiszáradt torokkal.

Közelebb lépett és kitepte a flakont a kezemből. Kihátráltam a fürdőszobából, miközben ő bizonytalan mozdulatot tett, aztán vállat vont.

Na nem, ez lehetetlen, gondoltam, nyilván rosszul láttam. Egy akkora nagyfőnök, mint a parancsnok, nem lehet körülmetéletlen!

Csupaszabbnak látszott, mint a honfitársaim, akik a piactéri pocsolyában zavartalanul szoktak fürdőzni. Szóval, gondoltam, ő is olyan, mint a papok, Gilbert atya, és Vandermayer atya, meg a Sophie fehér szeretője!

Ettől a felfedezéstől hallatlanul megkönnyebbültem. Valamit kiölt belőlem... Most már nem félek a parancsnoktól. Amikor újra hívott, azzal, hogy adjam oda a szandálját, hangja távolinak tűnt, mintha most hallanám először, és azon gondolkodtam, hogy ugyan miért reszkettem eddig tőle.”

Világos: ha ez az ember nincs körülmetélve, akkor nem is lehet valódi nagyfőnök, még férfi se igazán, tehát nincs miért tartani tőle. A parancsnok látta a fiú hirtelen zavarát, talán próbált is a maga módján magyarázatot találni rá, de aztán vállat vont. Mit érdeklí őt, mit gondol a szolgálója. Nem vette észre, hogy a fiú feletti hatalmának egy szempillantás alatt vége lett.

Ugyanebben a regényben egy fiatal fekete lány, Sophie beszél a fehér férfiről, akinek nemcsak szolgálója, hanem ágyasa is. Sajnálja, hogy kihagyta az alkalmat, amikor ellophatta volna gazdája összes pénzét, és megszökhetett volna.

„– De hát akkor azt akarod, hogy ne térhessen vissza a hazájába?

– Füttyülök a hazájára, ahogy rá is! Fáj arra gondolnom, hogy amióta ezzel a körülmetéletlennel vagyok, még nem találtam módot arra, hogy meggazdagodjak. Ma is hagytam a szerencsémet az orrom előtt elúszni...

– Hát akkor nem szereted a fehéredet? Pedig ugye tudod, hogy ő a legszebb az összes fehér közül itt Danganban...

Sophie rám nézett egy pillanatra, aztán letorkollt:

– Na hát te tényleg úgy beszélsz, mintha nem is néger lennél! Tudod jól, hogy a fehérnek nincsen meg az, amitől mi szerelmesek lehetnénk...

– Hát akkor?

– Hát akkor mi? Várok... várok az alkalomra.. és aztán majd elmegyek szépen spanyol Guineába... Mit akarsz, mi, néger lányok nem számítunk nekik. Még szerencse, hogy ez kölcsönös! Csak tudod, eluntam már azt hallgatni, hogy »Sophie, ne gyere ma este, egy fehér jön hozzám látogatóba«, »Sophie, gyere vissza, a fehér elment«, »Sophie, ha egy hölgyel látsz, ne nézz rám, ne köszönj...« és így tovább.”

Később, a függetlenség elnyerésének felszabadultabb éveiben (1960 és környéke) már más a viszony feketék és fehérek között, más a tekintet, ahogy kölcsönösen figyelik egymást. Thierno Monénembónál (biokémikus) így diskurál két helyi fiatalember a városka fehér tanítónőjéről:

„– Azért én nagyon rokonszenvesnek találom, hogy ennek a keresztény bűnösnek a lánya mindent úgy csinál, ahogy mi szoktunk: kézzel eszi a rizst, és miután köpött egyet a levegőbe, ugyanabból a közös ibrikből iszik, mint mindenki. Érzem, hogy nemsokára már köszönni is fogok neki, és, ki tudja, talán megdugom.

Bente megint ellentmondott.

– Ha valaki rosszul örölt rizst eszik sovány csirkebéllal egy odaégett ciroktól és naplopók húgyától bűzlő kifőzdében, ne keress magasztos okokat, öregem, akkor arról van szó, hogy üres a zsebe.”

Az történet ugyanis, hogy a rózsaszín bőrű tanítónő beleszeretett az éhenkórász helyi költőbe, és kapcsolatuk nyílt vállalása mindkét bórszínű közösségből heves érzelmeket váltott ki. Erről most csak ennyit; a szerelemről majd külön fejezet szól, remélhetőleg az olvasók nagyobb örömére.

Afrikai regényeket akkor kezdtem el olvasni, amikor a 90-es évek elején elszegődtem egy nigeri bozótfaluba egy évre óvónőnek. Francia munkáltatóm fölhívta a figyelmemet a falu nevére: Illéla – Il est là, mondta, és jelentőségteljesen megnyomta a hangsúlyt az első szónál, jelezve, hogy ez nagybetűs Ő. Értsem tehát, hogy a falu azt jelenti: Ő itt van, de hogy ki az Ő, azt ki nem mondta volna, noha nyilván isteni jelenléte értett rajta. Az az igazság, hogy Istené inkább ritkásan, viszont Afrika szelleme nagyon is hangsúlyosan jelen volt Illélában, és mindent megtett, hogy behálózzon. Hagytam magam.

Később írtam két könyvet e tárgyban, és elolvastam néhány tucat francia afrikai regényt. Időnként úgy kapaszkodtam a magam kis titkos Afrikájába, mint egy kölesszálból font mentőövbe, hogy ne nyeljen el teljesen a magyar valóság. Az irodalomhoz fordultam segítségért. Olvasmányaimból szubjektív mini enciklopédia formájában szedtem össze, amit szerintem kezdetnek érdemes megismerni. Nézzük, milyenek mutatják maguk az írók honfitársaikat, az afrikai embereket, a helyszíneket, élethelyzeteket, múltat és jelent, gondokat és örömeiket.

Forrásaim véletlenszerűek, ahogy az élet kínálta őket. Nem terveztem tudós munkát, amire sem hajlamom, sem képességem. Kölcsönöztem és vásároltam Niamey-ban, N'Djaménában és Párizsban afrikai regényeket, ahogy a kezembe kerültek és megtetszettek. Tudtam, hogy már nem fogok fizikai valómban utazni, a könyvekben utaztam tovább. Jegyzeteltem és témákba rendeztem, ami megtetszett: hogy milyen az afrikai élet, arról szóljanak a leghitelesebbek, az afrikai írók.

Íme a témáink: Születés. Lakás. Étkezés. Öltözködés. Nők. Szépség. Szerelem, szex. Egészség. Házasság. Beavatás. Excízió. Iskola. Munka. Függetlenség. Elnökök, miniszterek. Halál.

Öltözködés

fejkendőjének két szemtelenül szétálló szarva

Ousmane Sembène: „El Hadzsi Mabigué úgy volt felöltözve, mint valami szertartásra, két nagy bubut vett egymás fölé, fején a piros fezt mekkai szokás szerint egy kendővel körültekerte, lassan csoszogott citromsárga papucsában, színjátzó rózsaszín napernyővel védve magát a napsugaraktól.”

Annak van joga az El Hadzsi előnévhez, aki már megjárta Mekkát. Az így megszólított ember általában köztiszteletnek örvend. Ám az is előfordul, hogy csúfnévként ragasztják az el hadzsit egy olyan emberre, aki kérkedik a gazdagságával. Az összefüggés ott van, hogy a mekkai zarándoklatot megjárta emberek nyilván jómódúak, hiszen el tudtak utazni a zarándoklatra.

A fiatal N'Daye modern lány, tanítóképzőbe jár Dakarbán. Korábban a franciák iskolájában megtanult varrni; készített is magának egy melltartót. Isko-

latársnői között büszkén viselte művét, minden zavar nélkül, de amikor vakációk idején hazament, elrejtette ezt a hivalkodóan nyugatias ruhadarabot. Egyszer, figyelmetlenségéből, rajta maradt a melltartó. A csípős nyelvű Mame Szofi persze nyomban észrevette.

„– Hé, hé! Gyertek ide, ezt nézzétek! Egy vemhes tehén sétálgat két lábon a házban, és ruhát visel!

N'Deye zokogott a szégyentől.”

Mame Szofi nem válogatta meg a szavait, ha egy fiatal a hagyománytól eltérő módon viselkedett.

„Patakzott a veríték Mame Szofi fényes fekete arcáról, olyannyira, hogy előreugró, nagy szemével úgy nézett ki, mint egy fóka, amint most bukkan föl a vízből. Bubuja nyakkivágásánál látni lehetett grigrijeinek és amulettjeinek bőrszinórijait.

– Ojjajaj, ojjajaj – nyögte és alsó karjával megtörölte a homlokát, amitől kicsit elmozdult »pofon az anyósnak-apósnak« módjára megkötött, keményített fejkendőjének két szentelenül szétálló szarva.” (Ousmane Sembène: Les bouts de bois de dieu – Isten fadarabkái).

A fejkendők megkötésének megszámlálhatatlan módja van, vidékenként változnak, igen ötletesek. A Jeune Afrique (1960-ban alapított pánafrikai hetilap) egyik számában láttam egy cikket egy kendő-megkötési vagy más-képp mondva turbán szakértőről, aki több mint ötven féle változatát tudja a többnyire lakodalmakra vagy más jelentős ünnepekre készített technikáknak. A joruba kultúrában, írja a cikk, egy férjes asszony jobboldal felé irányítja a kendője magasra megkötött csomóját, a hajadon lány meg balra. Férjes asszonyok egyébként soha nem mennek az utcára kendő nélkül, ezzel jelezve a férfiaknak: már nem szabadok, nem lehet nekik udvarolni. A fejkendő viselésének eredetileg misztikus okai voltak: a fej a test legfelső része, ezt érintik meg elsőnek az ártó szellemek, a turbán vagy bármely más fejfedő tehát ettől védelmezi a viselőjét.

Afrikában én is hamar rászoktam a fejkendő viselésére: a Száhel-övezet fél-sivatagi hőségében ritkán lép ki az ember enélkül a szabadba. A kendő nemcsak véd a tűző naptól, de alatta alaposan megizzad a fej, a vizes haj pedig hűti az embert. Nagyon praktikus.

Ami pedig a grigriket és amuletteket illeti, az a természetes, hogy csak bőr zsinórnak látszik a nyakban, mert a hatékonysághoz a grigrit a bőrhöz simulva kell viselni. És noha a ruha eltakarja, a védelmező talizmánt mindig ékszerrel felérő, díszesen megmunkált, különféle színekre festett, rojtos bőr tasakok rejtik.

Máme Szofi mellett, ugyanabban a Sembène Ousmane regényben, az idős Ramatuláj is mindig hordja öltözéke alatt, testéhez simulva a grigrijeit.

„Ramatuláj hosszú köpenye erősen kidudorodott a hasán a rengeteg amulettől, amelyek egymást keresztező madzagokon lógtak a nyakában. A könyöke táján vörös, sárga és fekete fétiskarikák szorították a karját.”

A fétiskarikák beillenek ékszernek is. De fő céljuk nem a díszítés, hanem a védelem minden rossz ellen. Ismerek egy Budapesten élő szenegáli fiút, akin mindig rajta van az ezüst karkötője. Nálunk mindenki hord valami

ezüstöt magán, mesélte egyszer. Mert azt hisszük, az ezüst megvéd. Szene-
gál más vidékein fekete vas karkötőt visel mindenki, még az egészen kicsi
gyerekek is. Őket az védi meg. De az is mindig szépen megmunkált, mint
az ékszerek.

1959-ben jelent meg Bernard Dadié (politikus) *Un Nègre à Paris – Egy néger
Párizsban –* című könyve, remek pamflet afrikai nézőpontból a fehérek vilá-
gáról. Őszinte rácsodálkozás az egész kötet; a nők helyét és szerepét különösen
furcsának találja, de megvan rá a magyarázata (amit viszont mi találhatunk
furcsának).

„Ha a nő ekkora helyet kapott a társadalomban, az csak azért lehet, mert
nadrágot hord. Ma úgy mondják, bugyi. De mi akárhogy nézzük, nadrág vagy
bugyi, csak ugyanúgy gatyáról van szó, még ha első osztályú nylonból varrták
is.”

A bugyiviselés később is szokatlanak számított. A ruandai gyermekkorát
mesélő Mukasonga (szociális gondozó) írja, hogy amikor felső tagozatba ke-
rült, kollégiumba az apácákhoz, minden iskolás lány csomagjának alsóneműt
is kellett tartalmaznia, méghozzá két nadrágot, ikalisót. A nők nem is igazán
tudták, mi az.

„Anyámmal elmentünk tárgyalni Berkmasse-hoz, a szabóhoz. Ő tudta, miről
van szó. Szerény összegért hulladék anyagokból megvarrta nekem a két nadrá-
got. Gondosan elhelyeztem őket nővéremtől örökölt papírmásé bőröndöm-
ben.

Ez a két ikaliso az első félévre szólt, a másodikra be kellett szereznünk egy
darab fehér pamutvásznat. Azt bevittük a varrásórákra, amelyeknek elsöre-
ndű célja nadrágjaink elkészítése volt. Egész gyűjteménnyel kellett magunkat
ellátnunk. A tanárnő, Madame Julia, egy belga nő, rettegésben tartott minket
a hosszú botjával, amellyel az anyagokat mérte, yardban és hüvelykben. Né-
hány hét múlva az iskola minden új diákja, csak úgy, mint a régiek, egyforma
nadrágot hordott, amely majdnem térdig leért. Esténként a hálóban különös
szertartásra került sor: az ima után a felügyelő nővér kutató szeme előtt le kel-
lett vetnünk, ütemesen kiráznunk és nagy gonddal kiterítenünk ikalisónkat
az ágy alsó támlájára, hogy az ügyeletes apáca végignézhesse őket. Miközben
elaludtunk, gatyánk az ágy végében lengedezett, mint a győzelmes civilizáció
zászlaja!”

Egy szenegáli kisváros iskolásai Fatou Diome (egyetemi oktató) leírásában:

„Az öltözetükből ki lehetett találni a családi hátteret: akik készen vett ru-
hában, szoknyában, nadrágban-ingben jártak, azok az állami tisztviselők és
más értelmiségiek gyerekei voltak. A helyi viselet, amelyet tarka vásznakból
ott a városban varrtak, a kereskedők és a helyi előkelőségek csemetéit fedte.
Ez utóbbiak többnyire a vallási vezetők voltak, akik nem elégedtek meg azzal,
hogy az első helyet foglalták le maguknak Isten mellett, utódaikat arra készí-
tették föl, hogy meghódítsák a politika és a gazdaság színpadát. Egy önéletrajz
akkor még semmit nem mondott nekünk, de a ruhák ráncai névkártyaként
szolgáltak.

Rövid farmernadrágomban és ócskapiacra beszerzett tarka mintás trikóm-
ban bántam, hogy elmúlt az a korszak, amikor Senghor bevezette az iskolai
egyenruhákat: rövidnadrág és ing a fiúknak, végiggombolós ruha a lányoknak,

mindez tengerkék vászonból. Manapság a kacsák nem keverednek többé a pávák táncába.”

A kacsák és a pávák Senghor idejében még egyenlőek voltak, legalább az iskolai egyenruhák látszata szerint. A szocialista Léopold Sédar Senghor húsz éven át, 1980-ig volt Szenegál köztársasági elnöke, költő, író, az első afrikai, aki a Francia Akadémia tagja lett. Leginkább az ő nevéhez fűződik a négritude fogalma, amelyet kitalálója, Aimé Césaire így foglalt össze: „A négritude egész egyszerűen annak a felismerése, hogy feketék vagyunk, és elfogadjuk e tényt, fekete sorsunkat, történelmünket és kultúránkat.” Ez a két világháború közötti irodalmi és politikai irányzat a fekete frankofón írók mozgalma volt, fekete öntudatával és gyarmatosítás-ellenességével hatással volt messze a frankofónia határain túl.

Térjünk vissza a szenegáli iskoláslányhoz, aki meghívást kap egy esküvőre, Dakarba.

„A polgármester tengerkék öltönyben parádézott. Világoskék ingének nyakát sárga és kék mintákkal díszített piros színű nyakkendő szorította. Öltönye fölött, a derekánál kötötte meg a széles nemzeti színű szalagot. Vajon a haza férfiasságát akarta ezzel kifejezni? Az alkalom megfelelő lett volna erre, mégis, bevallom, jobb szerettem volna, ha nemzeti trikolorunkat a vállán keresztbe vetve, a szíve fölött viseli, és nem a derekán.”

A kameruni Dipita Mbengé (építésügyi szakfelügyelő) részletesen leírja a nagy hatalmú falufőnök házának őreit, akik korábban harci játékok bajnokai voltak, testi erejükért választotta ki őket magának a főnök.

„Félelmetesek voltak, ahogy ott álltak a bejáratnál, mezítláb és csupasz felsőtesttel. Nadrág helyett derekukra erősített kecskebőr takarta testük alsó felét. Moulemba, a főnök varázslója készítette számukra a hagyományos védőpajzsot, ami megóvjá őket az ártó szellemektől. Titokzatos növényekről gyűjtött levelekkel, fakérgelkkel és más, még félelmetesebb, a sérthetetlenséget erősítő kellékekkel tűzdelt kötések voltak az örök homlokán, két karján és egyik bokáján. Mindehhez még áldásos és ártó hagyományokból örökölt vasos husángot szorongattak, hogy teljes biztonsággal távol tartsanak mindenkit, aki meg akarná zavarni a főnökségi uralom nyugalma és ártani próbálna a falufőnöknek és családjának.”

A közösségi eseményekhez megvolt a hagyományos viselet. A körülméletési szertartás előtti egyhetes tánc során a beavatásra váró fiúk öltözete Camara Laye emlékei szerint:

„...sapkát viseltünk és bokáig érő bubut, a szokásosnál hosszabbat és kétoldalt végig felvágva, a némiképpen katonaira emlékeztető sapkán egy bojt volt, ami a hátunkat verdeste, ez volt az első férfi fejfedőnk!

Az én bubum, és a társaimé is, vörösbe hajló barna színű volt, olyan árnyalat, amelyen a vérfoltok nem hagynak nagyon látványos nyomokat. Kifejezetten erre az alkalomra szőtték őket, majd odaadták a szertartás rendezőinek. Ekkor a bubu még fehér volt, a rendezők festették be fakérgelk segítségével, majd pedig a bozót egyik tocsogójának sáros vizében áztatták több héten át, talán, hogy elnyerje a kívánt színt, vagy esetleg valamilyen rituális okból, amit nem ismerek. A sapkát ugyanilyen módon festik és kezelik, kivéve a bojtot, ami fehér marad.”

A beavatást megelőző tánc során olyan hevesen mozognak a fiúk, hogy nyilvánvalóan látni lehessen – a két oldalt végig nyitott bubu ezt lehetővé teszi – a derekukra kötött kendőt, az egyetlen egyéni viseletet az egyenruha alatt. Ez a tarka kendő nemrég még egy lány, egy barátnő fejét díszítette, és mindenki igyekezett táncával a közösségnek megmutatni, melyik lánytól kapta a kendőt.

Donatien Baka (geológus) fiatal hősnoje, Nana, hiába követeli egyébként bőkezű szeretőjétől, hogy vegye végre feleségül, hiszen már fiút is szült neki. De a férfi nem mer szembenézni a feleségével, sem azért, hogy elváljon, sem hogy második asszonyt vigyen a házhoz. Nehéz dolgok ezek, láttuk az életben és az irodalomban is. Nana tehát vigasztalásul randevúra készülődik egy hajdani szerelmével. (Ne brûlez pas les sorciers – Ne égessétek meg a varázslókat)

„Jóval indulás előtt bement a fürdőszobába, és órákig hevert a kádban, hogy lazítson. Azután tetőtől talpig kenegette, gondozta a testét, majd belebújt egy igen elegáns selyemszövet kosztümbe, amelynek színe még jobban kiemelte világos bőrét. Nagyon magas sarkú cipőt választott, amely, kézitáskájával együtt, szépen illett az együtteshez. Ékszerei különlegesen finom aranyból készültek.”

Megjegyzem, azért volt világos a bőre, mert ő is kenegette a világosító csodakrémekkel, amelyektől egy idő múlva foltos lesz a bőr... Ez a szokás nagyon általánosan elterjedt volt, Emmanuel Dongala is megemlíti egy gazdag szerető segítségével kivirult nagynénje kapcsán:

„Lolo néném megváltozott: tele volt parókákkal és vadonatúj cipőkkel, és a mamám katalógusaiból megrendelte az összes szép ruhát, amelyekről addig csak ábrándozott. Már nem kellett neki a Nigériából származó olcsó termékek, meg amiket a piaci pultokon lehet venni, kizárólag hitelesen Amerikából származó szerekkel egyenesítette ki a haját és sminkelte magát; és addig kenegette ezekkel a világosító szerekkel a bőrét, amíg sötétbarna csokoládészínből olyan sárgává változott, hogy attól féltem, egyenesen átlátszó lesz.”

A férfiak viselete tájegységenként változó lehet.

„M. Konaté öltözéke a legjobb paródiája volt a nyugat-afrikaiaknak, ahogyan mi őket itt Közép-Afrikában elképzeljük: hosszú, kék gyapjúvászon bubu szépen kihímezve, homokszínű tanga papucs, fez a koponyáján, és a nyakában egy kis bőr zacskóban grigri lógott.”

A Renaudot-díjjal és több más rangos irodalmi díjjal megérdemelten kitüntetett Thierno Monénembo írja guineai népéről: „Örület és gyötrellem páráját árasztják az erdők, a lápvidékek és az emberek konok homloka. Mondom, hogy ez egy zárkózott és fukar ország, lakói szívesen járnak rongyokban, még akkor is, ha sok földjük és barmuk van. De a foszladt ruha nem csökkenti a büszkeséget. A legrosszabbul öltözött is hercegi léptekkel jár, lusta és megvető pillantást vetve maga körül emberekre és tárgyra.”

Ousmane Sembène: Les bouts de bois de dieu (1960)

Dipita Mbengé. Le sel de la famille (2001)

Bernard Dadié Un Nègre à Paris (1959)

Scholastique Mukasonga: La femme aux pieds nus (2008)

Fatou Diome: La préférence nationale (2001)

Camara Laye: L'infant noir (1953)
Donatien Baka: Ne brûlez pas les sorciers (2007)
Thierno Monénembo: Les écailles du ciel (1986)

Szépség afrikai módra

göndör hajzatunk vad bozótja

„Tükör nélkül nem tudhattuk, hogy legalább néhány vonásunk megfelel-e annak a szépségideálnak, amelyet a házasságközvetítő asszonyok méltattak, dalok, közmondások és mesék dicsőítettek: homlokot szabadon hagyó, bőséges hajzat, kicsi, egyenes orr, (ez a kicsi orr, amely annyi ruandainak a haláláról döntött), távol álló fogak és az előkelő származást jelző fekete fogíny.”

Ez a tusziki szépségesezménye, ahogy Scolastique Mukasonga, ruandai író-nő emlékszik vissza önéletrajzi regényében. Egy fővárosból érkezett fiatal nő iránt rajonganak az iskolás kislányok.

„Fenntartás nélkül csodáltuk járását, öltözködését. Olyan volt, mintha maga a főváros jött volna le ide hozzánk. Ringattuk, mint ő, az apró fenekünket, amely nyilvánvalóan nem tudott versenyre kelni az ő kidomborodó hátsójával, irigyeltük tarka ruháit, magas sarkú cipőit. Utánozhatatlan volt, ahogy a kendőjét megkötötte a fején, ezt a módit úgy hívják: Sinabwana, azaz Akinek-nincs-férje.”

Nemcsak a kendő, a haj formája is lehet üzenet.

Tükör nem létezett, de fodrász sem, a faluban csak a férfiaknak volt borbélyuk, aki az út mentén, egy nagy fikusz alatt helyezte el az ügyfelek számára az egyetlen széket.

„Nekünk az egyik lánytestvér vagy barátnő vágta bele sűrű, göndör hajunkba a félhold formájú geometriai alakzatokat: ezt a frizurát amasunzunak nevezik, és csak a házasulandó fiatal lányok viselik, amíg férjet keresnek.”

A városokban ekkor – az 1970-es évek elején – már nem volt szokásban az amasunzu, ez a régmódi és inkább megalázónak érzett frizura. Az általános divat a göndör haj kiegyenesítése volt, a szakiskola kollégiumában is, ahová az elbeszélő került.

„Csak néhány kiváltságosnak volt meg a művelethez szükséges eszköze: egy fanyelű fémfésű, sűrű fogakkal. Tűzön föl kellett forrósítani, és elegendő volt végighúzni göndör hajzatunk vad bozótján, hogy a hajszálak selymes, lágyan hullámozó tincsekben omoljanak a vállunkra.”

De ilyen becses eszközhöz csak a gazdag kereskedők és az állami tisztviselők lányai jutottak hozzá. A faluról fölkerült szegény lányok megtalálták maguknak az alternatív megoldást, méghozzá a kollégium mosókonyhájában.

„Ott voltak a faszénnel tüzesített vasalók. Igaz, hogy a vasaló súlyos tárgy, és nem olyan könnyen kezelhető, mint a fésű, de azért, ha elég forró, ki tudja egyenesíteni a göndörséget. »Kivasaljuk a hajunkat«, nevetgélünk. A jobb hatékonyság érdekében előbb bekentük a hajunkat zsírral, amit a reggelire kapott zsíros kenyérről kapartunk le észrevétlenül.”

A hajegyesítés módszere csak annyit változott az idővel, hogy megjelent a sütővas. Egy 90-es években játszódó togói regényben – Cola cola jazz a címe – olvashatjuk:

„A hajam sercegve sült, mint egy kecskegida szőre a tűz fölött. Nővérem a parázstartó lángjai fölé tette a sütővasat, izzásig hagyta hevülni, és nekiment vele karitévajjal bőségesen bekenet hajamnak. Ebből sűrű füst kerekedett, fanyar szag áradt, és a látványtól Locadie mama, aki a verandán hervadozott a kerekesszékében, harsány kacajra fakadt. De Omoneh rászólt.

»Ugyan mit tudhatsz erről te, divatjamúlt vén pletykás, ma így vagyunk mi szépek. Vége annak, hogy tehénlepénnyel kenjük a hajunkat, nem ez az, amit a te idődben csináltak?«

Én közben csöndben szenvedtem. Hiába a jeges vízben nedvesített törölköző a vállamon, a forró olvadt vaj égette a bőrömet a nyakam tövében.”

De azért a nők többsége általában nem akarja a haját egyenesíteni, inkább kihasználja a rugószerű göndörséget ötletgazdag afrofrizurák megalkotására. Az életben is, a regényekben is bírálat éri a külsejüket ki tudja, miféle bevalatlan vágyak alapján megváltoztatni akaró nőket. A kongói Alain Mabanckou egyik híres regényében egy cimborá a kocsmában panaszkodik volt feleségére, aki egész nap nem csinál semmit:

„...csak fecsegett reggel, délben, este a kövér ténsasszonyokkal, elvált és özvegy nőkkel, ezekkel a búzló ruhás boszorkányokkal, ezekkel a pajkosseggűekkel, akik fehéritik a bőrüket, akik kiegyenesítik a hajukat, hogy a fehér nőkre hasonlítsanak, miközben a fehér nők közül egyesek úgy fonják a hajukat, ahogyan a néger nők szokták, látod a problémát, ugye, a feleségem tehát az ilyen dőljhátrakatákkal lógott...”

Afrikában a nőket mindig sikerült megnevettetnem azzal, hogy a fehérek képesek órákig feküdni a napon krémekkel bekenve, csak hogy szép barnára süljenek. A vidámságot növelte, hogy az afrikai nők között mindig akadtak néhányan, akik viszont világosítani akarták sötét bőrüket.

Párizs bevándorlóktól tarka Belleville negyedében is megszegyenítés éri a fiatal nőt, aki dühödten megy reklamálni barátai közé a sarki kávéházba. A kameruni származású Calixthe Beyala egyik regényében vagyunk.

„– Bőrfehéritő bűbájolást ígért! De az az ember egy tolvaj! Becsapott! Elvette a pénzem, és én végigcsináltam a bűbájolást, ahogy ő mondta, és imádkoztam, és tessék, még feketébb vagyok, mint azelőtt! Próbáld csak ki, Kuam bácsi, majd meglátod, hogy nem mondtam hülyeséget.

– De nekem nincs kedvem változtatni a színemen! – mondja az öreg Kuam.
– Szeretem a bőrömet olyannak, amilyen.

– Jó, jó, de mégiscsak ti, pasik készítettétek a nőket, hogy fehéritsék ki magukat – mondja a lány.

– Na én aztán biztos nem! – válaszol Kuam megbotránkozva. – Az én feleségem szénfekete, és olyannak szeretem, amilyen.”

Már ismerjük Camara Laye fiúgyermek hőst. Amikor faluról a városba kerül a nagymama felügyelete alá, megismeri a test szépségének titkát, a tisztálkodást.

„Nagymama azon nyomban a mosdóhelyhez vezetett, egy fallal elzárt kis sarokhoz a kunyhója közelében, amelyet nagy kövekkel kiköveztek és náddal körülkerítettek. Leemelte a lábast a tűzről, a vizet egy tökedénybe öntötte, és miután a megfelelő hőmérsékletre langyosította, áthozta a mosdóhelyiségbe.

Tetőtől talpig végigkent a fekete szappannal, és azután energikusan végigdörzsölt lágy fakéregből készült rostos szivaccsal. Ragyogva jöttem elő a mosdóhelyről, a vérem felélénkült és a bőröm csillogott, hajam fényes fekete volt; szaladtam a tűz mellé megszáritkozni.”

A fekete szappan, amelyet Afrikában bennszülött szappannak vagy szóda-szappannak is neveznek, házilag készül bizonyos növények, leginkább köles-, cirok- vagy hajdinaszár hamujából és zsiradékból, ami lehet állati zsiradék, karitévaj vagy pálmaolaj. Manapság európai kozmetikusok fekete szappan néven többféle bőrtisztító szert is árulnak, elég csinos összegekért.

Emmanuel Dongalánál is akkor következik egy mosdatás leírása, amikor a gyerek vidéki rokonokhoz kerül.

„Egy nagynéni megparancsolta, hogy mosdjam meg a vízben, amelyet három nagy kőre helyezett vödörben melegített meg a tűz fölött, és ismeretlen füvekkel illatosított. Én elég nagynak találtam magam, hogy egyedül mosakodjak, de ő erősködött, növényi szivaccsal dörzsölte a testemet, habkóvel a lábfejemet, azután egy kis üvegcséből ismeretlen folyadékot kent rám, hogy védelmezzen, mondta. Mitől, kérdeztem. A kígyóktól az úton és a balesetektől az életben.”

Ugyanez a gyerek egy másik nagynéni ifjonti ragyogásának megkopását szomorúan figyeli. Mintha csak egy alternatív szépségápoló dühös reklámját olvasnánk.

„Túlságosan korán elveszítette a szépségét, mert ezek a bőrfehérítő szerek, ezek a patikából ellopott hormonokból készült kencék, ezek a Nigériából vagy Zairéből importált, higanyot tartalmazó, maró, lúgos szappanok, ezek a bőrt hámlasztó arckrémek végül kellő pusztítást végeztek. Fekete foltok tarkították sárgás, vékony bőrét, olyan vékony volt, hogy átlátszottak kék erei, rengeteg pattanás virított elszíntelenedett arcán, és a legkülönösebb az volt, hogy néhány fekete szőrszál nőtt az állán.”

Mariama Bâ (tanár), az afrikai irodalom szenegáli nagyasszonya nem használt kencéket, tizenkét gyereket felnevelt, hű maradt hűtlen férjéhez és különösebb megrendülés nélkül figyelte testi hanyatlását.

„A tükör ékesszólóan beszélt hozzám. Karcsúságom eltűnt, mozdulataim gyorsasága és könnyedsége is. Hasam kiböki szoknyáimat, amelyek mögött vaskos lábikráim tanúskodnak a lenyűgöző mennyiségű kilométerről, amelyet megtettek, amióta létezem. A szoptatások elvették mellem gömbölyűségét és tömörségét. Az ifjúság elhagyta a testemet, ebben bizony semmi kétség.”

Scolastique Mukasonga: *La femme aux pieds nus* (2008)

Kangni Alem: *Cola cola jazz* (2002)

Alain Mabanckou: *Verre cassé* (2005)

Calixthe Beyala: *Maman a un amant* (1993)

Emmanuel Dongala: *Le feu des origines* (1987)

Camara Laye: *L'enfant noir* (1953)

Mariama Bâ: *Une si longue lettre* (1959)

Magyar ügyek

Becskereki családi dokumentumok

Az itt következő szöveg egy készülő dokumentumregény része. A központi szereplők Farkas Geiza, Kiss Ernő aradi vértanú dédunokája és Borsodi Lajos, Klein Mór nagybecskereki főrabbi fia. Farkas Geiza társadalomtudománnyal foglalkozott. Borsodi Lajos ügyvéd volt és író. A két világháború között mindkettejüknek nagy szerepük volt a vajdasági magyar kultúréletben. Barátok is voltak, sorosaik érintkeztek. A családi irattárban maradt periratok és nagyapámnak írt levelek rögzítik is ezeket a sorokat. Ebben a prózarészletben az iratok Borsodi Lajos távozását mutatják – Nagybecskerekéről és az életből is.

Négyessel induló évszámok

1940

Kínában az utcákon néha ki van hagyva a négyes házszám. Átugorják, mert a négyes a halálhoz kötődő szerencsétlen szám. A történelemnek nem sikerült ilyen ugrás. A harmincas évek után a negyvenes évek következtek – és igazolták a kínai hiedelmeket. Farkas Geiza is érezte, hogy baj jöhet. 1940. december 1-jén ezt írja Budapestről: „Beléptünk az emlékezetes 1940. év utolsó hónapjába is. Úgy hat ez, mint a lóversenyek egy-egy futamának utolsó fordulójánál a csengetés. Csak azt nem tudjuk, a mi esetünkben merre is lesz a forduló.”

Európa egy kicsit meg is előzte a kínai hiteket. Ezt nemcsak a történelemkönyvekben, hanem az iratok-

ban is látom. 1939 novemberében három lengyel érkezett hozzánk Becskerekre. Kettőnek Bzowski volt a vezetékneve, a harmadiknak Przyborowski. Néhány hónapig a mi házunkban laktak. Ezt az is magyarázhatja, hogy nagyapám húgának lengyel férje volt, aki távolabbi rokonságban állt a Bzowski családdal. De része a magyarázatnak az is, hogy 1939 szeptemberében Hitler megszállta Lengyelországot. Sokan szöktek. A mi három vendégünk Jacek Bzowski autójával érkezett. Kerülővel jöttek, Moldován és Románián keresztül, mert Csehszlovákia is Hitler kezében volt. Aztán 1940. január 13-án Jacek Bzowski szerződést köt. A másik fél Cvetko Milutin becskereki kereskedő. A másolat itt van az iratok között. Jacek Bzowski eladta Ford Torpedo autóját 3000 dinárért. A szerződés első sorában így lett azonosítva az eladó: „Jacek Bzowski, Krakkói (valamikor Lengyelország) lakós, pillanatnyilag Petrovgradban tartózkodik Cara Dušana 10 címen”. Szóval amikor a négyes is bekerült az évszámba, Krakkó a „valamikor Lengyelország” városa volt.

1940. november 11-én Geiza a válóperéről ír nagyapámnak. A levél az Erzsébet Szállóból lett címezve. Egy ideig ott is lakott. Jugoszláviában maradt tőkebefektetésekről ír, közli, hogy ezeket is fel lehet használni „B. I. irányában fennálló kötelezettségeim teljesítésére”. Idemá-

*Viharzik, király, bús fejem felett.
Midőn majd holnap lebukik a nap
Én is bukom.*

Mátyás király ezután megkérdezi, hogy miért és hol bukik. Lajos, a jogász ezt válaszolja:

Az egyetem a kivégzési hely.

Aztán kiderül, hogy vizsgáról és vizsga elbukásáról van szó. Mátyás király segíteni akar. Némi töprengés után elvállalja, hogy elmegy Lajos helyett vizsgázni, hogy megoldójanak a dolgok. Lajos ezalatt felül a lóra. A király visszatér, váltják egymást a lovon, de nincsen öröm. Mátyás király komor. Megbukott a vizsgán. (Pedig a Mátyás-féle törvénycikkéről kérdezett a bőszi professzor.) A II. jelenet vége felé ezek a sorok állnak:

A jogász (szünet után, sóhajtva):

Meghalt Mátyás...

*Mátyás (sóhajtva):
oda a vizsgadíj!*

1940-ben nem csak Farkas Geiza érzett már zord jelzéseket, de az élet még nem ezekhez igazodott. (Legalábbis Becskereken nem.) Humornak is volt még esélye. Tetszett, ha valaki szellemesen kevergeti az „oda az igazság!”, „oda a vizsgadíj!” változatokat. És épeszű becskereki olvasók is derültek *Az egyetem a kivégzési hely* verssoron. Egy fél évvel azután, hogy megjelent a *Mátyás és a jogász*, másként alakultak a dolgok. A „kivégzés” szón már semmilyen kontextusban sem lehetett mosolyogni.

Két dátum nélküli Borsodi-levél

Farkas Geiza leveleit ügyvédi iratcsomókban találtam. Ebben logika is van. Több levélben vannak ugyan személyes közlendők, megosztott gondolatok, töprengések, de ezek után (vagy előtt) ott áll leírva valami

elintézendő is. Amikor a harmincas években Geiza már inkább Bécsben és Pesten tartózkodik, terebélyesedik az ügyvédi munkakör. A válóper és az ingatlaneladási szerződések hozadéka mellett az eleméri életvitel is ügyvéd által intézendők közé sorolódik. Ügyvédre (vagy ügyvéd barátira) marad, hogy rendezze az orvosi kezelés költségeit, hogy előfizessen vajdasági lapokra és folyóiratokra, hogy sírkövet állíttasson az eleméri temetőben. Ügyvédi teendővé alakult az is, hogy Geiza bundáját elvigyék az eleméri kerti házból, mert másutt van rá szükség. Így a több mint száz megőrzött levélben Geiza napi teendői is megmaradtak. Látszanak sorsváltások is.

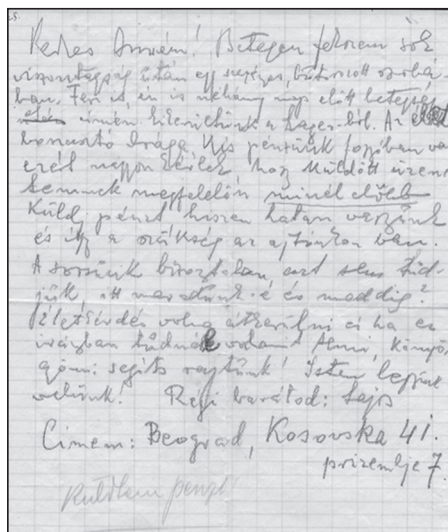
A Borsodi-levelek nem ügyvédi iratcsomókból kerültek elő. Keveset találtam. Ennek leginkább az lehet az oka, hogy Borsodiék is, a nagyapám és az apám is ugyanabban a városban éltek. Rendszeresen találkozhattak a bíróságon, mert ügyvédek voltak, együtt voltak kultúreseményeken, mert odatartoztak, és gyakran összejöhettek kávézóokban is. Inkább közvetlenül beszéltek egymással. Borsodi Ferencnek megmaradt néhány levele, amelyeket az apámhoz intézett. Ezek egy nagyobb borítékba kerültek valamilyen rendezés nyomán. A borítékot egy külön polcon találtam. Erre ma útmutatásként „érettségi találkozók” feliratot ragasztanék. (Lehet, hogy állt is ott valamikor egy ilyen cédula.) Félre lettek téve érettségi találkozók meghívói, fényképeket, levélváltásokat az osztálytársakkal. Az egyik fénykép 1929-ben készült. Ez volt az érettségi tabló. Kissé megdohosodott, törölgettem, de így is alig tudtam rajta felismerni az arcokat. Ott áll címként, hogy A BECSKEREKI

FŐGIMNÁZIUM MAGYAR TAG. ÉRETTSÉGIZŐI. Aztán amikor alaposabban megnéztem, láttam, hogy a „BECSKEREKI” szó előtt áll egy apró „v” betű. Tehát „v.BECSKEREKI”. Egy jelzett, de el nem végzett főhajtás a város szerb hivatalos neve, Veliki Bečkerek előtt. Egyébként az apám a harmadik sorban balról a hetedik, mellette Borsodi Ferenc látható. Neveket az eredeti képen is nehéz olvasni, de az pontosan látszik, hogyan nézett ki 1929-ben egy érettségi tabló:

110

Borsodi Lajosnak csak két levele került elő. Ezek mögött más a háttér, mint amelyet Borsodi Ferenc és Farkas Geiza levelei mögött látok. Megszűntek a mindennapok. Lajos leveleit egy *Magyar ügyek* feliratú aktában találtam. Több ilyen akta is van, leginkább a kisebbségpolitika eseményeit látom bennük, és sikeres vagy sikertelen ügyintézés. Borsodi Lajos két levelét nem tudom az „ügyintézés” szóburok alá vonni. Nem fér oda. Mindkettő megrendítő és rejtélyes is. Akkor írta őket, amikor fiával együtt a belgrádi haláltáborba hurcolták. De az egyik levelet mégsem onnan írta. Dátum nincs a leveleken, a sorrend sem világos. Régóta próbálok erre magyarázatot találni. Odáig jutottam, hogy ma tájékozottabban találgatok. Itt van az egyik (vagy az első, vagy talán a második) levél:

Ceruzával van írva, nem könnyen olvasható, ezért legépeltem:

„Kedves Imrém! Betegen fekszem sok viszontagság után egy szegényes bútorozott szobában. Feri is, én is néhány nap előtt betegség okán címén kikerültünk a Lager-ből. Az élet borzasztó drága. Kis pénzünk fogyóban van, ezért nagyon kérlek, hogy küldött üzenetemnek megfelelően minél előbb küldj pénzt, hiszen hatan vagyunk és így a szükség az ajtónkon van. A sorsunk bizonytalan, azt sem tudjuk, itt maradunk-e és meddig? Életkérdés volna átkerülni és ha ez irányban tudnál valamit tenni, könyörgöm, segíts rajtunk! Isten legyen velünk!”

Régi barátod: Lajos

Címem: Beograd, Kosovska 41 prizemlje 7

A levél alján a nagyapám odaírta piros ceruzával: „küldtem pénzt”.

A Kosovska utca Belgrád központjában található. Ebben az utcában, szintén a páratlan oldalon van a filmmúzeum is. A „prizemlje” földszintet jelent. Ennyi világos. De hogy történhetett, hogy Borsodiék kikerültek a lágerből,

és egy földszinti lakásba jutottak? Először Ivan Ivanjit kérdeztem. Ő maga Auschwitz-túlélő, szüleit szintén Becskerekéről hurcolták a belgrádi lágerbe. Valószínű, hogy Borsodiékkal együtt. Nem tudott rá magyarázatot adni. Borsodi Lajos levelében azt közli, hogy ő és a fia betegként kerültek ki a gyűjtőtáborból. A megfogalmazásban érzek valamilyen hátramaradt normalitásfoszlányt. Rendes színtereken elvárják egy jogásztól (és írótól is), hogy pontosan fogalmazzon. Ez most valahogy folytatódott a Kosovska 41-ben is. Lajos előbb leírta, hogy betegség „okán” kerültek ki a lágerből, de ez talán nem lett volna volt egészen pontos, lehet, hogy nem voltak igazán betegek. Az adott helyzetben ezt persze nem lehetett bevallani, de félrevezetni sem akarta a nagyapámat. Ezért áthúzta, hogy „okán”, és odaírta, hogy „címén”. Ez hibátlan megoldás. Befér a tényleges és a látszólagos betegség is. Korábban Borsodi ugyanezzel a jogászai körütekintéssel fogalmazott a Hetényi Földművelésügyi- és Erdőgazdálkodási Minisztérium ügyvédeként és Mátyás király lócatársaként is.

Lehetséges, hogy betegség okán/címén kiengedték Borsodiékat a lágerből? Megkérdeztem néhány embert, akiknek közelebbi kötődése van a belgrádi gyűjtőtábor áldozataihoz. Nem tudtak választ adni. Többen mondták, szüleiktől azt hallották, hogy ismerősök vagy rokonok táborba hurcolása után megszakadt velük a kapcsolat, és hírek sem jutottak át a rácson. Aztán egy volt diáklányom kapcsolatba hozott a belgrádi Holokauszt Kutatási és Oktatási Központtal (Centar za istraživanje i edukaciju holokausta). Elküldtem a Borsodi-levelet eredetiben és szerb fordításban. Megtudtam, hogy voltak ilyen esetek.

1941 augusztusa és decembere között a *Topovske šupe* gyűjtőtáborban voltak a zsidó foglyok. Itt nem volt sem kórház, sem egészségügyi szolgálat. Egy darabig létezett Belgrádban egy zsidó kórház. Más kórházba nem mehettek zsidó betegek. A *Topovske šupe*-ből néhányszor valóban elkülönített magánlakásokba helyeztek át betegeket. A Holokauszt Központból Nikola Radić válaszolt a kérdéseimre. Megerősítette, hogy az áthelyezetteket nem a láger látta el étellel. Tulajdonképpen a zsidó közösségnek kellett volna gondoskodnia róluk, de valójában ez már nem önálló zsidó közösség volt, hanem a megszállók által szervezett Zsidó Tanács (Judenrat) – és nem igazán alakult segítség. Ezért kellett a pénz. Radić azt is elmondta, hogy a szökésre gyakorlatilag nem volt esély. Azt nem tudtam meg, hogy a foglyok maguk jártak-e étellel vásárolni, vagy meg kellett hogy kérjék a Kosovska 41 valamelyik lakóját. Viszont a válasz után tudom, hogy Borsodi 1941 augusztusa és decembere között írhatta a levelet, mert ez időben helyeztek ki magánlakásokba beteg foglyokat.

Ebben az időszakban íródhatott a másik levél is. A következő mondattal indul:

„Ismét lágerbe hurcoltak, földön fekszünk, a helyzet kilátástalan, semerre sem nyílik ablak.”

Nem tudom, hogy metafora vagy egyszerű tény volt, hogy olyan falak között vannak, melyekről semerre sem nyílik ablak. Vagy mindkettő.

Aztán itt van a kérdés, hogy honnan kerültek Borsodiék ismét vissza a lágerbe. Ha csak a két levél maradt volna meg, nyilván az a magyarázat alakulna előttem igazsággá, hogy a Kosovska 41-ből. De van a *Magyar*

ügyek iratcsomóban két Borsodi Lajos-névjegy is, melyeknek a hátlapjára üzenetek lettek írva. E névjegyeket korábban már említettem a *Libatoll és történelem* című dokumentumpróza-kötetemben. Borsodi Lajost előbb egy becskerekai lágérbe hurcolták fiával, Ferencsel együtt, onnan juttatta ki valaki által a névjegyre írt üzeneteket. Az egyikre ez van írva: „Kedves Imre! Kérlek, jöjjön el valaki azonnal közületek.” A „közületek” az apámra és a nagyapámra vonatkozott. Gimnazista koromban azt hallottam az apámtól (vagy talán Piroska nagynénémtől), sikerült kijárni, hogy Lajost és fiát kiengedjék. Ezt tartja valószínűnek Sajti Enikő történész is. Szóval lehet, hogy Lajos azt közli, a becskerekai gyűjtőtáborból való kiszabadulásuk után hurcolták ismét lágérbe – ezúttal a belgrádi *Topovske šupe* gyűjtőtáborba. Ha így van, akkor az „ismét lágérbe hurcoltak” kezdetű levél a korábbi, ezt követi a Kosovska 41-ből írt levél. De vajon tényleg így van-e? Egy módon tudom csak kezelni a lehetséges magyarázatokat – úgy, hogy azonos tisztelettel tesztek egymás mellé két egymásnak ellentmondó igazságot.

Néhány évvel ezelőtt (a 60. érettségi találkozón) megtudtam valami közvetlenebbet a becskerekai lágerről. Schwann Ernő osztálytársam ekkor mondta el, hogy anyjával együtt őt is a becskerekai zsidótáborba hurcolták, és hogy rövid idő után az apámnak sikerült őket kimenteni. Amikor 1941 tavaszán táborba vitték, Ernő kétéves volt. Egy kaszárnyában tartották fogva. Később e kaszárnya mellett indultunk mindketten iskolába 1946-ban. Két házzal volt odébb az iskolaépület. Ernő valamivel közelebb lakott az iskolához és a kaszárnyához is. Az utca

melyben a lakásuk volt, egyenesen a kaszárnyáig vitt, ott kellett csak balra fordulnia az iskola felé. Nem tudom, emlékezett-e arra, hogy öt évvel korábban mi történt vele a kaszárnyában. Egyébként volt úgy, hogy együtt indultunk haza. Nem mentünk el a kaszárnya előtt, mert ott egy katona őrködött, inkább elkerültük. Az iskolából rögtön átmentünk az utca másik oldalára, onnan folytattuk. A kaszárnyát „honvédkaszárnyának” hívtuk. Ekkor már a Jugoszláv Néphadsereg tanyázott benne, valamivel korábban a német megszállók használták. Amikor Ernő és én megszülettünk, a Jugoszláv Királyság hadseregének kaszárnyája volt. Korábban a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság hadseregének a kaszárnyája. A szüleink gyermekkorában még honvédkaszárnya volt. Mi már csak azt tudtuk, hogy valami miatt így hívják. Ernőnek volt egyébként egy bátyja is, de őt nem hurcolták táborba. Az aprólékos német pontosságának is voltak határai. Ernő apja német származású volt, az anyja magyar zsidó asszony. Amikor az első fiú megszületett, Vladimirra keresztelték. Váltakoztak a közhangulatok, felfogások, és éppen egy olyan közszellem volt soron, amely ilyen megoldást szorgalmazott. Aztán a német megszállás küszöbén Vladimirt átkeresztelték Sigismundra. Ezzel a névvel nem vitték el zsidótáborba. Pedig ő is, Ernő is ugyanannak az apának és anyának voltak a gyermekei. Megkérdeztem Ernőt, hogy milyen mesterkedéssel sikerült őt és az anyját kiszabadítani. Ernő elmondta, hogy az apám döntő érve a vegyes házasság volt. Ez az érv sem volt mindig sikeres. Ezúttal, hála istennek, igen.

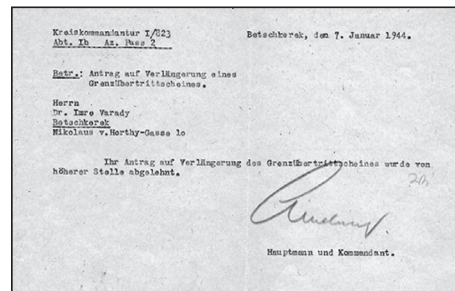
Ernő története valószínűbbé teszi, hogy az apámnak (vagy a nagyapám-

nak) Borsodiékat is sikerült kiszabadítani. Bár itt a vegyes házasság nem lehetett érv. Talán volt a döntéshozók között valamilyen helyi német, aki még képes volt nemcsak fajokat, hanem konkrét becskerekeiket is látni? Nem tudom. Meg kellett volna, hogy kérdezzem az apámat, de akkor ez a világ távolabb volt tőlem, mint ma (bár annak idején sokkal kevesebb év választott el tőle). Schwann Ernónél is valahogy így volt.

A levélben, melyet akkor írt, amikor (Becskerekről vagy a Kosovska 41-ből) visszahurcolták a lágerbe, Lajos elmondja, abban reménykedik, hogy „a napokban a magyar hadsereg bevonul” a Bánátba is. Aztán ezzel a mondattal folytatja: „Nem kételkedem benne, hogy akkor te és veled együtt az ott élő magyarság nem fog megfélemlkezni rólunk, akik 23 éven keresztül könnyel és a szívünk vérével megmaradtunk magyaroknak és akik a magyar gondolatért minden áldozatot meghoztunk.”

Becskereken többször keringett az a hír, hogy nemcsak a Bácska, hanem a Bánát is magyar hatalom alá kerül. Voltak olyan hírváltozatok is, hogy ez néhány napon belül megtörténik. Lehet, hogy nemcsak azok hittek ebben, akik Borsodiéknak továbbították a hírt, hanem Horthy is. Nem így lett. Becskereken részsikere volt csak Horthynak. A Cara Dušana utcát az ő nevére keresztelték. Mi is ebben az utcában laktunk. Egy levélben, mely nemrég került a kezembe, látom, hogy még a részsikerben is volt fenntartás. Nem Horthy Miklós utca, hanem Nikolaus v. Horthy Gasse lett az új név. Ezt mutatja a levél, melyet 1944. január 7-én írt a nagyapámnak a megszálló hatóság. A német megszállás után csak határátlépési engedély-

lyel lehetett Magyarországra utazni. Nagyapámnak is volt ilyen engedélye. Többször utazott is. Az engedély érvényes volt még 1943 novemberében, amikor – amint a naplójából látom – születésnapok okán utazott Pestre. Ugyanaznap volt születésnapja Ernő nagybátyámnak és Lederer György nagybirtokosnak, aki zsidóként Csó-káról szökött Pestre. Mindkét születésnapot megünnepezték. Utána, 1943 végén, nagyapám ismét beadott egy határátlépési kérelmet, hosszabbítást kért a következő évre. Ez nem járt sikerrel. A döntés egyszólamú. Az áll benne, hogy felsőbb hatóságok utasították el a határátlépési engedély meghosszabbítását. A Nikolaus v. Horthy-Gasse 10-be küldték az elutasító végzést.

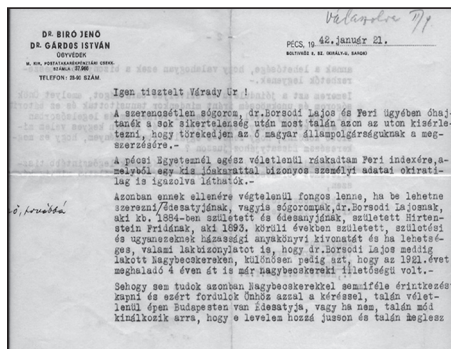
Segített volna Borsodiéknak ha nemcsak egy utcanév, hanem egész Becskerek is Horthy kezébe kerül? Egy darabig – 1944 márciusáig – valószínűleg igen. Bár Horthy alatt is sok minden történt. Az újvidéki razia is 1942 januárjában. Nagyapám a naplójában „rémtett”-nek nevezi. Sok töprengés után Horthy büntető-eljárást indított a tettesek ellen. Az ügyész azt kérte, hogy halálbüntetést szabjanak ki az elkövető főtisztekre. Ez akkor példátlan volt, és az akkori magyar kormány javára szól. De marad a tény, hogy Újvidéken magyar parancsnokság alatt követtek

el rémtetteket. Nem tudom, tudták-e Borsodiék, hogy 1941 decemberében, a magyar hatalom alatt megalakult az Újvidéki Ügyvédi Kamara. Az akkor érvényes szabályok szerint a kamara tagjainak csak 5 százaléka lehetett izraelita vallású. Becskereken a német megszálló katonai parancsnokság rendeletei árnyalatmentes új vallóságot szabtak. Már 1941. május 31-én született egy rendelet zsidókról és cigányokról. E rendelet 5. paragrafusa szerint: „Zsidónak nem engedélyezhető, hogy ügyvédi, orvosi, fogorvosi, állatorvosi vagy patikusi foglalkozást gyakoroljon.” Látom, hogy ez folyamatban lévő ügyekre is vonatkozott. Egy 1939-ben indult öröklési perben nagyapám az alpereseket, Perišin Bogdan és Perišin Branko földműveseket képviselte. Az ellenfél Perišin Jelena háziasszony volt. A megszálló katonai parancsnokság rendeleteinek meghozása után a bíróság felfüggesztette az eljárást, „mert dr. Bodnár, a felperes ügyvédje zsidó, és így alkalmatlanná vált arra, hogy folytassa az ügyfele képviselését”. Lajos és Ferenc talán abban is reménykedtek, hogy ha nem a német megszállók maradnak Becskereken, az élet mellett talán az ügyvédi irodát is fenntarthatják. Az 5 százalékra vonatkozó korlátozás valószínűleg Becskereken is rostált volna, de reményt még hagyott.

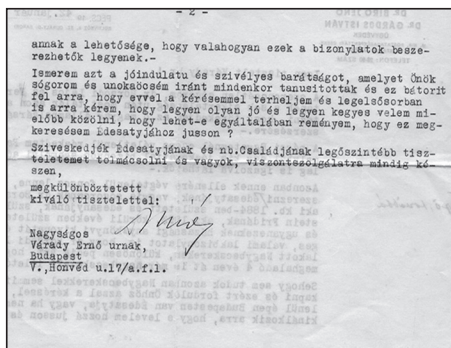
Borsodi Lajos azt írja, hogy 23 éven át maradtak magyarok, és hoztak áldozatokat a magyar gondolatért. Lajos magyarul írt verseket és prózát, első könyvét 1905-ben adta ki. Ez 36 évvel volt 1941 előtt. Miért 23 év? Van egy logikus válasz: 23 évvel 1941 előtt 1918 volt, ekkor szűnt meg a magyar hatalom Becskereken, ekkor döntötték le a Kiss Ernő-szobrot is. Ettől kezdve, ha valaki magyarnak

vallotta magát, már nem az uralkodó többséghez csatlakozott. Szóval arra a 23 évre utal a levél, melyek során Borsodiék a magyar kultúra mellett maradtak azután is, hogy ez kisebbségi kultúra lett. És akkor is, amikor – egy ideig – betiltották a magyar kultúregyesületeket. Ez egyébként köztudott volt. Ha Lajos azzal kezdte a mondatot, hogy magyar hovartartozás okán vár segítséget, nem kellett volna, hogy áthúzza az „okán” szót, és nem kellett volna beírni helyette, hogy „címén”.

Látok még egy levelet, melyben a magyar kötődés a remény. Bár lehet, hogy már olyan remény, mely túlélte Borsodiékat. Borsodi Lajos sógora ír egy levelet Pécsről 1942. január 21-én. Ernő nagybátyámnak küldi a levelet Pestre. Úgy tudom, hogy akkoriban nem igazán lehetett levelezni Magyarország és Szerbia között. Kockázatos volt. Utazni még lehetett. Azt nem tudom, hogy miért engedélyezték inkább az utazást, mint a levelezést. A pécsi rokon géppel írt levelet küldött:

A levél eljutott a nagyapámhoz. Vagy maga volt Pesten, vagy valaki más Becskerekről, akinek Ernő nagybátyám átadta a levelet. A levél fejlécén Bíró Jenő és Gárdos István ügyvédek neve áll, de az aláírásból nem

tudom kikövetkezni, hogy ki írta a levelet – és ki volt Borsodi Lajos sógora. Ő arra kéri nagyapámat, próbálja elintézni, hogy Borsodiék magyar állampolgárságot szerezzenek. Az egyik érv az, hogy Feri – aki Zágrábban fejezte be jogi tanulmányait – egy ideig Pécsen is tanult. Itt van persze az is, hogy amikor Lajos, majd Feri megszülettek, Nagybecskerek Magyarország része volt. Nagyapám válaszolt. Ceruzával rá írta a levélre, hogy „válaszolva II/9”. Tehát 1942. február 9-én válaszolt (talán ismét úgy, hogy valaki által Pestre juttatta a levelet). Csak azt nem tudom, hogy mit válaszolt. Nem valószínű, hogy a magyar állampolgárság alapján tényleg kiengették volna Borsodiékat a belgrádi lágerből. Az sem biztos, hogy éltek még, amikor a pécsi sógor levelet írt. Több irodalomtörténész szerint Borsodi Lajos és fia 1941 utolsó hónapjában vesztették életüket. De a dátum mellett rendszerint van egy kérdőjel is. A belgrádi tábor férfi foglyainak zömét 1941 decemberében végezték ki. A fogva tartott nőket néhány hónappal később. Vannak névsorok is, de köztudott, hogy ezek nem teljesek. Borsodiék neve nincs az ismert névsorokban. A negyvenes évek második felében öröklési eljárásokban egy hivatalos útmutatás segített. Eszerint ha nem lehet megállapítani a halál idő-

pontját, és férfiről van szó, 1941. december 31. a vélelmezett időpont. Ha nőről van szó, akkor 1942. április 30. Borsodi Lajos és Ferenc neve mellé azért kerülhetett az 1941. decemberi dátum, mert ezt tartották logikusnak a történészek, és ez volt a hivatalosként is elfogadott valószínűség. De akkor miért próbálkozott még a pécsi sógor 1942 januárjában? Két magyarázatnak körülbelül egyenlő esélye van. Az egyik az, hogy azért, mert tudott valamit – a másik az, hogy azért, mert valamit nem tudott.

Ha meglenne a nagyapám válasza, talán többet tudnék. De nem biztos. Lehet, hogy ő sem tudta 1942 januárjában/februárjában, hogy élnek-e még Borsodiék. Talán voltak még kísérletek, de az is lehet, hogy ezek már élet utáni életmentési kísérletek voltak. Az iratok nem mutatják pontosan, hogy Borsodiék mikor vesztették az életüket. Nincsenek visszaemlékezések sem az utolsó hónapokra, így azt sem tudjuk, melyek voltak az utolsó hónapok. Nagyon kevesen éltek csak túl a belgrádi haláltáborot. Zömmel az emlékek is a vesztőhelyen maradtak.

Borsodi Lajos *Kirakat* című novelláskötetében, amelyet Becskereken adott ki 1921-ben, eljátszadozik az élet és az emlék kapcsolatával:

„Élet, élet – forgatom a szót az ajkamon [...] És azt mondom magamban: mi is az élet? [...] És ekkor hirtelen jött mosollyal azt mondom magamban: mégis csak megfogtalak téged, fürgé menekülő kis szó, megfogtalak mert az élet – igen, igen, az élet csak egy emlék.”

1921-ben Borsodi Lajos még elkapta a menekülni igyekvő életet, és emlékként helyezte biztonságba. 1941-ben (vagy 1942-ben) már erre sem volt esély.

Hónapló

Dalos György

Raman és Szofija

Berlin, 2021. június 19

Nézem ezt a fiatalembert, Raman Prataszevicset, huszonhat éves, ül egy minszki börtön beszélőhelyiségében, és interjút ad egy rosszarcú kérdezőnek. Néhány héttel korábban még barátnőjével, Szofija Szapega orosz állampolgárral üdült egy görög szigeten. Azután felszálltak a Ryanair Athén–Vilnius járatára. Siettek, mert Szofijának záróvizsgája lett volna a vilniusi egyetemén. Raman a belarusz ellenzék fontos figurája, Lukasenka esküdt ellensége, blogger, tüntetésszervező, státuszára nézve politikai emigráns. Hazáját, ahol elfogatóparancs volt érvényben ellene, eleddig ívben elkerülte. Most azonban a belarusz diktátor bombaveszély ürügyén vadászgépekkel minszki leszállásra kényszerítette a fapadost. Raman sejtette, hogy az utasokat pánikba ejtő merénylet miatta történik, ezért földet éréskor Szofijára bízta laptopját és mobilját. Csakhogy a fogdmegek a lányt is őrizetbe vették, s egy időre mindketten eltűntek a nyilvánosság elől. Közben forrt a világ bús tengerre, közéleti személyiségek és európai hivatalosságok tiltakoztak az állami gépeltérítés ellen, leállították a Minszkbe induló légi járatokat. A diktátornak szeme se rebbent, komolyabb gondjai voltak: Putyin mindössze félmilliárd dollár gazdaságélénkítő segéllyel szúrta ki a szemét, meg aztán itt volt ez a fránya világgjárvány is.

116

Raman június elején megjelent a képernyőn, és elmondta, hogy igen, vétek a közrend elleni cselekményekben, még a belarusz btk. vonatkozó paragrafusát is megnevezte, egyébként jól van, mélyen megbánta bűnét, és tiszteli Lukasenkát, noha nem mindenben ért vele egyet. Nevükön nevezte továbbá a tüntetések szervezésében részt vevő társait, és utalt arra, hogy az ellenzéki mozgalmat nyugati titkosszolgálatok pénzelik. A másfél órás beszélgetés végén váratlanul sírva fakadt. Szülei, fiuk arcán, testtartásán és beszédmódján a lelki és testi kínzás nyomait vélték felfedezni, más megfigyelők arra utaltak, hogy Raman még ügyvédet se látott, vádat sem emeltek ellene, s így a bűnbevallás jogi nonszensz, a fiatalembert nyilvánvalóan megszarolták. Ez utóbbi feltevést magam is osztom, és sejttem is, hogy mivel gyakorolhattak nyomást a gyanúsítottra. Egyfelől bizonyítható, hogy Raman hét évvel korábban, 19 évesen, „haditudósítóként” részt vett az orosz–ukrán háborúban, s emiatt, ha kiadják az ottani orosz bábállamnak, kivégzés vár rá. Másfelől tavaly megismert barátnőjével, a 23 éves diáklánnyal is zsarolhatták, akit hasonlóan preparált videofelvételen prezentáltak, s ezen annyit máris „bevallott”, hogy Raman ellenzéki blogján ő tette közzé a tüntetőkkel szemben eljáró biztonsági emberek neveit és lakcímeit. Szofija

szüleit is sokkolta a felvétel. Azt állítják, hogy lányukat nem érdekelte a politika, tragédiáját kizárólag annak köszönheti, hogy „rossz időben, rossz helyen tartózkodott”.

No mármost, kijön – mert egyszer csak kijön – ez a két ember a börtönből. Ramant az árulás miatt kiközösíti a mozgalom, s a történetek után talán Szofija sem áll szóba vele. Ami eddig közösnek szánt életük tartalmát adta, folytathatatlaná válik, s igencsak messzire kell menniük ahhoz, hogy újra-kezdjenek. Szofija, aki tisztábban kerül ki az ügyből, hiszen csak önmagát vádolta meg, esetleg hazatér Oroszországba aggódó szüleihez, értelmiségi pályára lép, s egy nyugodtabb valaki oldalán családot alapít – bár az a minszki kényszerleszállás élete végéig újra meg újra betör az álmaiba. De mi lesz Ramannal, az internetes ifjú barikádhósszal? Lukasenka bukásakor – mert egyszer az is bekövetkezik! – nem ünnepelhet önfeledten együtt az ujjongó tömeggel, noha kétségtelenül része volt a győzelemben. Neki egész életét kell újragondolnia, a videokamerákat ajánlatos kerülnie, s minden reptéri beszálláskor az a pillanat pereg majd le előtte, amikor a fedélzeti hangosbemondó a végzetes útvonal-módosítást közölte. Családja, persze, neki is lehet, de felcseperedő gyerekeinek 2040 táján el kell majd mondani a vele történeteket, még mielőtt idegenektől tudnák meg, vagy rákeresnének a világhálón.

*

Hadd hengegjek el vele: Jelena Stern értesített Novoszibirszkből, hogy az oroszországi németsegről írott és általa lefordított könyvem augusztus elején Novoszibirszkben nyomdába kerül, és novemberben, a krasznojarszki könyvvásáron fogják bemutatni. Krasznojarszk ide légvonalban 5988 kilométernyire van. Ha most lenne a könyvbemutató, és nem lenne Covid, de lenne vízumom, máris indulnék, ott a héten éppen plusz 27 fok van, igaz, majdnem minden nap esik. Novemberben viszont már nem olyan bátoroságos az odautazás, az átlagos hőmérséklet a hideg és a jéghideg között ingadozik, s erősen fontolgatom, hogy megérné-e A.-val együtt bundát és hőcsizmát venni pár napnyi irodalmi dicsőségért. Egyébként, ami a kaland lehetséges helyszíneit illeti, első nézésre Novoszibirszk tűnne érdekesebbnek, ott ma 12 fokot mérnek, viszont a november az előrejelzés szerint ott is zimankós lesz. Márpedig a hőmérséklet arrafelé megkérdőjelezhetetlen úti kockázat, mint Csehovtól tudjuk: „Miért van ilyen hideg maguknál, Szibériában? Mert az Isten így akarja! – feleli a kocsis.” Ebből a szempontból mindegy, hogy melyik város.

Mégis: Krasznojarszk. Mint arról már beszámoltam (*MV*, 2018/9.), anyai nagyapám éveket töltött ott hadifogságban, s többé nem is jött vissza. Ma is őrzöm nagyanyámnak küldött, s a Nemzetközi Vöröskereszt által továbbított 1914. novemberi keltezésű üzenetét: „Értesítelek, hogy életben vagyok, és teljesen egészséges vagyok. Remélem, hogy mihamarabb hírt kapok felőletek és az megnyugtató lesz. A címem: Herrn Ármin Berliner, Vojennüj gorodok, Krasznojarszk, Szibéria.” Ez az üzenet egész gyerekkoromat belengte. Nagyanyám ugyanis még urának 1920-as holtta nyilvánítása után is sokáig reménykedett abban, hogy nagyapám hirtelen előbukkan Szibéria hideg homályából, ezért sem ment férjhez másodszor. Én pedig komolyan

törtem a fejem azon, hogy ha ez a csoda megtörténik, hol találunk helyet nagypapának a kétszobás Lenin körüti lakásban.

Vojennüj gorodok, Krasznnojarszk – böngésem az orosz neten. Persze, megvan: tíz vörös téglás, földszintes épület, a városközponttól nem messzire, olvasunk tovább, az első világháborúban „a központi hatalmak katonáinak berendezett fogolytábor volt”. Később kiürítették, és „Kolcsak-faluként” működött tovább, mígnem a fehér admirálist, Szibéria „főkormányzóját” a vörös kivégezték. Katonai célokra még a szovjet időkben is használták, de kiöregedvén, lakóteleppé fokozták le. Most, hogy már ekként is rég lehasználdott, s az üres épületek körül kóbor kutyák köröznek, a helyi hatóságok az egész környéket be akarják építeni, s ha így lesz, akkor az egykori hadifogolytábort „unokáink sem fogják látni”. Maroknyi városvédő ezzel szemben legalább néhány vörös téglás házikót meg akar tartani emlékhelyként, s istenuccse, ha épp novemberben tüntetnek, kiszököm a könyvvásárról, és – ugye, igazam van, nagypapa? – velük tartok.

*

Lám, hősködöm itt az ezer kilométerekkel, s közben elemi gond emészt: Magyarországra készülődünk A.-val, s noha mindketten csereszabatos német oltással rendelkezünk, hazai védeltségi igazolvány híján nyári szabadságunk kerülhet veszélybe. Színházak, mozik, helyi panziók mindaddig nem jöhetnek számításba, míg meg nem kapjuk a zöld pasztikkártyát. Persze idejében felvettük a kapcsolatot az ügyfélkapuval, feltöltöttük a német papírokat, és meg is kaptuk a visszaigazolást, miszerint tizenöt napon belül pesti postaládánkban találjuk a Magyarországon korlátlan mozgást biztosító kártyát, amely mellelég külügyminiszterünk szorgos és áldásos munkájából eredően például Mongóliában és Bahreinben érvényes lesz. Csakhogy a tizenöt nap eltelt, s levélszekrényünk üres. Nosza, kapcsolatba lépünk a kormányablakkal, hívjuk éjt nappallá téve. A mailt visszadobja, a chat pedig a „kérem, várjon” felirattal kedveskedik. Végre A.-nak sikerül szombaton éjfél előtt pár perccel internettelefonon elkapnia egy ügyintézőt, aki azt ígéri, hogy „öt munkanapon belül” tisztázza a helyzetet. Ez persze nem azt jelenti, hogy meg is oldja, s lehet, hogy az üdülés emiatt hosszas sorban állással kezdődik egy kormányhivatalnál, tikkasztó hőség közepette.

Régebben, Bill Gates előtt az akadozó ügyintézésért mindig az ellenszenves főelőadót tettük felelőssé, akinek épp akkor járt le a fogadóórája, amikor odaértünk, vagy egyéb bokros teendői miatt még arra sem ért rá, hogy elolvassa a kérelmünket. Máskor munkaidőben nem vette fel a telefont, és szinte láttuk, hogy közönyösen ül az íróasztalánál, és szalámis zsömlét rágcsál. Néha egyenesen politikai indokokat sejtettünk sürgős ügyeink halogatása mögött. A „hivatalnak packázásai”, ha elvontan is, megszemélyesültek a tudatunkban, elképzeltük, hogy egyszer bemegyünk abba az irodába, irgalmatlan botrányt csinálunk, és távozáskor durván becsapjuk magunk mögött az ajtót. Ugyanezt az ügyfélkapuval el sem tudjuk képzelni, logaritmust nem anyázhatunk (nincs is neki anyja), füstbe ment e-mailek ellen nincs fellebbezés. El kell fogadnunk, hogy minél tökéletesebb lesz a világ műszakilag, annál kevésbé élhető emberileg.

Méhednek gyümölcse

Vasárnap egy poszméh repült be az ablakomon. Hogy melyik vasárnap, annak nincs jelentősége, a nyári vasárnapok nem nagyon különböznek egymástól, és így, hogy lassan háromnegyed éve „falun” (kisvárosban, de abszolút falusias környezetben) élünk, az se számít igazán, hogy nyár van-e, vagy tél: mindegyik évszak szép, mindegyiket könnyű szeretni. Mindenesetre vasárnap volt, az ablakot résnyire nyitva tartottuk, hadd járjon a levegő, és valahogy bejött rajta egy poszméh. Aki nem ismeri, egy nagyobbacska, a házi méhnél természetesebb, szőrös rovarat képzeljen el, amelynek testét fekete, narancssárga és fehér sávokban borítják a szőrök. A poszméh másik neve dongó, és hivatalos elnevezésének megfelelően valóban a méhek családjába tartozik (vagyis a dongó nem darázs, hanem méh). Ez azért fontos, mert míg a méhek jellemzően növényi alkatrészekkel, leginkább virággal táplálkoznak, a darázsok többsége legalább részlegesen ragadozó. Az utóbbiak nemcsak védekezésre, hanem zsákmányolásra is használják a potrohuk végén levő fullánkot, és a célszerű felhasználás végett többször is tudnak szúrni vele. A méh csak védekezésből szúr, és csupán egyszer, utána a fullánk kiszakadása miatt többnyire elpusztul. Ha tehát az ember vigyázni szeretne a (posz)méhre, óvatosan kell kiteszékelnie, részben a saját, részben az eltévedt jószág érdekében.

A méhek érdekére azért fontos ügyelni, mert a méhek a legfontosabb beporzók. Az ember által fogyasztott növények döntő többségét a szél vagy néhány rovarfaj porozza be, de a rovarbeporzás sokkal gyakoribb. Termesztett gyümölcseink közül kizárólag a dió, a mogyoró és a gesztenye szélbeporzású, összességében haszonnövényeink hetven százalékanak megtermékenyülése a rovarokon (esetleg még a madarakon vagy a denevéreken) múlik. Az emberiség történetének első néhány millió évében semmi probléma nem volt a rovarbeporzással, ám az utolsó néhány évtizedben elkezdünk olyan rovarirtó szereket használni, amelyek a rovarkártevők mellett a méhekkel is végeztek. Nyilván mindenki hallotta már azokat a hazugságokat, hogy ezek a szerek szelektíven hatnak, és tényleg csak a krumplibogarat, a levéltetűt meg a többi ártó szándékú rovarot ölik meg, de ebből egy szó sem igaz: olyan idegmérgekről van szó, amelyek válogatás nélkül pusztítanak mindent, ami az útjukba kerül. Európa egyes térségeiben a méhek négyötöde odalett, mire végül többé-kevésbé észbe kaptunk, és a döntéshozók betiltották a méhgyilkos vegyszereket. Azért csak többé-kevésbé, mert Magyarország például az utolsó pillanatig akadályozta az európai tilalmat, és még most is évről évre kiharcolja a mentességet a magyar termelőknek azzal a képtelen állítással, hogy az idegmérgek nélkül nem működne a hazai mezőgazdaság (miközben például a dán, a francia vagy a német működik).

Fura dolog ez, mert bár az említett szerek némelyikét nálunk is gyártják, valójában mindegyik licenctermék, amelyért nyugati multiknak fizetünk, vagyis abban, amit a kormány művel, nem csak az előrelátást, de az ún. nemzeti érdek védelmét is nehéz fölfedezni. Mindenesetre a méhek fognak, aminek már a termésátlagokban is nyoma van (a fő agrártermények átlagos hozama a kilencvenes évek óta csökken, amiben nyilván a klímaváltozásnak meg a talajok romlásának is szerepe van, de belejátszik a méhhiány is). Ha nem lesznek méhek – ami nem utópia; Kína nagy részéről már eltűntek, tavasszal az egész világot bejárták a képek, amelyeken kínai emberek tollseprűkkel igyekeztek beporozni a gyümölcsfákat –, annak kiterjedt éhínség lesz a következménye: az ember csak nagyon korlátozott mértékben tudja helyettesíteni a beporzó rovarokat.

A rovarbeporzást csupán részben végzik a főleg a mézükért tartott házi méhek, a feladat másik felét az olyan vadon élő fajok látják el, mint amilyen például a poszméh. Annak a Nyugat-Európa nagyvárosai után Budapestre is elérkező divatnak, hogy az utak szélét meg a füves területek egy részét nem kaszálják, vagy kifejezetten vadvirágos rétté próbálják változtatni – ezek lennének azok a bizonyos méhlegelők –, az az oka, hogy mára a városaink váltak a méhek végső menedékévé, mivel a termőföldeken a talaj, a víz és a növényzet is tele van lassan lebomló idegméreggel. A budai kerületben, ahol „békeidőben” (két járványhullám között) élek, a helyi lapban két évvel ezelőtt, 2019 nyarán jelent meg a kerületi főkertész magyarázó írása arról, hogy miért nem – vagy miért ritkábban – fognak kaszálni bizonyos helyeken a jövőben. (Szerencsére a Fidelitasnak nem tűnt fel, mert már rég tönkretették volna motoros kaszákkal.) „Évente csak kétszeri kaszálást tervezünk, hogy lehetőleg minél több növényfaj eljusson a virágzás és maghozás fázisába, emellett nektártermelő vadvirágok magjának vetésével is törekszünk a rét növényzetének gazdagítására. Kísérletünk jelenleg csak egy viszonylag kis területet érint, de ha a módszer beválik, akkor a méh- és lepkelegelők megjelenhetnek majd a jó gyakorlatot átvevő kerületi polgártársaink és társasházi lakóközösségeink kertjeiben is” – írta a derék ember a fideszes kerület újságjában, nem tudva, hogy ami akkor méhlegelőnek látszik, abból hamarosan politikai aknamező lesz – persze hónapokra voltunk még az „alkalmatlan” főpolgármester megválasztásától meg a Fidesz „minden úgy rossz, ahogy van” jeligéjű új várospolitikájától.

Az első városi méhlegelőket Skandináviában láttam, sok évvel azelőtt, hogy a méhpusztulás problémájáról először hallottam volna. Maga a probléma nyilvánvalóan létezett akkor is, csak nem került még be az európai média főáramába. Erős volt az ellenszél: a Bayer, a Syngenta, a Monsanto sokat költ a sajtóban és még többet a politikusok előszobáiban. Egyetlen saroknyira a kint tanuló fiam kollégiumi szobájától is volt egy kis vadvirág-sziget (illetve megvan szerencsére még ma is), táblával megjelölve, és voltak/vannak apró méhhotellak is, hátha megtelepednek az arra járó vacsoravendégek. Sosem láttam a jelét, hogy valakit zavarna, azt viszont többször is, hogy óvodás/iskolás csoportok jöttek méhnézőbe. Biztos így helyes, a méhekhez való viszonyt (is) gyerekkorban kell kialakítani. Eb-

ben mi, magyarok valamikor jók voltunk, tanú rá többek között a „méhecske” szavunk is. Kicsi, kedves, szorgalmas állatot jelöl – lehetséges, hogy becézés, de az is lehet, hogy a finnugor „mekse” szónak, amiből az összes rokon nyelvbe a méh átkerült, valamilyen ősi alakja. És ha már etimológia: a másik „méh” szavunk, amely a fogantatás helyszínére és a magzat lakóhelyére utal, semmi köze a méhecskéhez – a(z anya)méh szó szláv eredetű. Érdekesség ugyanakkor, hogy a szlávok a magyarhoz hasonlóan – mármint hasonló jelleggel, de nem hasonló hangalakkal – becézik a méheket.

Ami viszont csak a magyarban van, az a „méhednek gyümölcse” szókapcsolat csodás kétértelműsége. Eredetileg a Bibliából, az Angyali üdvözetből származik: „Áldott vagy te az asszonyok között, és áldott a te méhednek gyümölcse, Jézus”, mondja az angyal Máriának, amikor a megváltó születését hírül adja. A templomban, ahová gyerekkoromban jártam, van egy Angyali üdvözet-festmény. Már a kereszténység előtti korban is elkészülhetett volna, igazi termékenységi szimbólum: egészséges, minden bizonnyal várandós nő, körülötte gyümölcsök, virágok és méhek. Határozottan emlékszem rá, hogy nyiladozó értelmű kisgyerekként meg voltam győződve róla: amikor a pap ennél az imarésznél tart, akkor a gyümölcsöket körüldongó méhekről beszél. És hát valamilyen értelemben arról is beszél minden pap, mindig, amikor ezt a sort mondja – de csak nekünk, magyaroknak, mert csak a mi nyelvünkön jelenti ugyanaz a szó az élet továbbadásának két nagyon fontos, egymással amúgy semmilyen kapcsolatban nem álló szervét.

Visszatérve a poszméhre (amelynek neve valószínűleg szőrös méhet jelet, mint ahogy a pösörlégy gyapjaslegyet), sajnos ügyetlenül nyúltam hozzá: megcsípett, és hamarosan bele is pusztult. Miközben egy zacskó gyorsfagyasztott brokkolival hűtöttem az ujjam – a brokkolit is a méhek porozzák be –, egyfelől kiderült, hogy a jegeléssel meg lehet akadályozni a csípés elfajulását; percek múlva már nem fájt, egy nap alatt nyomtalanul elmúlt. Másfelől erősen szégyelltem magam, mert nyilvánvaló volt, hogy a dolgos rovar csak véletlenül keveredett a szobámba, megpróbált a lehető legrövidebb úton kijutni – amiben csak az üveg akadályozta meg –, és semmilyen módon nem szolgált rá erre az idő előtti oktalan halálra. A poszméhek ugyan csak a teljes beporzási teljesítmény egy-két százalékáért felelősek, de olyasmit tudnak, amit más nem: jól bírják a hideget – talán a bundájuknak köszönhetően –, ezért hűvös, esős időben is dolgoznak, és van egy sajátos rázó technikájuk (az egész testüket rezegtetik hozzá), amivel sokkal több pollent tudnak előcsalogatni a növényekből, akár a zártabb virágokból is. Szóval arra jutottam, hogy megpróbálom valahogy jóvátenni – feltámasztani nyilván nem tudom, de valahogyan segítek a többinek. Vagy legalább igyekszem kevesebb darazsat agyoncsapni – azok ugyan sokkal agresszívebbek, a csípésük is fájdalmasabb, viszont a beporzásban szintén részt vesznek, mert a virágport ők is szeretik. Imába ugyan még nem foglalták a nevüket, de egyszer az is megtörténhet: szívósabbak, mint a méhek. Ha így megy tovább, ők lesznek az utolsó beporzók a Földön.

Foci és múnépdal

Esténként az ablakból Anikóval kitekintünk az utcára, a velünk szemben levő étterem és kávézóban hangos zene szól, de a környékbeli szórakozóhelyek zenébonája is hallatszik. Teljes a hangzavar. Főleg a szerb múnépzene dallamai hallhatók, úgy látszik, újra divatba jött, amitől némileg gondba esem. A múnépzene hirtelen felvirágzása Szerbiában rendszerint döntő fontosságú közéleti fordulat előhírnöke. 1988 emlékezetes októberében múnépzene harsogott a kávéházakban, aztán Újvidéken kitört a „joghurtforradalom”. Népszerűségének csúcspontjára jutott a „nemzet hősnője”, Ceca Ražnjatović múnépdal-énekesnő, a joghurtforradalomnak köszönve pedig elfoglalta „trónját” Slobodan Milošević, akit a Szerb Tudományos Akadémia jeles tagjai Nikola Pašić mellett a legnagyobb szerb politikusnak kiáltottak ki.

Az első világháború után Pašić Nagy-Szerbiát akarta létrehozni, de kénytelen volt elfogadni a versailles-i békeszerződés szépen becsomagolt ajándékát: a soknemzetű Jugoszláviát. Most mitévők legyünk, töprengtek kabinetjének miniszterei. Majd szerbbé tesszük Jugoszláviát, válaszolta Nikola Pašić. A pašići Szerbia-projekt kudarcot vallott. Milošević szintén a szerbek dominanciája alatti Jugoszláviában gondolkodott, de kénytelen volt elfogadni azt a Szerbiát, amelyre Pašić még a legrosszabb álmában sem gondolt.

122

Az újvidéki joghurtforradalomban azonban Miloševićnek remek kilátásai voltak. Azon a napon, 1988. október 5. őszi éjszakáján Belgrádból Újvidékre vonatoztam. A vonatban alig volt néhány utas. Félúton az egyik kalauz fáradtan lepihent egy padon. „Azt hallottam, hogy Újvidéken kitört a forradalom”, mondta kollégájának. „Miféle forradalom? – a szelíd bácskai népség sosem csinált forradalmat”, hangzott a válasz, és pár perc múlva mindkét kalauz nagyokat horkolt.

Másnap kiderült, hogy a kalauzoknak félig-meddig igazuk volt. Történt valami, amit a belgrádi szerb kommunista vezetők büszkén antibürokratikus forradalomnak neveztek, de a köznép egyszerűen csak joghurtforradalomra keresztelte, mivel a tüntetők joghurttal dobálták meg a pártházat, amelyből a kommunista funkcionáriusok alig tudtak kimenekülni. Abban viszont igazuk volt a kalauzoknak, hogy nem a szelíd újvidékiek ostromoltak. A Szerbiai Kommunista Szövetség vezérletével hónapok óta autóbusszal érkeztek a dél-szerbiai és a belgrádi populista forradalmárok, akik a Vajdaság vezetőségét azzal vádolták, hogy nem védi a szerbeket Koszovóban, elidegenedett a néptől, és szabotálja az egységes Szerbiát. Ezen az éjszakán azonban nem ők voltak a forradalom vasökle. A közeli kisvárosokból szervezetteren szállították autóbusszal a munkásokat, hogy alkotmányellenesen váltsák le a tartományi vezetőséget.

E napon kezdődött az abszurd dráma, amelyet Alfred Jarry sem tudott volna elképzelni. A hatalmon levő kommunista párt puccsot szervezett a saját

alkotmánya ellen. Ezen a napon aratta első győzelmét a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia munkacsoportjának híres-nevezetes Memoranduma. A joghurtforradalmárok a fotón látható magasba emelt tábláján a kommunista vezetők portréja éktelenkedett, ezzel a felirattal: „Ti képviselitek az utolsó reményt”.

Miközben a környező országokban megszűnt az egypártrendszer, Szerbiában felvirágzott. Kár lenne megfedkezni arról, hogy Milošević találta ki az egypárti pluralizmus varázsát és fogalmát. A kelet-közép-európai autokraták nem kis haszonnal forgathatnák Milošević tantételeit.

Ezen a napon a szélsőséges nacionalista csetnikek éltették a kommunista pártelnököt. A kommunisták vezetésével Európában elsőként itt lángolt fel a nemzeti populista szélsőjobboldal.

Ezen a napon kezdődött Jugoszlávia szétverése.

A műnépdal diadalmas előretörése azonban ezzel nem fejeződött be. Harminc évvel ezelőtt 1992. június 25-én Szlovénia és Horvátország kikiáltotta függetlenségét. A tíznapos szlovéniai villámháborút követte a jóval hosszabb ideig tartó horvátországi, majd az évekig tartó boszniai háború.

A háborús évek a műnépdalok jegyében teltek el. A koronavírus tombolása-kor bűn volna megfedkezni arról, hogy 1992. április 5-én kezdődött és 1425 napig tartott Szarajevó ostroma. Karadžić és Mladić orvlövészei 11 541 szarajevói polgárt, köztük ezerhatszáz gyermeket öltek meg, és ötvenezer sebesült-ről tudunk. Egy földig rombolt város négy éven át karanténban élt. Négy év! Ez nem négy hét, nem is négy hónap.

Ez volt az igazi karantén!

Miközben a Drina jobb partján levő Srebrenicában ásták a tömegsírokat, a bal parton csevapcsicsa és pleszkavica mellett valóságos népünnepély zajlott. Természetesen műnépdalokkal aláfestve.

Most újra terjed a koronajárvány utáni dalikózás. A válságtörzs és a kormány a mai naptól kezdve engedélyezi a hangos zenét az éttermekben és a kávézókban. A mulatóhelyeken tombol a vidámság. Legyőztük a vírust, ismételtetik a pártkatonák. Barátaim telefonálják, hogy az egész városban óriási a zenebona. Még a futball-Eb is háttérbe szorult. A polgárok eddig sem tartották be a szabályokat, amelyek nem voltak olyan szigorúak, mint a környező országokban, ám a fertőzöttek és az elhalálozottak száma állítólag alacsonyabb volt, mint a környező országokban.

Vučić államelnök időnként kérlelte a polgárokat: tartsák be a laza rendeleteket. Jönnek a külföldi befektetők, akik nem vennék jó néven a szerbiai vírus terjedését. A polgárok azonban nem vették komolyan az intó szavakat. A kormány iránti bizalmatlanságról lenne szó? Lehet, de a cáfolat nem késik: a beoltásban Szerbia sokáig élen járt Európában. Az utóbbi hetekben azonban nagy lett a lemaradás. Minek a vakcina, ha úgyis legyőztük a vírust? A kormánypropagandából bumeráng lett. A belgrádi egyetemisták között elterjedt az álhír, hogy a vakcina meddőséget okoz, úgyhogy a legutóbbi adatok szerint az egyetemistáknak csupán 6 százaléka oltatta be magát.

A meddőség vészhiře sokkal nagyobb gondot okoz, mint a vakcina származása. A lakosok nem kételkednek az orosz és a kínai vakcinában, amihez hozzá-

járult a történelmi oroszbarátság, továbbá a már Milošević idejében megszülető Kína iránti ideológiai szimpátia.

E téren is Szerbiáé a pálmá. Az európai politikusok között elsőnek Slobodan Milošević „fedezte fel” Kínát. Vučić a nyomában kullog, utána cammog néhány kelet-európai politikus. Vučić elnök a kínai elnököt testvérnek nevezte, és nem győzött hálálkodni neki. A szerb nemzet bizalma egy percre sem ingott meg. Vučić elnök járta a falvakat, az egyik faluban „felvette” az egyik kínai vakcinát, a másikon a másikat. A falvakat hetekkel előbb csinosították, az elnök érkezése alkalmából népünnepélyeket szerveztek, az elnök pedig új utakat ígért a falvaknak, s elmondta, hogy a szerbiai gazdaság teljesített legjobban az egész Európában.

Szerbiában azonban nemcsak a gazdaságpolitikának, minden másnak is van ellenpontja. Ana Brnabić kormányfő szerint Szerbiában nagyobb a sajtószabadság, mint Nyugaton, ám a jogvédő egyesületek szerint a helyzet rosszabbodik. A kormányfő szerint komoly lépéseket tettek az EU-hoz való csatlakozás ügyében, viszont kiderült, hogy egy helyben toporgunk. Vučić elnök váltig bizonygatja, hogy Szerbia tekintélye növekszik Európában, viszont az Európai Parlament soha eddig nem mondott még olyan kritikus véleményt a szerbiai állapotokról, mint ez év tavaszán.

Az ellentmondások szinte az élet minden területére kiterjednek. A patrióták tisztelik az oroszokat és a kínaiakat, a szerbiai ifjúság viszont Nyugatra vándorol. A legfrissebb közvélemény-kutatási adatok szerint a fiatalok több mint fele mérlegeli a külföldi munkavállalás lehetőségét.

124

Újvidék városának vezetősége csak a cirill betűs írásmódot ismeri el, de a külföldiek előtt a multikulturális városukkal büszkélkednek. Nem kétlem, a szerepjátszás őszinte.

Az ellenzék és a kormánypártok gyűlölik egymást, de a legfontosabb nemzeti kérdésekben egyazon állásponton vannak. A kormányfő szerint az ellenzék mentális betegségben szenved, az ellenzék szerint a kormánypárt fosztogatja az országot, de abban, hogy a hágai nemzetközi bíróság Mladić megítélésében igazságtalan volt, nehezen érthető egyetértés uralkodik. A kormánypárt tiltakozik, az ellenzék hallgat. Nem viselkedik ellenzékként.

A zűrzavaros napokban Orbán Viktor támogatása úgy jött, mint a tavaszi eső. A magyar kormányfő pontokba foglalta az Európai Unió megreformálásának programját, az egyik pont Szerbia mielőbbi betagosodása az EU-ba. Azt hittem, a kormánypártok örömmel ülnék, meglepett a mértéktartásuk. A „külföldi bérenceknek és hazai árulóknak” bélyegzett ellenzék egynéhány képviselője szerint – mivel az EU-ban Orbán tekintélye vésszesen csökkent – nem biztos, hogy ezzel jót tesz Szerbiának. Orbán tervezetét megerősítette Kövér László látogatása, aki a Vučićyal való találkozáson kifejtette, hogy történelmi csúcson van a két ország kapcsolata, ami örvendetes. Ugyanakkor Kövér köszönetet mondott mindazért, amit Szerbia tesz a magyar nemzeti kisebbség helyzetének javítása érdekében. Ennek valóság alapját nyilván az idén sorra kerülő népszámlálás adatai fogják alátámasztani vagy cáfolni. Én sem örülnék annak, ha Kövér helyzetfelmérése csúfos kudarccal végződne. Minden kisebbségpolitikának van egy látható és láthatatlan része. Még az idén kiderül,

hogy melyik a hitelt érdemlő. Kövér meglátogatta a magyar pénzekből épülő topolyai magyar focistadiont is, amelyben szerb focisták játszanak. A multikulturalizmus hívei kitörő örömmel fogadják a szép magyar multikulturális gesztust. A nemzeti érzelműek viszont erősen tépelődnek.

Sokszor szóba kerül, hogy a nemzeti identitás megőrzésének szempontjából milyen fontosak a focistadionok, de ezúttal jó néven vettem volna, ha Kövér meglátogatja a topolyai magyar könyvesboltot is. Harminc évvel ezelőtt volt még ott egy impozáns magyar könyvkereskedés, de azóta hiába érdeklődöm, a rossz nyelvek szerint bezárták. Nos, ha Kövér kifejezte volna az óhaját, hogy nem csupán a focistadiont kívánja meglátogatni, hanem a könyvkereskedést is, akkor a magyar kisebbségi vezetők nyitottak volna egy kacsalábon forgó magyar könyvkereskedést.

Belgrád időközben a magyar búcsújárás színhelye lett. Kövér László távozása után Szijjártó Péter társaságában Orbán Viktor viharzott be. Úgy látszik a magyar főméltóságok részére Belgrád nemcsak fontos, hanem vonzó hely is lett. Hogy miről tárgyaltak, annak csak részletei kerültek nyilvánosságra, mindenesetre a találkozó rendkívül szívélyes volt, Szijjártó például átvette a legmagasabb szerb állami érdemrendet.

Talán Orbán látogatásának hatására a vajdasági magyarok ezentúl szívesebben térnek be Belgrádba, mert eddig nagyon idegenkedtek tőle. Azt hiszem, akadnak érdekes kulturális események, amelyekről hírt adnak az újságok. A sajtóértekezleten Orbán erélyesen sürgette Szerbia mielőbbi EU-s csatlakozását, mert ennek elmaradása veszélyes lehet az EU megmaradása szempontjából. Vučić elnök pedig szorosabb kapcsolatokat jelentett be a visegrádi négyekkel. Utána Szerbia elnöke közölte népével, hogy egy étterembe távoznak, ahonnan gyönyörű kilátás nyílik a Dunára. Borozgatni fogunk, jelentette be széles mosollyal.

125

Parászka Boróka

A Szép Ernő-mosoly

Nyilatkozhatok névvel vagy név nélkül – ajánlotta június elején ismert román újságíró kollégám. Arról kezdtünk beszélni, milyen hatással van a magyar kormány politikája az erdélyi magyarokra. Körülmenyesen keresett meg, nehezen, a szavakat hosszan keresve tette fel a kérdést. Mint aki valami nagyon nehéz helyzetbe hozza a másikat, valami illetlent kérdez.

Évek óta ilyen kérdéseket kapok, nem értettem most a felesleges köröket, a túl tapintatos hangnemet. Aztán kiderült, hogy a sokadik vagyok, akit megkeres a magyar–magyar viszonyokról szóló cikkhez, és korábban mindenki eltanácsolta. Volt, aki idegesen, volt, aki lemondóan legyintve, és volt, aki viccel ütötte el, így került ki a kérdéseket.

Nem az erdélyi magyar kollégák reakcióin csodálkoztam. Azok olyanok, amilyenek. Én is sokszor szembesültem ilyesmivel. Mintha egy súlyos csa-

ládi dráma vagy a kínos válás érintettjét akarnák nyilatkozatra bírni. És ha a kérdező „ráadásul” román, akkor nem csak az ügy természete kínos, de az is, hogy „kiviszi a szennyest” az ember, kitergeti „a románoknak”. Megannyi előítélet, hamis szerep és képzet kerül ilyenkor a felszínre. Jól ismerem ezeket, távol is tartom magam tőlük.

A meglepetés most számomra a román kolléga intenzív érdeklődése és ugyanakkor túlzott tapintata volt. A magyar példa már nem egyszerűen elrettentő példa. Nem a rémes történet, ami a szomszédban zajlik, és amiről jóérzésű ember mégiscsak értesül, hisz nem akar a családon belüli erőszak közelében némán, semmiről tudomást sem véve élni. A magyar példa mára a román társadalom számára olyan válság, amelynek a fenyegető közelségét maguk is érzik, és amelyet meg szeretnék előzni.

A társadalmi szétesés minősített esete, negatív modell, olyan mintázat, amelyet a krízisben lévő közösségek nagyon könnyen átvehetnek. Azt hiszem, ettől tartanak, ezért firtatják egyre módszeresebben, mi zajlik minálunk. A tapintat pedig annak a jele, hogy érzik és értik, milyen súlyos következményei vannak ezeknek a belső konfliktusoknak. Súlyos következmények alatt nem csak a politikai természetű leszámolásokat, a cenzúrát, a források elzárását, a kiszorítást, megbélyegzést, a közellenséggé minősítést értem. Hanem azt, ahogyan átrendeződnek a hétköznapi, emberi kapcsolatok az erdélyi magyarok között. A politikai megtorlás politikán túli következményeit érezhetik román kollégáink. A barátságok, családi kapcsolatok megromlását, az emberek eltávolodását. Hogy a magyar–magyar konfliktus az évek során a teljes erdélyi magyar közösség szerkezetét kezdte ki, mindennapjait lehetetlenítette el, s mára – ez látszik kívülről, távolról – nem működik közösségként.

Egyre távolabb kerül a politikai érdekképviselet a közösségtől (egyre kevesebb mozgósítható szavazat, egyre gyengébb érdekérvényesítés, egyre kevesebb, és egyre rosszabbul artikulált közösségi ügy). Egyre gyengébb civil élet. Egyre rosszabbul szervezett közösségi cselekvés. Az erdélyi magyar közösség és intézményes hálózata állam volt az államban a rendszerváltás után. A romlás és gyengülés fokozatai jól látszottak az elmúlt évtizedekben, de az, ami az utóbbi tíz évben történt, túlmutat ezen a lassú leépülésen.

Értem a félelmet a román kollégában (nem akar kellemetlen helyzetbe hozni, nem akar olyasmibe nyúlni, amihez nincs köze), leküzdöm a pillanatnyi hetykeségem, a dacot, ami támad bennem. Legszívesebben azt mondanám, teszek a cenzúrára, a lejárató kampányokra, nagyon szívesen mesélek névvel, munkahelyi beosztással, tokkal, vonóval erről a politikai, eszmei, érzelmi káoszról, amiben élünk. De nem csak az én „bátorságomról” vagy következményekkel szembeni közömbösségemről van szó. Hanem arról, valójában mit tudok megmutatni a belső feszültségekből, mennyire értem én magam is, hogyan lehet szilárdan, etikusan, érzelmileg kiegyensúlyozottan helytállni. Mennyire tudom az örületben – túlzásnak tűnik ez a szó, de ha a mindennapjainkat nézzük, valóban felfokozott és kezelhetetlen az irracionális – valamilyen módon a normalitást képviselni.

Mi a normalitás? Például az, hogy az ember tisztában van a tényekkel. Követi őket, még akkor is, ha a leépített, szétbarmolt sajtó ezt nem teszi lehetővé. Átlátja az átláthatatlant, amit a propaganda olyan szorgos igyekezettel, átgondolt stratégiával alakít ki és tart fenn. Nem csak megérti az ember a politikai visszaéléseket, abnormalitást de tud róluk pontosan, követhetően beszélni. És nem törődik a következményekkel, a különböző léptékű megtorlással. Még tovább: úgy tud minderről beszélni, hogy az eljut azokhoz is, akik a közéleti káoszt nem követik; ha követik is, nem értik. Vagy éppenséggel elfogadják, támogatják. Ez az integratív, megértő és pontos, a hatalmi játszmákat leépítő beszédmód a kulcs, amit el kellene érni. A széteső közösségi térben valódi közösségi embernek maradni, aki maga körül újraszervezi a viszonyokat, azokat is ráveszi a párbeszédre, akik nem akarnak benne részt venni, vagy épp ellene dolgoznak. A normalitásnak ez a szilárd, kikezdhetetlen tudatossága az, amit el kell sajátítani. Adós vagyok ezzel én magam is. Ez a szilárdság, ez a kitartás, ez a kiegyensúlyozottság az, amit magunkévá kellene tennünk. Minden ez ellen szól. Az elmúlt időszak nem csak közéleti, de magánéleti szinten is kikezdte az embereket. Engem is. Ez a lényege ennek a krízisnek, amit élünk, ezt kellene a krízistől rettegő román kollégáknak is megérteniük, ha védekezni akarnak.

A meggyengült egzisztencia mögött a széteső emberi viszonyok nem csak kiszolgáltatottá, magányossá tesznek. Torzítják is az embert. Tele lesz ingerültséggel, agresszióval, bosszúvágygal. És így lesz akarva-akaratlan annak a kicsinyes, bosszúszomjas hatalmi masinériának a része, amelynek áldozatává vált, s amely ellen küzdött. Még akkor is, ha a szavak szintjén a rendszer kritikáját fogalmazza meg. Tartás, arányérzék, pontosság, higadtság – ezt ismételve mentem bele a beszélgetésbe. Gondosan vigyázva arra, ne csak a nagykép részleteit sorjazzam, a korrupciós ügyeket, a magyar kormány és az RMDSZ közötti vazallusi viszony részleteit, hanem azt is, ami mindebből, emberi szinten, távol a politikai döntésektől születik. Beszéljek arról, hogy például, hogy szerveződött a kolozsvári könyvhét (amelyre az elmúlt év legfontosabb kötetének nyíltan ellenzéki szerzőit, például Tamás Gáspár Miklóst, Tompa Andreát vagy Selyem Zsuzsát nem hívták meg). Hogy a könyvhét után hogy robbant ki botrány a meghívott (megtúrt) szerzők, például Kepes András miatt. Mert előbb-utóbb mindenkiről kiderül, hogy nem elég nemzeti, nem elég elkötelezett, hogy ennek a rezsimnek nem lehet megfelelni. (Nem mintha Kepes egyáltalán meg akart volna.) És beszéljek arról, hogy a nemzetről, az idegenekről, az árulásról való folyamatos szónoklatok, a gyanakvás és kontroll milyen következményekkel jár a leghétköznapibb szinten. Mindezt tegyem úgy, mint aki megőrizte az integritását, a hitelességét, aki minden megszólalásával képviselni tudja, van ellenállás, van élet a rezsimen túl és kívül.

Bár régóta kínlódom ezekkel a problémákkal, régóta küzdök a külső és belső normalitásért, ilyen nehéz harcom még nem volt, mint ezen a tavaszon. Túl nagy volt a nyomás? Túl régóta tart már mindaz, amivel személyesen is meg kell küzdenem? Menekülőutakat kerestem. Lezártam a

közösségi médiában létrehozott magán- és szakmai oldalaimat. Fontos, a nyilvánossággal összekötő utolsó eszközeimről mondtam le. Több százezer embert érhettem el ezeken egy-egy jól megfogalmazott poszttal. Mégis most úgy láttam: kell a külső és a belső csend, a távolság. Ki kell várni a megszólalás megfelelő időpontját, meg kell tisztítani a szavakat. És ami a legfontosabb: mentesülni kell a közösségi média tömegvonzásától. A felröppenő, majd elhaló témák, ügyek fluktuációjától, a hektikus kommentáradataktól, az elszabaduló indulatoktól. Az illúziótól, hogy tömeg és közösség vagyunk, miközben magányosan püföljük a számítógépeinket széteső világunk egyre sivárabb sarkaiban.

Szellemi menekülő útvonalként Komoróczy Géza *Jeremiás nyomában* című, Hargittai Istvánnal közösen készült visszaemlékezés-kötetét olvastam. Rá is látni a rendszerre, amiben élt – kívül és távol maradni tőle ugyanakkor: végül is erről szólt sok évtized akadémiai munka. Ennek a mikéntjeit, sikereit és buktatóit követem a könyvben. Hagyom, hogy vezessen ezekben a hetekben. Komoróczy ösztönzésére olvasom újra Szép Ernő *Emberszag* című kötetét az idei tavasz legsötétebb, vitákkal terhes napjaiban. Rémes, iszonytató és tele van humorral, iróniával, ahogy a korabeli, második világháborús propagandáról ír. Nevetek rajta, bátortalanul. Érzem, hogy belém roszdásodott a nevetés, mennyire kibicsaklott bennem a humorérzék. Szándékosan, célirányosan felépített magányomban ülök egyedül a szobában, nevetek, nevetgélek, néha csak mosolygok félszegen magamnak. Hátha segít, segítenie kell, ha majd nyilvánosan kell megszólalni, ha majd gyakorolnom kell a nélkülözhetetlen kiegyensúlyozottságot, normalitást. Ember Mária a következő, akihez Komoróczy irányít. Újraolvasom a *Hajtűkanyart*. Nem a deportálás körülményeire figyelek, a hivatalos kegyetlenkedésekre. Hanem arra, ami a deportáltakban, deportáltak között történik. Az emberi lélek torzulásaira. A belső vívódásokra, az egymással való leszámolásra. Az egymás előtti dehumanizálódásra. A legsötétebb, nagyon távoli, alig belátható és mégis létfontosságú, tanulságos történetek ezek.

Többször csenget a román kolléga, mire felveszem a telefont. Barátságosan, mélyen beszélgetünk, de közben újra és újra fel kell idéznem magamban az otthon begyakorolt Szép Ernő-mosolyt. Beszélgetés után újra kikapcsolom a telefont. Nem válaszolok hetek óta a levelekre, üzenetekre. Asztalomon könyvek roskadoznak, alul jegyzetlapok. A csend ideje jött el, az alapos mondatoké. A felkészülése a válságból való kilábalásra.

Isten, haza, erőszak

A konzervatív Magyarországi Római Katolikus Egyház és a „konzervatív” Orbán-rezsim működésében fontos közös elemek vannak. E közös elemek éppen azok, amelyek az egyházon belüli és családon belüli szexuális erőszakért rendszerszinten felelősek. E tekintetben megvilágító erejű Perintfalvi Rita könyve (*Amire nincs bocsánat – Szexuális ragadozók az egyházban*, Kalligram, 2021, 424 o.). Tekintélyelvű rendszerekben hierarchikus viszonyok uralkodnak, amelyekben az alárendelt kiszolgáltatott. Ez a kiszolgáltatottság a hívők esetében a legteljesebb, mert a pap, a szerzetes vele szemben a legmagasabb tekintélyt, az Istent képviseli. Szorongást, bűntudatot kelthet és oldhat, uralkodik a hívő lélek felett, akit autoriter rendszerben arra nevelnek, hogy a legfőbb erény az engedelmesség, vagyis a saját akaratról, az ellenkezésről való lemondás, kiváltképp Isten képviselőjével szemben. Nemet mondani nehéz, kiváltképp akkor, amikor az ember még nem felnőtt, amikor közösségi státusza gyenge, amikor a szava Isten tekintélyes, a közösségtől támogatott képviselőjének szavával áll szemben. A klerikus a serdületlen vagy alig serdült személlyel azt tesz, amit akar. S ha olyan, hogy *azt* akarja, akkor *azt* teszi.

Azért is teheti, mert a tekintélyelvű rendszerekben a tekintélynek az általa hirdetett törvény megsértésére is opciója van. A fekete magasabb szempontból fehér, a cölibátussal

összefér a szexuális erőszak az egyházban, miként a világi tekintélyelvű kormányzatban a keresztény politikával is összefér a keresztényüldöző rezsimnek adórádása.

Ezért olyan csekély a szexuális visszaélésekkel szembeni ellenállás esélye egy tekintélyelvű egyházban.

Annál is csekélyebb, mert a hívőknek, kivált a gyerekeknek, aki tekintélyelvű szülők előtt nem nyíthat meg, szüksége van valahol a világban intim, bizalmi kapcsolatra, ezt az egyházban kaphatja meg, és még inkább megkaphatja attól, aki ilyen intim, bizalmi kapcsolaton keresztül tervez vele valamilyen szexuális jellegű viszonyt létesíteni.

Az ilyen viszonyokra való igény pedig abban az egyházban a legerősebb, amely legnagyobb mértékben gátolja képviselőit abban, hogy szexuális igényeiket nyíltan és egyenrangú kapcsolatokban elégítsék ki. Ez pedig a katolikus egyház, amely papjai és szerzetesei számára sem a házasságot, sem a házasságon kívüli heteroszexuális vagy homoszexuális viszonyt nem engedélyezi, ellenben az alárendeltekkel, hívekkel, ministránsokkal, egyházi iskolák tanulóival, papnövendékekkel, novíciusokkal, apácákkal szembeni szexuális visszaélések megakadályozásáért, feltárásáért, büntetéséért igen keveset tesz, ha egyáltalán.

Magyarországon soha semmilyen vizsgálat nem folyt annak feltárására, hogy mennyi áldozata és elkövetője lehet a szexuális visszaélés-

seknek a honi katolikus egyházban. Csak azokról az esetekről tudunk, amelyek áldozatai önként jelentkeztek, leginkább ennek a könyvnek az elkövetett szerzőjénél, aki kétlaki életet él a magyar és a német kultúrkörben, és távol áll a magyar egyház vezetőitől és szellemétől.

Németországban folyt ilyen kutatás, amely persze csak a jéghegy csúcsát ragadhatta meg, a dokumentált, büntető eljárások tárgyát képező eseteket összegezhette, de még így is a német klerikusok 4,4 százaléka bizonyult szexuális bántalmazónak. A valós érték nyilván ennek többszöröse, és nem valószínű, hogy kisebb lenne a magyarországi egyházban, ahol a feltárás szándéka sokkal gyengébb, tehát a lebukás veszélye sokkal kisebb, és a megszólalók sokkal kevésbé számíthatnak segítőkre, támogatókra, terápiás gondozásra, megértő, együttérző közösségre, jóvátételre.

A németországi kutatás kimutatta, hogy az elkövetők többsége érzelmileg és pszichoszexuálisan éretlen személy, aki egyenrangú, felnőtt szexuális kapcsolatra nemigen alkalmas, és ezért leginkább ugyancsak éretlen, neki kiszolgáltatót, ellenállásra nem képes személyekkel tudja szexuális igényeit kielégíteni.

A katolikus egyház vonzza is, teremti is a pszichoszexuálisan éretleneket, akiknek azért lehet kívánatos a cölibátusi életforma, „mert valószínűleg, ha a világban élnének, teljesen alkalmatlanok lennének arra, hogy egy egészséges, érett párkapcsolatban éljenek. Legyenek akár hetero-, akár homoszexuális hajlamúak. Így számukra a papi nőtlenség, ill. a szüzesség fogadalmi jó lehetőség a menekülésre.” A kap-

csolatok, a házasság hiánya a világi életben „gyanús”, lenézett, rendellenes állapot, az egyházban pedig tiszteletet parancsoló áldozat.

Másrészt a papsághoz, szerzetességhez vezető tipikus pálya, a rendi gimnázium, kollégium, papnevelde, novíciusi élet folyamatosan monoszexuális környezetben tartja a fiatalokat a szexuális érés időszakában, távol tartja őket a másik nemtől, és így sokkal nagyobb eséllyel maradnak pszichoszexuálisan (is) éretlenek felnőtt életükben.

Egyes dél-amerikai katolikus csoportokról írja a témával foglalkozó jezsuita pap, Hans Zollner, hogy ezekben egészen kirívóan gyakori volt a szexuális abúzus, „mivel nem voltak funkcionáló ellenőrző szervezetek, és a fékek és ellensúlyok rendszere is hiányzott, ezért azt tudtak csinálni, amit csak akartak”. A fékek, ellensúlyok, ellenőrző szervezetek leépítése az egyházat glorifikáló és kedvezményező kormányzat részéről nyilván növeli az esélyét annak, hogy ezek az egyházban se működjenek, illetve ne épüljenek ki, s ez ismét csak megkönnyíti a klerikus elkövetők dolgát.

Még nagyobb valószínűséggel válik áldozattá az a gyerek, kamasz, aki tekintélyelvű, vallásos családban nevelkedik, ahol a szófogadás a legfőbb erény, és az a törvény, hogy bele kell simulni „a nagyok” akaratába. A nem értett, nem szeretett dolgokat is meg kell tenni, el kell viselni, tilos megkérdőjelezni, legkivált akkor, ha egy pappal áll szemben a gyerek. A hagyományos, autoriter család viktimizál.

A könyvben szereplő áldozatok jelentős része ilyen autoriter, vallásos családból érkezett. Ilyen a minist-

ráns Bernadett például, akit a pap alaposan megfogdosott a szoknyája alatt. Amikor otthon elmondta, ez történt: „Anyám hisztérikusan és agresszíven felnevetett, és azt mondta, hogy ne finnyáskodjak már, N. mindenkinek benyúl a szoknyája alá. Ezt szokta csinálni. Ezzel ijesztgeti a kislányokat.”

A Perintfalvi Rita által összegyűjtött magyarországi ügyek egyikében sem született feljelentés. Az esetek egy részében nem is születhetett, mert elévült, mire az áldozat megszólalt, vagy elhalálozott az elkövető, vagy büntetőjogilag nem minősíthető cselekményről volt szó. És persze ilyen esetekben az áldozatnak vagy törvényes képviselőjének joga a feljelentésről dönteni, de nem volt olyan eset, amikor az egyház illetékesei

erre bátorították és nem az ellenkezőjére intették volna az áldozatokat. Egyetlen áldozat sem részesült érdemleges jóvátételben. Viszont az elkövetők általában lehetőséget kaptak a bűnisméltásra az egyházban vagy azon kívül, például áthelyezték őket egyik egyházi iskolából a másikba.

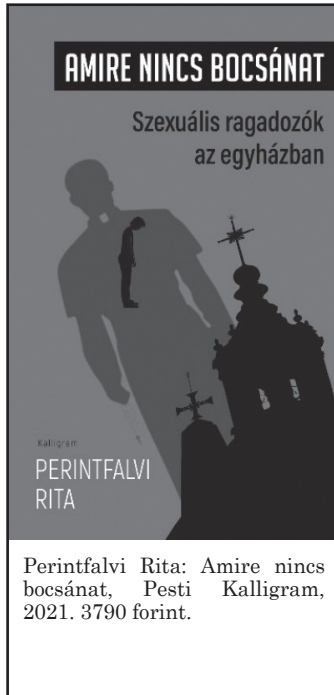
Eddig tartott a könyv legegységelműbb mondandója. Az alábbiakban azokról a momentumokról lesz szó, amelyek kételyeket ébresztenek és kérdéseket inspirálnak.

Az ügynek mélyen elkötelezett teológus szerző a felszabadítás teológi-

ájának híve és harcosa, s alighanem ez határozza meg az egyházával szembeni radikális reformigényét. Számomra csak az a kérdés, hogy a Perintfalvi Rita által kívánatosnak leírt, hierarchikus jellegétől megszabaduló egyház katolikus egyház-e

még? És egyáltalán keresztény egyház-e az, amely minden tulajdonságától megválik, ami a kereszténységet jellemzi. Hiszen a hierarchikus viszonyok, a tekintélyelv, a nők és gyerekek alárendeltsége meghatározó elemei a Szentírásnak, amelyet a szerző csak kivételesen idéz, és akkor is ilyen szövegkörnyezetben: „...egy konzervatív keresztény közegben a kislánnyal, a nővel szemben megkövetelt engedelmesség még erősebb, mint a fiúkkal, férfiakkal szembeni. Tehát van ennek a kérdésnek

egy genderspecifikus sajátossága is. Ezt erősítik meg a bibliai szövegek, amelyeket hatalmi-elnyomó eszközként használnak a közösségben a női ellenállás tudatos megtörésére. Például: »Az asszony csendben tanuljon, teljes alázatossággal. A tanítást azonban az asszonynak nem engedem meg, sem azt, hogy a férfin uralkodjék, hanem legyen csendben. Mert Ádám teremtett először, Éva csak azután, és nem Ádámot vezette tévútra a kísértő, hanem az asszonyt, és ő esett bűnbe.« (Pál első levele Timóteushoz 2,11–14). Ennek megfelelően az a lány jó erkölcsileg

és kedves az Isten előtt, aki csendesen, alázatosan minden parancsnak engedelmeskedik.”

Itt a teológus szerző már nem csupán az egyházzal, hanem a Bibliával vitatkozik. A keresztények hite szerint: Istennel. Mi marad a kereszténységből, ha kivesszük belőle azt a hitet, hogy a Szentírásból Isten szól? A szerző úgy látja, az egyház csak akkor szűnhet meg a szexuális erőszak számára kedvező közegnek lenni, ha felülbírálja a Bibliát, s híveit arra ösztönzi, hogy engedjék el azt, mint biztos kapaszkodót, kritikusán álljanak szembe a Szentírással, vagyis – a keresztény hit szerint – Istennel. Kérdés tehát, van-e a kereszténységen belül lehetőség egyáltalán a szexuális erőszakot szaporító tényezők kiiktatására? Ezt az esszét nem keresztény írja, tehát ezzel többet itt nem foglalkoznék, csak érdeemesnek tartottam ezt is felvetni.

Perintfalvi Rita műve rádöbbeneti olvasóját, hogy a probléma messze túlnő a büntethetőség határain. Annak jelentős része nem kriminalizálható, de problematizálendő. Büntetni azt lehet, ami tizennégy éven aluli gyerekekkel történik, vagy tizennyolc év alattival, ha az elkövető „a vele kapcsolatban fennálló hatalmi vagy befolyási viszonyával visszaélve szexuális cselekményt végez”, tehát ha a tanára, felettese, papja teszi ezt vele. Ugyanakkor megszólalnak a könyvben azok is, akik felnőtt asszonyként, egyetemistaként váltak áldozattá; vannak nem formalizált, de igen egyenlőtlen helyzetek, és persze az egyházon kívüli, világi élet is tele van olyan szexuális kapcsolatokkal, amelyek súlyos manipulációk, hazugságok, lelki terror, informális alárendeltség, formálisan

megragadhatatlan kényszer révén jöttek létre vagy maradtak fenn. Ők is áldozatok, akiknek ilyen kapcsolatok teszik tönkre az életüket, akik depresszióval, öngyilkossági késztséssel küszködnek, alkalmatlanná válnak hosszú időre vagy örökre örömet adó szexuális életre.

A könyvben megszólaló áldozatok szenvedéseiből következtethetünk azokéra, akik az egyházi kereteken és a Btk. keretein kívül váltak áldozatokká. Nem marginális bűncselekménytípusról van tehát szó, hanem széles körű társadalmi jelenségről. Ami egyedi esetekben szigorúan magánügy, összességében közügy.

A saroktétel a könyvben szűkségtelenül és szájbarágósan sokszor ismétlődnek, és ezek között van egy, amely semmiképp sem egyeztethető össze a kötet tartalmával. Ez pedig az, hogy „a szexuális bántalmazás soha nem a szexről szól, hanem a hatalmi visszaélésről a szexualitás arénájában”. E tételt a szerző Feldmár Andrásról vette át, aki ezt úgy fogalmazta meg, hogy „az élvezet soha nem szexuális, az élvezet mindig a hatalom élvezete”. Az olvasónak az a benyomása támad, hogy a szerző talán túlságosan kritikátlanul viszonyul a hagyományos pszichológiai és pszichiátriai gyakorlattal szemben álló, karizmatikus pszichoterapeuta túlsarkított állításaihoz. Ami bizonyos mértékig érthető, hiszen Feldmár azon kevesek közé tartozik, akikre az áldozatokért végzett hősiességében Perintfalvi Rita számíthat.

Nem az az állítás tehát, hogy a szexuális erőszak nem *csak* a szexről szól. Ez evidens. A szex sohasem csak a szexről szól, miként az evés sem csak az evésről. De hogy egyál-

talán nem szól a szexről, ez abszurd és összeegyeztethetetlen mindazzal, amit a szexuális késztetések hatásáról a könyvben olvashatunk és fentebb összefoglaltunk.

Az egyik áldozat, Emília sem érti ezt. (A nevek természetesen nem valódiak.) A szerzőhöz szóló levelében rá is kérdez: „...magam is sokszor olvastam mindenféle szexuális abúzzsal kapcsolatban, hogy ez egy hatalmi visszaélés, és nem is a szexről szól. Mégsem értem. Lehet, hogy ilyen is van, de miért nem szólhat ez valójában a szexről? Mert nem kölcsönös, esetleg azért? Bár attól még a tettes lehet, hogy szexuális vágyat érez, nem?” Természetesen. A hatalom élvezete és a szex élvezete nem zárja ki egymást. A monokauzális magyarázatokat másutt a szerző maga is elveti. A szexuális kielégülésre törekvést mint elemi hajtóerőt kizárni képtelenség.

Miért lehet mégis szükség erre a logikusan tarthatatlan saroktétele? Talán azért, hogy a tettesek indítékait mégse kelljen figyelembe venni helyzetük, állapotuk értékelésekor. Feldmár a könyvhöz írott előszavában igen kategorikusan fogalmaz: „Itt nem gyógyulásról van szó, itt nincs betegség. Itt árulás, aljas kihasználás, tárgyiasítás, igazságtalanság, a szeretet nélküli hatalom kegyetlensége fortyog. Aki rosszul bánik a másikkal, az nem beteg. Az nem örült. Az rossz [...] ...vannak gonosz emberek, akiknek gonoszkodását nem lehet magyarázni a gyerekkorukkal, a genetikával, a pszichiátriával, egyszerűen azt élik meg izgalmasnak, amikor bántanak, kínoznak valakit, és úgy vélik, tudják, hogy amit tesznek, nem lesz soha megtorolva; megússzák baj nélkül.”

A könyv másik előszavát Klaus Mertes, az egyházon belüli szexuális bántalmazások feltárásának utat törő német jezsuita pap írta. Az ő álláspontja egybecseng Feldmáréval: „Amennyiben [az egyház] a tettesekre betegként tekint, és ezáltal terápiás eseteknek tekinti őket, elfordul az áldozatoktól és csökkenti a felelősség súlyát. Amikor Ratzinger bíboros az évezred kezdetén a szexuális visszaélési ügyek témáját egy vatikáni szakmai rendezvényen napirendre tűzte, gyakorlatilag az összes előadó tettesekkel foglalkozó terapeuta volt. Egyetlenegyenek sem volt kapcsolata áldozatokkal.”

Az egyoldalúság elleni jogos tiltakozás ellenegyoldalúságba csap át.

És ez már azért is tarthatatlan, mert a németországi vizsgálatokból kiderült, és egyébként is életszerű, hogy a tettesek jelentős része áldozatokból lesz. Hát akkor hogyan lehetne magyarázó erő – a magyarázat része – a múlt, a gyerekkor?!

A szexuális erőszak mögött az esetek jelentős részében szexuális nyomorúság áll. A tettesek terápiáját úgy utasítják el, mintha az nem lenne sok esetben az egykori áldozatok terápiája, mintha a tettesek és áldozatok terápiája kizárná vagy megszorítaná egymást, mintha a terápia a büntetés alternatívája lenne. Mit tesz majd Perintfalvi Rita, ha az általa felállítani készült, egyháztól független Áldozatvédelmi Intézetbe az erőszak elszenvédeése után évtizedekkel bekopogtat egy áldozat – miként az áldozatok jelentős része –, és a feltáró beszélgetés során kiderül, hogy ő már tettes is volt?

A tettesek terápiájának elutasítása nem csak azért baj, mert a bűnisméltés megelőzésének egyik alap-

vető eszközét veti el, hanem azért is, mert együtt jár vele a potenciális tettesek terápiájának elutasítása. Azoké, akik még semmit nem követtek el, de a szexuális visszaélés felé hajtó szexuális nyomorúságban élnek.

Az áldozatok elbeszéléseiből kiderül, hogy a legtöbb tettes „rendkívül megnyerő modorú, sármos”, sokat köszönhetnek nekik „egyébként” azok az áldozatok, akiket átsegítettek nehéz életszakaszokon, akikkel odaadóan foglalkoztak, akiket támogattak, magányukban társuk voltak, akiket megajándékoztak figyelmükkel, akiknek életében irányítúként szolgáltak.

Liánát, aki elveszett, magányos kamaszként érkezett az egyházi gimnáziumba, szerzetes paptanár osztályfőnöke kitüntető figyelmével, karizmájával elvarázsolta, aztán egyszer levetette vele a blúzát, és szépségét dicsérve félmeztelenül a tükör elé állította. Amikor a következő tanévben a paptanár kedvencet váltott, Liánának ez rettenetesen fájt, és elmondott a szüleinek mindent: „Akkor nem értettem, miért pont ez a részlet [a vetkőztetés, tükör elé állítás – R. S.] az, amin felkapják a fejüket. Mi a baj ezzel? Nekem sokkal fájdalmasabb volt, hogy nem foglalkozott velem a második évben, hogy a másik lányt vitte haza, őt kérte meg, hogy hozzon krétát.”

Liána apja egy ismerős, tekintélyes pappal felkereste a rendfőnököt, és elmesélte, mi történt. Az osztályfőnököt azonnal áthelyezték egy másik egyházi gimnáziumba. Amikor kiderült, hogy az osztály elvesztette imádott osztályfőnökét – persze nem közölték velük, hogy miért –, „az osztályban kisírt szemű lányok és a fiúk is értetlenül néznek egymásra.

A lány, akit utánam szeretett, zsebkendőbe fújja az orrát. A padján már hegyben áll a használt papír zsebkendő. Senki nem tud semmit, csak én... hatalmas, elviselhetetlenek tűnő teher. Én ezt nem akartam. Én nem akartam fájdalmat okozni senkinek. Legszívesebben kiállnék az osztály elé, és belekiabálnám, hogy bocsássatok meg, nem így akartam, nem ezt akartam!” Imre számára az a szerzetespap, aki egy általa nem kívánt szexuális kapcsolatba vitte bele, és tartotta benne hosszú ideig, oly fontos volt, hogy még a gimnázium után, az egyetemről is visszajárt hozzá, és folytatta a nem kívánt szexuális kapcsolatot vele immár nagykorúként. E kapcsolatról mondja Imre: „Sokáig voltunk úgy, hogy csak nekem volt orgazmusom. Ő önzetlen volt, és ezt a fajta »egyoldalú aktust« is úgy élte meg elmondása szerint, hogy minden alkalom maga volt a csoda. Onnantól, hogy neki is volt magömlése, két szívecskét rajzolt a naptárába.”

Márta egy katolikus pap (természetesen nem hivatalos) leánya volt, akit az apja, a pap abuzált. Mielőtt ez megtörtént volna, Márta nagyon apás volt, bújós, „cicás”, amit az apján igyekezett kiélni, mivel az édesanyja nem volt ölelgetős típus. A pap-apa helyzetéből következően nem lehettek olyan gyakran együtt, mint szerette volna. És amikor történt, ami történt, nemcsak azt szégyellte, amit vele tettek, hanem még annál is jobban azt, hogy élvezte. Hogy orgazmusa volt. És ez nem ritka. „Rendkívül mocskosnak érezte magát, másrészt életében először tapasztalta meg azt, hogy az apja valódi figyelemmel és érdeklődéssel viszonyult hozzá. Korábban úgy

érezte, hogy bármennyire is próbál jó gyerek lenni, bármennyire igyekszik megfelelni, mégsem tud az apja számára soha elég jó lenni. Életében először most azonban végre elég jó lett valamire. Hirtelen fontossá vált...”

Márta, az áldozat képes volt arra, amire Feldmár, Mertes és a szerző nem: a tettesben is meglátni az áldozatot: „Én őt valójában sajnálom. Ő is egy rendszer áldozata. Egyrészt az egyház, másrészt a családja áldozata. Apám egy tisztos, paraszti családban nőtt fel a nyugati határszélen egy kis faluban. Volt jó néhány testvére, és azzal, hogy elment papnak, ő lett a család büszkesége. Náluk a családban nagyon erős patriarchális szemlélet uralkodott. Így a családtól kivívott elismerés mindennél többet ért, és a férfi képtelen volt megsérteni a szülők büszkeségét, ezért inkább azt választotta, hogy egész életében hazugságban fog élni. Nem mert változtatni, nem mert kiugrani ebből a helyzetből. Inkább megpróbált valahogy ellavírozni, hogy pap is maradjon, meg néha a családjával is legyen”, és persze a lányával is megtegye, amit tett.

Emília önbizalom-hiányos, magányos lány volt, amikor egy vidéki egyetemre került: „Akkor váratlanul rátaláltam egy katolikus egyetemista közösségre, ahol csodát láttam: egy olyan papot, aki szerint az Isten nem számonkér, büntet, követel, hanem kizárólag és elképzelhetetlenül erősen – szeret. Megfordult velem a világ. Mintha az addigi rémálomból egyszer csak csodaországba csöppen-tem volna. Ittük a szavait ennek a közvetlen, melegszívű, végtelenül jó és rendkívül haladó szellemű, fiatal papnak. Barátként járt velünk

kocsmába, albérletbe, kirándulni, ételt hozott a szegényebb egyetemistáknak, és rendíthetetlenül, szinte orcátlanul képviselte azt, hogy Isten, a mi Gazdánk, állandóan a jó meleg, erős, puha tenyerében dédelget bennünket, és mindenkit, még a legnagyobb gonosztevőt is. Mindannyian »imádtuk«, mindannyian megbíztunk benne. Mindenkit meghallgatott, és nem sablonos válaszokat adott a problémáinkra. Szinte zokogott a lelkem az örömtől, lubickoltam abban, amit képviselt.” Akit ez a pap elvarázsol, boldoggá tesz, szolgál, az a „mindenki”. Akit ezzel nem kívánt szexuális kapcsolatba visz bele, az egy lány. Esetleg több lány. De mindenesetre nem „a mindenki”, nem az egész diákközösség, amely rajong érte.

A szerző kommentárja szerint: „A szex úgy jelenik meg a kapcsolatban, mint egy kelletlen, de nem megkerülhető árukapcsolás. Ezt láthattuk Zsófia, Liliána, Imre, Emília és Veronika történetében is. Emília megfogalmazása roppant jól leírja ezt az üzleti kapcsolatot: »Szereteturva voltam, na!« Ez az elem meghatározó, és minden történet lényege. Ez a kulcs a bántalmazó kapcsolat és a csapdahelyzet megértéséhez.”

Valószínűleg a tettes is ezzel igazolja magát önmaga előtt: amennyit elvesz, annyit ad is. Az egyetemista-közösség vezetője a közösségnek ad, az egyéntől vesz el. Ebben az esetben nem, de más esetekben ráadásul úgy, hogy az is élvez.

Azokat az eseteket, amelyekben a szexuális viszony egy hosszabb kapcsolat fejleményeként jön létre, Perintfalvi Rita mindig úgy értelmezi, hogy a tettes részéről az egész kapcsolat nem más, mint a szexuális

kapcsolat létesítését szolgáló tudatos, kiszámított, hosszú távú stratégia, becserkészés. Ez, és semmi más. Emíliának is ezt írja: „Az ilyen szexuális ragadozók »kiszagolják a megsebzett vadat«. Tudatosan választanak »prédát«, hidegen és számítóan építik fel a stratégiát, amivel behálózzák őt.” Emília, az áldozat ebben kételkedik: „Kedves Rita! Azt írod, hogy a ragadozó »hidegen és számítóan építi fel a stratégiát«. Ezt nem tudom elhinni a saját esetemben. Annyira melegszívű és önzetlen volt ez a pap mindenkivel.”

Az igazság általában bonyolult. Az emberi személyiség többrétegű és elmentmondásos. Egy ember viselkedése lehet részben őszinte, részben manipulatív; a hátsó szándék megléte nem zárja ki, hogy egyenes szándék is legyen. Az odaadó, karizmatikus barát, lelki támasz, orientáló vezető és a kiszolgáltató, alárendelt áldozat fölötti hatalmát élvező és kihasználó ragadozó különböző esetekben, különböző kapcsolatokban, különböző mértékben lehet jelen – ugyanabban a tettesben. Nagyon nehéz ezt megítélni hosszú idővel a történések után, amikor szinte valamennyi tettes elérhetetlen és megszólaltathatatlan. Az áldozatvédő aktivista pozíciója pedig a leegyszerűsített látásmód felé vonz.

„Magadat vádolod, pedig nem Te vagy a felelős” – írja a szerző Emíliának. És nekünk, az olvasóknak is, sűrűn ismételve, hogy az áldozat nem felelős. Emília erre így reagál: „Annyira jó, hogy azt írod, nem én vagyok a felelős! Persze valójában, a lelkem mélyén, sőt egészen a felszínen is, azt érzem, hogy felelős vagyok, mert nem mondtam nemet, nem rúgtam tükön, nem ordítottam

segítségért, hanem szépen elfogadtam, hogy ez az ára – és én megfizetem... akárcsak Júdás. Azaz hiába tudom a szakirodalomból, a terápiából, a többiek tapasztalataiból, hogy mindig a tettes a felelős. A magam esetében lehet, hogy ezt elhiszem, de mégsem így érzem. Kettéhasadt vagyok.”

A kettéhasadtság reális.

A szégyennel és önváddal küszködő áldozatokat mindenekelőtt ettől az önvádtól kell megszabadítani, és az a legfontosabb, hogy a saját felelősség súlyának terhét le tudják dobni magukról.

A terápiás szempontoktól függetlenül azonban a felelősség kérdését nem lehet ezzel elintézni. A bűnösség és a felelősség fogalmát szét kell választani. A bűnösség az, ami száz százalékig a tettesé és csak az övé. A büntudat az, amitől az áldozatot teljesen meg kell szabadítani. A felelősség azonban más. Bernadett felelőssége, aki egy gyereklány, s akinek minden előzmény nélkül nekiesett a pap, akinek ministrált, nyilván nulla. De minél idősebb áldozatról és minél hosszabb folyamatról van szó, annál kevésbé tartható a zéró felelősség tétele. Egy nagykorú egyetemista, egy férjes asszony esetében végképp nem. Amikor az embert meglopják, kirabolják, az autóját elkötik stb., nem érezheti magát bűnrészesnek, de a felelősség egy részét magára veheti, ha nem tett meg mindent vagyona védelmében. Így van ez, bármilyen bűncselekményről beszélünk.

Ebben az esetben a bűnmegelőzés igazán fontos lenne, miután a bűn sajnos az esetek túlnyomó részében feltáratlan marad. A bűnmegelőzés pedig jelentős részben a potenciális

áldozatok, veszélyeztetettek önvédelmi felkészítését jelenti. Az pedig annak feltárásából áll, hogy mit tehettek volna másképp az áldozatok annak érdekében, hogy ne váljanak azzá. A nemet mondás képessége például kulcsfontosságú, hiszen az egyházi esetek nagy részében az erőszak nem fizikai.

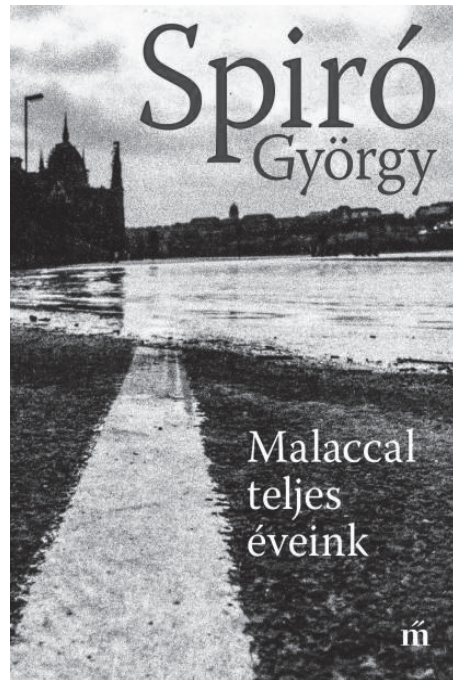
Mindezek után le kell szögeznünk, hogy mindaz, amit itt a tettekkel és tettesekkel kapcsolatban árnyalónak ítéltünk, nem csökkenti a tett súlyát. Sem azét, ami jogi értelemben is büntetett, sem azét, ami csak morális értelemben az. E kötet történeteiben nem az a legmegrendítőbb, ami egykor történt, hanem annak a nagyon hosszú, nagyon sötét árnyéka. A titok, mely mérgez, mely

patogén, a föltárukozás sokszor értetlen, ellenséges környezetben, mely még bizalomteli, megértő légkörben is újra traumatizál. Az áldozatok évtizedeken át, bizonyos mértékig és esetekben akár életük végéig viselik a következményeit annak, amit velük tettek. Ott van az az elrontott kapcsolatokban, házasságokban, üres, örömtelen szexuális életben, disszociatív személyiségzavarokban, öngyilkossági készletében, a hit támaszának elvesztésében, krónikus bizalmatlanságban. Sok éven át tartó terápiák során is nehezen lehet a történetek árnyékából kilépni.

Nagyon kevesen, nagyon magányosan, nagyon kevés eszközzel állnak itt szemben egy nagy bűntermelő rendszerrel. Melléjük kell állnunk.

Szerzőink könyvei

137

Eretnek hitvallás

Ez a négy és fél száz oldalas könyv, részben eddig magyarul publikálatlan tanulmányok idegen nyelvből készült fordítása, oldalakon átnyúló lábjegyzetekkel, szépirodalmi idézetekkel, lapalji kommentárokkal, szövegközi utalásokkal s helyenként zárójelbe tett, külön tanulmányt igénylő hivatkozásokkal. Tamás Gáspár Miklós az ógörögökre, Hegelre, Kantra, Marxra, Lukácsra, a frankfurti iskolára visszanyúló filozófiai munkássága reám, mint a témában műkedvelőre, szinte természeti jelenségként hat: szökőárról vagy villámlásról nehéz recenziót írni. Van azonban ennek a tanulmánykötetnek egy rétege, amely nemcsak szűkebb történelmi foglalatosságom miatt ismerős számomra, hanem ugyanazt a tagadhatatlanul érzelmi viszonyulást váltja ki belőlem, mint a szerzőből, ugyanúgy önmagamról, személyes élettapasztalatomról, reményeimről és csalódásaimról szól, mint az ő alapvető dilemmája. Mitévők legyünk pályánk alkonyán a szocializmussal mint eszménnyel és valósággal? Hihetünk-e abban, hogy ez a szó valaha is visszanyerheti páratlan csengését, delejes vonzását a megalázott és megszorított tömegre? Vagy soroljuk be a földalatti állomásainak egymásutánját idéző, ma már muzeálisnak ható formációelméletbe: ösközösség-rabszolgatartó társadalom-feudalizmus-kapitalizmus-szocializmus-kommunizmus?¹ S egyáltalán mit gondoljunk

a végállomásról, a tökéletesnek elképzelt világrendről, amelyben „mindenki szükségletei szerint” részesül a javakból, ideértve a német munkásság előre tervezhető sörfogyasztását? S mindezt azok után, hogy „szocializmus” néven 1917 óta szinte valamennyi földrészen létezett önmagát a 19. századi munkásmozgalomból eredeztető állami és társadalmi rendszer, a tőkés világ határain belül kommunista néppártok és szekták egész sora, maga az eszme pedig mélyen beágyazódott több értelmiségi nemzedék tudatába és kulturális hozama felbecsülhetetlen. No mármost annyi bizonyos, hogy aminek mindebből földrajzi kiterjedése, kormánya, pártja, központi lapja, telefonszáma, tervhivatala volt, az a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején elég nagy robajjal omlott össze – Kuba és Észak-Korea erősíti a szabályt.

A szocializmus/kommunizmus mint rendszer bukásához nagyjából háromféleképpen szokás viszonyulni: 1. „Hál’ istennek!”, 2. „Kár érte, nem is volt az olyan rossz!”, 3. „Ugyan már, hol volt ott szocializmus/kommunizmus?” Felszíni értelemben az *Antitézis* szerzője leginkább a 3. számú reakciónak tesz eleget. „A szocializmus nem bukott meg, mert soha meg sem kísérelték” (108. o.), jelenti ki némiképp fölényesen, s ennek a kijelentésnek külön bekezdést szentel. Mielőtt azonban sértődött leni-

¹ A *Kommunista kiáltvány* által hozzátoldott

„ázsiai termelési módnak” még az értelmezésére is több mint egy évszázadot kellett várni (Karl Korsch, Tőkei Ferenc).

nistaként, sztálinistaként, Dubček-hívóként vagy Kádár-kezdőként földhöz csapnánk a könyvet, tekintetbe kell vennünk, hogy állításával az 1989 előtti keleti államrendszerek egyikét sem óhajtja a legcsekélyebb mértékben sem igazolni, mi több, megsemmisítő véleménye van az általa „reálszocnak” gúnyolt képződményről, a mindenkori szociáldemokrata és kommunista mozgalmak teljesítményéről, és horribile dictu olykor Marxba is belecsíp. Mi több, bírálatának tengelyében vaskos „folyamatos árulás”-teória áll (34. o.).

Ennek első állomása 1914. augusztus 4-e lett volna, amikor a német szociáldemokrácia a birodalmi gyűlésben megszavazta a kormánynak a hadihiteleket, s nagyjából egyidejűleg a francia szocialisták is „honvédó” álláspontra helyezkedtek – Európa két legerősebb munkásmozgalmi alakulata egyaránt szembehelyezkedett a II. Internacionálé 1912-es bázeli kongresszusán elfogadott határozattal, amely szerint a háború várható kitörésére a munkásság általános sztrájkjal reagál, s arra törekszik, hogy az imperialista összeütközés a burzsoázia uralmának forradalmi leváltásába torkolljon. Ez az augusztus 4-e, és mindaz, amit szimbolizál, a munkás nemzetköziség bűnbeesése s egyben a szociáldemokráciáról leváló kommunizmus születése, közismert történet. Ugyanide sorolja, de már a kommunisták szemére veti az 1921-es kronstadti matrózfelkelés² leve-

² 1921. február végén a Petrográdkhoz közeli Kronstadt szigetén a balti flotta matrózai lázadtak fel a bolsevik központ ellen. Egyebek között a „szocialista és anarchista pártok” szabad működését követelték. A felkelést a bolsevikok néhány hét alatt leverték és véresen megtörtölték.

rését, az „1923 márciusi akciót”,³ az 1927-es kantoni felkelés lefékezését, a spanyol polgárháborúban az anarchista baloldal elleni 1938-as fegyveres kommunista fellépést, a második világháborút követően pedig az indonéz kommunisták cserbenhagyását és kiszolgáltatását a katonai diktatúra terrorjának.⁴ Különleges helyet foglal el a bűnlistában a párizsi 1968-nak, „minden idők legmegragalmazottabb forradalmának” sorsa (51. o.), amelyet a Francia Kommunista Pártnak a diákmozgalommal szembeni közömbössége pecsételt meg.

Ezeknél az alkalmi cserbenhagyásoknál TGM szerint többet nyom a latban a „reálszoc” megvalósulásának mérlege, mégpedig mind a sztálini, mind pedig a Sztálin utáni változatban – egyik verzió sem tett eleget az eredeti szocialista intencióknak. A „reálszoc” Lenintől levezethetően a kudarc és vagy hamis megoldások sorából állt: a tőkés rendszerből megmaradt munkahelyi hierarchia, az iszonyú egyenlőtlenség (amelyet a sztálini „munkaverseny” teljesítményterrorjával még fokozott is), a munkásautonómia valamennyi formájának felszámolása, a politikai és ideológiai elnyomás, a nők fizetetlen házimunkája, az emancipatorikus művészet és tudomány ellen irányuló cenzúra s egyes országokban

³ Helyesen: 1921 – a Komintern képviselői (Karl Radek és Kun Béla) a közép-németországi sztrájkmozgalmakat kormányellenes felkeléssé próbálták szélesíteni. A meghiúsult kísérlet súlyos válságba sodorta a német forradalmi baloldalt.

⁴ 1965. szeptember végén a Kína által támogatott hárommillió Indonéz Kommunista Párt belekeveredett egy katonai államcsínybe. Ennek leverése után a hatalomra jutott katonai kaszt mintegy millió párttagot, baloldalt és a kínai kisebbséghez tartozó személyt mészárolt le, hozzátartozóikat sem kímélve.

a kisebbségek nyílt nacionalista és etnicista alávetése (73. o.). Ráadásul mindezeket a modelleket – a SZU-t, Kínát, Kubát – „referenciává tették a nemzetközi munkásmozgalom számára” (59. o.). Márpedig ennél a magát „szocializmusnak” deklaráló, kizsákmányoló államkapitalizmusnál még egy erős baloldali nyomással enyhített „igazi” kapitalizmus is kellemesebb.

Ráadásul, szövi tovább elméldését TGM, az 1956 utáni „szocreál” törekvéseiben „roppant gyorsan közeledett a nyugati jóléti államokhoz: az életszínvonal emelése, fogyasztás, szórakozás, szociális biztonság, egészség, tudományostechnikai fejlődés, DERÚ (nagybetűk TGM-től), rend, nyugalom, [...] idegenforgalom [...]. Általánossá vált a minden ízében kispolgári embereszmény: a szorgalmas, egészséges, tisztálkodó, vasalt ruhás, konform, elégedett, rendpárti, de mozgékony és víg kedélyű, hobbinak hódoló, kertészkedő, barkácsoló, családszerető, kabaréközönységként a »visszásságokat« jóízűen kinevető típus, amely – valamilyen mértékben – csakugyan létezett”, s a nosztalgikus visszapillantásban továbbél (301. o.). Ez a ragyogó felsorolás Romániára vagy Bulgáriára kevésbé, a honeckeri NDK-ra inkább, mégis legpontosabban a Kádár-érára érvényes. Megkötéssel élnek: ha egy rendszeren belül, amely a társadalom időérzéke szerint „örökké” fog tartani, szerzett jogokként, életélvezési technikákként működnek a „közérzetjavító intézkedések” (a grillcsirkétől Hofi Géza humoráig), akkor nem szép dolog az ezeket élvező „típust” somásan kispolgárinak minősíteni.

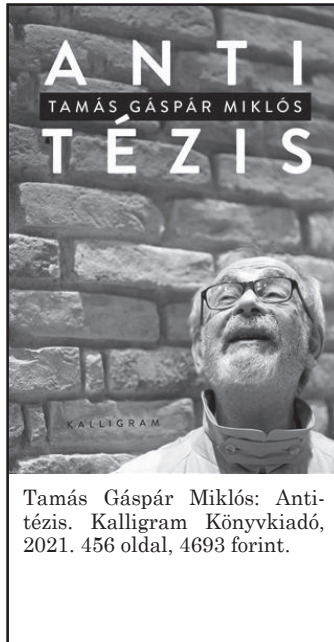
Fontosabbnak érzem az indokot, ami miatt TGM a „reálszocot” okvetlenül meg akarja különböztetni a fogalom eredeti és szerinte egyedül helyes tartalmától, az „igazságos társadalomnak” az újkori munkásmozgalom által tételezett eszményétől és végcéljától. Ez az a téma, amelyben teljesen velem tudok tartani, és pedig nem filozófiai, hanem morális súlyára való tekintettel. Mert mit mond ő a posztumusz, tehát 1989 utáni dugába dőlt és általa következetesen idézőjelbe tett „reálszocról”: „Ha a rendszer szocialista volt, akkor a szociáldemokrácia áruló, az antileninista szélsőbal⁵ pedig semmi egyéb, mint puszta örület: ha viszont a rendszer nem volt szocialista, akkor minden hősi és áldozat [...] pocsékba ment. Ha a rezsím ténylegesen szocialista volt, és a Gulág, a népirtás és a kirakatpörök ténylegesen szocialista rendszerben történtek meg, akkor maga a szocialista rendszer a vétkes” (73. o.). Márpedig, teszi hozzá, innentől a megítéléssel mintegy önmagunk felett ülünk törvényt, ugyanis: „Az »erkölcsi befektetés« sajnos épp olyan, mint a pénzügyi befektetés: minél többet ad oda valaki magából vagy a sajtójából valaminő entitásnak, annál értékesebbnek tetszik ez az entitás; »fut a pénze után«, szinte lehetetlen elhinni az ügyről, amelyre az ember föltette az életét, amelyért kimondhatatlan kínokat és nélkülözéseket állt ki, hogy gazság vagy marhaság” (43. o.).

⁵ Ide sorolja Rosa Luxemburg sokáig tabuként kezelt kritikáját a bolsevik forradalomról, az ún. „nyugati kommunizmust”, a különféle „torzulásméleteket” (Troickijtól Đilasig), Gramscit, az anarchoszindikalizmust és a 68-as ultraforradalmi nézeteket.

Ez bizony lélegzetelállító mozzanata TGM fejtegetéseinek. Mely szocializmus elég jó ahhoz, hogy ebből a bizonytalanságból, amely oly sokakat hajszolt öngyilkosságba, kergedett árulásba vagy keserített minden tagadásba, ép ésszel és kedéllyel keveredjünk ki. Annyi bizonyos, hogy csak nem létező, a múltban is legföljebb epizódszerűen mutatkozó és elvetélt vagy véresen levált szocializmusokról beszélhetünk. Nyilván TGM is ezekre gondol, amikor szorult helyzetét – ebben osztozom vele – egy „ámha” szócska szalmaszálával igyekszik enyhíteni: „Ámha a rendszer nem volt autentikusan szocialista, akkor a Gulág nem cáfolja előre a szocialista eszme morális és politikai megvalósíthatóságát” (43. o.). Mit lehet erre mondani? Minimálisan azt, hogy nincs és nem is lehet a jövőben olyan szocializmus, amelynek, már csak a várható ellenpropaganda okán is, ne kellene újra meg újra szembesülnie a – mondjuk elplagizált – nevéhez társuló szörnyű örökséggel. Kínálkozik ide a kereszténység, mint párhuzam, de vajon állíthatjuk-e, hogy az egyházszakadások és a vallási reformmozgalmak teljesen eltörölték az inkvizíció, a bűnbocsánati cédulák, a vallásháborúk és hitújítás után is lobogó máglyák emlékét. Szkizmák a kommunizmusban/szocializmusban is voltak – TGM tizenháromat sorol fel (340. o.), némelyikük, pl. a szovjet–

kínai, nem kisebb horderejű, mint Róma és Bizánc szakítása – de ki került ki ezekből győztesen? Finoman szólva nem az „emberarcúak”.

Az egyházi párhuzam azért is indokolt, mert a szerző magát eretnekként határozza meg. A „reálszoc” és a szocializmus szétválasztásának értelme szerint abban állt, hogy végre elindulhasson a disputa

Tamás Gáspár Miklós: Antitézis. Kalligram Könyvkiadó, 2021. 456 oldal, 4693 forint.

a szó „normális tartalmáról”. TGM: „Ez nem szocializmus”, jelentették ki az eretnekek (akiknek hagyományához e sorok írója kapcsolódik), míg a Párt ennek ellenkezőjét sulykolta” (266. o.). Másutt pedig, épp ott, ahol meghirdeti az „antitézist”: „a szabad szocializmus – mint mozgalom – újraalapítására van szükség, amelynek szintén megvan a maga (mindig kisebbségi, eretnek, »titkos«) hagyománya” (45. o.). Ezek a 2001 nyarán képernyőre

vetett sorok olyan személyiséget körvonalaznak, akinek lételeme a marxi „minden létező radikális bírálata”. S aki hajlandó szembemenni a mégoly közkeletű vagy annak elfogadott nézettel, amely nem passzol a felfogásához. Pártállásra, politikai korrektségre füttyül, s teszi ezt óriási műveltséganyaggal, tárgyismerettel és főleg őszinte, szenvedelmes odaadással a szegények, a kitzasztottak, a más színűek, eltérő nemi vagy kulturális azonosságúak iránt. Persze, nálunk demokrácia „van” (a németek érdekesebben fejezik ki

ezt a tényállást: „*Bei und herrscht Demokratie!*”), a *szocializmust szabad utálni, kikacagni, de kritikájának jogosultságát tagadni* bajosan. Fránya kapitalizmus az, amelynek nincs színvonalas ellenfele. Némi rosszmájúsággal persze azt is mondhatnám, hogy TGM-nek ördöge van: a „reálszocnak” és a javítgatására vállalkozó reformeszméknek befellegzett, eltűnt a corpus delicti. Ezt ő maga is belátja: „1953, 56, 68 és 81 forradalmaival⁶ ellentétben az 1989-es rendszerváltás nem ígért tisztább és igazabb szocializmust, sem munkástanácsokat, sem öngazgatást, még csak magasabb béreket sem a proletariátusnak. Olybá tűnt, mint a történelmi folytonosság, a »normalitás« helyreállítása és a hármas jelző: parlamenti demokrácia, piac és nyugati elköteleződés újbóli érvénybe léptetése” (201. o.). TGM szerint azonban ezek a vívmányok nem vagy csak igen hézagosan voltak jelen az egykori „keleti tömb” országainak háború előtti történetében. S való igaz: parlamentarizmus és (egyéni, nem közös) állampolgári jogegyenlőség tekintetében legföljebb Csehszlovákia büszkélkedhetett sikerekkel, nyugati orientáció Prágán kívül csak Varsóra volt jellemző, s e két államot sem mentette meg az 1939-es katasztrófától.

Ami pedig a rendszerváltás illéti, annak feltűnő pluszát TGM az antikommunizmus jelentésváltozásában véli felfedezni: „Az anti-kommunizmus a mai polgári társadalom kritikátlan önreflexiója:

⁶ A pontosság kedvéért: a kelet-berlini majd poznaói felkelésről, a magyar forradalomról, a „prágai tavaszról” és a lengyel Szolidaritás mozgalmáról van szó.

ez a társadalom anélkül öli meg magát, hogy legfontosabb világtörténelmi feladatát – az emberek közötti különbség érvényes és *nem biopolitikai* magyarázatát, s az ennek megfelelő praxis kidolgozását – teljesítette volna. Azt hiszi, a kommunizmussal küzd, pedig csak önmagával. A kommunizmus pedig megmaradt – változatlanul – külsőnek és idegennek” (345. o.). Jóllehet a tőkés rend öngyilkosságát én nem érzem ennyire időszerűnek, azt elfogadom, hogy a harcias kommunista-falóknak ma nehezebb dolguk van, mint 1917 óta bármikor. Ez azonban még nem ad választ arra a kérdésre, hogy mi legyen az a „szabad szocializmus”, amely legalább elvi antitézise lehet a mostani, kétségkívül békétlen, környezetellenes, xenofób „szép új világnak”. S főként, ki legyen az alanya, hordozója az új eszmének? Mint maga a szerző kérdezi: „Ki legyen a baloldal?” Fogas kérdés. A harmincas-ötvenes évek diskurzusában „három képlet harcol [...] egymással: a fasiszta tézis szerint a kommunizmus és a liberalizmus azonos, a liberális tézis szerint a fasiszta és a kommunizmus azonos, a sztálini tézis szerint a liberalizmus és a fasiszta azonos.”⁷ Igencsak ismerősnek tűnik a pártállásnak ez a „kinevezése” napjaink Magyarországon ahol mind a „bal”, mind pedig a „jobb” szerencsés esetben egymással szembeni meghatározást takar, ám a köznyelv egyre

⁷ Itt talán megengedhető egy finomítás: Sztálin legalábbis a Kominternt taktikai váltást hozó 1935-ös kongresszusa előtt nem a liberalizmust, hanem a szociáldemokráciát tekintette főellenségnek, s a propaganda szálította is ehhez az abszurd „szociálfasiszta” terminust.

inkább szitokszavakként használja őket. Az egymást „kommunistázó”, illetőleg „fasisztázó” publicisztikai fordulatokban mintegy alámerülnek a tényleges érdekellentétek vagy világnézeti különbségek. Az a szó, hogy „baloldal”, TGM-i értelemben alig vonatkozik valami jövőképzéssel tartalmazó irányzatra, amely valamelyest oldaná a „reálszocot” követő „reálkap” determináltságát. Csakhogy, vigasztal bennünket TGM, „a mai antikapi-

talista tiltakozók mások érdekében lázadnak. Utóbbiak azonban furcsán csöndesek. A szolidaritás egy társadalmi eszmény, amely folyton politikává akar válni. Esélyei csekélyek” (354. o.).

Nem valami reményteljes üzenet, de a fizikai és lelki körülállások közepette szinte megjárja. Cinikus, fáradt, üres világunkban direkt kapóra jön egy-egy eretnek, aki, ha kell, akár helyettünk is hisz valamiben.

Ázbej Kristóf: Lailapsz és a teumesszoszi róka

Robert Capa üzen

Könyvtörténeti esemény a Park Kiadó nemrég megjelent Capa-albuma (*A tetten ért halál*, 2020). Esemény, mert az első – ma már ritkaságszámba menő, gyakorlatilag eltűnt – kiadás reprintjét hozták ki, igaz, kiegészítve, pontosítva, de mégis... Az eredeti kiadás – amit az ugyancsak világhírű magyar fotós, *André Kertész* tervezett, 1938-ban a Covici-Friede nevű kiadónál jött ki, ám csak 317 példány kelt el belőle, a kiadó meg lehúzta redőnyt, tönkrement. Az album nem nagyon érdekelte. Pedig kincs volt a kezei között. Rossz idők jártak, a világot a náci uralom kiterjedése érdekelte, a spanyol ügyel kapcsolatban pedig a be nem avatkozás stratégiáját fogadták el: hagyták pusztulni a köztársaságot, katonákkal, civilekkel, a demokrácia szellemének eltiprásával egyetemben. (Kivéve Mexikót és a Szovjetuniót, valamint a Nemzetközi Brigádöt, amelybe a világ szinte minden pontjáról jelentkeztek művészek, értelmiségiek, ott volt a magyar spanyolosok – például Rajk László – mellett Hemingway, Orwell, Marlaux, Koestler, Tristan Tzara is. Mit mondjak, nagyon aktuális lett hirtelen az album kiadása: figyelmeztetés. Mert a demokrácia szénája ma is rosszul áll. Capa üzen: védjétek, mert sokfelől támadják.

A kötetben nem szerepel a világ leghíresebb háborús fotója, *A milicista halála* című kép, viszont az eredeti kiadásnak ez volt a borítója, a mostaninak is az. A fotó hihetetlen pillanat és riporteri teljesít-

mény. Vannak azonban emberek, akik szeretnek beleturkálni a nagy felfedezésekbe vagy művészi teljesítményekbe, hogy diszkreditálják vagy profánul csak fikázzák a művet. Így volt ez a Milicista-fotóval is: néhányan bizonygatták, hogy Capa nem elkapott egy pillanatot, hanem beállított egy figurát, és azt fényképezte le. A feltételezésből pletyka lett, és sokan kezdték elhinni. Míg aztán Capa hagyatékából előkerült egy bőrönd négyezer-hétszáz negatívval, melyek között ott volt a Milicista fotója is, meg néhány kép a Cerro Muriano nevű kisváros környékéről (ott készült a kép), meg még a halál pillanatát kereső több fotó is. A CEU kutatói ki is állították ezt a bizonyítékot, s végre pont került a Federico Borrell García nevű köztársasági katona halálának hiteles fényképe körüli vitára. Mert a katona nevét, a halálos lövés dátumát (1936. szeptember 5.) is felkutatták, megörökítették. A kép és Capa világhíre végre érintetlen lett. Az eredeti 1937-es albumkiadás fennmaradt példányairól lekopott már a borító, ami ezt a világhíres fotót volt megörökítendő, de most feltámadt tetszhalott álmából. Élvezheted.

Capa a spanyol polgárháborút 1936–1937-ben fotózta, jóllehet a háború 1939-ben ért véget. Fotóit barátnőjével, Gerda Taróval készítette és amikor egy év után Franciaországba ért, azonnal közzé akarta tenni dokumentumait. Közben barátnőjét (Gerdát) Franco egyik tankja még a harcok elején elgázol-

ta, Capa az ő emlékének ajánlotta könyvét. Sokáig nem heverte ki végtelenül tehetséges, huszonhét éves szerelmének elvesztését. A jelen kiadás belső címlapján láthatjuk arcását, szenvedélyes nő lehetett, bevállalt minden veszélyt, nem ezt a véget érdemelte a sorstól. A könyv most – ha lehet mondani – igazságot szolgáltat neki is. Ugyanis Cynthia Young és szerkesztőcsapata igazi filológiai munkával felkutatta a korábban csak Capának tulajdonított képek eredetét. Kiderítette, hogy legalább öt kép Gerda műve volt, rajta kívül volt a fotóskülönítményben még egy művész (a Chim művésznevű, valójában David Seymour, illetve még pontosabban: David Szymina lengyel művész, a Magnum fotóügynökség alapítója és ugyancsak világhírű fotós). Az ő képeit is kiemelte az első kiadáskor sietve (gondatlanul) összehányt fotók közül. Egyébként Cynthia utószavából tudhatjuk meg az eredeti könyv történetének szomorú részleteit. A kiadó tönkrement, a közvéleményt nem érdekelte a spanyol köztársaság sorsa, az albumból ezért is fogyott ilyen kevés példány. Capa meg egy darabig éhezésre volt ítélve, immár New Yorkban. Igaz, hogy a francia lapban kinagyítva közölt *Milicista halála* révén kezdett nőni a világhíre, s végül megbízások is érkeztek. Lassanként befutott, s máig tán a legnagyobb tartott fotóriporter.

De ne rohanjak előre. A spanyol polgárháború kitörésekor Párizsban élt, de szinte azonnal szerzett magának egy laptól (a *Regards* című francia képes újságtól) megbízást, hogy fotótudósítson a spanyol eseményekről. És azonnal elutazott Barcelonába, illetve az ország északi

csücskébe, Katalóniába, hogy lássa és fotógépével láttassa, mi történik ott a köztársaságot védők, a lakosság meg a támadók (falangisták) körében. 1937-ben még jól álltak a harcok Barcelona körül, a lakosok, katonák – bár kiképzetlenek voltak – visszaverték a Franco-csapatok ostromait.

Az album tanúsága szerint Capát nem a véres ütközetek, a tankok, lövések, hullák érdekelték elsősorban, hanem az emberek, arcok. Nők, frontra induló bakák, szétbombázott házak, papok, éhező gyerekek. A polgárháború emberi arcai izgatták. A köztársaságért lelkesedő és a halált is vállaló egyszerű emberek karaktere izgatta. Ettől olyan egyedülálló az album. Háborús fotósorozatok általában a harcokra, fegyverekre, hősökre és hullákra koncentrálnak, Capát az emberi sorsok érdekelték. Meg az, hogy a parasztok, a melósok hogyan tanulták meg, miképp kell lövészárkot ásni, fegyelmet tartani, sebesülteket ellátni, stb. A köztársasági ellenállók a semmiből álltak fel, ezt az utat kíséri végig az album első része. Például egy vonatszerelvény ablakából nevetve integetnek a frontra indulók, a kocs oldalára felfestve ez áll: „E falevelekre esküszöm, hogy inkább meghalok, mint hogy a diktatúra alatt szolgáljak.”

Capa többször is eljut Madridba. Első látogatásakor éri a fővárost a világháború történetének első, civileket érő légitámadása. Capa képe – *Gyerekek Madridban* (1936) – lett állítólag a városvédők elszántságának beindítója: egy lebombázott ház megmaradt, tele lövések nyomaival látjuk, előtte gyerekek ülnek és játszanak. Nekik béke az, ami az itt lakóknak tragédia. Ez valóban fel-

háborító erővel hatott a városvédők-re. Később borús lesz a kép, Madrid köré szorul az ellenállás, itt születik a híres, máig használatos jelszó: „*No pasarán!*” Azt jelenti, nem törnek át. Áttörtek, és Franco véres leszámolásba kezdett.

Itt egy zárójelet nyitok. A köztársaságiak – legalábbis Barcelonában – két csoportra oszlottak. Az egyikben a Moszkvához hű Sztálin-hívók, a másokban a szindikalista-anarchisták küzdöttek. (Ez utóbbiak között harcolt Orwell, szerinte az anarchisták voltak a legbátrabbak.) Az oroszok a Sztálin-hű csoportnak küldték a kitűnő fegyvereket, tankokat, az anarchistákra meg rászabadították az NKVD-t (köztük Moszkva megbízottját, Gerő Ernőt), hogy számolják fel ezt a hevenyészett bandát. Fel is számolták: a polgárháború közepén egymást ölték a Franco-ellenes ellenállók. Az áldozatok számát minden oldalt beleszámítva háromszázezerre teszik, a kivégzések pontos számát nem tudjuk. Orwell a *Hódolat Katalóniának* című könyvében (*Homage To Catalonia*, 1938) megírta e vérengzés néhány epizódját. (Sokáig be volt tiltva Amerikában és számos európai országban. Franciaországban is csak Orwell halála után hat évvel jelent meg. A teljes igazságot, az NKVD bűnlistáját Orwell még nem ismerhette, erre csak később derült fény.) Vége a zárójelnek: csak jelezni akartam, hogy Capának ilyen körülmények között kellett dolgoznia: mindenki félt mindenkitől, a köztársaságiak között is fel-felbukkant a rettegés: mikor árulnak be és végeznek ki...)

Képek. Nők a háborúban. Arcok, gesztusok, a kétségbeesés és a re-

mény között. Férfiak félig katonaruhában, félig civilben figyelik az eget, a többiek a bombázókat igyekeznek eltalálni. Ketten visznek egy összetákolt hordágyat egy haldoklóval. Capa a képekhez pár soros kommenteket illesztett, ezek is a tragédia és a remény hangulatát rögzítik. Pedig nem volt író. Egyik képén az égen megjelennek a köztársasági vadászgépek, a kompozícióban a calatravai templom kupolája felett tűnnek föl. Capa kommentje: „Gépek, végre! Már nem garázdálkodhatnak szabadon a nehézbombázók.” (Saját közbeszúrásom: Hitler és Franco összefogásának eredményeképp a német Condor Légión három bombázószázada és száz vadászgépe támadta a köztársaságiakat. Guernicát is ők pusztították el 1937-ben. Picasso híres festménye ábrázolja e tragédiát egy város totális elpusztításáról.)

Folytatom Capa bejegyzését: „Vadászgépek! A mieink. Felkapaszkodnak a magasba, és a gonosz bombázók – nem is kevesen – lángolva zuhannak a földre. Katonák bújnak elő fedezékükből, nők és gyermekek az óvóhelyekről. Első megkönnyebbülésük, első örömük ez.” Persze ez még a kezdet, a '37-es év, később eldurvul a helyzet. Capa a szétbombázott emeletes lakóházakat, az utcán heverő hullákat is megörökíti. Csak azért idéztem a fotós szövegét, hogy érzékeltessem, e könyvbe a szívét-lelkét beleadta, és szinte gyorsírással jegyezte a háború eme korai szakaszának rémségét, örömeit.

Bilbao utcáin nők menekülnek, mögöttük egy autó ugyancsak kifelé araszol a városból, a járdák is tele vannak. Ezen a képen, illetve a két menekülő nő arcán rajzolódik ki a

történelem. Futnak és remélnek. (Már tudjuk, hogy a város szélén géppuskatűz fogadta őket...) Riporter, az állandóan változó pillanat rögzítője, de a kompozícióra így is figyel. Egyik képén egy, az eget távcsővel figyelő katona látszik, de a fotó kétharmadát egy óriási templomi harang foglalja el, nyilván félreverték, és a három (a távcső, a katona és a harang) csodálatos művészi egységbe forr. Az album utolsó képe egy sebesültet támogató katona, s hozzá Capa jegyzete: „De a spanyol vér legjava egyre hullik, patakokban öntözi a sárga földet. Szertelen odaadással. Bőségesen. ...Spanyolországban új nemzet kovácsolódik össze.”

Arra gondolok, hogy ma már nem lehetne ilyen képeket csinálni. Az asszonyok, a papok, a katonák arca felismerhető, az internet korában név szerint visszakereshető, és a fotótetika szabályai szerint ez a műfaj a résztvevők, a témát alkotó személyek beleegyezése nélkül tilos művelet. Személyiségi jogokat sért, ha úgy fényképezed őket, hogy nem kérsz tőlük a közzétételre engedélyt. Tömegjelenetek, tüntetések. Az arcok sugároznak és precízen kirajzolódnak: ez is lehetetlen lenne egy mai felvonuláson. A jog és az internet közösen vetett véget ennek a fotóműfajnak.

Capa még élhetett a szabadsággal. Beleállt a tömegbe, és lefényképezte a gesztusokat, a munkáskatonák tekintetét, a félelmet és a gyerekek örömet (éhezését). Híres mondása is innen származik: „Ha nem jól sikerül a képed, nem voltál elég közel a témához.” Ő nem csak „közel ment”, de mindig ott volt, ahol égett a tűz. Később, a normandiai partraszállás (*Omaha Beach*,

1944) első hullámában is dolgozott, százöt képet készített. Úgy fotózott, hogy közben körötte a német védelem géppuskái gyilkolták a bajtársait. Fantasztikus lelkiere és bátorság jellemezte. Hihetetlen anyagot kínált a *Life* című amerikai lapnak. Közel ment, ahogy előírta, benne volt, ahogy csinálta. A negatívak eljutottak a laphoz, de a laboráns elhamarkodta a tekercesek előhívását-szárítását, ennek eredményeképp a százöt képből tán ha négyöt fotó maradt kiállításképes. Pótolhatatlan veszteség. A dilettantizmus mindig közbeszól. Capa egyébként Barcelona után elutazott a kínai-japán háborúról tudósítani, és az izraeli-arab konfliktust is fotózta, Indokínában is dolgozott (Vietnámban, de még az amerikaiak hadba lépése előtt, tehát francia oldalon.) Egy jó fotóért túl közel ment a „témájához”, taposóakna végzett vele 1954-ben. Negyvenéves volt.

Nagyszerű gesztus a '37-es kötet felfrissített hasonmás kiadása. Jay Allen eredeti előszavával és Cynthia Young szerkesztői magyarázatával megrázó dokumentum. A szerkesztés a nemzetközi Capa Központ (Damiani and International Center of Photography), valamint a magyar Robert Capa Kortárs Fotográfiai Központ együttműködésével született. Ennek köszönhető, hogy az album végén darabonként bélyeg nagyságú sorozatban kapjuk Capa és társai műveinek pontos – a '37-es, eredetihez képest javított – könyvesszeti, fotótörténeti adatait.

A tetten ért halál. Robert Capa. Park Kiadó, 2021. 112 oldal, 8950 forint.

C) cikk (2) bekezdés

Vörös Imre jogtudós, akadémikus, aki 1990-től kilenc éven keresztül volt a Sólyom László vezette Alkotmánybíróság tagja, most megjelent kötetében nagyjából a 2010 utáni időszak alkotmányossági változásait taglaló cikkeit, interjúit teszi közzé. Műfajilag színes a kötet, két terjedelmesebb, lábjegyzetekkel ellátott, tudományos jellegű írás mellett napi- és hetilapokban megjelent cikkeit, illetve a vele készült interjúkat, kiállításmegnyitón elmondott beszédeinek szövegét, sőt, még „alkotmánybíró módra” készített ételreceptjét is publikálja.

A könyv címe (*Államcsínytevők*) szellemes szóalkotás. Játékosságával mégis akarva-akaratlan finomítja a közjogi viszonyokat elemző írások, interjúk szókimondó, cizelláltan érvelő, fajsúlyos mondanivalóját. A csínytevés apróbb szélhámosság, huncutság, gyakran használják a szót gyermekek „rosszalkodásának” megnevezésére. Ezzel szemben az államcsíny, más néven puccs brutális ügylet, radikális lépés egy állam berendezkedésének megváltoztatására. Hozzáteszem, szerencsésebb lett volna, ha a könyvben kizárólag a szerző jogállamiság kérdésével foglalkozó megszólalásai kapnak helyet. Nem a többi cikkel van baj, hanem az alkotmányos berendezkedés témájához, kötetbeli dominanciájához nem nagyon illeszkednek az elegyes művek.

A címadó cikk 2012 márciusában jelent meg a *HVG*-ben. Ez a 2010-

es választásokkal hatalomra került kormány törvényalkotási dühét követve (a 2010 és 2012 közötti szűk két évben több mint háromszáz törvény született, köztük az Alkotmány helyébe lépő Alaptörvény) foglalta össze a szerző rendszerkritikájának a következő közel tíz évben, napjainkig képviselt alaptételeit. A kormány, illetve parlamenti többsége – mondja Vörös Imre – a változtatásokkal egyrészt megsértette az Európai Unióhoz csatlakozáskor vállalt kötelezettségeket, másrészt a magyar alkotmányossági normákat is. Ami az előbbit illeti, itt a mérce a Magyarország által aláírt alapokmány, amely kimondja: minden tagállam elfogadja az Emberi Jogok és Alapvető Szabadságjogok Európai Egyezményét. A magyar alkotmányosságot illetően pedig, ami 2010 óta történik – fejt ki –, az a joggal való visszaélés, a kétharmados parlamenti többség ugyanis nem felhatalmazás a többség diktatúrájára. A technika egyrészt az, ha alkotmányba (Alaptörvénybe) ütközik valamilyen elképzelés, azt beleírják az Alaptörvénybe, így formálisan már nem alkotmányellenes. Másrészt, abból kiindulva, hogy a Fidesz ellenzékének belátható időn belül nem lesz kétharmados többsége, úgynevezett sarkalatos, kétharmados támogatást igénylő törvényekkel (2012-ig már 32 ilyen létezett) biztosították, hogy kormányváltáskor mozgásképtelen maradjon az új kormány, mert a sarkalatos törvé-

nyek megváltoztathatatlanok, a Fidesz által kinevezett, leválthatatlan főhivatalnokok megbéníthatják működését. Harmadrészt, a választási törvény megváltoztatásával a rendszert az addigiakhoz képest jóval aránytalanabbá tették, hogy a Fidesz lehetőleg megőrizze kétharmadát, de mindenképpen a legnagyobb parlamenti párt maradjon,

Vörös Imre már 2012-ben úgy látta: az egyes törvények 2011 végére egységes közjogi rendszerre álltak össze, csak az volt számára kérdéses, hogy együttesen alkalmasak-e a közhatalom kizárólagos birtoklását lehetővé tenni és ezt tartósan garantálni. Ekkor még óvatosan úgy fogalmazott: megítélése szerint a változtatások komolyan felidéznek ezt a lehetőséget, aggályos a helyzet. Idézte az Alaptörvény C) cikk (2) bekezdését, amely szerint: „Senkinek a tevékenysége nem irányulhat a hatalom erőszakos megszerzésére vagy gyakorlására, illetve kizárólagos birtoklására. Az ilyen törekvésekkel szemben törvényes úton mindenki jogosult és köteles fellépni.” Ez az Aranybulla ügynevezett ellenállási záradékának a korábbi Alkotmányból átvett, demokratikus jogállami változata, amelyben hangsúlyos elem, hogy a közhatalom kisajátítására irányuló törekvés is tiltott. Ha a gyanú megalapozott, mondta már 2012-ben is egy interjújában, az lopakodó államcsínyt jelent. Azt, hogy áll-e az aggályok megalapozottsága, elvben az Alkotmánybíróság mondhatná ki, de mint hamar kitűnt, erre nincs esély, hiszen a testületet is az új rendszer igényei szerint szabták át. (Magánszemélyek indítványát a kizárólagos hatalomra törek-

vés kivizsgálására formai okokra, a közvetlen érintettség hiányára hivatkozva utasította el testület 2013-ban.)

Már 2012-ben elmondta: értelmezése szerint mivel az Országgyűlés hozta létre az Alkotmánybíróságot, ha az ellenzék az egyoldalúan módosított választási rendszer ellenére is győzni tudna, a kialakult közjogi rendszer alkotmányosságáról az Alkotmánybíróság kötelességmulasztása miatt az Országgyűlés foglalhatna állást.

A későbbi írások az alaptételek változatlanosságával elemzik az újabb fejleményeket, így részletesen kitérnek a 2014-es, majd a 2018-as választás részeire, a határon kívülről érkező szavazatok ellenőrizhetetlenségére, a szavazatszámoló rendszer indokolhatatlan és kivizsgálatlan lefagyására, amikor volt nemzetközi ellenőrzés, annak számtalan észrevételére, tehát az ellenzék győzelmi esélyeit még kétségesebbé tevő elemekre.

A 2022-es választáson a 2019-es önkormányzati választások ellenzéki összefogásának részsikerei, a közvélemény-kutatások állása alapján esély nyílhat a 2010 óta kiépített rendszer leváltására. A kötetben olvasható írások alapján Vörös Imre gondolkodása részben ennek hatására két irányba mozdult el. Egyrészt a jogrendszer változásaiból levont következtetések bizonyossá tették számára, hogy a kormány az Alaptörvény C) cikk (2) bekezdése szerinti törekvés megvalósításához újabb eszközöket teremtett. Másrészt kimunkálta, hogy az ellenzék esetleges választási győzelme után, abban a várható esetben, ha nincs kétharmados par-

lamenti többsége, milyen módon lehet helyreállítani a jogállamiságot.

1995-ben egy interjúban Vörös azt mondta, az államcsíny befejeződött, a kiépített kizárólagos hatalomgyakorlás hétköznapi nyelven önkényuralom. A kötetben is közölt, eredetileg e hasábokon (*Mozgó Világ*, 2020. 7–8. szám) megjelent interjúban, majd több írásában is arról beszélt, hogy a koronavírus-járvány ürügyén született törvényekkel a hatalom, a törvényesség látszatával biztosított, egyszerre több okra hivatkozó kivételes felhatalmazást teremtve, átlépett az önkényuralomból a nyílt diktatúrába. A helyzetet leíró sorai már-már karikatúrának hatnának, ha nem a tényleges rendelkezésekről szólnának. A járvány idején ugyanis egyszerre három rendkívüli helyzetre hivatkozó jogrend él: a tömeges migráció ürügyén elrendelt válsághelyzet, a veszélyhelyzet és az egészségügyi válsághelyzet. Itt most nem sorolom, hogy mi mindenre ad a kormány számára lehetőséget ez a kivételes állapot, pusztán azt említem, hogy – mint Vörös Imre rámutat – az egészségügyi válsághelyzet nem szerepel az Alaptörvény által sorolt, rendkívüli felhatalmazást biztosító hatféle lehetőség között, a honvédség fegyveres járőreinek közterületre rendelése, illetve egyenruhások bevetése civil intézmények működtetésére pedig kimondottan tiltott, csak szükségállapotban lehetséges, ha a rendőrség nem képes feladata ellátására. Az Alaptörvény 2020. decemberi kilencedik módosítása a kialakított gyakorlathoz igazítva szabályozta a szükségállapotot, de ezek a szabályok csak 2023-ban lépnek életbe.

Vörös Imre, amikor a vele interjút készítőket felvetik: a kormány felhatalmazásának számos lehetőségével nem él, nem túlzás-e diktatúráról beszélni, következetesen azt válaszolja: a jogász a jogszabályok adta lehetőséget nézi, az számít, ami le van írva, hiszen, ha a rendszer úgy ítéli meg, hogy élni szükséges az eszközökkel, látszólag jogkövető módon használhatja is ezeket.

Arra a kérdésre, hogy a közjog milyen eszközei léteznek a demokráciához való visszatéréshez, a szerző 2014-ben még úgy látta: ő csak diagnosztizálta, a bajt megállapítja, de a terápia mások, a politikusok feladata. Az említett 2020-as *Mozgó Világ*-interjúban is hasonlókat mond, kiegészítve azzal: az esélyt minimálisnak látja, bár a közhatalomnak és a társadalomnak is az az érdeke, hogy ez a változás jogi keretek között, ne pedig az utcán menjen végbe. A kötet utolsó darabja egy 2021. márciusi interjú. Itt megismétli, hogy az Alkotmánybíróság szerepét az új Országgyűlésnek kell átvennie, és hozzáteszi: tárgyuk alapján meg kell semmisítenie az önkényuralmat szolgáló jogszabályokat, és javasolja, hogy az úgynevezett kétharmados törvények rendszerét is szüntessék meg, hiszen ez idegen a berendezkedéstől, akadályozza a működését.

A kötetben sajnos nem kapott helyet Vörös Imrének a *Civil Bázis* nevű szerveződésben 2021 március közepén *A jogállami alkotmányosság helyreállítása* címmel tartott előadása, illetve ennek bővebb, a szervezet honlapján elérhető változata (<https://civilbazis.hu/allasfoglalas/>), amely két érdemi

kérdésben továbblép az addigi tételeinél. Egyrészt kimondja, hogy az ellenzéknek a politikai legitimitáció érdekében már a választási kampányban világossá kell tennie, hogyan kívánja felszámolni a kizárólagos hatalomra törekvés következményeit, másrészt konkrét, szövegszerű javaslatot is tesz az Alaptörvény hatályát veszítő és az új alkotmány megalkotásáig – az ország működőképességének megőrzése érdekében – hatályban maradó rendelkezéseire. Elképzelése szerint az új Országgyűlés a megalakulását követő első határozatával kimondja, hogy az Alkotmánybíróság – hatásköre gyakorlásának megtagadása miatt jogkörét az Alaptörvény C) cikk (2) bekezdése tárgykörében visszavonja, egy második határozattal pedig az Országgyűlésnek el kell rendelnie az alkotmányos jogállam helyreállítását akadályozó jogszabályok kiiktatása érdekében a jogrendszer egészének haladéktalan felülvizsgálatát.

A Vörös Imre írásaiban tárgyalt problémák jóval túlmutatnak az alkotmányjog keretein. Közvetve felveti, hogyan lehet fellépni az olyan szándékkal szemben, amely a demokrácia lehetőségét kihasználva épít ki kizárólagos hatalmat. Milyen következményekkel jár, hogy – a közvélemény-kutatások szerint – az ország nagyjából fele szemben

áll az önmagát illiberálisnak nevező berendezkedéssel, feltételezhetően a demokratikus normák helyreállítását várja, míg a Vörös Imre által javasolt eljárás esetén nyilván a másik fele így-úgy támogatná ennek inverzét?¹ Ha az ellenzék győzne a következő választáson, az alkotmányos normák helyreállításának szándéka mire jogositja fel? Ha egy új kormány nem szakít radikálisan a Fidesz teremtette berendezkedéssel, mozgásképtelen marad, ha elfogadja Vörös Imre javaslatát vagy annak valamilyen változatát, milyen precedens teremődik?

Vörös Imre elképzelésének közvétele óta többen, akik egyébként a kialakult helyzetet leíró elemzésével egyetértenek, vitatták a fentebb röviden összefoglalt megoldási elképzelését, illetve annak részleteit, egyebek között e lap előző számában Majtényi László is. Ez a vita azonban már túlterjeszkedik írásom keretén, hiszen Vörös Imre javaslata e kötetében csak töredékesen kapott helyet.

Vörös Imre: Államcsínytevők. Közéleti írások, interjúk. Budapest, 2021, Noran Libri Kiadó. 324 oldal, 3490 forint.

¹ vö. <https://telex.hu/belfold/2021/06/25/a-kuria-elnoke-szerint-alkotmanyos-puccs-megtervezese-folyik>

Egy ágyban az ellenséggel

Olyan nem volt még, hogy a Nemzeti Színház közel kilenc hónapon át egyetlen bemutatót sem tartott. Olyan sem, hogy a tervezett premierjüket egy éven belül háromszor kellett elhalasztani, s végül az a negyedszerre kitűzött időpontban zajlik le. A hosszú csúszás természetesen nem a színház szándékából eredt, hanem a járvány hozta így. A telő-múló idő lenyomata tetten érhető azon, hogy a *Rómeó és Júlia* tavalyi plakátfotóin az ifjú Montague Rómeó rövid hajjal és sima képpel látható, a premierre azonban hosszú haja és szakálla nőtt. Úgy fest Herczegh Péter, mint aki kicsit beleöregedett az elnyúló próba-időszakba.

152

Vidnyánszky Attila Shakespeare talán legismertebb tragédiáját vitte színre, a híres veronai páros nagy ívű történetét. „Szerelmük eljegyezte a halál, mert szüleikben lángol a harag. [...] Erről regél e kétórás darab” – áll a prologusban, s ez a közlés most a valós helyzetnek megfelelően „négyórás darabbá” módosul. Szolgák mondják az előszót, Péter és Sámson, vagyis Rác József és Szép Domán. Szemlélődő narrátorkettősként vonulnak végig a darabon. A póriás szereplők vasos shakespeare-i humorát hozzák, valamint szolid és szomorú zenés bohócként működnek. Zoro és Huru az arénában. Szép Domán darócnadrágjának selyembélése van, ennek az adja meg az esztétikai jelentőségét, hogy néhányszor leesik róla, és ilyenkor bélésestül jobban mutat a bokája körül.

A Nemzeti bő négyórás *Rómeó és Júliája* beleillik a rendező „költői színháznak” nevezett alkotói világába. Látvány, zene, mozgás kavaládja tölti be a színpadot. Jó szolgálatot tettek Vidnyánszky Attilának a tervezők, Berzsényi Krisztina és Cziegler Balázs, akik tág gondolati asszociációkat kínálnak. Berzsényi Krisztina a Capuletek sárga-arany jelmezeivel és a Montague-k kékszürke-ezüst ruháival egyszerre idézi fel a reneszánsz stílust, a modern fazont, az alkalmi jelleget és a hétköznapi viseletet. (A színválasztás a történelmi mintához, a Guelph-Ghibellin-ellentétéhez is igazodik.)

Cziegler Balázs a túlzásfolttságtól sem riadt vissza a díszlet kialakításakor. Két falsor szűkíti a színpad mélye felé a teret. (A nézőtérén két-két sorszéli széket letakarva kivontak a forgalomból, ott láthatósági probléma lehet.) Gótikus ablakkivágat és erkélyszerű kinövés töri meg a felületet, mégis oly egyszerű az egész fal, hogy akár díszletjelzésként is felfogható. Telerótták feliratokkal, szerelmes Shakespeare-idézetekkel. (A hozzám legközelebb eső részen Othello szavait ismerem fel: sokat szenvedtem, s belém szeretett, én meg belé.) A kép kicsit olyan, mintha a turisták összefirkálták volna Verona házfalait – és hát tudjuk, ez a tevékenység nem idegen tőlük. Később azonban külön megvilágítást kapnak a sorok és a keresztalakzatként felfénylő jelek, amitől az egész építmény igen tetszetőssé válik.

A színpadon sírkövek fekszenek – a két család ősei néma jelenlétükkel

tüntetnek –, a Capulet- és Montague-térfelet a nézőtérre rányúló pást választja el egymástól. Ezt a kifutót ügyesen használja a Páris gróft játszó Berettyán Sándor, amikor haját kibontva, manökenyszerűen fel-alá lejtve azon fáradozik, hogy megtetszen Júliának. A színpad mélyében, hátul hatalmas, félkörív alakú fal, amelyet előre-hátra mozgatnak emberi erők. Mindezen tereptárgyak között jönnek-mennek a Nemzeti színpadának süllyedői. Hol lépcsősort alkotnak – Schnell Ádám méltóságteljes Hercege jut mutatós antréhoz így –, hol posztamenst képeznek, máskor sírgödrot vagy föld mélyi kriptát.

De a színpadkép legfontosabb eleme az egymással szemben elhelyezett két házfront. Az ellenséges családok palotái. Balra Montague-ék laknak, jobbra Capuleték. Szembeszomszédok. Olaszosan élnek: hangosan, szenvedélyesen, kifelé. Az urak az erkélyen báméskodnak, kávéznak, újságot olvasnak – különböző politikai oldalnak megfelelő lapot, erre következtethetünk a gesztusaikból –, boszszantják és megvetik egymást. Sőt, csetepaté esetén leszaladnak a térre csatlakozni. Az első utcai csörte során úgy állnak fel egymással szemben az öregek, vastag, kétkezes kardot fogva, mint a középkori lovagok. (Ettől aztán a vívótőrrel összecsapó fiatalok gyerekkarddal hadakozóknak látszanak.)

A Nemzeti verziójában a Rubold Ödön játszotta Montague mellett egyáltalán nem mutatkozik Montague-né a színen, szó sem esik Rómeó anyjáról. Ugyanakkor a Horváth Lajos Ottó alakította Capulet nagyon is meg van áldva asszonnyal. Tóth Augusztina heves vérmérsékletű, hisztéri-

ára hajlamos Capulet-nét formál, aki erősen uszítja unokaöccsét, Tybaltot (Bordás Roland), hogy vegyen elégtételt Rómeón, amiért meghívás nélkül megjelent náluk a bálban. Ha ez az asszony nem ilyen túlfutott, akkor ma talán meg sem halna itt Mercutio és Tybalt.

Mivel a két család a Nemzeti színpadán egymás arcába tolva él, joggal merül fel a kérdés: hogy lehet, hogy Rómeó és Júlia még sosem látták egymást? A Capulet-bálon összekeverülve tényleg nem tudja egyikük sem, kicsoda a másik? Található erre válasz. Szász Júlia és Herczegh Péter már korábban is időznek egyszerre a színen – ki-ki a maga térfelén –, de egyetlen pillantást sem vetnek egymásra. A két családban olyan mélyen él a gyűlölet, oly szakadatlanul fortyog, hogy a fiatalokban fel sem merül a felülvizsgálata. Ha valamiről, akkor erről szólhatna ma a *Rómeó és Júlia*. Az elrendelt vagy elrendeltetésszerű gyűlölködésről, amely mérgezi a közösséget. Az örökölt ellenségeskedésről, amelynek okát talán már nem is tudja senki, mégis többedízigen meghatározza az emberek közti viszonyokat.

Vidnyánszky Attila rendezése expresszív, mozgalmas és gazdagon szőtt. Helyenként – főleg az egységesebb lendületű második részben – szürreálisba hajlanak a képek. Például amikor felbukkan a halott Tybalt és Mercutio, emlékeztetve az acsarkodás eredményére. A színpadi tobzódás sodró erejű, de megvan a böjtje. A szimultán jelenetek olykor lényeges eseményekről terelik el a néző figyelmét. Szinte folyton zene szól – minden műfajt felölelő zenei egyveleg hangzik el, slágerzenétől jazzen át klasszikusig –, ezért a szereplők mikroportot visel-

nek, ami őket is sújtja, és bennünket is. A színészek szövegmondásának természetes jellegét, dinamikáját és modulációját elveszi a hangosítás, mi nézők pedig füllel nem tájékozódhatunk afelől, hogy éppen ki szólal meg a színpad melyik pontján. (Berettyán Nándor Mercutioja esetében a beszédtechnika is komolyabb koncentrációt igényelne, hogy mindig értsük, mit mond.)

Nem állítható, hogy az összhatáson dolgozó, formaérzékeny Vidnyánszky Attila elsődleges feladatának tekintti a címszereplő páros megtámogatását. Két szép fiatal ember – négy markáns fekete szemöldök. Herczegh Péter Rómeója szerelmi hevületében felmászik az állványzat legmagasabb csúcsára, ahonnan aztán lenézni is alig mer. Szász Júlia Júliája csendesen határozott és halkán boldog. A nászéjszakájuk és „pacsirtás” hajnali párbeszédük úgy zajlik, hogy közben a színpad előterében a két család gyászol, őrjöng, vállon hordozza Mercutio, illetve Tybalt holttestét. Evvel egyidejűleg hátul Herczegh Péter Szász Júliával az ölében mászik fel egy létrán a fémállványra. Csúcsra viszi a lányt. Szép kép. Beáldozták érte Rómeó és Júlia kettősének érzelmi és szövegi tartalmát.

Akad olyan színész az előadásban, akin nem fognak ki az elterelő hadműveletek. Blaskó Péter játssza Lőrinc barátot, kicsit talán felstilizálva az egyszerű ferences rendi szerzetes státusát, pozícióját és öltözkését is. Akkor a templomi orgonadíszlet ereszkedik le a jeleneteihez, mintha katedrálisban szolgálna. Amikor először belép kis kosárcájával, kedvesen fraternizál a közönséggel: „Milyen régen nem láttuk egymást!” A továbbiakban olyan joviálisan, oly bukolicus

bájjal adja elő a papot, mint aki nem vesz tudomást Lőrinc barát súlyos felelősségéről. Hiszen az ő tettei vezettek a fiatalok öngyilkosságához. Ráadásul a végén, amikor számot ad a Hercegnek a történekről, nem mulasztja el feljelenteni a Dajkát Capuletéknél. Hogy ugyanis Nagy Mari kedélyes, bőbeszédű, terebélyes műmellekkel ellátott Dajkája tudott a titkos esküvőről. Esetünkben egyébként a Szabó Sebestyén László játszotta jóbarát, Benvolio nyakába is zúdítottak a felelősségből. Mivel ebben az előadásban ő viszi Júlia téves halálhírért Rómeónak Mantovába. Ahelyett, hogy előtte konzultált volna Lőrinc baráttal, ahogy az egy beavatottól elvárható.

A Nemzeti *Rómeó és Júlia*-előadásának revelatív pillanata számomra, amikor az újdonatúj férjét váró Júlia néhány játékmackót gyömöszöl egy fekete nejlonzsákba. Láttuk már a kedvenc mackóját, babusgatta az ablakban, amikor édesanyja hívta, hogy férjül kommandálja neki Párist. De ez a mackózsákolás a Robogjatok, parázspatájú mének... kezdetű monológja alatt, ez több mint talányos. Úgy döntött vajon, hogy ideje a plüssmackóit eldugni? Ne lássa Rómeó, hogy ilyesmivel játszik még? Vagy éppenséggel azért csomagolja be, mert magával vinné a házasságba? Tényleg, mit gondoltak, hogyan lesz ez? Mármint a halálos utcai vívás előtt. És Lőrinc barát is, miként tervezett békét szerezni a két család között a házasságkötéssel? Ki állt volna a szülők elé az utólagos bejelentéssel és mikor? Lőrinc barát? Vagy a gyerekek? Felmerült-e Rómeóban és Júliában a legközelebbi jövő? Ma éjszaka a férj felmászik a feleség szobájába, és majd holnap meg holnapután is?

Vagy egy ilyen, felnőttindulatoktól terhes világban nemhogy B terv nincs, de A sem?

Lehet, neked van igazuk, hogy nem gondolnak semmivel. Egy nap a világ, és kész.

Csepeli György

Ahol nem vagy, ott vagy

A karantén miatt a mozirajongókra kényszerített másfél éves Netflix-diéta után különös örömet kínált az újonnan kinyitott Puskin mozi. A mozi bejáratánál az egykori határátkelőhelyeken végbement igazoltatásokra emlékeztető ceremónia után juthattak be az előtérbe az oltottságukat bizonyítani képes nézők, akik a zsilipelést követően a ritkásan benépesült nézőtér valamelyik zsölylyében helyet foglalva nézhették meg a fiatal, Kínában született, de Amerikában szocializálódott Chloé Zhao rendezőnő legújabb filmjét. A film témájául választott marginalitás arra figyelmezteti a posztmodern szociológiai tudással nem feltétlenül felvértezett nézőt, hogy a természet diribdarabjaiból létrehozott likvid társadalmi valóság megismerésének királyi útja a határhelyzetekből való kiindulás. A határhelyzet ugyanis léténél fogva kérdéssé teszi a fősodor kényelmébe ringatott megismerési kategóriák bizonyosságát, visszavezet az emberi létet eredendően jellemző meghatározatlanságokhoz, rádöbentve az önhitt, magabiztos igazságok hazugságára. A marginalitás nézőpontja különösen segít a bizonyosság menedékeit meg-

Rómeó és Júlia. A Nemzeti Színház előadása. Főszereplők: Szász Júlia, Herczegh Péter, Blaskó Péter, Berettyán Nándor, Berettyán Sándor, Nagy Mari. Díszlet: Cziegler Balázs. Jelmez: Berzsényi Krisztina. Rendező: Vidnyánszky Attila.

remegtető válságos időkben, amikor a magára maradt emberre támadnak a hátborzongató idegenség, a transzcendentális hajléktalanság fojtogató érzései.

A nomádok földje (eredetiben: Nomádország) szociológiai hátterét az Egyesült Államok gazdaságát és társadalmát tartósan kínzó globalizációs eredetű válság adja. Az ipari és szolgáltatási szektorok munkahelyeinek megszűnése, Kínába, Indiába helyezése a fehér középosztály fehér- és kékgalléros munkavállalói alól kirántotta a talajt, és ha az egzisztenciavesztés magánéleti problémákkal is társult, akkor ott vagyunk, ahol a film éppen elkezdődik. Az első jelenetből kiderül, hogy a 2008-as válság utóhatásaként a Nevada állambeli Empire városában működött United States Gypsum Corporation végleg bezárt. Empire lakói elköltöztek a városból, melynek írmagja sem maradt, irányítószámát törölték a postajegyzékből. A munka nélkül maradtak egyike Fern, aki a főhőse, aki a gyár bezárásával párhuzamosan hőn szeretett férjét is elveszítette. Fern az elhagyott város egyik raktárában hagyja kevés számú földi javait, és furgonba ül, és elkezd hosszán tartó

vándoréletét az Egyesült Államok útjain. Időnként dolgozik, ismerkedik, de eredendően vándorol, éli a mozgó marginálisok életét.

A nemrég fiatalon elhunyt magyar szociológus, Prazsák Gergő értékvizsgálataiból tudjuk, hogy a marginalitás által ütött résbe kényszerült emberek a fősodort követő társadalom normáinak megfelelően élő társaikhoz képest szűkösen, de náluk jóval szabadabban élnek. Jessica Bruder amerikai újságíró három éven át testközelben követte nyomon az amerikai társadalom peremére sodródott emberek életét. Élményei alapján nagy sikerű könyvet írt, melyből kiderült, hogy a társadalom rendjéből kiszorult fehér amerikaiak európai sorstársaikhoz képest jóval mozgékonyabbak. Nincstelének, napról napra élnek, de állandóan változtatják helyüket. Rozoga járműveiken kényszeresen járnak Amerika végtelenbe vesző útjait nem kívánatos éjszakázókként meg-meg állva a bevásárlóközpontok előtti parkolóhelyeken vagy a kifejezetten nekik létesített táborokban. Ők az új nomádok, akiket nem az ínségtől való menekülés, hanem a szabadság vágya hajszol céltalanul a térben, ahol nincs sem előre, sem hátra.

Bruder könyve a megjelenést követően azonnal felkeltette a filmesek figyelmét, de az íróőnek nem volt kedve egy hasonló témájú dokumentumfilm elkészítésében való részvételre. Így maradt a játékfilm opció, aminek megvalósításában oroszlán-részt vállalt a könyv megfilmesítésének jogát megvásárló Frances McDormand és Peter Spears, akik mindketten játszanak is a filmben.

A film jellegzetes road-movie, sovánny, semmibe vesző történet, melynek minden pillanatát a főszereplő,

Frances McDormand tartja életben. McDormand már 1984-ben beírta nevét az amerikai filmtörténetbe, amikor elvállalta a Coen testvérek első filmjének főszerepét. Igazán ismert 1996-ban lett, amikor a Coen testvérek által készített *Fargo* várandós rendőrnőjének szerepét alakította, amit Oscar-díjjal jutalmaztak. Második Oscar-díját a 2017-ben készült *Három óriásplakát Ebbing határában* c. filmben látható alakításáért kapta, amit a *Nomádok földje* Fernjeként 2021-ben kapott harmadik Oscar követett.

A színésznő titka, hogy nincs titka. A 108 percnyi vetítési idő java része alatt az ő arcát látjuk, fanyar, néha groteszk mosolyát, álmélkodó, résztvevő, tiltakozó fintorait. Látszólag nem tesz mást, csak azt, hogy ott van a kamera előtt. De ahogyan áll, ül, jár, autót vezet, gépiesen dolgozik, sorstársaival beszélget, abban ott van a hajthatatlan szabadságvágy által űzött élet, egy markáns történet, mely a hűségéről, a magányról, a szeretett férj elvesztése nyomán támadt úrról, a feleslegessé válás okozta szorongásról szól.

Fern a filmben nincs egyedül. Sehonnan sehova nem vezető útjait követve újabb és újabb táborhelyeken üt tanyát, itt mint Gorkij darabjában az éjjeli menedékhely lakóit, sorstársait ismerhetjük meg, akik között vannak, akik nem játsszák, hanem élnek a szerepet, melyet a forgatókönyv számukra kijelölt. Különösen megkapó Swankie figurája, aki földi vándorútjának végén a szemünk előtt készül az utolsó útra. Zsibvásáron adja el kevés számú, inkább lelki, mint anyagi értelemben véve értékes kincseit, majd látjuk, ahogyan furgonját vezetve eltűnik a messzeségben. Leg-

közelebb csak egy SMS érkezik tőle, melyből Fern megtudja, hogy véget vetett életének, nem várta meg, míg az agyában pusztító daganat lélektelen testi roncsot csinál belőle. Fern tétova barátja Bob, aki segítőt igyekezetében összetöri azt a keveset, amit Fern elpusztult múltjából átmentett. Ennek ellenére kialakul közöttük egy kapcsolat, ami azonban nem elég erős ahhoz, hogy együtt tartsa őket. Bob visszatér családjához, fiához, unokájához, lemond a nomád élet adta szabadságról.

A marginalitásban megnyíló emberiség mélységeit az európai néző Gorkij nagyszerű színdarabjának hősei történeteiből ismeri, akik patkányként térnek vissza Gerhart Hauptmannnál. Rainer Werner Fassbinder Alfred Döblin Berlin marginálisairól 1929-ben írott remekműve alapján 1980-ban készítette el ma is megrázó filmsorozatot. Fassbinder filmjének remake-jét láthattuk nemrég az afgán származású Burhan Qurbani rendezésében, aki a mai marginálisokat mint a jog és az erkölcs védelmétől megfosztott menekülteket mutatja be, akik az Európai Unió gazdag országaiban élnek megnyomorított és kiszolgáltatott életüket.

Chloé Zhao dramaturgiai újítása, hogy a marginális embereket mozgásban mutatja be, akik jóval szentimentálisabbak, mint európai kortársaik, személyiségük egysíkú, nincs meg bennük Gorkij, Hauptmann és Döblin hőseinek tragikuma. A szeretet elmulthatatlanságát, a meg nem alkuvo magánéleti szabadság legyőzhetetlenségét hirdető filmre bemutatását követően nem véletlenül hullt a díjeső. A film 2020-ban a velencei filmfesztiválon elnyerte az Arany Oroszlán-díjat, az idén megkapta a legjobb

dramának járó Golden Globe-díjat, ami után az Oscar-díjakat kiosztó galaünnepségen a legjobb fim, a legjobb filmrendező és a legjobb női főszereplő díjai következtek. A sikerhez minden bizonnyal hozzájárult a nemrég elhunyt Ennio Morricone nyomába lépő Ludovico Einaudi fülbemászó zenéje.

A 21. század elején Amerikába vándorló marginálisoknak Chloe Zhao optikáján keresztül láttatva meg kell küzdeniük a velük szemben álló hivatali és üzleti környezet ellenességével, de egészében kevésbé szenvednek, mint európai sorstársaik. Megindítóak a képek, amelyek az összefogást, az egymás iránti együttérzést, a kölcsönös segítségnyújtást, a közösség adta belső erőt mutatják. Az európai irodalomból ismert marginálisokhoz képest a filmben látott új nomádok több szálon is kötődnek a fősodor társadalmában élő ismerőseikkel, rokonaikkal, s inkább saját akaratukból, mintsem a körülmények kényszere folytán menekülnek el a kisvárosi mozdulatlanság unalma elől. Feltűnő, hogy Bruder marginálisainak mintája meglehetősen szelektív, csak fehér, a középosztályi lét kötelmeit felrúgó marginálisok vannak köztük, hiányoznak a feketék, az illegális bevándorlók, a szexuális identitásuk miatt stigmatizáltak és még sok mindenki más, akiknek az élete túl keserű ahhoz, hogy a róluk készült filmek elnyerjék a jólétben, biztonságban, elégedettségben élő, hollywoodi ízlésen edződött ítések jóindulatát.

A nomádok földje, 2020. Rendező-forgatókönyvíró: **Chloé Zhao**. Operatőr: **Joshua James Richards**. Zene: **Ludovico Einaudi**. Szereplők: **Frances McDormand, David Strathairn, Charlene Swankie, Peter Spears**.

Hangszerek, ha énekelnek

A zene nem egyetlen világ, hanem számtalan. Különböző naprendszerek egymás mellett az univerzumban. Ez a sokféleség ellentétpárokban is megjeleníthető. Egyházi zene – világi zene. Abszolút zene – ábrázoló szellemű zene. Népzene – műzene. Komolyzene – könnyűzene. Komponált zene – improvizált zene. Az előbbiekhöz hasonló ellentétpár a vokális zene és a hangszeres zene két nagy halmaza, amely, akárcsak a többi, két fontos és népes csoportot különböztet meg. Ezek nemigen merészkednek egymás területére. Az énekesek nem szoktak hangszeres szonátákat vagy versenyműveket elcsicseregni – az utóbbiak többsége nem is képzelhető el vokális változatban –, a hangszeres művészek világában pedig ritkán találunk példát arra, hogy valaki fúvós vagy vonós instrumentumon szólaltatna meg egy dalt vagy operaáriát. Ritkán, de azért mégis találunk, mert a hangszerjátékosoknak igenis törekvésük a *cantabile* előadásmód, a vokális ihletésű, éneklő dallamformálás, amely széles íveket rajzol, és hanghordozásában is igyekszik megőrizni, felidézni valamit az emberi hang színéből, hőfokából, lejtéséből.

Miért? Mert amióta világ a világ, úgy tartja a közvélekedés: a leghumánusabb és legtermészetesebb zenei megnyilvánulás az éneklés. Ennek megfelelően minden hangszeres legfőbb álmának egyike (persze a virtuozitáson túl), hogy azt mondják rá: olyan természete-

sen játszik, olyan érzékeny tónussal, olyan közlékenyen és természetes tagolással, mintha énekelne.

A vokális zenének persze rendszert szövege is van: az ária, a dal, a recitativo, minden rendű és rangú énekelt dallam szavakkal együtt szólal meg, azok jelentését hordozza és fejezi ki. Nagy ritkán mégis történnek kísérletek arra, hogy az énekelt dallamokat átköltöztessék a hangszeres előadásmód világába. Ez megvalósulhat úgy is, hogy egy dal vagy ária hangszeres feldolgozást kap, vagy éppen variációk, esetleg parafrázisok születnek egy vagy több vokális melódiára. Ennek a műfajnak Liszt volt az egyik legnagyobb mestere. Egy másik – talán még érdekesebb – lehetőség az, amely ritkán fordul elő, mégsem példa nélküli: olykor egy-egy hangszeres művész a szavakat mellőzve muzsikál el egy dalt. Ezek is „dalok szöveg nélkül”, ahogy Mendelssohn nevezte nevezetes rövid, lírai zongoradarabjait, csak éppen amíg a mendelssohni *Lieder ohne Worte* kötetei eleve szöveg nélkül születtek, ezek a hangszeren megszólaló dalok az instrumentális előadásban levetik az eredetileg szervesen hozzájuk tartozó szöveg köpenyét, hogy pusztán dallamvonalukkal hassanak. Érdekes kísérlet: megéle a dal egy hangszer hangján, az éneklés hang és a szöveg nélkül, elég erős-e a dallam ahhoz, hogy önmagában is kifejezze azokat az érzelmeket és lelkiállapotokat, amelyek megidézését az eredeti, vokális formában

a szöveg oly hathatósan segítette? Vagy nem is kell kifejeznie, mert a dal, ha hangszeren szólal meg szöveg nélkül, átlényegül, hogy másról szóljon, másfajta tartalmakkal közelítsen hozzánk, zenehallgatókhoz?

A zongoraművész Simon Izabella és két társa, a klarinétos Klenyán Csaba és a csellista Rohmann Ditta közös koncertet adott a Zeneakadémián. A műsor kezdetén és végén egy-egy trió hangzott fel, Beethoven op. 11-es B-dúr (1797), illetve Alexander von Zemlinsky op. 3-as d-moll műve (1896). Ezek eredeti fogantatásukban is hangszeres darabok, igaz, egyetlen apró csavarral: a Beethoven-mű fináléja, az *Allegretto* eredetileg vokális dallamot dolgoz fel variációs formában. A tétel a Beethovennél néhány évvel idősebb Joseph Weigl (1766–1846) *L'amor marinaro ossia il corsaro* (A tengeri szerelem, avagy a kalóz) című *dramma giocoso*jának egyik témájára mutat be kilenc változatot. Ennek nyomán nevezik a Beethoven-művet *Gassenhauer-triónak*. A Gassenhauer szó a 18. században ugyanazt jelentette, mint később a sláger: az utca népe által dudorászott-fütyörészett, népszerű dalmot. Vagyis Beethoven triójának záró tétele mai szóval hangszeres *slágerfeldolgozás*.

A műsort keretező két tisztán instrumentális mű által közrefogva, a hangverseny középpontjában vokális művek szólaltak meg hangszereken. A szünet előtt Schumann *Frauenliebe und Leben* (Asszonyszerelem, asszonysors) című dalciklusát (op. 42, 1840) hallottuk. Az Adalbert von Chamisso verseire komponált sorozatot – amelyben

egy fiatal nő beszél el bontakozó szerelmének, házasságkötésének, majd férje tragikus, hirtelen halálának történetét – ezúttal cselló és zongora szólaltatta meg. A szünet után pedig három Mahler-dalt hallottunk klarinéton és zongorán: előbb a Rückert-megzenésítéseket tartalmazó *Gyermekgyászdalokból* (Kindertotenlieder, 1904) hangzott fel az *Oft denk' ich, sie sind nur ausgegangen* (Gyakran úgy hiszem, csak sétálni mentek) címűt, ezt *A fiú csodakürtje* (Des Knaben Wunderhorn, 1905) című sorozatból követte a *Lob des hohen Verstandes* (A magas értelem dicsérete), hogy a Mahler-művek sorát a *Rückertdalok* (1901/02) egyik legszebbike, az *Ich bin der Welt abhanden gekommen* (A világtól elvonultan élek) zárja. Valamennyi Mahler-dalt az osztrák Ronald Kornfeil dolgozta át klarinét és zongora kettősére.

A két, eredetileg vokális mű két különböző módon szólalt meg hangszeres változatban. Az *Asszonyszerelem*, *asszonysors* előadását döntő módon meghatározta, hogy az eredeti mű énekszólama csellón egyetlen hangnyi változtatás nélkül, egy az egyben eljátszható. Rohmann Ditta ezt is tette, s ily módon ő nem *átiratot* adott elő, hanem a zenei hangok tekintetében teljes mértékben az *eredetit* – csak éppen nem énekhangon, szöveggel, hanem csellón, szövegtelenül. Egész teljesítményére mindvégig jellemző volt és maradt az a törekvés, amely az énekesi magatartást imitálja, minden vokális hangsúlyt, apró lassítást, gyorsítást, lélegzetvételt az eredeti, vokális változathoz híven reprodukálva. Ettől azután nem-

csak nagyon éneklésszerűvé, de egyszersmind nagyon beszédessé is vált a játéka: lejtése a szavakéhoz igazodott, s ezt a zenehallgató is észrevehette, mivel a szervezők a Schumann- és Mahler-produkciók alatt kivetítették a szöveget. Rohmann Ditta rendkívül kifinomultan játszott, dinamikailag és színekben is különlegesen árnyaltan, Simon Izabella pedig ösztönző és együtt lélegző partnerként követte minden zenei mozdulatát.

Klenyán Csaba hasonló érzékenységgel közelített az általa megszólaltatott Mahler-dalokhoz: mindenre alkalmas, képlékeny-hajlékony hang, a dalok valamennyi apró hangulatváltását követő kidolgozás, az előadói szabadság és a pontosság sajátos, elemezhetetlen vegyülete jellemezte tolmácsolásait. Ugyanakkor az a három Mahler-dal, amelyet eljátszott, Ronald Kornfeil átíratában teljesen más alaphelyzetet képviselt, mint amelyik a Schumann-ciklusban érvényes volt. Ezek ugyanis a Schumann-sorozat csellón megszólalt dalaival ellentétben valóban átíratok: az átdolgozó időnként nem az énekszólamot játszatja a klarinéttal, „belenyúl” a kompozíció belső összefüggéseibe, s ennek következtében vérbeli hangszeres kamarazene alakul ki a klarinét és a zongora között. Ezért ebben a három interpretációban – a továbbra is kivetített szövegek elle-

nére – mindenekelőtt azt figyelhetjük meg, hogyan alakul át a vokális muzsika, a dal hangszeres kamarazenevé.

A két vokális mű hangszeres megszólaltatását keretező produkciók közül a Beethoven-trió első tételében az egymással párbeszédet folytató témák, motívumok kidolgozásának igényességére figyelhetünk fel. Sok finoman megmunkált apró mozzanat, sok hangsúly, dinamikai árnyalat, a zene lélegeztetése tette az előadást különlegesen részletezővé és hangulatgazdaggá. Az *Adagio* második tételt lágy-szelíd muzsikálás, sok puha tónus jellemezte, míg a variációs finálé (*Allegretto*) előadásában a három előadó felszabadult játékossága, a sokszínűség és karaktergazdagság vált kulcsmozzanattá.

A Schönberg-kortárs Zemlinsky fiatalkori *d-moll klarinéttriója* tősgyökeresen brahmsi stílusú alkotás, ennek megfelelően az előadás a kifejezésmódban a szenvedély és a líra váltakozását és a gyakran szimfonikussá terebélyesedő kamaramű hangzásának gazdagságát állította előtérbe.

Simon Izabella, Klenyán Csaba és Rohmann Ditta hangversenye. Zeneakadémia, 2021. június 19. Rendező: Zeneakadémia Koncertközpont.

Három fiatal költő

Urbán Bálint *Oscuro*jának a hetvenhatodiktól a nyolcvankilencedik oldaláig terjedő része nem lesz a szavalóversenyek slágere. Ezeken az oldalakon nincs egyetlen betű, sőt még oldalszám sem, csupán egy-egy különböző méretű, alakú és helyzetű fekete négyszög. Amikor még nem tartottam ott az olvasásban (ha ugyan ez a megfelelő szó ezeknek az oldalaknak a befogadására), már feltűnt a feketeség, és megpróbáltam előre megérteni. Azt hittem, hallgatást jelöl. Korábban ugyanis előfordul a könyvben, hogy egyes sorok nyomtatása inverz, vagyis fekete alapon fehér, és minden ilyen esetben egy-egy szereplő szavait olvashatjuk egyenes idézetként. Fekete alapon semmi: ez nyilván a hallgatás, gondoltam, és bizonyos értelemben nem is tévedtem.

Az *Oscuro* nem is igazi verseskönyv, inkább elbeszélő költeménynek lehetne nevezni, mert a szöveg nem külön életet élő lírai alkotásokból áll, összefüggő egészet alkot, amelynek végén a fekete négyszögek után egy prózai utóirat is olvasható. A verssorokba tördelt rész tizenhárom fejezetet számlál, amelyeket azonban nem címek vezetnek be, hanem egy-egy angol idézet, és tartalomjegyzéke sincs a könyvnek, ami csak fokozza a nagy kompozíció, a poémaszerűség érzetét. A stílus, a mondatfűzés és helyenként („miriád”, „világló”) a szóválasztás is költői, a párbeszédés alapforma drámáinak nevezhető, az első oldalak stiláris és tematikus sokkja után

pedig az olvasó viszonylag hamar felismeri, hogy egy meglehetősen mozgalmas elbeszéléssel van dolga.

A szövegek zömét a WSB és KC monogramokkal jelzett, drogos élményektől megszállott főszereplők mondják, akiket Földényi F. László fülszövege segít William S. Burroughsként és Kurt Cobainként azonosítani. Az előbbi a beatnemzedék ikonikus írójaként irodalombarátok körében talán ismertebb, mint az utóbbi, aki a *Nirvana* egykori énekeseként egyike volt azoknak, akik például Jim Morrisonhoz és Amy Winehouse-hoz hasonlóan nem élték túl a rockzenészekre legendásan veszedelmes huszonhét éves kort. WSB és KC felváltva beszélnek, ez azonban nem egészen nevezhető dialógusnak, inkább olyan, mintha egyfajta oratórium megszólalóiként a nézőkhöz intéznék a szavaikat, olykor egészen áriaszerű terjedelemben és modorban. A könyvben megjelennek más néma szereplők és fontos megszólalók is, mint a Csótányisten vagy a Keleti Féreg: például az ő szavaik vannak fekete alapon fehérrel szedve.

A három földrészen játszódó történet egy forró klímájú, fájdalmas és sajátos módon gyönyörűsége drogos Odüsszeia, amelynek vad vízióiban meggyőzően válik eggyé a kint és bent, a táj és a test. Igaz, a látomások kavalkádja egy idő után kissé az egyneműség érzetét kelti, kicsit úgy, mint amikor a centrifugáló mosógép dobjába révedünk: az olvasóban esetenként felmerül az óvatos gyanú, hogy ha egy lapot kitépné,

azt a struktúra különösebb sérelme nélkül helyezhetné át a könyvben valahova máshova.

A vad víziókkal emellett némileg ellentétben áll a könyv kimondottan ápoltsága, amely olykor kissé kiszámíthatóan eredményez olyan mondatokat, amelyek a „hol kicsinálnak a milyen kicsodákkal a milyen kicsodák” kaptafájára húzhatók: „A sötétkamra vörös fényében / pikkelyes árnyékok / követik lassú mozdulataink”; „A drótokon lógó meztelen villanykörték / sápadt fényéből egyszer kivált / egy gyötrelmes test”; „Úgy ült a széken, / mint egy elégedett despota / a posztkoitális tespedtség / bágyadt bársonyában”. Urbán Bálint általában nagyon leleményesen bánik a szavakkal, éppen ezért kár, hogy olykor túldozírozza a jelzőket, és az olyan könnyebb megoldásokkal is beéri, mint az utolsó idézetben a „bágyadt”, amely már semmit sem ad hozzá a „posztkoitális”-hoz (csak kellett a „micsoda” elé egy „milyen”).

A stiláris ápoltságot talán úgy is meg lehet fogalmazni, hogy a tartalmilag mindennel inkább, mint a finomság képzetével leírható szöveg – amelynek „a széklet fordított piramisai”-tól és „a salakanyag katedrálisai”-tól a „bevarrt ánuszu majmok”-on át a koprofágiáig egyik kulcsmotívuma az anális fixáció – megformáltságának artisztikumával a legkényesebb irodalmi ízlést is kielégíti. A mű finom kulturális utalásokban is gazdag, a *Biblia*, Homérosz, az *Aeneis* és Dante éppúgy alapszövege, ahogyan Francis Bacon festészetét is felidézi. Az alantásnak számító mozzanatok és a feldolgozás emelkedettsége között olyan feszültség van, mintha mondjuk Rilke, aki különben

ugyancsak feltűnik referenciaként, szakrális hentespornót forgatna.

De a műszubjektum nemcsak a magas irodalomban és test legmélyén otthonos: a fekete lapokat megelőző utolsó három sor a következő: „Δεν ελπίζω τίποτα. Δε φοβάραι τίποτα. Είμαι λήφτεροο.” / Az utolsó szó az emberről még nem hangzott el / *IDDQD*”. Az első sor Kazantzakisz sírfelirata: „Nem remélek semmit. Nem félek semmitől. Szabad vagyok”, az utolsó betűsor pedig a legendás *Doom* nevű számítógépes játék csaló kulcsszava, amelynek a begépelésével a játékos sebezhetetlen állapotba, úgynevezett „God Mode”-ba jut.

Urbán Bálint műve nagyon átgondolt, szuggesztív és felkavaró alkotás, amely még a végén is meg tud lepni. A két szereplő nem jut célba (hiszen mi volna az?), hanem útjuk valamiféle belső enyészpontban ér véget, amelyhez külső szemlélőnek már nincs hozzáférése. Az *Oscuro* olyan komoly első kötet, amely nemcsak sokkal érdekesebb egyes idősebb, sokkötetes költők beénekelte hangjának kulturált modulálásánál, hanem a mohó kritikusan rögtön felveti a pálya folytatásának módja és lehetősége iránti kérdéseket is.

*

Vida Kamilla könyve sokkal józabb: üdesége önmagában is jólesik, Urbán forró klímájú kötetének nehéze ege alól szabadulva pedig különösképpen. A *Konstruktív bizalmatlansági indítvány*nak már a címe is ironikus, és ugyanez a helyzet a cikluscímekkel is: az *Eszter hagyatéka* talán kissé külsődlegesen idézi fel Márai nem túl jó regényét, a *Május 35. Rákospalotán* egyszerre Babits- és Erich Kästner-utalás, a harmadik

ciklus címével pedig a 2008-as pénzügyi világválság kirobbantásában híressé vált, Amerika legnagyobb banksődjét produkáló *Lehman Brothers* vonul be a magyar irodalomba.

A Magvető kiadó *Időmérték* című sorozatának egységes formátumába szorítva megjelent, ám egyedi színével egy tábla Milkát idéző kötet versei határozott, jól artikulált hangon szólnak, és kirajzolódnak belőlük egy bőven a rendszerváltás után született nemzedékhez tartozó fiatal nő vonásai. A személyes és a közéleti, illetve közérzeti mozzanatok jól keverednek a kötetben, talán csak a szerelemi költészet nehézségei fognak ki olykor a költőn. A Margaret Thatchertől származó mottóval („There is no alternative”) bevezetett, *Lajos* című kétsoros így hangzik: „Hasamban pillangók / döglenek”. Szerelmes versnek ez kevés. Vagy közéleti darab volna, és a lírai én Simicskában csalódott?

A három versszakos *Palkóavarban* álmok, vágyak, emlékek keverednek, de az olvasó kívül marad az intimitáson, és még az utolsó sorok se érintik meg – „Csak itt van az ősz, itt van / a rohadt eső, a kurva önsajnálát ideje. / És te sokkal szebbnek tűnsz, mint bármikor” –, pedig Vida általában kitűnő befejezőnek mutatkozik. De már ebben a versben is, amely kissé olyan, mintha valamelyik nyári költőképző tábortüze mellett íródott volna, egy hosszú telefonbeszélgetésről szóló reflexióban megcsillannak a kötet erényei: „Anyáméknak sokba került a nemi érésem, / csomagot váltottunk a T-Mobile-nál.”

A gyerekkor általában veszélyes terep a fiatal költőknek: a mindent belőle és csakis belőle levezetni kívánó attitűd nem más, mint a felnőtt

felelősség elhárítása, és már pusztán témaként bensőséges csemcegésre csábít. Vida azonban jól adagolja a kétezres években játszódó gyerekkor *couleur locale*-jának motívumait, például a *Harry Potterre*, a Barbie babákra, a *FIFA* című videójáték- és a *Jurassic Park* című mozifilmsorozatra tett utalásokkal. A ciklusok elé kiemelt első vers, a *Majd visszatérünk rá a kommunizmusban* remek példa arra, hogyan tudja a költő úgy összehozni a közéletet és a magánéletet, hogy aztán éppúgy ne lehessen szétválasztani a komponenseket, ahogy egy festményhez kikevert színt sem lehet utólag alkotóelemeire bontani: „jó voltam történelemből, de nincsenek traumáim”.

Ugyanez mondható el az első ciklus első verséről, a *Lakosságról*, amely mintha egy polgármester nagypapa emlékére íródott volna. A március 15-ei ünnepélyekről ezt olvashatjuk: „Kokárdában hintázni már majdnem olyan, / mint forradalmat csinálni, / gondoltam nyolc évesen” – és még három-négy ilyen pontos találat van a versben.

A *Tiszta* már azt a Vida Kamillát mutatja, aki úgy tud remekül befejezni, hogy a zárás nem teszi idomtalanul zárttá a verset. A szöveg nagy része kissé zsenge ízű („Aznap épp sütitünk, / Meghívtál, mert ilyen gavallér típus voltál”), a vége felé már slágerszöveg is lehetne – „Feljöttél, és annyi történt, / hogy kibogozhatatlan csomót kötöttél / a lepedőmre” –, de az utolsó sor képe, amelyhez nélkülözhetetlen az előző, maradandó emléket hagy maga után: „Sok idő eltelt, azt hittem, hogy szabadulok, / de ahogy az ágyban heverek / még mindig érzem azt a csomót a hátamban.”

A *Vajon mit gondolnak a tyúkok Amerikáról* egy egyszerre groteszk és banális gyerekkori képek ad sajátos perspektívát: „A gyerekek kirepülnek, mert ők tudnak repülni, / nem kell kevélyen álldogálni az udvar közepén.” A *gép pihen* című vers egy szerény egyetemi ösztöndíj elnyeréséről szól, tulajdonképpen verssorokba tördelt és ettől kissé lidérces hangulatú beszámoló. A *Móricz* című következő darabból azonban kiderül, hogy a költő végül nem kapta meg az ELTE támogatását – az NKA Móricz-ösztöndíját viszont igen, amit aztán bölcsebben is akar beosztani, mint az egyetemi pénzzel tette volna, ezt üzenve a versben az édesanyjának: „Ne aggódj, ez nem egy vers, / nem lehet összevissza hazudozni.”

Az intézmények közül a kötetben nemcsak az egyetem, de a megszűnt József Attila Kör („a legújabb irodalmi formáció / túl volt a bemutatkozáson, a moderátor kérdésére pedig / megválaszolták, hogy Kemény István a költői példaképük”) és – mindjárt két versben: *Csigaház*, *Egy kiadó társadalmi szerepet vállal* – a Magvető kiadó is megjelenik. Vida Kamilla poétikája szemlátomást túl van a nála idősebb nemzedék számos tagjára jellemző tanácsstalanságon, vagyis költői szempontból azon, hogy ennek a tanácsstalanságnak csupán az eseménytelen magánélet mikropszichologizáló manierizmusával adjon bágyadt hangot. „Földszín sávok a köröm alatt, / ebédre megettem a szomszéd vakondtúrást, / kinyaltam a távozások bakancsredőit a nyomokból” – az ilyen sorok már inkább csak érdekes fűszerek egy más textúrákkal és ízekkel dolgozó, igen figyelemreméltó első kötetben.

*

Kellerwessel Klaus fiatal is, és kétségtelenül költő is, első kötete, a *77 fejű herceg éneke* mégsem verseskönyv. Igaz, két vers is szerepel benne. És a borítóterv, illetve a rajzos illusztrációk is a szerzőtől származnak: ki tudja, a húszévesek lendületével a költő talán még a montírozást, az összehordást és a többi nyomdai munkálatot is felügyelte volna, ha hagyják. Úgy tűnik tehát, nagyon meg akarta mutatni magát ez a fiatalember – és van is mit megmutatnia. Mintha egy kecses erőművészt látnánk bonvivánként fellépni egy tragédia színpadán: egy szerepre méltó, erőteljes és helyenként szertelen tehetség mutatkozik meg ennek a különös kötetnek a lapjain, amelynek gerincét két dráma, a *Rubini véréből nárciszok nőnek* és a *csonka lili* című darab képezi.

A *Rubini...* II. Lipót belga király történetével, az ellene Gennaro Rubini által elkövetett merénylettel foglalkozik. A Kongói Szabadállam nagy részét magántulajdonként birtokló Lipót – a darabban Leopold – élő emberek testét százezerszám megcsonkító, sőt tömeggyilkos uralmáról írtakat az e sorok írójához hasonlóan tájékozatlanabb olvasó elsősre a csapongó költői fantázia termékének is tarthatja. Annál nagyobb kérdés, hogy ezt a történelmi gaztettet hogyan lehet néhány szereplő konfliktusaként színpadon bemutatni. Kellerwessel jól oldja meg a maga elé tűzött feladatot, amikor a metaszínház effektusához nyúlva a merénylő és az uralkodó személyes mozzanatokat eredetileg nélkülöző konfliktusának (illetve a király és udvaronca más típusú kapcsolatának) új dimenziókat ad az őket alakító színészek viszonyainak bemuta-

tása révén, ugyanakkor a merénylő és a király kapcsolatát külön is sikerül drámaivá fokozni egy női szál kidolgozásával.

A voltaképpeni előadás előtti és utáni eseményekben (a közönség érkezése, a függöny leeresztése, a taps, majd a közönség távozása), illetve a színháztermen kívüli helyiségekben (ruhatár, büfé, bejárat) rejlő lehetőségeket a darab nagyon leleményesen aknázza ki: nem tudom, számíthatunk-e rá, hogy az egyfelvonásos belátható időn belül színpadra kerül, de ha igen, bizonyára érdekes, súlyos társadalmi és személyes kérdéseket feszegető előadás lesz, amelyben még lövöldöznek is.

A másik darab már betölt egy egész estét, és annak témája sem hétköznapi: a Salgótarjáni Öblös-, illetve Síküveggyár privatizációja és felszámolása idején játszódik. A szokatlan témaválasztást bizonyára nagyban indokolja, hogy a dráma a város Zenthe Ferenc Színházának pályázatára íródott, amelyen végül – egyedül az első helyezettől megelőzve – különdíjban részesült. *A csonka lili* még a *Rubini...*-nél is szerteleb-
nebb. Akit például a voltaképpeni címszereplőnek gondolhatunk, nem is lép benne színpadra, az utolsó felvonás nagy része pedig verses. A gyári munkások ugyanis a *Szentivánéji álm* mesterembereihez hasonlóan – ismét afféle metaszínházként, illetve konkrétan a „színház a színházban” effektusával élve – egy török kori darab előadására készülnek, amelyet a maga dilettáns valójában, ügyetlen rímeivel meg is tekinthetünk. A mű nem könyvdráma: látványos, több karakter összetett konfliktusait plasztikusan ábrázoló, társadalmi és lélektani kérdéseket egyaránt ér-

zékenyen ábrázoló, emlékezetes előadás készülhet belőle.

A kötet elején és végén egy-egy vers olvasható. Az egyoldalas *Erzsébetvárosi rapszódia* talán nemcsak a könyvhöz, hanem az ígéretesen induló életműhöz írt előszónak is tekinthető: „vonz engem minden falragasz / és mondattöredék / a korrupt múlt és korrupt jelen / és minden utcánév”, illetve a vers bevezeti a virág mindkét darabban szereplő fontos motívumát is. Akkor viszont a *77 fejű herceg hajnali éneke* akár utószónak is felfogható, bár a szürreális és mesebeli elemekből felépülő verset valójában csak komoly erőlködés árán lehetne a két színdarabbal közvetlen összefüggésbe hozni. A mesék és a csillagos ég tartományai-
ba vesző távlataival mindenesetre sajátos, egyszerre groteszk és tragikus tetőzetet von a kötetben olvasható szövegek fölé. És ezzel még nincs vége: a *csonka lili*hez írt négyoldalas függelék szenttelen hangon, alapos hivatkozásokkal számol be a salgótarjáni üveggyártásról, illetve a törökökkel vívott harcokról, hogy a könyv a várról szóló utolsó mondat-
tal érjen véget: „Innentől a krónikák már romként hivatkoznak rá.”

Kellerwessel Klaus könyve több mint ígéretes indulás, amely után türelmetlenül és talán nem hiába várjuk a költő tisztán lírai darabokból álló első verseskötetét.

Urbán Bálint: *Oscur*. Budapest, 2021, Fiktális Írók Szövetsége. FISZ-könyvek. 104 oldal, 2000 forint. **Vida Kamilla:** *Konstruktív bizalmatlansági indítvány*. Budapest, 2021, Magvető. 80 oldal, 1999 forint. **Kellerwessel Klaus:** *A 77 fejű herceg éneke*. Budapest, 2021, Cédrus Művészeti Alapítvány. 152 oldal, 1990 forint.

Az együttélés újratervezése

Kiállításoknak is lehet sorsuk, nem csupán könyveknek. Miként a 17. velencei építészeti biennálé magyar anyagának, amelyet Kovács Dániel művészettörténész vezetésével egy háromfős fiatal építészkollektíva állított össze. Magyarország képviselőjében a magyar pavilonba készült projektjük a szocialista korszak tizenkét jeles budapesti épületével foglalkozik. Csinált angol szóval, *Othernity* címen sajátos kelet-európai modernizmusukat mutatja be. Egyszersmind lehetséges jövőjüket, amelynek „újra kondicionálás”-ként aposztrofált felvázolására tizenkét építészirodát kértek fel – a volt keleti blokk mienkéhez hasonló sorsú országaiból. Annak idején ugyan írtunk róla, de nem lesz haszontalan visszatérni rá – több oknál fogva.

1. Formálisan azért, nehogy tévedésben hagyjuk az olvasót. 2020 tavaszán még úgy tudtuk és azt is írtuk, hogy augusztusban megnyílik a rendezvény. A pandémia azonban kifogott rajtunk. A járvány nemhogy lanyhult volna, Olaszországban váratlanul ismét felerősödött. A biennálét ezért el kellett halasztani. A 46 ország és 114 kiállító részvételével zajló rendezvény csak jókora késéssel, végül idén május 22-én nyitotta meg kapuit.

2. Vesztettünk ugyan egy évet, de gazdagabbak lettünk egy építészetiileg is fontos, sőt alapvető felismeréssel. Ha eddig nem tudtuk volna, a világjárvány és annak kezelése egyértelművé tette: gondjainkon kizárólag nemzetek fölötti vagy inkább

közötti összefogással lehet segíteni. Vagyis ma még aktuálisabb a legjelentősebb nemzetközi építészeti seregszemle két évvel ezelőtt a *How will we live together* jegyében meghirdetett programja. Amelyet az esemény kurátora, a nagy tekintélyű Hashim Sarkis valamennyi résztvevőhöz szóló felhívása így indokolt: „Nem várhatunk többé a politikusokra a jobb jövő felé vezető úton. Miközben a politika továbbra is szétválaszt és elkülönít bennünket, az építészet nyelvén újfajta modelleket kell kidolgoznunk.” S amelyet a világhírű libanoni építész a verniszázs apropóján most ekképp kommentált: „Talán csak véletlen egybeesés, hogy a kérdést (Hogyan fogunk együtt élni?) mindössze pár hónappal a járvány kitörése előtt fogalmaztuk meg. Azonban vitathatatlan, hogy azok a globális problémák, amelyek fényében ez a kérdés megszületett [...] és amelyek indirekt módon a pandémia kialakulásához is hozzájárultak, csak még relevánsabbá és még inkább égetővé váltak.”

3. A halasztás számunkra – szűkebb pátriánkban – hasonlóképp intő tapasztalattal szolgált. A Ludwig Múzeum által meghirdetett nyilvános pályázaton a projekt nem mellesleg azzal nyerte el a velencei részvétel lehetőségét, hogy a szocialista közelmúlt építészeti emlékeivel való együttélés lehetőségeit boncolgatva szinte közvetlenül kapcsolódik a főkurátor által felvetett kérdéshez. Íme a tizenkét vizsgált objektum: Déli pályaudvar (1962, 1977); Dob

utcai trafóház (1965); OTP-lakóház (1967); OKISZ-székház (1973); Domus Áruház (1974); Újpalotai toronyház (1976); Planetárium (1977); Villamos Teherelosztó Központ (1979); Kelenföldi Városközpont (1979); XIII. kerületi pártház (1979); Kelenföldi református templom (1981); Újpesti Ady Endre Művelődési Ház (1986). Értékeik bemutatásán túl az Othernity vállalatában az érdemel megkülönböztetett figyelmet, hogy Magyarországon nem csupán a vizuális kultúrában járatlan publikum idegenkedik a közelmúlt (brutalistának is mondott) építészetétől. Az épített örökségre ennél is nagyobb – igazi – veszélyt az jelent, hogy a regnáló hatalom sem kíván együtt élni vele. A NER valószínűleg nagyvívásba kezdett az átkosnak titulált korszak még többé-kevésbé épen álló és felújítható objektumai között. Az idő, amelyet a pandémia kiközösített szokások menetéből, ez esetben is a program (a nagy egészhez igazodó részvállalás) relevanciáját igazolta. Nem én mondom ezt, pusztán megerősítem ez ügyben a legilletékesebb, Kovács Dániel szüntűgy friss fejleményekre reflektáló szavait: „Azt tapasztaljuk, hogy nemhogy a gondolkodás nem indult el ezeknek az épületeknek a jelenéről, a jövőjéről, de sok esetben [éppenséggel] ellenszenv él a társadalomban irántuk, ami talán az utóbbi években még erősödött is. Ezt bizonyos épületek sorsa mutatja.” Az imént felsorolt tizenkét rangos objektumból ugyanis ma már csak tíz létezik – kívánczik hozzá magyarázatképp, minthogy a budai várban az Elektromos teherelosztót, Újpesten a művelődési házat időközben elbontották.

4. A fentiekén túl közvetlen indokunk is van a Kádár kori építészet szolid modernizmusának jövőjét firtató projekt ismételt szemrevételezésére: a *Mozgó Világ* jelen száma az emlékezetpolitikával foglalkozik. Nem csak úgy általában, hanem kifejezetten a hazai épített örökség differenciált állapotára, illetve problematikus kezelésére fókuszálva. Látván a régiségek sorsára hivatott kormányzati mechanizmusban a kulturális szempontrendszer tendenciózus elszorvasztását, ami sajnos nem elszigetelt jelenség Európában. A történelem viharaiiban, illetve természeti katasztrófákban megsérült épületek konzerválásával, esetleges kiegészítésével, netán újraépítésével kapcsolatos elveket illetően a szakemberek ugyan 1964-ben egyezsége jutottak, és legfontosabb követelményeiket a Velencei Chartaként elhíresült dokumentumban rögzítették. Csakhogy az erre alapozott gyakorlat az elmúlt évtizedekben felpuhult, különösképp azokban a régiókban, amelyeket a nemzeti identitás szerves részét képező ingatlanjaikban jelentős veszteségek érték a második világháború során. (Gondoljuk csak Varsó vagy Berlin történelmi városmagjának pusztulására.) A rájuk vonatkozó kivételből azonban – nem kevés jele van ennek – mintha a historizmus új trendje bontakozna ki napjainkban, nem kis részben a 3D-s digitális technológia rekonstrukciós bravúrjainak bűvöletében. Erősen vitatható értékű, merő nosztalgiából táplálkozó újraépítésekkel szembesülünk, amelyeknek nem csupán a hitelessége kérdőjelezhető meg. Károsak annyiban is, hogy akarva, nem akarva egyszersmind jelentősen korlátozzák a kortársi építészet lehetőségeit.

5. Még egy fontos oka van a repíznak: ideje pótolnunk a mulasztásunkat. Korábban sem volt vitás számunkra, hogy Kovács Dániel és fiatal csapata pályázatát a rendszerváltás előtti korszak erősen veszélyeztetett építészeti örökségének látványos ritkulása motiválta. Kiállításuk nyomán immár a reakciójukat is ismerhetjük. Nevezetesen: nem kongatnak vészharangot. A múltat lezártnak tekintő csapatban talán csak két kivétel akad: az OKISZ-épületet „szobrászati minőségű alkotásként” öröknek mondó észti team, a b210, illetve a Déli pályaudvar értékeit egypéldányos „művészkönyvben” megőrizve tovább menekítő magyar csoport, a Paradigma Ariadne. De még ők sem apellálnak a Velencei Chartára. Az Othernity tagjai a jövő szuverén formálóiként az általuk kiválasztott épületeknek nem is annyira az „újra tervezésére”, mint inkább „újra kondicionálásukra” törekedtek. „Filozofikus, elméleti síkon indokolt és gyakorlati, a mindennapi használatban gyökerező válaszokat egyaránt várunk” – fogalmaztak deklarációjukban, tág teret adva a feladatok értelmezésének. Mint-hogy a fentiek szellemében készült tervek betekintésétől annak idején udvariasan, de határozottan elzárkóztak, a kiállításról készült fotók láttán és az eseményről publikált helyszíni beszámolók olvastán most önkritikusan be kell látnom: képzeletem szegényesebbnek bizonyult, mint amit a teljesítményeik mutatnak. Tavalyi írásom utolsó mondata így hangzik: „Noha minden feltétel adott ahhoz, hogy hasznosítható javaslatok is szülessenek, bármilyen eredménnyel zárul majd

a kiállítás, az már bizonyos: ez lesz a mi Velencei Chartánk.” Csakhogy a magyar pavilonban nyoma sincs konkrét terveknek és/vagy új műemlékvédelmi regulának. A rendezvény két nagy egységből áll. A LABOR a szóban forgó épületeket (régie és mai állapotukat) fotókon, illetve más dokumentumokon mutatja be a közönségnek. A SHOWROOM pedig ezek kortárs reflexióiként autonóm plasztikákat vagy installációkat (a katalógus által „műtárgy”-nak nevezett) *objekt*eket tár elénk. Felhőmintás textillel mint molinóval letakart nyúlánk hasábot (OTP-toronyház), lépcsőszerű tribünféleliséget (a Trafóházat burkoló) piros téglából kirakva vagy éppen szürke betonidomok barikádszerű halmazát (OKISZ-székház), de hadd ne folytassam az épületek ihlette képzőművészeti parafrázisok pusztá látványának körvonalazását. A múlt rekonstrukciójának megítélésében az építészettörténet az illetékes, a műkritikai penzumot pedig – ahogy az tisztességes – meghagyom azoknak a kollégáimnak, akik a műveket helyszínen és eredetiben láthatták.

6. Végül, de nem utolsósorban: a velencei projekt újratárgyalását követeli a katalógus is. A tizenöt íves kötet valójában szakkönyv: benne egy rangos londoni szakíró (Edwin Heathcote, a *The Financial Times* kritikusa) és egy Zürichbe szakadt neves hazánkfi (az építészettörténész Moravánszky Ákos) tekinti át gazdag képanyag kíséretében a magyar építészet modernista trendjeit. A két tanulmány között kaptak helyet a kiállítás résztvevőinek írásai: így a tervezőirodák tevékenységének-programjának tárgyszerű

ismertetései, illetve a tizenkét épület jövődó vagy lehetséges sorsára vonatkozó javaslatai, amelyek önmagukon túlmutató jelentőséggel bírnak. Miként az *Építészfórum* Velencéből tudósító munkatársai (Paár Eszter, Winkler Márk) ennek kapcsán írják: „mind a nemzeti pavilonok, mind a központi kiállításon látott installációk jelentős részéről elmondható, hogy vagy nem reflektáltak a *Hogyan fogunk együtt élni?* kérdésre, vagy azt olyan színes-szagos, kaotikus, elvont módon tették, hogy az üzenet nehezen volt értelmezhető.” Szabályt erősítő kivételekként a dán, a japán, a lengyel és a Fülöp-szigeteki pavilon mellett a magyar kollekción is a pozitív példák sorában említik. A kiállításra ez a minősítés nem teljesen érvényes, a kiadványnak ez a fejezete azonban igencsak bővelkedik megszívlelendő gondolatokban. Nincs itt terünk arra – értelme sem lenne persze –, hogy mindegyik előterjesztésnek akár csak a lényegét ismertessük. Az épületek leendő tulajdonosainak vagy a jövőjükről intézkedő döntéshozóknak szólnak elsősorban szempontjaikkal; az érdeklődő közvélemény számára csupán néhány tanulsággal példálózna a talán legérdekesebb vagy legbizarrabb ötletek közül. A projekt vezetőjének gyászoló szavai ellenére a közreműködők többsége nem feltétlenül bontásellenes, sokkal inkább megfontolásra int a fel-

vetéseivel. Mi volna, ha az építész által körbekerített Ady művelődési otthon központi blokkjának kiiktatásával nagyvárosi oázist alakítanánk ki a falak között? Ha az újpalotai magasház felhőkarcolókat idéző szép arányait és látványelemeit egy (színes modellként elképzelt) játékban mint kereskedelmi árucikkben örökítenénk tovább? Ha az üres Domus Áruház tágas terében napjaink wellnesskultúráját kiteljesítő klasszikus gőzfürdő rendezkedne be? Vagyis tanuljuk meg a régi munkákat elengedni, ahogy a lengyel csoport (A-A Collective) kisesszéje fogalmaz. Az épületek ugyan – elviekben – az örökkévalóságnak készülnek, a valóságban azonban folyamatosan változnak, mert ez a világ rendje. Vagyis: ne csak élet vagy halál alternatívájában gondolkodjunk. Legalább ennyire bővítésben és átalakításban, együttélésben és újra kondicionálásban, hogy a biennálé, illetve a projekt egymásra utaló hívószavait használjuk, ami egy második vagy harmadik élet lehetőségével kecsegtet. Nevezhetjük akár feltámasztásnak is.

Othernity. Modern örökségünk újra kondicionálása. A 17. Nemzetközi Építészeti Biennálé magyar projektjének katalógusa. Ludwig Múzeum – Kortárs Művészeti Múzeum. Szerkesztette: **Kovács Dániel**.

Tandori emlékhasáb

Úgy tűnhet, mintha a temető valamikor az elmúlt száz vagy talán százötven év során elszakadt volna a köztér fogalmától; ha magunkban a nyilvánosság tereit soroljuk, a temető már alig jut eszünkbe. Jól kivehető ezzel egyidejűleg, hogy a spektakulum társadalmának bekebelezési kísérletei ma már a korábban tabunak tekintett területekre is kiterjednek: a temetőlátogatást a városmarketing szakemberei sok helyen az élmény fogalmával kötik össze, s a sírok mellett és között egyes városokban futópályákat létesítenek. Maga a temető fogalma is folyamatosan változik; például az angol tájkertészet elképzeléseiből a 19. században kialakult Parkfriedhof (rural cemetery) – ennek példája a Fiumei úti sírkert is – mára számos új funkcióval és új típusú épületekkel bővült. Mindezek mellett a 20. században a temetőhasználat is átalakult, másképp sétálunk, másképp fényképezünk, másképp kezeljük a temetőben töltött időt. Sokak szerint másként tekintünk a halálra.

A 19. század óta az emlékezet struktúráinak átalakulásával párhuzamosan a temető, a nyilvánosság és az emlékeztetés összefüggései is megváltoztak; úgy tűnik, mintha a temető szinte kizárólag az egyéni emlékezet tere lenne, a kollektív emlékezet reprezentatív helyszíneiként pedig csak a nagyvárosok forgalmas terei, utcái lennének elképzelhetők. Ezzel párhuzamosan a sírszobrászat kultúrája is átformálódott; míg százötven vagy kétszáz évvel ezelőtt

a mindenkori szobrászat elgondolhatatlan lett volna a síremlékek díszei nélkül, addig ma elvétve találni olyan alkotást, amely a kortárs művészet fogalmához lenne köthető. A sírszobrok sokszor csak szociológiai, antropológiai vizsgálatok tárgyát képezik, időről időre rácsodálkozunk sajátos esztétikájukra. Mindezekből kiindulva ma már különös jelentőségű, ha egy kortárs művész temetői síremléket készít.

Májusban avatták fel a Fiumei úti sírkertben Tandori Dezső és Tandori Ágnes síremlékét, Jovánovics György alkotását. Egy kis követett ösvény mellett, a füves területen egyszerű világos hasáb áll, rajta a szövegek zöld vésetekként jelennek meg. A hasáb tetején csupa nagybetűvel: TANDORI. Alatta betű-, szám- és írásjelfolyam fut körbe, amely csak a hasáb hátsó oldalán szakad meg, itt látható – a jelfolyamtól kis mélyítéssel is elválasztva – egymás alatt a két név, valamint a születési és halálozási évszámok. A hasábot körbejárva először úgy tűnik, az írógép vagy a számítógép billentyűzetének – hol egyszerűen balról jobbra haladó, hol rendszertelen – lenyomogatásával jött létre a szövegtömb. A hasáb egyik oldalán azonban sötétebb zöld betűkkel mégis kirajzolódik egy olvasható szöveg, Tandori Dezső saját maga által – még fiatalon – írt sírverse: „Égi királyság / földi lovagja: / végre mi vár rád, / kezdve ki adja. / Tűnni csak annyi: / újra-eredni; / járj, odahagyni / s visszaszeretni.”

A *Tandori Vers Emlékhasáb*, ahogy Jovánovics az alkotását elnevezte, nem akar elütni környezetétől, mégis kiemelkedik belőle. Egyszerre kitűnik és beolvad már maga a függőleges fehér hasáb is. Jovánovics – a Kokas Nikolett által készített, a *Balkonban* megjelent interjúban elmondottak alapján – a környéken lévő síremlékeket áttekintve egyrészt Radnóti Miklós és felesége közös, nagy lapos fekvő hasáb alakú síremlékét kívánta ellenpontosítani, másrészt megpróbált a közeli hangsúlyos vagy rejtőzködő elemekhez igazodni: „miután a környéket körbejárva feltűntek bizonyos függőlegesek, rögtön beugrott, hogy egy oszlop, egy hasáb legyen a síremlék”. Ugyanígy kettősséget mutat a zöld szín használata, amely egyfelől a ligetes környezetre utal és rímel, ugyanakkor el is tér a hagyományos sírfeliratszínektől. S természetesen maga a szöveg is egyszerre bújtat és feltár. Ahogy Földényi F. László fogalmazott: „Jovánovics ott folytatja, ahol Tandori abbahagyta: engedi, hogy a rendben feltűnjön a káosz, a káoszban pedig a rend, anélkül, hogy egyik a másikat felszámolná. E sírkő betűinek olvasása közben mintha egyszerre születne meg a szemünk láttára a *T. D. sírverse* és a *Koppar köldüs*.”

A *T. D. sírverse* a valóságban is előbukkan a betűk tengeréből, míg a *Koppar köldüs*, az elmúlt évtizedek magyar költészetének egyik sokat vitatott és még többet méltatott csúcsműve, vonatkoztatási rendszerként van jelen. A síremlék mottója is lehetne a *Koppar köldüs* kötet (.....)....(.....)FELJÖN A HOLD:) (.....)....(.....(.....) című versének, a címhez hasonlóan zárójeles kezdete:

(„Gep- vagy szellemhiba, v. automatizmus”). Jovánovics művében az egymáshoz simuló betűk (melyek a házaspár összetartozására is utalnak), az apró, szándékolt vagy szándéktalan tipográfiai bizonytalanságok, a véletlenszerűen egymás mögé állított betűk egyszerre tekinthetők – itt ékezethiány nélkül – gép- vagy szellemhibának vagy akár automatikus írás következetes eredményének. A *Koppar köldüssel* szemben az emlékhasáb esetében azonban nem a roncsolt magyar nyelv áll a középpontban, nem is a tipográfiai jel és a magyar nyelvtan közötti feszültségmező, hanem csupán a végtelennek tűnő, majd egyszer csak megszakadó jeltenger és a belőle kiemelkedő jelentés. A referencialitást pedig nem egy aacheni írógép sajátossága vagy az újraírható magyar nyelv adja, hanem az idő által roncsolt sírkövek és az egyik legszebb és legsajátosabb magyar temetkezési hely, a házsongárdi temető. Jovánovics mintáját ugyanis a régi korok lassan elkopó kolozsvári tumbafeliratai jelentették, az egész kőfelületet kitöltő, gyakran már alig kibetűzhető magyar szövegek struktúrája és textúrája. Ahogy a *Koppar köldüs* kötet verseit a Tandori által beépített torzítások ellenére magyarul vagyunk képesek olvasni, úgy tudjuk az emlékhasáb jelhalmazát a magyar nyelv, a magyar kultúra összefüggésében értelmezni.

Földényi F. László sírkőavató szövegében Tandorit az idegenség fogalmával hozza összefüggésbe: „Egy emlékoszlopot avatunk, amely egy abszolút idegenbe születettnek a sírját jelöli ki.” Az idegenbe születtség nem azonos az idegenbe szakadtsággal, de nem is áll távol tőle,

mint ahogy Tandori *Koppar köldüse* is összefűzhető Domonkos István *Kormányeltörésben* című versével, amelyet néhány évvel ezelőtt Igor és Ivan Buharov emeltek át a filmbe és ezzel a képzőművészetbe. Jovánovics sírköve az idegenséget egyszerre felmutatja és feloldja, mint ahogy a hasáb is egyszerre áll magányosan és hasonló társai közt a temetőben. Az idegenség pedig a halál idegenségévé válik, s a *Koppar köldüsön* keresztül a nyelvi kontextus is tovább bővül a *Halotti beszéddel*.

A szobrász ugyanígy kettős jelentést ad a hasáb tetején címszerű feliratként álló névnek, hiszen a TANDORI egyszerre jelzi a két elhunyt közösségét, és emeli magasba a kortárs magyar irodalom egyik legnagyobb alakjának vezetőknévét. A távolról is legfeltűnőbb elemmel, amely a Jovánovics által tervezett betűkből áll, a magyar irodalom és kultúra csúcsaira kerül a fogalommal változtatott név. A sírkő így egyben tágabb kultúrtörténeti kontextust is rajzol, amelyben tükröződik egyrészt a magyar költők és írók évszázadok óta különleges társadalmi szerepe, illetve az a még nagyobb múltra visszatekintő megkülönböztetett figyelem, ami ezen a tájon a nyelvre mint közösségmegtartó és -formáló erőre irányul. Jovánovics ebben a kontextusban helyezi el saját szobrászi munkáját. Tandori Nemes Nagy Ágnes síremlékéről szóló szövegében Jovánovics Györgyöt úgy említi, mint legeslegközelebbi jó barátját és pályatársát, s most ez a személyes viszony lesz az emlékhásáb kiindulópontja. Ugyanakkor a hasáb – mint képversként is értelmezhető avantgárd alkotás – költé-

zet és szobrászat, képzőművészet és irodalom találkozási felületeként is érthető.

Tulajdonképpen az emlékhásáb így egyszerre folytatása és ellentéte Jovánovics egy korábbi temetői alkotásának, Nemes Nagy Ágnes 1993-ban elkészített síremlékének, amely a Farkasréti temetőben áll. A lapos, ruszti sírön, amely a hajóformát éppúgy felidézi, mint a süllyedést, a költőnő *Szobrokat vittem* című verse olvasható, a sírből kiemelkedő betűkkel, kézírással. A Jovánovics-mű a szobor metaforájából kiinduló költeményt nem formálta álló – még kevésbé figurális – szoborrá, hanem inkább beágyazta környezetébe, miközben a hagyományos sírkőforma elvetésével ki is emelte onnan. Tandori emlékhásábja esetében – aki utolsó éveiben maga is sokat foglalkozott a saját síremlékével, s rajzain megjelent „a nagy T-ből és a kis d-ből kialakított saját sír képe” – a saját vers távolgáttartó (és bemélyedő) vésetként jelenik meg, ahol nehéz eldönteni, hogy a betűket géppel vagy kézzel faragták-e bele a kőbe (mint ahogy a zöld jelfolyamból kiemelkedő verssorokról is nehéz eldönteni, hogy összefügghetnek-e a számítógépes Mátrixszal).

A Jovánovics-életműben a *Tandori Vers Emlékhásáb* egyben összefűződik az elmúlt évtizedek talán legjelentősebb magyarországi köztéri emlékművével, a 301-es parcellában álló Jovánovics-alkotással is. A 301-es parcella a Fiumei úti sírkerthez hasonlóan kollektív emlékezetünk kiemelkedő fontosságú tere; mindkettő olyan köztér, amely mintha a nyilvánosság vakfoltján helyezkedne el, s mégis ez a tulajdonságuk

predesztinálja őket arra, hogy a kollektív emlékezet maradandó és mélyen bevésődő helyszíneiként létezzenek a jövőben. Mindemellett azt is igazolhatják, hogy sok, a 20. században gyökerező elméleti megfontolással szemben a távoli múlt temetői emlékeztetői éppúgy sokkal közelebb állhatnak a jelen vagy a jövő emlékmű-elképzeléseihez, mint ahogy a halálról vagy az időről alkotott fogalmaink sem térnek el lényegükben a három-négyszáz évvel ezelőtti képzeleteinktől.

(Utóhang. Sopronban, a Lenck-villa kertjének falába beépítve 17–18. századi sírkövek sorakoznak. A ma már köztérként szolgáló kis parkban sétálva láthatja a látogató Johann Adam Gensel, 1677 és 1720 között Sopronban élt orvos síremlékét, amelyre maga írta meg sírversét, s ezt is vésték rá sírkövére: „Egykor sok gyógyításra szorulókat mentett meg szereivel, kiket nem ért még el a végzet, de amikor őt érte el, önmagán segíteni, noha akarta, és illet is volna, nem tudott. Halandónak született, meghalt.”)

Ázbej Kristóf: Szerelem, bölcsesség és boldogság

A Velencei Charta halála?

– avagy műemlékvédelem és emlékezetpolitika
Magyarországon itt és most – Konferencia

Bevezető*

Lassan két évtizedes hagyománya van a *Mozgó Világ* folyóirat élő vállalkozásának, a Fapados Szalonnak. Időről időre – a boldog, Covid előtti időkben – gyakran havonta néhány kiválasztott szakember, érdekes, részben művész vagy helyzetbe hozott politikus kiült a pódiumra, mondta a magáét, és a klubba szilárdult közönség föltett olykor ironikusan mulatságos kérdéseket. E véleményeket legjobb tudásunk szerint a lapba szerkesztetten meg is jelentettük.

174

Most ilyenek ritkán lesznek, még a kerekasztal-beszélgetés délutáni órájában sem valószínű. Nem olyan időket élünk. Először is összejövetelünkre árnyék vetül, hiszen egyik kiválasztott szakemberünk és barátunk elhagyott minket. Perczel Annával, az Óvás Egyesület elnökével két héttel ezelőtt beszéltem, meghívásunkat elfogadta, hiszen anno még 2004-ben (immár annak is már másfél évtizede, lásd *Mozgó Világ* 2004/11. számát) egy emlékezetes összejövetelünk alkalmával Belső-Erzsébetvárosról folyt a vita, és Anna harcosan, empatikusan, okosan, etikusan mondta, mondta, mondta a magáét. Úgy mondta, hogy halk szavai szinte megrepesztették a plafont. Szörnyű

ézés, hogy június elején talán éppen számunkra fogalmazott valami fontosat, és vele együtt gondolhattuk volna újra az értékörző városrehabilitáció és az érdekvezérelt gazdasági megfontolások között időről időre fölsistergő öszszecsapásokat. Ezúttal elkéstünk.

De azért nem mondanám, hogy – akár itt a teremben és az előadók között – nincs olyan, aki Perczel Anna „emlékezetpolitikáját” vagy szelidebben fogalmazva építészeti emlékezetkultúráját ne tudná folytatni. Néhány szóval meg is indokolnám, hogy miért éppen a meghívón fölsoroltakat választottuk ki a sok érdemes szakember közül.

Lővei Pált, a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társaság tiszteletbeli elnökét, amúgy régi mozgós szerzőnket talán nem kell bemutatnunk, neki elévülhetetlen érdemei voltak és vannak a budai vár rekonstrukciója körüli vitákban. Mezős Tamással, a Műszaki Egyetem Építészmérnöki Karának professzorával évtizedes jó munkakapcsolat köt össze és az az izgalmi többlet, hogy vele párbeszédet folytatni akkor is élmény, ha olykor magára zúdítja az ellenvélemények hadát. Mélyi József kritikust, a Képzőművészeti Egyetem tanárát nem azért választottuk, mert a *Mozgó* évtizedes kolumnistája, hanem mert vizuális emlékezetpolitikai ügyekben sok mindent letett már az asztalra. Akár csak Póto János, a Történettudományi Intézet tu-

* A műemlékvédelmi és emlékezetpolitikai konferenciát június 15-én rendezte a *Mozgó Világ* Budapesten a Benczúr utcai Szakszervezetek Házában. Az előadások szerkesztett változatait közöljük. A szerk.

dományos főmunkatársa, aki a köztéri szobrászatról írt opusaival az idevágó szakirodalom elévülhetetlen részét alkotta meg. György Péter, az ELTE Művészettelméleti és Médiakutató Intézetének igazgatója emlékezetpolitikával kapcsolatos kötetei – legalábbis nálam – lassan egész polcot töltenek ki, de nem felejtjük azt sem, hogy annak idején éppen a *Mozgóban* publikálta egyik első építésztárszociológiai írását. Nagyon hiányos lenne a listánk, ha gyakorló építésztörténészek és hús-vér építészek nélkül kellene beszélgetnünk. Sisa József, a Pécsi Egyetem professzora és a budapesti Művészettörténeti Intézet tudományos tanácsadója, aki az újkori magyar épített örökség szakavatott ismerője, valamint Ferkai András, az Iparművészeti Egyetem Design Tanszékének vezetője, aki a legújabb kor magyar polgári építészetének megkezdhetetlen elemzője ezért került a mai konferencia stáblistájába. Erő Zoltánt, Budapest jelenlegi főépítészt és a mesterének is tekintett Csomay Zsófia címzetes egyetemi tanárt pedig azért hívtuk körünkbe, hogy ne szakadjunk el attól a jelentőtől, amelybe akarva-akaratlanul úgyis beleütközünk. A konferenciát követő kerekasztal-beszélgetést online kiadásunkban szemléljük.

Egy lista sosem lehet teljes, de a hiányt mégis meg kell említsük. Terveink szerint azt a bevezető előadást, amely elméletileg körüljárta volna a témát, többünk közös tanárának, példaképünknek – bocsánat a triviális szóhasználat miatt –, a szakma bölényének, Marosi Ernő akadémikusnak szántuk. Annak idején el is vállalta. Most a betegsége nem tette lehetővé, hogy velünk együtt részt vegyen diskurzusunkon – innen is kívánunk neki gyógyulást –, de abban reménykedünk, hogy írásban vagy

szóban később úgyis megteszi észrevételét.¹

A bemutatásnál használt többes szám nem fejedelmi többest takar, ezt a Fapados-konferenciát valójában hárman készítettük elő, hiszen Váradi Júlia kulturális újságíró, a Klubrádió munkatársa e nap moderátora – szintén ős-mozgós – és Vadas József művészettörténész kollégám, a budapesti Metropolitan Egyetem professzora – aki szintén a téma tudora – együttműködő igyekezete nélkül ma nem ülnék így együtt a nehéz hetek, hónapok után. Szeretném továbbá külön megköszönni Székely Tamásnak, a VDSZ elnökének nagyvonalú segítségét, a teremhasználat előzékeny biztosítását, valamint a technikai lebonyolításban részt vevő munkatársaknak, Pálincás Jánosnak, Királyné Szabó Ágnesnek és Bogárdi Mártának, hogy a mai eseményt minden nehézség ellenére lebonyolíthatjuk.

Ezzel el is érkezünk a mai nap konkrét feladatához, a címben ígért és kérdőjelesített „charta-halálhoz”, illetve az „itt és most” megtapasztalt, valamint a műemlékről/emlékműről szóló helyzet-összefoglalóhoz.

Felidézek egy külföldi és egy hazai emlékpárost, mert a mostani Fapados-téma kiválasztásához közük van, számomra legalábbis szimbolikus jelentőségűek és ihlető erejűek. 1963 nyarán, kamasz koromban jártam életemben először Drezdában, abban a városban, amelynek „elendékásított” szocreál kalácsából finom mazsolaszemekként bukkantak elő a minden képzeletet felülmúló szürreális épülettromok. Közülük is kiemelkedett a Neumarkton

¹ A konferencia megtartása után, még a lap nyomdába adása előtt Marosi Ernő professzor július 9-én elhunyt. Rá emlékezik lapunk utolsó oldalán a kolléga és barát Lővei Pál.

összerokskadt Frauenkirche, Georg Bähr hamvába zuhant pompás barokk temploma. Kérdésemre azt felelte a hivatalos vezető: nem, nem építjük újjá. Ezt mi mementónak szánjuk, hadd okuljon belőle az utókor. (Hogy akkor a nemzeti szocializmus vagy az aránytalan brit szőnyegbombázás mementójára gondolt, azt a válasz homályban hagyta.) Abban biztos vagyok: a tervvel már akkor nem értettem egyet. 2019 nyarán módom volt a Neumarktra újra elmenni. A Frauenkirche – akkor pár éve az idegenvezető ígérete ellenére újra felépült – perfekt ragyogása minden turistát, sőt, jó sok szakembert és politikust is elvakított. Felépítették szinte a semmiből. Még a belső freskókat is rekonstruálták. Ha homlokzatán a romkupacból kiválogatott néhány összekormozott kőkocka nem utalt volna a megszenvedett múltra, az 1:1 replika hibátlan megvalósulásának lehettem tanúja. Ez a megoldás engem még inkább zavart.

A budapesti Kossuth tér közelében lakom, a tér minden rezdülését gyerekkorom óta megfigyelhettem. Amikor 1974-ben átadták a lebombázott telekre épített és Magyar Kereskedelmi Kamarának szánt Pintér Béla-épületet, nem voltam boldog. Nem csak azért, mert a dilatációs hézagok létesítésével az épület adós maradt, egyszerűen elfelejtették, és e hiányból következően folyamatos beállványozás lett a sorsa. De az épület tapintatlansága és színezete miatt a külső egésze sem tetszett. Később a Kossuth téri rekonstrukció, a Steindl-program nem kegyelmezett a Pintér-épületnek sem, és 2017–2020 között fölépítették a Hüttl Dezső-féle ház régi-új homlokzatát. Ismét tanúja lehettem az 1:1 makettnek, amely ezúttal nevet is kapott: ez lett a Szabad György Iroda-

ház. (Lásd a *Mozgó* idevágó számában Vadas József remek elemzését, a *Búcsú a szocmoderntől* című cikkét 2019 márciusban). Ez a megoldás engem még inkább elkedvetlenített.

Föltettem a kérdést magamban. Ötven-hatvan év alatt én változtam meg ennyire? Vagy a világ változott? Vagy a világban benne én és a múlt örökségéhez való viszony változott ekkorát? Nem jó nekem se a rom, se az új épület, se az 1:1-es rekonstrukció?

Magamnak így magyaráztam. A drezdai rom a jóvátehetetlenről szólt. A drezdai újraépített templom arról, hogy nem történt semmi katasztrófális. A budapesti Pintér-épület arról szólt, hogy a múltat egyáltalán nem érdemes felidézni. Az újraépített Hüttl-épület meg arról, hogy semmi sem múlt el, ami egyszer megtörtént, az úgy van jól, ahogy volt. A visszatérés örök, fejlődés pedig nincs.

Később, amikor találkoztam Adorno soraival, megértettem, hogy „a múlt felidézése vesztes felismeréseket szíthet, a fennálló társadalom pedig szemlátomást retteg az emlékezet felforgató tartalmától. Az emlékezés az adott tényektől való eloldódás... mely röpké pillanatokra meg-megtöri a fennálló tények hatalmát. Az emlékezet régmúlt ijedelmeiket és tovatűnt reményeket idéz vissza.” Ezért is van óriási felelőssége – ezt már én mondom – a mű és a valódi emlékek védőinek. Nem kisebb a feladatuk, mint hogy a múlt hasonlítson is önmagára, de mutassa is fel az azóta eltűnt időt. Egyszóval a műemlékvédő a tűzzel játszik. A rettegésből fakadó felforgató tartalommal. Reményeim szerint erről is fognak szólni előadóink.

Figyelmüket és közreműködésüket előre is köszönjük.

P. Szűcs Julianna

Újmagyar műemlékvédelem

„...az egyes nemzetek műemléki kára – a nemzet életével a legszorosabban összefonódott történeti és művészeti kincsek pusztulása – az egész emberiség tetemes kára, hiszen a történelmi és művészeti emlékek az egész emberiség közös értékeit képezik. A műemlékvédelem tehát a kultúrvilág fontos problémája.”*

A forradalom utáni, a nemzetközi közvélemény által határozottan elítélt leszámolás korszakát lezáró általános amnesztiát követően egy évvel, 1964-ben a világ már Magyarország lábai előtt hevert, legalábbis erre utalhatta a nyugati világot előzőnlő magyar műemlékes szakemberek világra szóló győzelme: »A Velencei Charta visszaépítés-ellenessége azonban öncsalás [...] Azt ugyanis nagyrészt éppen a magyar műemlékesek szövegezték és erőltették át: amikor tehát „nemzetközi” szabályokra hivatkozunk, akkor az igazából saját magunkat jelenti ebben az esetben.«¹ A történet igencsak hízelgő, csak éppen teljesen hamis. A Velencei Charta² negyvenedik évfordulóján, 2004-ben rendezett nemzetközi tudományos konferencián Fejérdy Tamás a Charta, egyben az egy évvel később megszületett

ICOMOS létrehozásában két olasz és egy belga szakember kiemelkedő szerepét hangsúlyozta, és utalt egyikőjük, Raymond Lemaire 1964-ben a „Charta-kongresszuson” elmondott beszédére, amelyben név szerint kiemelte egy sor kollégáját, akiknek gondolataira-javaslataira leginkább támaszkodhattak az előmunkálatok során. Ők huszonnégyen Nyugat-Berlinből, Lengyel-, Olasz-, Francia-, Spanyolországból, Csehszlovákiából, Nagy-Britanniából, a Szovjetunióból jöttek, és Horler Miklós személyében egy magyar is akadt közöttük.³ A magát a Chartát a műemlékvédelemmel foglalkozó építészek és szakemberek 1964. május 25. és 31. között Velencében tartott II. nemzetközi kongresszusán megszövegezők, akik a végén nevükkel is jegyezték a közreadott szöveget, huszonhárman voltak, képviselve az eddig nem említett Portugáliát, Jugoszláviát, Japánt, Hollandiát, Dániát, Mexikót, Perut, a Vatikánt, Görögországot, Ausztriát, Tunéziát is.⁴ Az átfedésekkel együtt

* Zachwatowicz, Jan: *A műemlékvédelem és restaurálás néhány nemzetközi kérdése*. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 2. (1958) 445–447.: 445.

¹ Buzás Gergely véleményét idézi: Szilvay Gergely: Nemzeti Várprogram: romeltakarítás vagy mülthamisítás? Mandiner 2016. március 2. – https://tortenelem.mandiner.hu/cikk/20160226_nemzeti_varprogram_romeltakaritas_vagy_multhamisitas [utolsó letöltés: 2021.05.13.]

² A konferenciára érkezett felkérésben szerepel ez az írásmód, amihez így alkalmazkodom. A műemlékvédelmi szakirodalomban azonban már régóta a magyaros „karta” írásmód a bevett.

³ Fejérdy Tamás: *Ki akarta? Mi a Karta?... és ma?* Műemlékvédelem XLVIII. (2004) különszám, 7–11.: 7.

⁴ *International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (the Venice Charter 1964)*. https://www.icomos.org/charters/venice_e.pdf [letöltés: 2021.05.14.] – A Charta magyar fordításához először hozzáfűzték az aláírók névsorát [Műemlékvédelem VIII. (1964) 216.], az újabb kiadásokból már

összesen negyvenöt személy – öt az akkori szocialista országokból, köztük továbbra is egyetlen magyar. Velencében természetesen többen is voltak Magyarországról – az eseményről szóló beszámoló szerint Sallay Marianne, Dercsényi Dezső és Horler Miklós előadást is tartott, és posztereket is kiállítottak⁵ –, ahogy egy évvel később az ICOMOS alakuló ülésén is,⁶ melynek során egyébként az új nemzetközi szervezet adoptálta is a Charta szövegét. Arról tehát, hogy a Chartát „nagyreszt [...] a magyar műemlékesek szövegezték és erőltették át”, semmiképpen nem beszélhetünk (ld. az alapviccet a hídon dübörgő elefánttal és kisegérrel), de az egykori történésekről korábban leírtakat ma is érvényesnek gondolom: „a Velencei Karta a magyar szakembereknek nagyon is kedvére való volt, mintegy nemzetközileg szentesítette álláspontjukat, nem véletlenül, hiszen többen is ott bábáskodtak megszületésekor.”⁷

hiányzik, vö. *Karták könyve 2. bővített kiadás. Műemlékvédelmi dokumentumok gyűjteménye*. Az első kiadást gyűjtötte, válogatta és szerkesztette: Román András, a válogatásban közreműködött: Lampert Rózsa. A kiegészítést gyűjtötte, válogatta és szerkesztette: Fejérdy Tamás. ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület, Budapest, 2011. 16–18.

⁵ Dercsényi Dezső – Horler Miklós: *Beszámoló az 1964. évi velencei II. Nemzetközi Műemlékvédelmi Kongresszusról*, Műemlékvédelem VIII. (1964) 193–216., benne (210–216.): Az Athéni Carta szövege (1931) + P. Gazzola és R. Pane javaslata a „Restaurálás nemzetközi alapokmánya” (carta)-ra + A műemlékek konzerválására és restaurálására vonatkozó nemzetközi carta (Velence 1964).

⁶ Gerő László: *Az ICOMOS megalakulása és első közgyűlése*. Műemlékvédelem IX. (1965) 253.

⁷ Lóvei Pál: *A Velencei Karta és a magyar műemléki helyreállítások*. Műemlékvédelem XLVIII. (2004) különszám, 22–26.: 23.; Az 1960-as, majd kiemelten az 1970-es évek magyar műemlékvédelmét nemzetközi vi-

Lengyelországot mind a Charta Raymond Lemaire említette „ötletgazdái”, mind megszövegezői között Jan Zachwatowicz, a varsói műegyetem professzora, 1945 és 1957 között műemléki főkonzervátor képviselte. Az ország német megszállása idején műemlékek, többek között a varsói Óváros piacterének felmérésein dolgozott, amit aztán jól hasznosíthatott, amikor 1945-ben vezetője lett a február közepén létrehozott Fővárosi Helyreállítási Hivatal műemléki részlegének, a varsói óváros újjáépítése egyik szakmai főszereplőjeként.⁸ Adolf Ciborowski a helyreállításról írott, angol kiadásának is köszönhetően sztenderd műve éppen a Velencei Charta évében jelent meg.⁹ A többi menetben, előbb a varsói gettó lázadását, majd a varsói felkelést büntetendő lerombolt város – még 1945 januárjában is folyt a náci pusztítás – helyreállítása nem volt magától értetődő, kezdetben még rom-sivatag állapotban, mementóként való megőrzése, egyben a fővárosi funkciók a legkevésbé sérült Łódźba telepítése is felvetődött. (A városi szövet mintegy 84 százaléka, az ipari infrastruktúra és a műemlékek 90 százaléka, a lakóházak 72 százaléka volt a becsült veszteség.) A helyreállítás végül

szonyrendszerben tárgyalja: Harlov Melinda: *Műemlékvédelem, kapocs a világgal*. Múltunk 61/4 (2016) 113–135.

⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Jan_Zachwatowicz [letöltés: 2021.05.14.]; társszerzőkkel írt könyve: Zachwatowicz, Jan et al.: *Stare Miasto w Warszawie*, Warszawa, 1956; magyarországi előadása: Zachwatowicz 1958. i. m.

⁹ Ciborowski, Adolf: *Warsaw, a City Destroyed and Rebuilt*, Polonia Pub. House, 1964; a varsói munkákról magyarul: Kalinowski, Wojciech: *Történelmi városok újjáépítésének és szanálásának néhány problémája Lengyelországban (I. rész)*, Műemlékvédelem IV. (1960) 22–36.

két fő tényezőnek volt köszönhető, egyrészt a romok közé visszatérő lakosság a házak azonnal megkezdett helyreállításában is megnyilvánuló kötődésének, másrészt a jaltai konferenciára készülő Sztálin döntésének. A Zachwatowicz megfogalmazta monumentális terv szembement a nemzetközi gyakorlattal – Német-, Francia- és Olaszország, Nagy-Britannia, Hollandia egyaránt csak egyes műemlékek helyreállításával törődött –, és csak a varsói hivatal legfelső vezetésében is jelen lévő „modernistákkal” való komoly küzdelemben volt megvalósítható. Az Óvárost végül a 14. századtól az utolsó nemzeti király koráig, a 18. század végi kialakult formájában állították helyre, körülötte szovjet mintára felépítve az új szocialista fővárost. Ennek során a késő 19. századi, kora 20. századi bérházak Varsó háború előtti képét meghatározó monumentális együttesét annyira nem érezték megőrzésre méltónak, hogy a háborút átvészelt elemeit is lebontották.¹⁰ A minden lehetséges

forrást, Canaletto vedutájától családi fényképekig felhasználó helyreállítások leginkább a pincszinten, részben a földszinteken, ritkán az első emeletig felnyúló falakban tartalmaznak még a háború előtti maradványokat, a látvány döntő része a térfalak többé-kevésbé pontos rekonstrukciója (de nem a telekosztásé és nem a beépítésé). 1980-ban ennek a különleges léptékű munkának az eredménye lett a világörökség része, és a Helyreállítási Hivatal mindezt dokumentáló archívuma nyert felvételt 2011-ben az UNESCO „Világ emlékezete” jegyzékébe.¹¹

A varsói helyreállítás az utóbbi időben a budai vár és általában a hazai műemléki helyreállításokról folyó eszmecsere egyik sarkalatos példajaként jelenik meg, mint ami minden hazai új rekonstrukciós tervet legitimál. Eltekintve attól, hogy miért nem jelenik meg hasonló vehemenciával az érvek között az angliai Coventry hasonlóan a németek rombolásának áldozatául esett gótikus székesegyházának vagy éppen Vilmos császár berlini késő

¹⁰ Gliński, Mikołaj: How Warsaw Came Close to Never Being Rebuilt. culture.pl Feb 3 2015. – <https://culture.pl/en/article/how-warsaw-came-close-to-never-being-rebuilt> [utolsó letöltés: 2021.05.14.]

¹¹ Historic Centre of Warsaw: <https://whc.unesco.org/en/list/30/> [utolsó letöltés: 2021.05.14.]

historizáló emléktemplomának ma is mintaszerű kortárs kiegészítése és a használatra alkalmasság tétele, érdekes a varsói és a budapesti helyzet közötti párhuzamokat és különbségeket számba venni. Mindkét helyen meghatározó volt a középkortól a késő barokkig, helyenként a klasszicizmusig terjedő korszak helyreállításának igénye, és a historizmus produkciójának szinte egyöntetű szakmai elutasítása, értéktelenné nyilvánítása, még használható és helyreállítható épületeinek háborús veszteséggé nyilvánítása és bontása. Ez a budai várpalota bonyolult hauszmanni historizmusának a Mária Terézia korabeli szárnyhoz illeszkedő, egyfajta klasszicizáló neobarokká csendesítésével, a budai várnegyed túldimenzionált, századfordulós túlépítéseinek visszabontásával járt – ezt a tettet az UNESCO ugyanúgy világörökségi címmel ismerte el, mint a varsói óváros rekonstrukcióját. A pusztítás eredendő oka mindkét helyszínen a II. világháború volt, a kiindulópont mégis gyökeresen eltérő. Varsóban, egy ok nélkül megtámadott ország fővárosában a megszállókkal szembeni felkelések miatti büntetés eszköze volt a rombolás, ami a funkcionális károkon messze túlmenő eszmei hiányként jelent meg a nemzetben azonnal a háború befejeztekor. Budapesten a szuverén magyar állam tudatos, egyben hibás politikája vezetett az ország megszállásához, majd a főváros erődde alakításához és értelmetlen védelméhez, a várnegyed és a várpalota nagymérvű pusztulásához. A palotához ugyanakkor nemhogy a magyar, de még Budapest lakossága sem kötődött, semmilyen igényt nem formált, semmilyen kezdeményezéssel nem élt – ellentétben a lengyel történésekkel – a megőrzés érdekében.

A jelenlegi „kormányzati” Chartahasználat módját – a budai várban a lovarda és társai felépítését, a folyamatban lévő és tervezett minisztériumi építkezéseket – már előre jelezte egy 2014-es nyilatkozat, miszerint a műemlékvédelem új szemlélete „az 1964-es velencei charta meghaladásaként fontosnak tartja a rekonstrukciót ott, ahol az eredeti állapotról régészeti dokumentáció vagy más, pontos adat áll rendelkezésre”.¹² A kormányzat egyes szakemberek támogatását is el tudta nyerni: ekkorra már nem létezett ennek ellentmondani képes és hajlandó állami szervezet. A lovarda kapcsán hangzott el például, hogy „[m]űemlékileg pedig egy ilyen épületrekonstrukció létező gyakorlat, legitim eljárás egész Európában. Azon lehet vitatkozni, hogy a régi épületeket kell-e visszaépíteni, vagy modern újakat tervezni, Rostás [Péter] szerint az előbbi megoldás az ártalmatlanabb.”¹³

A magyarországi műemlékvédelem végső eróziója 2001-ben kezdődött. 1998-ban a Művelődési és Köznevelési Minisztérium nevét Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumává változtatták, majd 2001-ben egy sor kisebb-nagyobb intézményt és feladatot (régészeti és műtárgyfelügyelet, folyóirat- és színháznyilvántartás, kegyeleti bizottság) az Országos Műemlékvédelmi Hivatalba tagolva szüle-

¹² A Forster Központ vezetését átvevő Sági Attila bemutatkozó beszédében: Csordás Lajos: Cselovszkinal az akarással volt baj, Nép-szabadság 2014.09.04. – <http://nol.hu/kultura/cselovszkinal-az-akarással-volt-baj-1484317> [utolsó letöltés: 2021.05.13.].

¹³ Dercsényi Dávid: Az lesz Orbánnak a Budai Vár, mint ami Gyurcsánynak a kormányzati negyed volt? HVG, 2015. április 01. – http://hvg.hu/itthon/20150401_Az_lesz_Orbannak_a_Budai_Var_mint_ami_Gyu [utolsó letöltés: 2021.05.12.].

tett meg a végül 2012-ben felszámolt Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, amelynek elnevezésében az örökség „győzött”.¹⁴ A 2001-es vízfej tehát a definiálatlan és parttalan örökségvédelem¹⁵ jegyében elvetette a műemlékvédelem nevét, aminek pedig nincs neve, lassan létezni is megszűnik. Az átszervezést és az átnevezést az 1997-ben született műemlékvédelmi (és több más) törvényt¹⁶ 2001-ben felváltó örökségvédelmi törvény¹⁷ alapozta

¹⁴ A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal 2012. évi megszüntetését egy évvel megelőzően lezáró összefoglalás a műemlékvédelmi szervezet 1976–2011 közötti változásairól: Fejérdy Tamás: Változások a magyar műemlékvédelem szervezetében (1976–2011), in: Magyar Műemlékvédelem. A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Műemlékvédelmi Tudományos Közleményei XV. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, 2011. 115–127.; a további folyományokról: „Ha mindez így marad, akkor ez ennek a 140 éves történetnek a vége” – BUKSZ-beszélgetés: Klaniczay Gábor beszélget Lövei Pállal a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal feloszlásáról, BUKSZ 24. (2012) 254–268.; Lövei Pál: *Halotti beszéd*, Élet és Irodalom LXI/34. (2017. augusztus 25.) 8.; [Haris Andrea – Lövei Pál:] Műemlékvédelem, in Hátlat Európának. A kultúra, az oktatás, a tudomány és a média leépítése Magyarországon 2010–2019, Oktatói Hálózat, Budapest, 2020. 71–73.; mindez hatósági szempontból: Veöreös András: Fialatok és öregek a műemlékvédelemben, in: Fialat Műemlékvédők Fóruma 2021, szerk. Nagy Gergely Domonkos – Veöreös András, ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság Egyesület, Budapest, 2021. 23–40.

¹⁵ A „kulturális örökség” definíció nélküli, „bolyhos” történeti fogalmáról: Sonkoly Gábor: Bolyhos tájaink. A kulturális örökség történeti értelmezései, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2016; ismertetése: Lövei Pál: Örökségmánya, BUKSZ 29. (2017) 136–143.

¹⁶ 1997. évi LIV. törvény a műemlékvédelemről: Karták könyve 2011. i. m. 504–527.

¹⁷ 2001. évi LXIV. törvény a kulturális örökség védelméről: Karták könyve 2011. i. m. 528–555.; A törvény elfogadása alkalmából megjelent ünnepi kiadvány: Műemlékvédelem törvényi keretek között. Törvénytől – törvényig. Történetek az intézményes műemlékvédelem 120 évéből, szerk. Tamási Judit, a szerkesztő munkatársa: Bardoly István, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma – Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 2001.

meg. Ez az „örökösödési” folyamat semmilyen szerves belső fejlődéssel nem volt magyarázható, a műemlékvédelmen belül senki sem igényelte, senki sem gondolt rá.¹⁸ A 2001-es jogszabály rövid idő alatt lett „összecsapva”, és azóta is számtalan változtatást szenvedett el. Az ily módon kodifikált *örökségvédelmet* tartalommal megtölteni igyekvő utólagos lépések, például a Teleki Intézet keretei között készült interjúk és szervezett beszélgetések leginkább a definiálatlanság felismeréséig jutottak.¹⁹

Az így funkciójukat veszített, másfél évszázados *műemlék*, az ugyancsak régi *műemlékvédelem* kifejezések idővel új jelentéstartalmakat kezdtek magukhoz vonzani. L. Simon László, aki mint többek között a miniszterelnökség kulturális örökségvédelemért és kiemelt kulturális beruházásokért felelős államtitkára, nyakig benne volt a műemlékvédelem szervezeti szétverésében, 2016-ban a budai várban a lovarda alapkövetétele alkalmából a főőrség épületét és a Stöckl-lépcsőt is tartalmazó, zöldmezős beruházást az elmúlt fél évszázad legnagyobb budapesti műemléki felújításának nevezte.²⁰ A Kossuth téren

¹⁸ Lövei Pál: Örökségvédelem versus műemlékvédelem: a nagy hal megeszi a kis halat, in: Örökség, történelem, társadalom. Rendi társadalom – polgári társadalom 30. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2018. évi, szentendrei konferenciájának tanulmánykötete, szerk. Szívós Erika – Veress Dániel, Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Budapest, 2020. 9–22.

¹⁹ Fekete Ilona: Műemlékvédelem és örökség Magyarországon: intézménytörténet, perspektívák, vélemények, in: Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.): A kulturális örökség (Atelier füzetek, 7.), L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004. 371–390.

²⁰ Letették az újjáépülő Lovarda alapkövét a budai Várban, InfoRádió / MTI 2016. május 20. – <https://infostart.hu/belfold/2016/05/20/letettek-az-ujjaepulo-lovarda-alapkovet-a>

felépült parlamenti irodaház stílusán és gondolkodásmódban szorosan kapcsolódik a kormányzat várbeli ténykedéséhez. Tervezője a tervezéstörténetet felvázoló, „Személyes műemlékvédelem – családi építészettörténet” című írásban értékelte nemrég a saját építész felmenői és saját korábbi elveivel egyaránt szembemelve alkotott homlokzatú épületet.²¹ Az ember érti, hogy a jelentős szellemi és anyagi befektetéssel hat változatban gondosan kidolgozott tanulmánytervet sutba dobó, Hüttl Dezső kilencven évvel korábbi homlokzati tervét előíró kormányhatározat után már akár csóddal is fenyegető kényszerpályán mozgott a tervezőiroda, de ezt nem kellett volna egyfajta „szerecsenmosdatás” gyanánt úgy interpretálni, hogy „ez az én hittel vallott szubjektív »műemlékvédelmem«”.²² A budapesti Rózsadombon a Duna fölött a tájba az 1970-es évek elején hatalmas méretével belerondított egykori SZOT-szálót még két emelettel megfejelve, az eredetinel is nagyobb tömegűvé alakított társasházhoz a *műemlék* kifejezést minden eredeti, akár hatósági, akár történeti jelentéséből kivetkőztetve kapcsolta hozzá az épület ismer-

tetője: „A külsínt a hatósági előírások szorították korlátok közé és az a megközelítés, amely a 70-es években a Kádár-kor mozgalmi céljainak alárendelt épületet műemlékként fogadta el.”²³

2018-ban egy a kulturális örökség védelmével kapcsolatos kormányrendeletben sikerült a műemléket a migránsok elleni „nemzeti” harcban is bevetni: „A nemzetgazdasági szempontból kiemelt jelentőségű nemzeti vagyonnak minősülő, műemléki védelem alatt álló építményekben és építményegyüttesekben vagy azok területén, telkén még a tömeges bevándorlás okozta válsághelyzetben sem alakítható ki a menedéjogról szóló törvény és a harmadik országbeli állampolgárok beutazásáról és tartózkodásáról szóló törvény hatálya alá tartozó személyek elhelyezésére, ellátására és fogva tartására szolgáló rendeltetés vagy ilyen rendeltetésű építmény.”²⁴

Annyi más mellett tehát már a műemlékvédelmet is elérte az újmagyar „újbeszél” (© Orwell: 1984): „Az újbeszél célja nem csak az, hogy [...] megfelelő világnézet és észjáráskifejezési eszköz[ül] szolgáljon, hanem az is, hogy minden más gondolkodási módot lehetlenné tegyen.”²⁵ Az e beszédmód által megtámogatott cselekvéssornak ékes példája a budai várpalota és a

budai-varban [utolsó letöltés: 2021.05.12.]; Kovács András: *Orbán Viktor 2017 végén költözhet a Várba*, origo.hu, 2016.05.24. – <http://www.origo.hu/itthon/20160524-budai-var-felujitas-karmelita-kolostor.html> [utolsó letöltés: 2021.05.12.]

²¹ Vadász Bence: *Személyes műemlékvédelem – családi építészettörténet*, Építész Közlöny-Műhely 274. sz. (2021. február) 10–14.; ld. még: Vadász Bence: *Az Országgyűlés Hivatalának irodaháza*, Budapest, Kossuth Lajos tér 6–8. alatt álló épület áttervezése a 312/2012 (07. 03.) számú kormányrendelet szerint, in: *Élő műemlék – Rekonstrukció, de hogyan?* 2018. szeptember 6–7., szerk. Dévényi Sándor – Sulyok Miklós, MMA Kiadó, Budapest, 2019. 273–286.

²² Vadász 2021. i. m. 14.

²³ Zsoldos Anna: *Tájsebpszaltika. Elysium Társasház*, Budapest, Régi-új Magyar Építőművészet 2021/1. 18–23., az idézet helye: 19.

²⁴ Erre a részletre Rácz Miklós hívta fel a figyelmemet: 68/2018. (IV. 9.) Korm. rendelet a kulturális örökség védelmével kapcsolatos szabályokról 56. § (9) – <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=A1800068.KOR> [utolsó letöltés: 2021.05.17.].

²⁵ George Orwell: 1984. Fordította: Szijgyártó László, 169. – <https://elso.xyz/konyvek/orwell-1984.pdf> [utolsó letöltés: 2021.05.12.]

várnegyed, amelynek műemlékvédelem-ellenes (szerintem egyben nemzetellenes) kezeléséről már többször leírtam a véleményemet,²⁶ itt ennek valamiféle összefoglalását nem tartom szükségesnek. Egyfajta forrásközlésként azonban változtatás nélkül közreadom a Nemzeti Hauszmann-terv (2014–2024) végrehajtása érdekében a budavári Királyi Palota átfogó rekonstrukciója tudományos előkészítéséhez szükséges egyes intézkedésekről szóló kormányhatározat²⁷ előterjesztéséhez a Nemzeti Hauszmann Terv Társadalmi Testületének 2015. április 21-i 3. ülésére írott észrevételeimet – az előterjesztés egyébként a „tudomány” szó azóta számtalanszor megtapasztalt „újbeszél” átértelmezésének is jellegzetes példája:

²⁶ Lővei Pál: A budai palota „snassz” anyagáról, Népszabadság LXXII/274 (2014. november 24.) 10.; Lővei Pál: Budai vár kék ködben, Mozgó Világ 41/7–8. (2015) 185–188.; Lővei Pál: Budai várjátékok, Élet és Irodalom LX/22. (2016. június 3.) 11–12.; Lővei Pál: Hangoskodás a Dísz téren, Népszava 147/49. (2020. február 27.) 10.

²⁷ 1312/2015. (V. 21.) Korm. határozat – [https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=A15H1312.KOR&targetdate=&printTitle=1312/2015.+\(V.+21.\)+Korm.+határozat&getdoc=1](https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=A15H1312.KOR&targetdate=&printTitle=1312/2015.+(V.+21.)+Korm.+határozat&getdoc=1) [utolsó letöltés: 2021.05.15.].

„A kormány-előterjesztés elfogadásával elérni kívánt közpolitikai cél: „»A Királyi Palota fénykorát jelentő, a II. világháborúig fennálló állapot szerinti átfogó, hiteles rekonstrukciója...«”

Teljesen hibás a célkitűzés. A történelem és a műemlékvédelem menetét nem lehet visszaforgatni, ami egyszer elpusztult, az soha többé nem tehető ismét olyanná, amilyen valaha volt. Ehhez a tudomány a legnagyobb erőfeszítésekkel sem tud kellő megalapozottságot nyújtani, sőt, az eddigi tudományos vizsgálatok éppen azt mutatják, hogy a cél elérhetetlen. Az egykori Kulturális Örökségvédelmi Hivatalban többéves tudományos munkával tárták fel az egykori és a II. világháború utáni helyreállított állapotok terv- és dokumentumanyagát, és mutatták be az állapotok egymásra vetítésével, hogy még a palota körítő falainak jelentős része sem ott áll, ahol egykor volt, a leegyszerűsítő helyreállítás során eltűntek rizalitok, egyszerűsödött a homlokzati síkok térbeli rétegzettsége. Már az eredeti tetőformák visszaállítása sem lenne lehetséges a palota döntően teljes újjáépítése nélkül, amire nemhogy a publikált kormányzati tervek szerinti

– az egész Várnegyedre szánt – két-százmilliárd forint nem lenne elegendő, de költségvonzata a tervezett belső rekonstrukciókkal együtt alighanem ezermilliárdos nagyságrendű lenne.

Eszmeileg is teljesen tévesek az elképzelések. Semmilyen eredeti tervanyag, archív fotóanyag nem képes kellő alapot nyújtani ahhoz, hogy az egykori történelmi-építészeti-művészi produkciót visszahozza, hiszen azt hitelesen csak az eredeti épületegyüttes volt képes hordozni, eredeti anyagi valójában. Lehet a fotók alapján stukkó-, márvány-, padló- stb. után-érzéseket akár kézműves munkával is alkotni, ezek azonban az eredeti anyagok és színek ismeretének hiányában még csak képi megjelenésükben, felületi kezelésükben, színeikben sem lesznek soha olyanok, amilyenek a végérvényesen elpusztított eredeti alkotások voltak. Az eredmény az egykori eredeti késői historizmust vissza-álmodó újhistorizmus lesz, amelynek az egykori történelemhez semmi köze nem lesz, csupán jelen korunk, ezen belül pedig az ország politikai vezetése igencsak ellentmondásos történelemképét fogja tükrözni. Ráadásul a hauszmanni historizmus sem egy stílusegységet mutató, „zöldmezős” beruházás volt, a 18. századi barokk palota részletei, díszítményeinek megőrzött együttese vagy részletei is láthatók voltak helyenként, az ezekre vonatkozó dokumentumok viszont döntően hiányoznak.

A rekonstrukciónak tehát valamilyen olyan mozzanata, amely nem a ma álló épületegyüttes anyagi valójából indul ki, semmilyen történelmi hitelességgel sem fog rendelkezni.

A kormány-előterjesztés szükségességének okai: „Budapest ostroma a

világháború egyik legoktalanabb, de egyben legvéresebb hadművelete volt. A budai Várnak kiemelt szerepe volt az ostrom során, a Királyi Palota falai között több katonai parancsnokság működött, ezért a főváros súlyos ostroma során a budai Várnegyedet és a Királyi Palotát különösen nagymértékű, célzott pusztítás érte.”

Téves a megfogalmazás: nem Budapest ostroma volt oktalan hadművelet, hiszen egy erőddé alakított és az oda összevont német(-magyar) csapatokkal komoly katonai potenciált jelentő várost nem hagyhatott maga mögött a Dunántúl és Bécs felé tovább támadó szovjet hadsereg, hanem Budapest védelme volt értelmetlen és oktalan, közvetlenül ez vezetett a Királyi Palota pusztulásához.

Az előterjesztéssel érintett közfeladat változása: „A világörökségi terület védelme és fennmaradását szolgáló, értékőrző használata közérdek.”

A budapesti világörökség helyszín 1987-ben a Várpalota mai – műemléki védelem alatt álló – állapotának ismeretében kapta meg a világörökségi státuszt, mint a budai királyi vár 14. századtól máig terjedő hol folyamatos, hol meg-megszakadó építkezéseinek, bővítéseinek, pusztulásainak, újjáépítésének történeti folyamata, az egymásra rétegződő korok építészeti-művészeti tanúja. Az UNESCO és az ICOMOS a világörökségi helyszínek elvárt színvonalú kezelése során természetesen megengedi a modern kor újabb igényeinek a műemléki értékek fennmaradását is lehetővé tevő kielégítését, akár újabb, kortárs hozzájárások segítségével is, azonban árgus szemekkel figyel a történeti szubsztancia megőrzésére. E történetileg alakult együttes anyagi valójának pedig a világörökséggé nyilvánítás

idejében már szerves részét képezték az 1960–1970-es évek helyreállításának épületbővítései (pl. A épület), a korábitól eltérő kupola kialakítása, a palotaegyüttes valamennyi szárnyában létrehozott reprezentatív teretek, lépcsőházak, kiemelt előadó- és kiállítóterek. A belsőépítészeti kialakítás részben minőségi anyagok – vörös és fehér márványok, bronz, drága fa, értékes kortárs stukkómennezzet – felhasználásával készültek, a korabeli építészeti tervezés, építőipar és kézművestechnika csúcscsalkotásaként, az akkori Magyarország egyik legreprezentatívabb építészeti és belsőépítészeti „kirakataként”. Ez a kirakat persze a külföldnek is szólt, de döntően az ország lakosságának készült, mégpedig a rendszer alaptermészetével nem is konform demokratikus szemlélet jegyében: a világháborús pusztulásáig csak az ország néhány ezres legfelső elitje számára elérhető épületegyüttes mindenki számára egyformán bejárhatóvá, használhatóvá és élvezhetővé vált, mind a mai napig. Ehhez a pártelitben folytatott, hosszú éveken át – tervváltásokkal is dokumentálható – vitákon keresztül, a politikai-kormányzati használatról való lemondáson át vezetett az út. Ami pedig a Várpalotába így bekerült, a Magyar Nemzeti Galéria, a Budapesti Történeti Múzeum és az Országos Széchényi Könyvtár, együttesen a nemzeti kultúra teljességét hordozta és hordozza ma is, a történelem, a művészet és a tudomány folyamatához, alkotásaihoz és eredményeihez történő demokratikus hozzáférés szimbólumaként. Ilyen teljességben talán a világ egyetlen helyszínén, egyetlen egykori királyi palotájában sem mutatkozik mindez meg. Elpusztítása akár a világörök-

ség státusz elvesztésével is járhat! Erre eddig két esetben került sor, Ománban, ahol egy természetvédelmi területet gazdasági megfontolások alapján a tizedrészére csökkentettek, és Drezdában, ahol pedig a történetileg alakult kultúrtáj látványát változtatták meg egy a közvélemény tendenciózus félretájékoztatása útján elért új építkezéssel. (Az utóbbi helyszínen még az UNESCO-döntés előtti héten is abban bíztak a kedvezőtlen változtatásokat „keresztülverő” tartományi politikusok, hogy majd aancellár mindent elintézz Párizsban.)

A Várpalotában (és az egész Várnegyedben) tervezett intézményi pusztítás, majd az ezáltal hozzáférhetővé tett történeti szubsztancia anyagi pusztítása nem elfogadható, és a tudomány szempontjából sarkalatos kérdés. A tudománytalan érveken alapuló pusztításhoz a kormány-előterjesztés szerint igényelt tudományos munkára történő hivatkozás határozottan cinikus álláspont. (Budapest, 2015. április 9.)

Konferenciánk programjának címéhez²⁸ kapcsolódóan nem vizionálok a Velencei Charta halálát, a műemlékvédelemét – az emlékezetpolitikának is hála – annál inkább. De bármennyire reménytelennek tűnik is a helyzet, szóvá kell tenni, mivel „az értelmiségi léthez az is hozzátartozik, hogy az ember akkor is elmondja a véleményét, ha az esetleg nem hasznosul”.²⁹

²⁸ *A Velencei Charta halála, avagy Műemlékvédelem és emlékezetpolitika Magyarországon itt és most*; Az íráshoz nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Bardoly Istvánnak.

²⁹ Dr. Puskás Imre helyettes államtitkár megjegyzése, in: *Emlékeztető a Nemzeti Hauszmann Testület Fejlesztési és Építészeti Albizottságának üléséről*, 2015. október 22.

A Velencei Charta halála

Talán tizenöt esztendővel ezelőtt, amikor a szombathelyi Iseum rekonstrukív bemutatását készítettük elő, az újonnan megválasztott, jogász végzettségű polgármester azt kérte bizalmasan, mondjam meg neki a jogszabályi helyet, ahol kodifikálták a Velencei Kartát, mert parlamenti szűzbeszédében ennek a jogszabálynak a hatályon kívül helyezését szeretné elérni. Nem a charta elhinni, hogy az úton-útfélen hivatkozott dokumentumnak semmilyen értelmezhető jogi hatálya nincs.

Nem hiszem, hogy érdemes lenne a Velencei Kartára túl sok szót fecsegetni. Egyértelműen látszik, hogy a műemlékvédelem elméletéről gondolkodó szakemberek egy része időről időre szívesen hivatkozik az 1964. évi velencei dokumentumra;¹ nem kell itt taglalnunk, hogy a kisebbség (mensevikek) vagy a többség (bolsevikok) tartozik ehhez a körhöz. A háború utáni újjáépítés szelleme a modern gondolat egyeduralgó jelenlétével számolt. Még a történeti építészet elkötelezettje, Pogány Frigyes professzor is arról elmélkedett a *Tér és Forma* című folyóiratban megjelent írásában,² hogy a súlyosan sérült Budapest egyik általa legegészségtelenebb kerületének tartott Belső-Erzsébetváros ódon lakóházait el kell bontani, és új, nagyszerű épületeket

vizionált azon a területen, amit ma elvben értékesnek és megmentésre érdemesnek tartunk.

Ennél elrugaszkodottabb elképzelések is születtek, mint például a politikum víziója a budai Vár déli negyedének, a palotának a „leradírozásáról” és a gerincre merőlegesen szerkesztett munkás-lakónegyed létrehozásáról.³ Nota bene, olyan javaslatot is ismerünk, hogy a magyar Kreml számára lehetne ideális helyszín a mai formájában Hauszmann Alajos után dezeklektizált együttes. Gondolhatjuk, hogy ami késik, az nem múlik.

A „chartahívó” gondolkodás gyökereit az előző századforduló tájáról datálhatjuk. Camillo Boito híres előadásában⁴ 1883-ban fogalmazta meg a később csak „la prima carta del restauro italiana” elnevezésű dokumentumot. A jogszabályba sohasem foglalt szöveg három évtized késéssel vált közkinccsé. A szellemiséget erősítette Gustavo Giovannoni működése, aki alapítója volt a római La Sapienza egyetemen az önálló Építésmérnöki Karnak, továbbá bevezette a műemlékvédelem mint önálló diszciplína oktatását. Giovannoni részvétele és hatása az 1931-es Athéni Charta létrejöttében talán közismert, illetve három évtizeddel később a velencei dokumentum szellemi kapcsolata is nyilvánvaló ebben

¹ A velencei konferenciát 1964 májusában rendezték meg.

² Pogány Frigyes – Kisléghi Nagy István: *Műemlék és újjáépítés*, Tér és Forma (TF) 1946. 7–9. p. 88–90.

³ Kisléghi Nagy István – Pogány Frigyes: *A budai vár*. TF 1946. 11. p. 148–153.

⁴ Az előadás az Olasz Mérnökök és Építészek Egyesületének 3. kongresszusán hangzott el 1883-ban.

a hatvanéves folyamatban.

Kérdés, hogy miért vált Magyarország számára ennyire meghatározóvá ez a szemlélet. Az, hogy miért lett a Velencei Charta fetiszizált alapküldetés, legjobban Dercsényi Dezső és Horler Miklós 1964-es publikációjából válik egyértelművé. „Az athéni, az olasz és a legújabb velencei cartával kapcsolatban úgy véljük, jelenleg és e helyen elegendő csak annyit leszögezni, hogy lényegében a magyar műemlékvédelmi törekvések megegyezők azokkal.”⁵ Az elmúlt 57 esztendőben rendszeresen megünnepezték Magyarországon és többnyire a nemzetközi szervezetekben is a Velencei Charta megszületésének kerek évfordulóit. Nem nehéz kiszámlálni, hogy az elvek már Velencében is bő hetvenévesek voltak, mára pedig az első megfogalmazás óta kis híján másfél évszázad (!) telt el.

A tényekhez azonban az is hozzátartozik, hogy ez az elvi elkötelezettség nem mindig biztosította maradéktalanul a Charta szellemének megvalósulását. A leginkább szembeütő hazai példa Gerő Lászlónak a budai Vár erődrendszerének háború utáni rekonstrukciója. A háborús pusztítások után a déli és a nyugati oldali planumot megtisztították a romoktól, és visszaállították a vár szabadon átlátható előterét, aminek beépítését még Mária Terézia engedélyezte. Gerő emblemikus alkotásáról, a várfal délnyugati sarkán álló úgynevezett buzogányos toronyról hi-

teles középkori ábrázolások nem maradtak fenn. Hauszmann egy barokkos bástyát épített a maradványok köré. Ennek elbontása és a középkori torony kiegészítése a vajdahunyadi buzogányos torony példáját követve, legkevesebb két ponton ellenkezik az Athéni Charta szövegével, de ellentétes a későbbi velencei dokumentummal is. A romok helyreállításával kapcsolatos egyik nyilvánvaló definíció a velencei szövegből való: „A régi állapot és a hiteles dokumentumok tiszteletben tartására támaszkodik [tudniillik a restaurálás folyamata – MT], de megáll ott, ahol a hipotézis kezdődik.”⁶ A másik idézet is az alapszöveg 9. pontjából származik: „Ami a feltevésen alapuló beavatkozásokat illeti: az esztétikai vagy műszaki okból elkerülhetetlennek minősített mindennemű kiegészítés építészeti alkotásnak minősül, s mint ilyen, korának jegyeit kell magán viselnie.”⁷ Gerő még véletlenül sem foglalkozott azzal, hogy a torony kiegészített törzsét mondjuk vasbetonból, üvegből, acélból vagy valami olyan anyagból készítse, ami utalt volna korának építészeti nyelvezetére. Az egyszerű szemlélődő számára szinte megkülönböztethetetlen a középkori falazat a háború utáni kiegészítéstől.

A figyelmes olvasó itt a szememre vetheti, hogy a Charta 1964-ben született, míg Gerő munkája 1951 után. De emlékeztetek a korábban idézett Dercsényi–Horler-cikkre, miszerint: „...lényegében a magyar műemlékvédelmi törekvések megegyezők

⁵ Dercsényi Dezső – Horler Miklós: *Beszámoló a velencei II. Nemzetközi Műemlékvédelmi Kongresszusról*. (Az első kongresszust Párizsban, 1957-ben rendezték meg 20 nemzet részvételével. A velencei találkozón már 62 ország képviseltette magát.) Dercsényi–Horler op. cit. Műemlékvédelem VIII. évf. 1964. évi 4. szám. p. 196.

⁶ A Velencei Charta szövegének 9. pontjában foglalkozik a restaurálás fogalmának meghatározásával. In: *Karták Könyve*, 17. o. ICOMOS MNB 2011.

⁷ A Velencei Charta szövege. In: *Karták könyve*, 17. o.

azokkal [ti. a Charta szellemével – MT].” Gerő építési gondolkodásának az erejét mutatja, hogy a Hauszmann-féle köpeny elbontása után a hatóság csonkán akarta megtartani a tornyot, ő azonban elérte, hogy a rondellához hasonlóan a buzogányos torony is a középkori formához váljon hasonlatossá.

A magyar műemléki „törekvések” gyökerét keresve meg kell állapítanunk, hogy a folyamat a Műemlékek Országos Bizottságának (MOB) Trianon utáni újjászervezésével függ össze. Gerevich Tibort, a Római Magyar Akadémia alapító igazgatóját – a 20-as évek olasz műemlékvédelmi munkáinak közvetlen megfigyelőjét – hazarendelték, hogy szervezze újjá a MOB-ot. A bizottság munkatársainak kiválasztásánál olyan fiatal, döntően művészettörténész munkatársakat keresett – például Dercsényi Dezsőt –, akik gondolkodásmódjukban közel álltak az itáliai felfogáshoz. Az építészek közé tartozott Gerő László mellett az idősebb generáció képviselőjében Möller István, aki zsámbéki helyreállításával igazolta affinitását a korszak felfogásához, vagy Lux Kálmán, aki ugyan nem kapcsolódott közvetlenül az itáliai gyakorlathoz, de építészként, Möller munkatársaként és műemlékvédőként közel állt a célként megfogalmazott irányzathoz. Így válik érthetővé, hogy a Gerevich által kezdeményezett, a műemlékvédelem nagy újjászületési programja keretében feltárt és bemutatott esztergomi kápolna és a Fehér torony vagy a székesfehérvári romkert miért mutat feltűnő rokonságot a 30-as évek itáliai gyakorlatával.

Figyelemre méltó, hogy az 1931. évi athéni konferencia határozata-

it is már az I. világháborút követő helyreállítások mértékéről született nemzeti döntések után fogalmazták meg. Nyugodtan mondhatnánk, post festo deklarálták az elveket. Belgiumban és Franciaországban számos történeti épület újjáépítése már befejeződött ekkorra. A velencei konferenciát szintén a háborút követő helyreállítások után rendezték meg. Szomorú példája a folyamatnak a belgiumi Ypres középkori posztócsarnokának a története. 1914-ben az első ypres-i csata során a németek ágyúval rombolták le a gótikus csarnokot. A háború után megkezdődött az újjáépítés, de mielőtt befejeződött volna a rekonstrukció, a Párizs elfoglalására vonuló német hadsereg ezúttal bombával semmisítette meg a középkori emléket. Hiteles rekonstrukciója 1967-ben fejeződött be, és a belga–francia határvidéken álló középkori épületek együtteseként a posztócsarnok is a világörökség része lett 1999-ben.

Hallgatóként professzoraimtól azt tanultam, hogy a Velencei Charta szellemiségének európai elfogadottsága megkérdőjelezhetetlen. A szakmai közvélemény egyetlen kivételt vehetett csak tudomásul, Varsó óvárosának újjáépítését. Az indok a lengyel történeti múlt iránti tisztelet és a német megszállás alatt tanúsított hősiesség mentés gesztusának szövege. Amikor 1992-ben fél évet Németországban tölthettem, természetesen az elsők között kerestem föl az egyik számomra kedves középkori emléket, a kölni Sankt Maria im Kapitol 11. századi templomát. Az előcsarnokban bemutatott képek a háború utáni állapotról sokkolóak voltak. A Köln városát ért pusztítások és a háború utáni újjáépítés mértéke detro-

nizálta számomra a Velencei Kartát. Tudatosan kutatva a II. világháború utáni műemlék-helyreállítások történetét, vált világossá, hogy Európában mindenütt, Olaszországtól Angliáig, Belgiumtól Németorszáig a kiemelkedő műemléki értékekkel rendelkező épületeket, építményeket igyekeztek a leghitelesebb módon helyreállítani.

Már az Athéni Charta is rendelkezett részben vagy teljesen elpusztult emlékek visszaállításáról: „...a jelen lévő különböző államoknál általánosan az a tendencia uralkodik, hogy lemondanak a teljes visszaállításról, és annak kockázatait rendszeres, tartós karbantartással kerülik ki, biztosítva az épületek állagmegóvását.”⁸ Ugyan a romokkal kapcsolatban a 15. pontban szerepel a velencei dokumentumban egy hasonló kitétel: „Minden rekonstrukciót azonban eleve ki kell zárni, és csak az anastylosis lehetőségét szabad előírni, vagyis a meglévő, de szétesett részek újra összeállítását.”⁹

A hazai gyakorlatban az elvekre hivatkozva és az európai tendenciákat elhallgatva, valóban elvi szilárdsággal követtek egy eszmét. Csaknem leállították az aquincumi romkert bemutatását célzó projek-

Aquincumi hűspiac

tet, mert Hajnóczi Gyula tárgyi bizonyíték nélkül kiemelte a kör alaprajzú kis mérlegház felmenő falazatát a romok közül, és a helyszínen megtalált féloszlopokat a megemelt pa-

lástra applikálta – anélkül, hogy a töredékek törésfelülettel összeilleszthetők lettek volna. Vagy húsz esztendővel később az emblematiszumi rom helyreállításánál, az egyébként szükségtelen és az eredeti Mül-

ler-féle koncepciót romboló kiegészítések ugyanúgy téglából építették meg, mint ahogy Möller is dolgozott, de itt a megkülönböztethetőség kedvéért fehérre meszelték a felületeket. Az eső persze elég gyorsan lemosta a meszelést, és ma egy értelmezhetetlen, elhanyagolt romként tekint ránk az egykori premontrei templom. A beavatkozást a Velencei Charta már idézett 9. és 12. pontja alapján indokolták. A kiegészítéseket „...meg kell azonban különböztetni az eredeti részeketől, nehogy a restaurálás meghamisítsa a történeti és művészeti dokumentumot”¹⁰

A Velencei Kartával kapcsolatban érdemes egy másik aspektusra is felhívni a figyelmet. A 19–20. századforduló építészeti útkeresésének időszakában a historizáló felfogás¹¹

⁸ Az Athéni Charta szövege. In: *Karták könyve*, p. 13. II. ICOMOS MNB 2011.

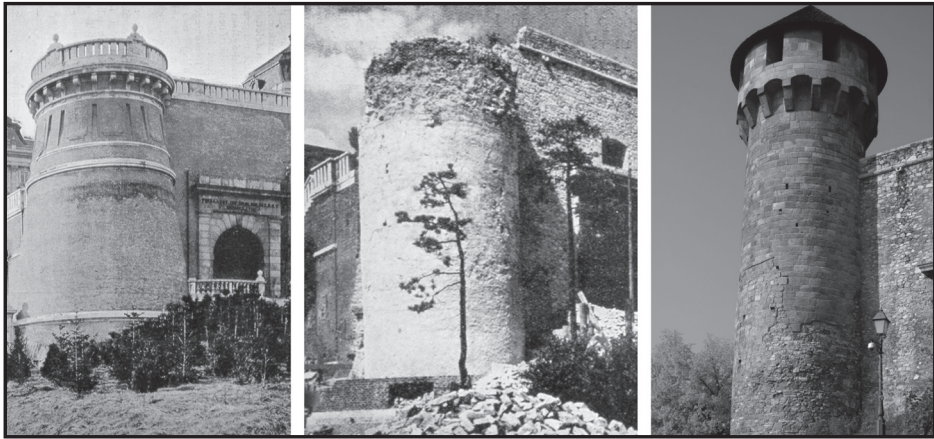
⁹ A Velencei Charta szövege. In: *Karták könyve*, op. cit., p. 18.

¹⁰ A Velencei Charta szövege. In: *Karták könyve*, op. cit., p. 17.

¹¹ A tradicionális eklektika vagy a historizmus továbbélése mellett létezik a tradicionálisan nemzeti építészeti megteremtésének a szándéka, amihez hozzá szokták sorolni Kós

mellett a múlttal szakítani akaró, de formagazdag szecesszió, illetve Adolf Loos vagy Otto Wagner munkásságán keresztül a modernnek nevezett felfogás is jelen volt. Amint a 19. századi helyreállítások elveikben követték a kor építészetének felhasznált eszköztárát, és a vélt eredeti állapot bemutatását kívánták elérni, az épí-

za magával a purizmus végérvényes elutasítását és a kor építészetének a megjelenítését a helyreállításokban. Jól igazolja a tézist, hogy az Athéni Kartában javasolt „modern” anyaghasználat, a vasbeton alkalmazása megjelenik anélkül, hogy tisztában lettek volna az új és a régi, hagyományos anyagok fizikai és kémiai

Budai Vár, Buzogányostorony

tészeti „divat” megváltozása magával hozta a műemlékvédelem elveinek megújulását is. Viollett-le-Duc vagy John Ruskin is tisztában volt az emlékek mint történeti dokumentumok jelentőségével; ezt az elvet elsősorban művészettörténészek¹² igyekeztek érvényesíteni a műemlékvédelem gyakorlatában. A kor egyik, később egyeduralkodónak szánt irányzata elvetette az öncélúvá vált forma alkalmazását, és az építészet lényegét az arányok és ritmusok tiszta megjelenésében fogalmazta meg. Ez hoz-

tulajdonságainak különbözőségével, valamint a vasbeton szerkezeteknek a történeti szerkezetre gyakorolt káros hatásairól. Carlo Scarpa veronai Castel Vecchio helyreállítása építészetileg tökéletesnek tekinthető, de a vasbeton szerkezetek és a kőfalazat kölcsönhatása miatt csak rendszeres és költséges karbantartással őrizhető meg a mester által megálmodott állapot.¹³

Az Athéni Charta megjelenése óta eltelt kilencven év, de különösen az ICOMOS¹⁴ megalapítását köve-

Károly és körének a kísérleteit, amiben nem elhanyagolhatóan jelen van az angol középkor szemlélete is.

¹² A teljességhez tartozik, hogy Friedrich Schinkel és néhány építész már a 19. század elején eredménytelenül tiltakozott a kölni Dómnak a 14. század végén abbamaradt építésének a folytatása ellen.

¹³ A történeti hűség kedvéért meg kell állapítani, hogy Scarpa nem nagyon foglalkozott a vár eredeti térstruktúrájának a tiszteletben tartásával. Létrehozta a múzeumi követelményeknek megfelelő térrendszert.

¹⁴ Az UNESCO műemlékvédelemmel foglalkozó szakmai szervezetét 1965-ben alapították Párizsban.

tő 56 esztendő megszámlálhatatlan kartát, ajánlást, deklarációt, konferenciahatározatot, nemzetközi szervezetek konvencióit és ajánlásait hozta. Ezek nem csupán közvetlenül az örökségvédelem területéhez kapcsolódó kérdéseket tárgyalnak, mint például a Keszthelyen elfogadott „A kultúrtáj védelme” vagy a „Fribourgi nyilatkozat a kulturális jogokról” című dokumentumok. Az eddig sokat idézett *Karták könyve* 587 oldalon keresztül sorolja föl ezeket a sokszor gondolatébresztő, esetenként túlfilologizáló szövegeket. A Velencei Charta talán azért vált kitüntetetten használt ajánlássá, mert viszonylag röviden foglalja össze a 60-as években általában elfogadottnak tekintett műemlékvédelmi elveket. Hivatkozási alapként azért is válhatott népszerűvé, mert a megfogalmazott definíciók sokszor nem egyértelműek, gumiszabályként is kezelhetők.

Az ICOMOS és a nemzeti örökségvédelmi szervezetek tudományos igényű állásfoglalásainak a nagy száma már szinte követhetlenné teszi az európai szemléletű műemlékvédelem elveinek alakulását, változását. A gyakorlat alapján megállapítható, hogy ezeknek a nézeteknek a megjelenése sokszor alig érhető tetten, alig igazolható a műemléki bemutatásoknál. Talán nem túlzó az a megállapítás, hogy az elmélet és a gyakorlat hangsúlyosan külön utakat választott. A velencei dokumentum elfogadása sem vált egyértelművé, az 57 évvel ezelőtt megrendezett kongresszus 62 részt vevő állama közül sem fogadta el mindenki a dokumentumot. A művészettörténet által a műtárgyakra vonatkozó konzervátori szemlélet és az építészettel szemben

támasztott igények között feszülő ellentmondás nem oldható fel. Nehezen vagy egyáltalán nem kezelhető az a Georg Dehiótól származó óhaj, hogy „nur konservieren, nicht restaurieren”¹⁵. Ez a szemlélet műtárgyakra igaz lehet, de napi funkciót befogadó épületekre már nem. Létezik egy, a funkciótól független és nehezen megválaszolható probléma is. A restaurátori gyakorlat alapján az épületek homlokzati színezésénél a kutatás által felszínre hozott és a vélt eredeti, legalsó színréteget kell alkalmazni. Egységesen vakolt homlokzatoknál ez az elv még követhető. Viszont amikor kő és vakolt felületek alkotják a homlokzatot, akkor már kétséges az elv megvalósíthatósága. Ugyanis a kő színe sokszor jelentősen megváltozik az építés korához képest. Így, ha a vélt eredeti festett felület színét alkalmazzuk, a színbeli viszonyokat torzítanánk. Itt tehát meggyőződésem szerint a kő színéhez igazított vakolatszint kell választani.

Összegzésképpen kijelenthető, hogy a Velencei Charta elméleti jelentőségét a műemlékvédelem elméletét művelő szakemberek közül többen vagy kevesebben túlértékelték. A szöveg nem több, mint egy kordokumentum, ami elméletileg sem tekinthető eredetinek és újdonság erejűnek. Megszületése után máris sokan módosítani szerették volna, végül azonban sohasem vált olyan általánosan jelentős szöveggé, hogy ebbe komolyabb energiát érdemes lett volna fektetni. A lengyel műemlékvédelem által megszervezett konferencia Krakó-

¹⁵ Részletesen lásd Georg Dehio und Alois Riegl: *Konservieren nicht restaurieren. Streitschriften zur Denkmalpflege um 1900*. Taschenbuch, 1988.

ban 2000-ben ugyan elfogadott egy dokumentumot, ami szándéka szerint a velencei dokumentumot „leváltó” elméleti iránymutatás lett volna. Mára a Krakkói Charta csak egy lett a több száz nemzetközi dokumentumból, aminek nincs közvetlen hatása a gyakorlati műemlékvédelemre. Talán nem is lehet, mert az Európát megváltoztató 1968, a később bekövetkező rendszerváltások és a német egyesítés a műemlékvédelem működését és céljait is megváltoztatta a politikai döntések sorozatával. A balti államokban a II. világháború, majd a szovjet megszállás következményeként eltűnt nemzeti történelmi múltat szimbolizáló épületeket rekonstruáltak. Például a rigai Schwarzhäupter textilkereskedő cég székháza a 14. század első harmadában épült. A németek 1941. június 28-án lebombázták, és a szovjetek 1948-ban teljesen megsemmisítették. Újjáépült 1995–99 között. Németországban a háború pusztításának nyomait már viszonylag korán igyekeztek magas tudományos színvonalon eltüntetni. Az egyesítést követően a legjelentősebb publicitást a drezdai Frauenkirche rekonstrukciója kapta. Talán ha az egykori keletnémet állam nem akarja megőrizni a romokat mementóként, nem kerülhet sor a rekonstrukcióra. Viszont a politika döntése itt is figyelmen kívül hagyta a szakma egy részének ellenérzését. A Frauenkirche újjáépítése az eredeti anyagok és technológia felhasználásával talán még tolerálható lenne. Ám a kartáktól függetlenül is nehezen értelmezhető a templom körüli egykori barokk piactér térfalainak „visszaépítése” – vasbeton szerkezetekkel és azok felületére applikált barokkizáló homlokzatokkal. A megoldás etikailag ugyanúgy kétséges,

mint a frankfurti Römer, a potsdami Stadtschloss, a helyőrségi templom vagy a berlini királyi palota esetében. A vitatható példák felsorolásába illeszthetnénk a budai Vár megvalósult és tervezett rekonstrukcióit. A kényszerfunkciót kereső lovarda vagy főőrség épülete nem tekinthető másnak, mint – legalábbis az utóbbi esetben – egy jól sikerült makettnek. A Hauszmann által tervezett lovarda megépítése idején, a 20. század elején, csak a testőrség tisztjeinek a gyakorlóterepe volt. Ugyanis ha a tiszt urak nem a Vérmezőn akartak gyakorlatozni, fedett helyszínt biztosítottak a számukra. Lovasbemutató megrendezésére sem a múltban, sem ma nem alkalmas az épület.

Véleményem szerint a múlt elméleti megfontolásainak ismerete elengedhetetlen a jelen gyakorlatának eredményes műveléséhez. Azt, hogy sokszor másfél száz éves elveket fetisizálva követésre alkalmasnak tartunk, anakronisztikusnak vélem. A műemlékvédelem számára is kötelező kritérium mindenekelőtt az építészeti minőség garantálása és a történelmi periódusok bemutathatóságának – kutatásokon alapuló – szakmai mérlegelése.

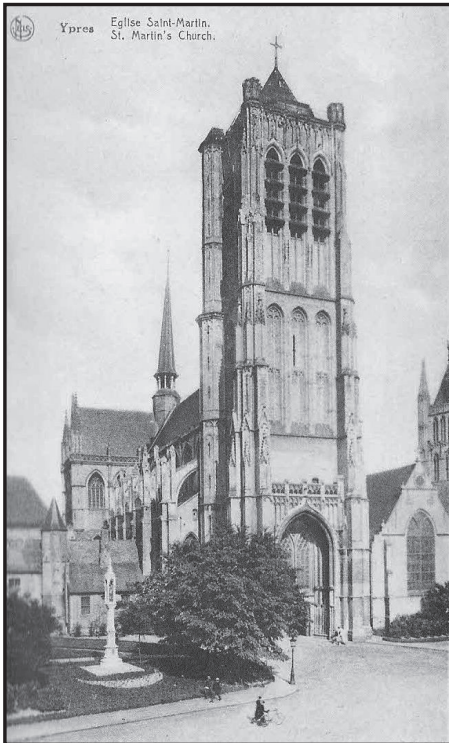
A műemlékvédelem alapdilemmája nem köthető a 19–20. századi európai elvek kialakulásához. Egy érdekes példát mutat be Plutarkhosz a *Párhuzamos életrajzokban*. A Minotauroszt legyőzését követően a hazatérő Thészesz hajóját az athéniak olyan becsben tartották, hogy megőrizték az utókor számára. Igaz, a harmincevezős faszerkezetű hajót nem változtatlan formában tarthatták meg. „Az elkorhadt deszkákat és gerendákat időnként újakkal és erősekkel cserélték fel, így a bölcsök is ezzel a hajóval

példálóztak, amikor a »növekvőről« vitatkoznak. Egy részük azt állítja, hogy a hajó ugyanaz maradt, más részük pedig, hogy megváltozott.”¹⁶ Noam Chomsky egy megjegyzésével tovább bonyolította a kérdést. Mi történik akkor – véli Chomsky –, ha valaki elraktározza a Thészeusz hajójáról származó kicserélt elemeket, majd amikor a hajó minden elemét megújították, a raktárban ismét összerakja az darabokat. Ezután Thészeusznak már két hajójáról beszélhetünk?

Meggyőződésem, hogy sem karták, sem deklarációk nem képesek megoldani a műemlékvédelem konkrét feladathoz kapcsolódó problémáit. A tu-

¹⁶ Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok*. Helikon, Európa. Budapest, 1978.

dományosan megalapozott kutatások és az értékek helyes meghatározása segíthet abban, hogy megismerjük az emlék építésének történetét, az építési periódusokat. Az eredményeket minden esetben dokumentálni kell, és különösen fontos, hogy a műemléki helyreállítás során meghozott döntések ne eredményezzenek visszavonhatatlan rombolást. Biztosítani kell, hogy a szellemi alkotás, ami maga a történeti érték, a lehető legteljesebb mértékben megmaradjon. Műemlékvédelemről pedig akkor beszélhetünk, ha létezik az a szellemi háttér, amely képes ezeket a folyamatokat elvégezni, illetve értékelni. Vágyak és álromantikus gondolatok mentén nem lehet hiteles és szakszerű műemlékvédelemről beszélni.

Ypres, posztócsarnok

Az emlékművek lehetséges jövője

Az elmúlt években világszerte és Magyarországon is egyre többször került előtérbe a kérdés: mi lesz az emlékművekkel? Mi történhet az öröklétnek szánt politikai indíttatású monumentumokkal egy esetleges politikai változás idején; és mi történjen azokkal az alkotásokkal, amelyekre már csakis úgy tekintünk, mint letűnt korok ideológiai, emlékezet-, történelem- vagy hatalompolitikai elképzeléseinek lenyomataira? Már évtizedekkel ezelőtt világhossá vált, hogy a korábban gyakran változtathatatlan alapelveken (és rituálékon) nyugvónak gondolt köztéri emlékműszobrászat ugyanannyira kiszolgáltatott a változásoknak, mint amennyire változékony lehet a történelem mindenkori felfogása. A történelemfelfogások kritikus vizsgálatával, az emlékezetkultúra új fogalmainak megjelenésével párhuzamosan kiderült, hogy az emlékművek nem csupán rendszerváltozások vagy más politikai katalizmák során veszíthetik el – elméletben vagy akár a gyakorlatban is – szilárd helyüket; jelentésük akkor is folyamatosan változik, ha körülöttük nem zajlik éppen forradalom. Az emlékművekkel (illetve magával az emlékezettel) kapcsolatos régi beidegződések, a hatalmi reprezentáció megcsontosodott formái azonban épp olyan erősen beleivódtak a kollektív emlékezetbe, mint ahogy a nyelvben rögzült hasonlatok, fordulatok tapadnak korábbi korszakok szimbólumaihoz, képzeteihez. Párhuzamosan azzal, hogy az egyre inkább változásban lévőnek vagy változtathatónak

tekintett emlékmű elképzelése továbbra is szemben áll az örökkévalóságra szabott monumentum korábbi alapképletével, egyre élesebbé válik a folyamatosan átírhatónak tűnő virtuális világok fluiditása és a valóságos köztér képzelt állandósága közötti feszültség is.

Az emlékmű ma ebben a kettős feszültségmezőben létezik; ez jól kivehetővé vált a világ több részén 2020-ban, amikor a Black Lives Matter mozgalom akcióiban egykori rabszolgatartók, rabszolga-kereskedők, feketéket elnyomó politikusok szobrainak átírását, eltávolítását, ledöntését kezdeményezték, sok esetben meg is valósították. Elsősorban az Egyesült Államokban, de emellett Nagy-Britanniában és Európa más országaiban a George Floyd halálát követő megmozdulások során összesen csaknem ötszáz emlékművet mozdítottak el, fejeztek le, takartak vagy döntöttek le, illetve szövegeztek újra. A mozgalom tevékenysége nyomán egyebek között két kérdés vetődött fel. Az egyik, hogy mi történjen a későbbiekben az eltávolított vagy eltávolítandó emlékművekkel, a másik pedig, hogy általánosságban érdemes-e folytatni az emlékműállítást, ha a folytonos kritikák nyomán semmi sem állhat majd meg a helyén.

A tiltakozások, majd az ellentüntetések következményeként számos vélemény formálódott azzal kapcsolatban, hogy mi az összefüggés az emlékmű és a történelem között. Vajon az emlékmű nem lenne más, mint a történelem lenyomata? Vajon aki le-

dönt egy szobrot, az magát a történelmet törli vagy homályosítja el? Vagy a beavatkozások – legyenek bármilyen radikálisak – csak a jelen kontextusához igazítják a múltból ránk maradt kövületeket? A dilemmák feloldására javasolt eszközök között szerepelt a többi között, hogy feliratokkal vagy információs táblákkal rekontextualizálják az alkotásokat. Egy másik lehetséges eszköz, ha a köztérből eltávolított műveket múzeumban helyezik el – új és tágabb történelmi összefüggésrendszerben; a jövőben tehát az elképzelések szerint a múzeum kontextust és védelmet biztosíthatna a köztérről eltávolított emlékműveknek. Ugyanakkor a múzeum és a köztér fogalmának megváltozásával egy harmadik megoldás is elképzelhetővé válhat: a virtuális valóság és a köztér folyamatosan tapasztalható összetapadása nyomán – akár a ma ismert vegyes valóság technikáinak segítségével – a köztér időrétegei és a különböző, esetleg az adott helyszínen lejátszódott történelmi eseményekről szóló információk akár a valós térben is előhívhatóvá válhatnak,¹ s így az emlékmű és maga a hely egymástól elválaszthatatlanná válik.

Ami a viták során világossá vált: a szobrok valójában nem reprezentálják a történelmet. „Ne terheljük a következő generációkat a hibás emlékezetünk súlyával és töredékes mitológiáink hazugságaival. Ne állítsuk magas talapzatra az embereket – akiket látszólag annyira becsülünk –, miközben a valóságban elfelejtjük és ignoráljuk őket. Emeljük ki őket és másokat – a tanításban, a tudomá-

nyos kutatásban, a múzeumokban” – írta nemrég² Gary Younge, a *The Guardian* szakírója. Gondolatmenetében fontos szerepet tölt be a tézis, mely szerint mindig a mindenkori hatalom dönt arról, mi tartozzon az emlékezet körébe, és mit sújtson felejtés. Legnagyobb kérdése azonban – ahogyan ez már Dani Karavan Walter Benjamin-emlékművének³ egyik fontos motívumaként is megjelent –, hogy miként lehet a kiemelkedő, illetve a kollektív emlékezetből kiemelt történelmi személyiségek mellett a hétköznapi embereknek is emléket állítani. A szobrok – Younge véleménye szerint – nemcsak a történelemről nem tanítanak nekünk semmit, de az egyes eseményekről és az azokban részt vevő emberekről is félrevezető képet nyújtanak, sőt még azt is eltorzítják, ahogy a történelemről gondolkodunk. Hiszen ha egy történelmi eseményt helyettesítve csupán egyetlen történelmi személyiségnek állítunk emlékművet, akkor figyelmen kívül hagyjuk az őt körülvevő embereket, a (névtelen) tömeget. Mivel Younge szerint valamennyi korábbi emlékmű – a „Nagy Ember-elmélet” jegyében – hasonló szemlélettel takarja ki a tömeget, ezért radikális álláspontja szerint valamennyi ma álló emlékművet el kellene tüntetni a közterekről.

Bármennyire megvalósíthatatlan-

² Gary Younge: Why every single statue must come down. *The Guardian*, 2021. június 1. <https://www.theguardian.com/artanddesign/2021/jun/01/gary-younge-why-every-single-statue-should-come-down-rhodes-colston> (2021. június 5.)

³ Dani Karavan Walter Benjamin halála helyszínén, Portbou-ban állított emlékművet. Felirata: „A híres embereknél nehezebb a névtelenek emlékét tisztelni. A névtelenek emlékezetének a történelmi konstrukciókat szenteljük.”

¹ Erre akár már a mai technika is lehetőséget ad különböző applikációk formájában.

nak, sőt elképzelhetetlennek tűnik is Younge javaslata, egy aspektusból mégis érdemes a figyelemre, mégpedig a jövő vonatkozásában. Hiszen a megszüntetés felvetésével párhuzamosan fókuszba kerül, hogy mi lehet a teendő az emlékművekkel: az egyik logikai lehetőség, hogy soha többé ne használjuk az emlékeztetésnek ezt a formáját, egy másik lehetséges megoldás, hogy mostantól induljunk tiszta lappal. Valójában persze sem egyik, sem másik nem járható út, de a gondolatkísérlet nyomán világossá válhat az emlékművek szemléletében egyre élesebben kirajzolódó háttér vonal múlt és jövő között. A múlt – miközben a rá vonatkozó információk egyre szélesebb rétegek számára válnak hozzáférhetővé – látszólag egyre inkább felértékelődik – egyre élesebb hangvételi viták tárgyává válik –, miközben a jövő aspektusa az emlékművek létrehozásában, illetve befogadásában egyre kevésbé játszik szerepet. Ennek jele lehet, hogy az emlékművekkel összefüggésben szinte a világ valamennyi táján egyre inkább eljelentéktelenednek a jövőbeli jelentésmegőrzést biztosító rituálék. Mivel az emlékművek nemcsak múlt-, de egyben egy adott kor vagy hatalom jövőképei is, megszüntetésükkel nem csupán a múltat „abroncsba fogó” köztéri objektumok tűnnének el, de a jövő is tovább „szűkülne”.

Magyarországon a köztéri emlékművekkel kapcsolatos 2020-as vitában Younge gondolatához hasonlóan radikális megoldási javaslat született. Wehner Tibor szerint⁴ elenged-

hetetlen lenne „az emlékművek, emlékeztető jellegű köztéri objektumok fővárosi létrehozásának azonnali felfüggesztése, mintegy tíz- vagy inkább húszéves moratórium meghirdetése”. A javaslat ebben az esetben is megvalósíthatatlannak tűnik, ugyanakkor már maga a tény, hogy az egyik legelismertebb szakember részéről felmerülhetett, rámutat a magyarországi emlékműállítás jelenkori súlyos problémáira. A legfontosabb kérdés az intézményes szövet felfeslése, a korábbi – országos és fővárosi hatókörű – szervezetek felbomlása, a szakmai háttér fokozatos eltűnése. Az elmúlt két-három évtizedben az emlékműállítás intézményes kereteiben világszerte általános változások zajlottak le, szinte mindenütt jellemzővé vált a köztérre is hatást gyakoroló populizmus térnyerése, s ez mindenekelőtt a zsánerszobrok elszaporodásában érhető tetten. Ezzel a jelenséggel párhuzamosan megfigyelhető tendencia, hogy a díszítőszobrok (ezek közül is elsősorban a zsánerszobrok) és az emlékművek – és nemcsak az autoriter rendszerekben – jellegükben közelíteni kezdtek egymáshoz. Magyarországon a változás egyben az állami és önkormányzati szerepek radikális átrendeződését, a finanszírozás átlátható rendszereinek eltűnését s ezzel együtt a szakmai – szobrászi, építészeti, elméleti – színvonal súlyos romlását hozta magával.

Mindemellett – leginkább az orosz mintához hasonlíthatóan – az emlékműállítás Magyarországon (ezen belül is elsősorban a fővárosban) az elmúlt években közvetett és közvetlen kül- és belpolitikai eszközként szolgált, miközben a populista rend-

⁴ Wehner Tibor: A budapesti emlékmű- és szobor-túltermelési válság és felszámolása. Artportal, 2020. május 23. <https://artportal.hu/magazin/a-budapesti-emlekmu-es-szobor-tultermelési-valsag-es-felszamolasa/> (2021.

szerekre jellemző módon a kormányzat gyakran a pillanatnyi érdekeinek megfelelő jelentéseket rendelt az egyes emlékművekhez vagy emlékezeti tájakhoz.⁵ Ennek a tendenciának különleges lenyomatává vált a Szabadság tér, ahol az 1945 óta a téren álló szovjet obeliszk ellenpontozására 2010 után az Orbán-kormány először Ronald Reagan szobrát állította fel. 2014-ben *A német megszállás áldozatainak emlékműve* került a tér másik oldalára, a szándékok szerint a szovjet emlékmű jelentésének szimbolikus átfordítása jegyében. Az orosz politikai kapcsolatok átalakulásával – és a szovjet emlékmű környezetének megtisztításával – párhuzamosan bukkant fel az ötlet a szovjet megszállás áldozatainak emlékművének felállításával kapcsolatban; a fekete obeliszket (a Szabadság téri obeliszk negatív párját) végül Óbudán állították fel. A már eddig is végletesen túlterhelt Szabadság téri szoboregyüttest legutóbb George Bush emlékműve egészítette ki, s ezzel az emlékezetpolitikai program visszatért a közvetlenül 2010 után kijelölt irányhoz.

Ha a moratóriumot, illetve valamennyi emlékmű eltávolításának ötletét elvetjük is, érdemes egy gondolat kísérlet erejéig megvizsgálni, hogy az adott intézményes-politikai helyzetben milyen megoldások létezhetnének az emlékművek tekintetében egy esetleges politikai változás esetén. Forradalmak, rendszerváltások idején általában radikális megoldások születnek, következzenek ezek akár a tömeg spontán megmoz-

dulásaiból (lásd 1979-ben a forradalmi Nicaragua esetét) vagy felülről érkező hatalmi akaratból (lásd Lenin 1918-as „monumentálnaja propaganda” programját). A jelenlegi gondolat kísérlet inkább az öröklétre berendezkedett emlékezetpolitikai keretnek egy békés politikai átmenetből esetlegesen következő felbontási lehetőségéről szól.

Az Orbán-kormányzat szisztematikusan metszette ki a fővárosból a számára szimbolikusan fontos tereket, s az ott álló emlékművek áthelyezésével, illetve új emlékművek létrehozásával átalakította őket. A szimbolikus terek között kiemelt helyet foglalt el a Szabadság tér mellett a Kossuth tér, illetve a Szent György tér⁶ – az elmúlt évek során mindhárom terület a hatalom emlékezetpolitikai elképzeléseinek didaktikus megjelenítője és egyben lenyomata lett. Amennyiben az elmúlt tíz évben hatalom- és történelempolitikai szempontok szerint átirrt három tér lehetséges vissza- vagy újraírhatóságáról gondolkodunk, akkor terenként különböző lehetőségek merülnek fel. A Szent György tér átalakulása nemcsak az épületek, de a szimbolikus jelek tekintetében sem fejeződött be. Az emlékezetpolitikai irányt itt Bethlen István szobra⁷ jelölte ki, amelynek keretezése – pontosabban a ke-

⁵ Lásd többek között a Szent György tér vagy a Ludovika környékének emlékezetpolitikai átrendezését.

⁶ Hasonlóan – de nem elsősorban szimbolikus szempontból – fontos volt az Orbán-kormányzat számára az egyre terjeszkedő Ludovika, az új bürokrácia és az új hadsereg kiépítésében kulcsszerepet betöltő Közzolgálati Egyetemen, az Erzsébet tér, amely a szórakoztatás és a turizmus orbáni központja lett, vagy a Városliget, amelyben az előbbi kiemelt helyszínekről eltávolított múzeumok mellett további éttermek és turistavonó létesítmények kaphatnának helyet.

⁷ Stremeny Géza alkotását 2013-ban állították fel.

retbe foglalt nézői pillantás – már megelőlegezte a Miniszterelnökség elhelyezését az egykori karmelita kolostorban. A 2020-as évforduló idején felmerült az ötlet, hogy esetleg itt is Trianon-emlékművet állítanak; az ötlet további sorsáról nem áll rendelkezésre információ. A tér szimbolikus értelemben egyelőre tehát torzó, az áthelyezett, eltervezett szobrok további sorsa – egy politikai változást feltételezve – szorosan összefügg azal, hogy egy jövőbeli kormányzat mennyiben gondolja újra az egész Várnegyed koncepcióját: újra a kultúra helyévé teszi, vagy kormányzati-bürokratikus-reprezentatív központként használja⁸.

Különálló kérdés az elmúlt tíz évben többszörösen átírt Szabadság téri emlékműkomplexum témája. A Szabadság tér, amelynek építészeti együttese a 19. század végén alakult ki, rajzasztalon, az eredeti tervek szerint valószínűleg csak a Szabadságnak állított emlékműnek adott volna helyet – azon a ponton, ahol jelenleg a szovjet emlékmű áll. Ehhez képest a tér elmúlt százéves története egyben az emlékműavatások és -átírások története is, a két világháború közötti irredenta programmal, annak 1945-ös felszámolásával, a szovjet felszabadítási emlékmű elhelyezésével, illetve a tér rendszer-váltás utáni „agyonszobrosításával”. Egy esetleges politikai változás nyomán a tér szoborkoncepciójának teljes újragondolására lenne szükség, ehhez azonban elengedhetetlen egyes külpolitikai kérdések mérlegelése. A szovjet emlékművet nemzetközi szerződés tartotta az elmúlt három évti-

zed során a helyén, de amennyiben belpolitikai erők saját hatalompolitikai érdekeiket szem előtt tartva nem korbácsolnák fel körülötte az indultokat valószínűleg ugyanúgy bevonná a megszokás „impregnáló rétege”, mint oly sok hasonló régi emlékművet. Budapest ugyanúgy beépítette volna szimbolikus mindennapjaiba a szovjet monumentumot, ahogy tette ezt a gellérthegyi Szabadság-szoborral, vagy ahogy azt a bécsiek tették a Schwarzenbergplatzon álló „ruszki emlékművel”, a Russendenkmallal. Mindenképpen külpolitikai egyeztetésre lenne szükség a jelenleg neveltséges helyzetben álló amerikai elnökök szobraival. Hiszen Ronald Reagan és idősebb George Bush alakja jelenlegi pozícióikban mindössze a szovjet felszabadítási emlékmű ellentpontjainak tekinthetők, staffázsalakoknak egy rövid szavatosságú politikai színjátékban. Méltó áthelyezésük a város más pontjaira a változtatás fontos eleme lenne. Ugyanebben az összefüggésben gondolható el a német megszállás áldozatai történelemhamisító emlékművének jövőbeli sorsa. Úgy vélem, hogy egy esetleges politikai változás nyomán fontos – és több szempontból elengedhetetlen – szimbolikus döntést jelentene az emlékmű eltávolítása. Ezzel párhuzamosan egy új kormányzat vagy új pályázatot írhatna ki a témában, a helyszínen megtartva az Eleven emlékmű „állandó” változatát.

A három tér közül a legkomplexebb kérdések a Kossuth tér szimbolikus átírásával, illetve átírhatóságával kapcsolódnak össze. Az Orbán-kormányzat a helyszínen álló emlékművek lebontásával, a korábban itt állt, de lebontott alkotások másolatainak elhelyezésével és egy

⁸ Ebben az utóbbi esetben persze nem igazán beszélhetünk politikai változásról.

új Trianon-emlékművel egy nagyobb, „gránitszilárdságúnak” szánt emlékezetpolitikai egységet alkotott meg a téren. Ennek hivatkozási alapját az Alaptörvénybe is foglalt 1944-es évszámhoz való visszatérés jelentette: a kormányzat így a szimbolikus emlékezeti teret visszaírta az 1944 előtti állapotokra. A tér újabb átalakítása ebből kifolyólag valószínűleg csak egy új alkotmányozási folyamattal párhuzamosan történhetne meg; ezen belül az Alaptörvény – és átvitt értelemben a szimbolikus tér – központi eleme, a Szent Korona új elhelyezésével. Az Andrásy-, a Tisza- és a Kossuth-emlékművek mint másolatok – illetve Tisza és Kossuth esetében, mint erősen vitatható szobrászi értékkel rendelkező alkotások – sorsa valószínűleg csak az idő múlásával dőlhet majd el, illetve azal, hogy eljön-e majd egy olyan kor, amely képes lesz korszerű emlékműveket állítani a magyar történelem e kiemelkedő, illetve más kiemelkedő történelmi alakokhoz hasonlóan sok tekintetben vitatható alakjainak. Más kérdés a Nagy Imre szobra helyén felállított *Vértanúk emlékművének* lehetséges sorsa. Főként annak fényében, hogy a térről a mostani állapotban nemcsak az 1956-os forradalom méltó emlékműve hiányzik, de az 1989-es átalakulásnak emléket állító alkotás is. Az esetleges változásra támaszkodó jövőnek a legkomolyabb dilemmát a Nemzeti Összetartozás Emlékhelyének további sorsa jelentheti. Az emlékmű valóban rendkívül szilárdan áll a helyén, belpolitikai szempontokat mérlegelve valószínűleg lebonthatatlanul. Az elmúlt években a világon számos kezdeményezés született meglévő emlékművek átalakítására, illetve

Marlene Streeuwitz fogalmával „elalakítására” (Weggestaltung). Ebben az esetben, a gránitba öntött történelmpolitikai összefüggések is átírhatóvá válhatnak a kortárs művészet eszközeivel.⁹

Mindez azonban valóban nem több, mint gondolat kísérlet, amelynek jövőbeli feltételei egyelőre ismeretlenek. Ráadásul a kísérlet nagyon korlátos hatókörű, hiszen például nem vonatkozik azokra az elmúlt években szinte minden vidéki településen felállított Trianon-emlékművekre, amelyeknek az esetleges kontextusmódosulása csak hosszabb folyamat keretében képzelhető el. Természetesen a bizonytalanság az átalakulás sebességéhez és hevesességéhez is kapcsolódik; ahogy Nadas Péter fogalmaz: „Amikor egy rezsím szétomlik, akkor mindenki látja, hogy semmi nem marad.”¹⁰ Ha egy gyors, földcsuszamlásszerű történelmi fordulat nem szünteti meg hirtelen a korábbi emlékműrendszereket, akkor viszont körültekintő külpolitikai és belpolitikai döntések nyomán indulhat csak el a lépcsőzetes átalakulás. Ebben a lehetséges folyamatban el kell döntenie egyebek között, mit gondolunk az emlékezetpolitikáról, az emlékezet globalizálódásáról, a nemzethatárokon átnyúló emlékezeti konstrukciókról. A folyamat legfontosabb eleme azonban a jövő konszenzuskereső folyamatokon alapuló elképzelése.

⁹ Lásd például az osztrák művész, Eduard Freudmann emlékmű-beavatkozásait. <http://www.eduardfreudmann.com/>

¹⁰ „Csöndben, mint a vakond”. Interjú Nadas Péterrel. Magyar Narancs, 2021. VI. 10. Könyvmelléklet, IX. o.

Amit lehet, mentsünk meg

Erő Zoltánnal beszélget Váradi Júlia

Erő Zoltán 2020 február 1-je óta Budapest főépítésze. A Palatium Stúdió Kft. egyik alapítója és a KÉK (Kortárs Építészeti Központ) alapító kurátora jelentős városfejlesztési és köztérfejlesztési feladatok mellett hosszú évek óta foglalkozik történeti terek, épületek, városrészek építészeti revitalizációjával. A 2000-es évek elején Budapest városrehabilitációs programjában dolgozott, és részt vett a városfejlesztési koncepció megalkotásában is. 2004 és 2014 között a budapesti 4-es metró építész generáltervezőjeként a tervezőhálózat irányításáért és az egységes építészeti koncepcióért volt felelős. A főváros építészeti arculatát alakító beruházás négy állomásának vezető tervezője. Váradi Júlia kérdezte az örökségvédelmi konferencia alkalmából.

– *A magyar és főleg a budapesti építészeti és városépítészeti problémáinak alapos ismerőjeként bizonyára jól átlátja, hogy mi minden befolyásolja egy város – konkrétan a főváros – életességét, színvonalát, állapotát. Főépítészként mennyit tud tenni azért, hogy Budapest olyan legyen, amilyennek szeretné?*

– Szerencsére mindaz, amivel korábban foglalkoztam, lehetővé tette és teszi, hogy a városról integráló módon gondolkodhassam. Ezen azt értem, hogy egyszerre kell beszélünk műemlékvédelemről és új építésről, a város működéséről és a történetiségéről, tehát szerintem csakis ilyenfajta egységben gondol-

kodhatunk a városról, s az a szerencsés helyzet, hogy ez a látásmód számomra a múltból következően megadatott. Hogy a mindebből következő feladatokat milyen mértékben tudom teljesíteni, az sokféle tényező függvénye.

– *Ma mit tart Budapesten a legfontosabb célnak? Milyen városi üzenetet kell hordoznia a fővárosnak, ha úgy tetszik, ennek a „világvárosnak”, ahogy annak idején az előző előtti főpolgármester fogalmazott?*

– Ez egészen pontosan megfogalmazható. Az üzenete a sokszínűség és az a fajta Kárpát-medencei olvasztótégely szerep, amit más szerencsés adottságú városoknál is megtalálunk, de Budapest esetében ez tulajdonképpen a város gyökerének tekinthető. Tehát egyfelől nagyon szép a panorámája, nagyon szép a fekvése, nagyon szép az építészete, másfelől pedig azt látjuk, hogy ez az építészeti rendkívül sokszínű módon állt össze. Ebben a városban egymás mellett éltek magyarok, németek, tótok, zsidók, románok, szerbek, horvátok és még ezerféle náció, nem is tudjuk felsorolni. Ez adja a város meghatározó erejét. A budapesti építészeti lényege az egymás mellé kerülő sokféleség és az egymás mellé kerülő korszakok látványa. Fontos megmutatni az időbeliséget, azt, hogy például itt a pesti belvárosban egymás mellett van a római kortól a középkoron át, a klasszicizmuson és a szecesszióon keresztül a modern időszakig szinte minden kor lenyo-

mata. Sőt, ha csak a főépítési iroda nagyjából ötszáz méteres körzetét nézzük, biztos, hogy minden korból megtaláljuk a legjobb minőséget is.

– *Hogyha visszatekintünk a budapesti főépítések tevékenységének történetére, mennyire volt fontos az elmúlt évtizedek vagy akár az évszázad során, hogy megtartsák ezt a sokszínűséget?*

– Mosolygok, mert zavarba ejtően nehéz a kérdés. Erősen el kell gondolkoznom, hogy is tekintettek a 20. század második felében, aztán meg a rendszerváltás után erre a dologra. A Fővárosi Közmunkák Tanácsa egyidős Budapesttel, mondhatjuk, hogy ez volt a bölcsője a főépítési feladatoknak. A fejlesztési és a városrendezési eszközöket zsonglőrként használták. Viszont az is eszembe jut, hogy van egy rajz, egy látványterv, ami a második világháború után, 1947–48-ban készült a Kálvin tér mögötti területről, a belső-Józsefváros, belső-Ferencváros egy részét mutatja. Csupa modern épület, sávházak és nagy zöld parkok, előtérben a Kálvin téri templom és a Nemzeti Múzeum. Ez egy vízió lehetett, ami soha nem valósult meg. Tehát olyan erős a történeti város ereje, hogy még egy háborús pusztítás és újjáépítés esetében, amikor azt gondolhatnánk, hogy mindenestől elpusztult a város, akkor sem törölhető el a gyökere. A mai napig a Lónyai utca, Üllői út, Baross utca azokból a palotákból, bérházakból és közintézményekből áll, amelyek ott voltak akkor is. Nagyon fontos, hogy nem is lehet törekedni egyneműsítésre, homogenizálásra. Tehát tévedés lenne, ha valaki azt gondolná, hogy valamifé-

le arculatban, emeletszámában vagy stílusban egyformának kéne lennie a városnak. Nem.

– *Óriási vita zajlik arról, hogy ebből a történelmi örökségből mi az, ami feltétlenül megtartandó, mi az, ami esetleg átalakítandó, vagy amit el lehet felejteni nyugodtan, helyette mást, újat létrehozni. És főleg arról, hogy hogyan. Főépítésként hogyan gondolkodik erről?*

– Az a heterogén kép, amit most látunk, úgy alakult ki, hogy az egyik barokk házacska lebontották 1860-ban, helyette egy késő romantikus épület épült. A szomszédot lebontották 1890-ben, ahelyett egy késő barokk vagy neobarokk forma épült, és a következő pedig már egy modern ház. Tehát egy ilyen városban, ahol az épületek alapvetően telkenkénti beépítésekkel jöttek létre, telkenként tudnak csak megújulni. Ilyen módon a heterogenitás biztosított. Azt is tudjuk, hogy Budapesten ez a nagyszerű városszövet és ezek a nagyszerű épületek azért tudtak megmaradni, mert hosszú évtizedeken át szegénység volt, így nem tudott gyökeresen átépülni a város. Ilyen módon egész más a mi várostörténelmünk, mint mondjuk Brüsszelé, ahol az ötvenes évek végén nagy modernizációs programok a történeti városszövetet elpusztították és teljesen átalakították. Nálunk tehát ennek a relatív szegénységnek köszönhetően maradt meg ez az állapot. Ugyanakkor mostanra már megérkezett az az ingatlanfejlesztési nyomás, ami túl akar lépni ezeken a kötöttségeken. Kezdetjük sorolni azokat a közelmúltbeli eseményeket, amelyek egy-egy ház bontását, majd teljes átépítését teszik lehetővé, pedig meghatározó vagy különleges épületekről van szó.

– *Konkrétan melyik házra gondol?*

– A józsefvárosi Heinrich-udvar átépítését egy kormányrendelet nemzetgazdasági szempontból kiemelt beruházásnak minősítette, pedig korábban műemléki védetség alatt állt. Vagy arra a ferencvárosi épületre is gondolhatunk, ahol egy műemlék épület mellett álló egészen hasonló, de nem védett százharminc éves épület kerül bontásra. Helyette kortárs épület épült. A helyzet azért érdekes, mert minden jogszerűen történik, hiszen minden épület, ami nem egyedileg védett, tulajdonképpen bontható. Mégis ez a bizonyos szövet, amiről beszéltünk, valamilyen módon meg fog változni, fel fog fesleni. Ha szerencsénk van, a létrejövő új épület hozhat egy olyan minőséget, ami ezt a heterogén változást jó értelemben folyamatossá teszi, de hogyha nincsen szerencsénk, akkor a létrejövő épület butább, ügyetlenebb, kellemetlenebb, mint ami volt.

– *A „szerencsénk” min múlik? A főépítésznek ebben mennyi szerepe lehet?*

– Nagyon korlátozott. Persze nem csak a fővárosi főépítészről van itt szó, akinek eleve korlátozott a szerepe, mert a kerületi feladatokra egyrészt nem is lát rá, másrészt nincsen hatásköre. Jó esetben viszont a kerületi főépítészek tervtanácsokat tartanak, településképi zsűriket, és ebben el tudják mondani a véleményüket, tudnak településképi szempontokkal hatni a tervezőre. De azért igazából az a szerencse, amikor egy tehetséges tervező jó tervvel érkezik a zsűribe, és ez a tehetséges tervező eleve érzi, hogyan kell történeti környezetbe illeszkedve kortárs épületet alkotni. A fővárosnál törekszünk arra,

hogy amit lehet, mentünk meg. A tavalyi év folyamán Ferkai András segítségével közel száz két világháború közötti épületet védtünk le, komoly kutatómunka alapján. Létrehoztunk erre egy csoportot Ferkai Andrásnál kívül Branczik Mártával és Kovács Dániellel, akik külsősként kvázi súgnak nekünk ebben a kérdésben. Mi nagyon fontosnak látjuk az ötvenes-hatvanas évek építészetének megmentését is. Nekem személy szerint is van egyfajta kötődésem ehhez az időszakhoz, mondjuk úgy, hogy nemzedéki kötődésem. A hatvanas éveket – persze akkor voltam gyerek – nem érzem olyan tragikus időszaknak, amit ki kéne dobni. Az óbudai kísérleti lakótelep, az Üllői út házai, amelyek az '56-ban szétlőttek helyére kerültek, jó minőségű épületek. Azt is mondanám, hogy egy ilyen „dolce vitás” jókedv is sugárzik ezekből a házakból. De ha visszamegyünk az ötvenes évekig, a Kerepesi úti lakótelepből – én azt gondolom – olyan humánus sugárzik, ami egyáltalán nem arra a korra jellemző.

– *Vagyis ebből az is következik, hogy a főépítésznek van – ha korlátozott mértékben is – arra vonatkozó hatásköre, hogy a múlt bizonyos értékeit megőrizze?*

– Jelen pillanatban azt tudom elmondani, hogy a fővárosban szerencsére működik az az intézményes védelem, amit a műemlékszektorban sajnos már elvesztettünk, vagy szétzilálódott. Ezt a helyi védelmet tudjuk jelen pillanatban úgy működtetni, hogy a még meglévő értékekre koncentráljunk.

Az ötvenes-hatvanas éveket már említettem, de vannak terveink a hetvenes-nyolcvanas évek épületeit

illetően is, persze csak azokra vonatkozóan, amelyek még állnak. Ellenkéntben a várbeli a teherelosztó épületével, amely építészetileg, szakmailag egy megkérdőjelezhetetlen mérföldkő volt. Ennek lebontását nem tudtuk megakadályozni, pedig ennek a bontása egy torz gondolkodás eredménye. Ráadásul Virág Csaba háza tökéletesen illeszkedett a melléte álló levéltárhoz. Míg a most készülő hatalmas méretű pénzügyminisztériumi homlokzat vagy a levéltárnak egy újabb szárnya nem fog illeszkedni. Sajnos egyáltalán nem is tudjuk, hogy tulajdonképpen ki milyen érvrendszerrel gondolkodik ebben a kérdésben. Azt látjuk csak, hogy egyrészt az aktuális politikai „meccselésről” van szó: az önkormányzatoktól való forráselvonásról és a hatáskörök elvonásáról. Ez úgy történik, hogy a miniszterelnök aláír egy rendeletet, az másnap reggel megjelenik a közlönyben, és mi onnan tudjuk meg, hogy valamelyik önkormányzatot éppen megfosztották a szabályozási terve előírásaitól az adott helyszínen. Ez nagyon nehezen emészthető. Ebből következően a fővárosi főépítésznek voltaképpen Budapest panorámájára sincsen hatása. Nincsen hatásköröm például abban sem, hogy a Hilton tetéjére mi épül. Azok a tervek nem jártak nálunk. Valahol a városban létezik egy lista, hogy mit tekint a Miniszterelnökség műemléknek, aminek következtében mire kell a régiből valamit visszaépíteni, de a fővárosi főépítész kezében ez a lista nem volt. (Szerencsére azóta sikerült nagy nehezen beszerezni.) Szerintem abszurd ez az egész dolog, de valahogy így élünk. A másik ilyen történet: rangos politikus látogatta meg az irodánkat, és elmondta,

hogy a Népstadion mellett a millenáris kerékpárstadionból – Hajós Alfréd épületéből – korcsolyaépületet fognak építeni. Nagy nehezen kiegyezkedtük, hogy egy bizonyos része megmaradjon a pályának, de amit itt mesélni akarok, az az, hogy a politikus azzal kezdte, hogy hát nem akarok brutálisan indítani, de szeretnénk ezt így és így lebontani. A végén valami meg fog maradni ebből a pályából, de az épületet nem tudjuk megtartani, mert a korcsolya erősebb most, mint a kerékpár. Aktuálisan. Szerencsére kiderült, hogy a korcsolyázóknak az alapozása a kerékpározás, tehát lesz a kerékpárstadionon belül egy másik kerékpárkör. Vagyis igazából nem a hatáskörökön belül, hanem a véleményformáláson, a szemléletformáláson tudunk valahogyan dolgozni.

– *Közeledünk ahhoz a konkrétan is említendő témához, amely az utóbbi években vagy hónapokban annyira felkavarja a kedélyeket. Ez pedig a budai Vár. Olvastam erről is a véleményét, amely azonban úgy tűnik, csupán magánvélemény maradt. Hiszen a főépítész véleményét azok a döntéshozók, akik a Várban épületeket lebontanak, újjáépítenek, terveznek, láthatóan nem kérdezik és nem hallgatják meg. Mindazonáltal bennünket, akiknek fontos a magyar történelmi örökség, nagyon is érdekel, hogy Budapest főépítésze mit gondol arról, ami ott történik.*

– Tulajdonképpen amikor a Liget-projekt és a vári projekt indult, még civil emberként én azt úgy éreztem, mintha egy nagy vászonfüggöny mögött lett volna valami számunkra láthatatlan dolog, amit csak botokkal tudunk piszkálni, és

egyszer csak kiderül, hogy zsiráf vagy elefánt, még nem tudjuk pontosan. Egyértelmű, hogy a Liget-projekt azért kellett, hogy a Várból ki lehessen költöztetni a kultúrát, és a helyére a hatalmi funkció kerüljön. Lehet, hogy valakinek az jut eszébe, hogy ez egy jó kis hatalmi központ, uralkodásra termett hegy. Ezzel azonban az a problémám, hogy nekem nem kell olyan uralkodó, aki a hegyen uralkodik rajtam. Az elnöki palota legyen fönt, mert a semleges elnök „lenéz” a városban zajló életre, de egy miniszterelnöknek a Kossuth téren, mondjuk, a Földművelési Minisztériumban a helye. Az egy képlet, hogy van egy törvényhozó, egy végrehajtó és egy független igazságszolgáltatási létesítmény, ez a három rakja ki a hatalmi ágak megosztásának képletét a Kossuth tér környékére. Én ezt látom a dolgok gyökerének, valószínűleg erről még sok vita lesz a következő években.

Azt gondolom, hogy ami a Várban történik, az sokféle síkon elemezhető. Én alapvetően egy olyan műemlékvédelmi iskolán nőttem föl – és ezt követem a mai napig –, amely nagyon megbecsüli azt az értéket, ami az adott történeti kortól eredeztethető. Másrészt azt, ami építészeti vagy városépítészeti minőséget képvisel. A budai Várnak volt egy nagyon értékes időszaka az 1960-as évek elején. 1966-ban adták át a budai várpalota déli szakaszát, az úgynevezett E épületet. Ez máig a Budapesti Történeti Múzeum a várkertekkel, a helyreállított középkori erőd szakaszaival és azzal a nagyon izgalmas együttes hatással, amit a barokk királyi palota, a középkori romok és a középkori királyi palota alkot. Ez az addigra

megvalósult régészeti, építészettörténeti, művészettörténeti, építészeti folyamat, alkotás, együttgondolkodás, azt gondolom, hogy mind gondolatában, mind kivitelezésében világszínvonal volt abban az időben. Olaszországban beszéltek hasonló nyelvet, amellyel a modern kiegészítéseket a történeti emlékekkel össze tudták rakni. Carlo Scarpa ebből a szempontból a legemblematikusabb olasz építész, és azt merem mondani, hogy ami az 1960-as években a várpalotában történt, összemérhető azzal a teljesítménnyel, ami az ő nevéhez fűződik. A Vár többi részén, a polgár városban is ugyanezt a minőséget látjuk. Ahogy a háborúban megsérült barokk házakból kibonthatóvá és ezért láthatóvá vált a középkori ülőfülke, kőkonzol, a középkori falfestések töredékei, középkori kis ablakok, ahogy összemetsződnék a későbbi lakóház homlokzatával. Ez egy olyan izgalmas párbeszéddé vált a helyreállított épületeken, amit szerintem a mai napig csodálhatunk. A melléjük került új kiegészítésekkel együtt, mint például a Tóth Árpád sétányon az akkori időszak legjobb építészei által alkotott művek, a Farkasdy Zoltán vagy Jánosi György által tervezett épületek. A Tóth Árpád sétány sziluettjét, harmóniáját én a mai napig nemcsak vállalhatónak, hanem példaértékűnek tartom. Ez tehát olyan együttgondolkodás volt, ami szerintem a mai napig mintaszerű.

– Azért azt se felejtsük el, hogy akkoriban volt egy óriási vita a palota kupolájáról.¹

¹ 1950-ben tervpályázatot írtak ki, és a beérkező művek új irányt szabtak a tervezésnek:

– Igen, az valóban hatalmas vita volt, amely még a Rákosi-korszakra nyúlik vissza. Amikor elkezdődött a palota helyreállítása, Rákosi elvtárs szívesen fölköltözött volna a palotába. Sokféle megjelenéssel kísérleteztek az építészek, köztük erődszerű architektúrákkal. '56 után Kádár viszont nem akart fölköltözni a palotába, ami így a kultúra fellegvárává alakulhatott. Az évtizedes kupolavita arról szólt, hogy a korábbi neobarokk szecessziós hangulatú Hauszmann-kupola kerüljön-e vissza a helyére, vagy egy bástyszerű, vagy pedig egy másik. Ebben a vitában végül is egy római mintájú kupola mellett döntöttek.

– *Kompromisszumként.*

– Végül sikerült kompromisszumos megoldást találni. Ehhez kötődik egy anekdota. Az ország legkomolyabb építészeinek részvételével létrehoztak egy bizottságot, amely hosszas viták után nagy nehezen megállapodott ebben a kupolaformában. Amikor a bizottság végül is emellett az eléggé semleges változat mellett döntött, akkor Major Máté azt mondta, hogy „uraim, megszületett a bizottsági kupola”. Ezzel együtt én ezt a kupolát szeretem. Egyrészt, mert ezzel nőttem föl, és ez a kupola égett be a retinámba. Másfelől azt gondolom, hogy ez a mosta-

ni palota a maga eléggé szikár, de kiegyensúlyozott, harmonikus stílusával egy, a városképbe jól beilleszkedő barokkos épület. Kivéve a végletekig leegyszerűsített ablakokat. Azokat többnyire senki sem szereti, mert nagyon nincsenek összhangban az épület egészével.

– *Azt mondja, hogy a retinájába ez égett be a hatvanas években, amikor fiatal volt. Vajon a mai fiatalok retinájába hogyan fog beleégni az a historizáló parvenü épületegyüttes, amit most a Várban létrehoznak? Mit fognak okozni ebben az egyébként harmonikus városegységben?*

– Fontos tudni, hogy annak idején, amikor a Vár és az azt övező polgárváros helyreállítására sor került, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa kiváló szakembereket bízott meg ennek a végiggondolására. Például a neves építész, épülettörténész, Rados Jenő adott tanácsot ahhoz, hogy hogyan kéne a vári háromemeletes, századfordulós bérházakat visszabontani, hogy a tömegük illeszkedjen a többi épülethez. Eldöntötték, hogy nem állítják helyre a Honvédelmi Minisztérium Hadtestparancsnokság épületének túl hangsúlyos kupoláját, ami az egész váron és a Dísz téren uralkodott, mint ahogy a levéltár kéményét sem. A Pénzügyminisztérium épületét visszafogott formában építették újjá. A Vár egész sziluettjét egy kicsit finomították, szerényebbé tették, és hagyták érvényesülni a Mátyás-templomot, a Mária Magdolna-templom tornyát és a palota kupoláját. Az ezzel konkuráló elemeket egy kicsit visszaszéledítették. Ez egy nagyon érdekes tett volt, mert építészeti alkotást szerényebbé tenni, ez egy viszonylag ritka magatartásforma.

eldőlt, hogy kupola lesz a váron – a kérdés már csak az volt, hogy milyen. Jó néhány éven át úgy tűnt, hogy a Janáky István által szorgalmazott neoklasszicista – az esztergomi bazilika kupoláját mintául vevő – megoldás győzedelmeskedik, míg végül 1960-ban egy eklektikusabb, viszont az eredetnél lényegesen hangsúlyosabb tetődísz került előtérbe. Hidasi Lajos műve, lévén magasabb a hauszmanninál, sokkal szembetűnőbb koro-

– *Az ellenkezője szokott történni általában.*

– Az gyakoribb, és ez egy érdekes pillanat, amikor egy várost kvázi szoborként, agyagszoborként lehet formálni, és az arányokra figyelni. Ez általában nem szokott megadani. Ezúttal azonban a második világháború pusztítását követően egy olyan lehetőség támadt, amit akkor megragadtak. Tehát azt is mondhatjuk, hogy a második világháború pusztítása rettenetes volt Budapesten, de a helyreállítása – különösen a budai Váré – kegyelmi pillanat volt.

– *A korábban mondottakkal azt is jelezni kívánja, hogy ezzel szemben, ami most történik, az éppen az ellentéte ennek?*

– Ami most történik, annak megerősítésére az a döntéshozók válasza, hogy „a kommunisták elrontották”. Csakhogy Rados Jenő nem volt kommunista, hanem egy jó ízlésű szakmai grémiumot képviselve találta ki, hogy mik lennének a racionális lépések. Ők nem a történeti csipkékből és a történeti formákban keresték a vári építészeti gazdagságát, mert sok más lehetőség is adódott. Az pedig végképp nem szerepelt az akkori gondolkodásban, hogy soha nem volt vagy teljesen elpusztult épületeket történeti stílusban felépítsenek, még hozzá új anyagokkal, új szerkezetekkel. Azt kérdezte, mi az üzenete a fővárosnak, s én megismétlem, hogy szerintem a sokféle kultúra egymás mellettsége. De az, hogy visszanyúlunk, és negyven-ötven éve elbontott épületeket vagy hetven éve elpusztult épületeket próbálunk valamilyen módon, mint nyuszit a cilinderről kirángatva, helyreállíta-

ni, ezt nem tartom jó üzenetnek, sőt, az okát nem is tudom megfejtetni.

– *Nem is gondol semmire, amikor választ keres?*

– Hát valaki talán így keresi a nemzet nagyságát. De vajon valóban abban található egy nemzet nagysága, ha egy soha nem használt lovardaépületet, ami ráadásul önmagában nem is túl különleges vagy szép, mégis pénzt és energiát nem kímélve helyreállítat?

– *Nem lehet, hogy azt a történeti kort szeretné a mostani kormányunk ilyen módon deklaráltan felmutatni, amikor a központi hatalom, az egyeduralkodás volt a mérvadó?*

– Amennyiben a dualizmus korára utaló történelmi emléket akart állítani, akkor talán elfelejti, hogy az nemcsak az egyeduralkodásról szólt, mert hát volt ugyan királyunk, de nem feledkezhetünk meg az akkori polgárság fantasztikus teljesítményéről sem! Azonban ezek az épületek mindenekeelőtt az erős államhatalom szimbólumaira utalnak. Hogyha ugyanennyi pénz kerülne arra, hogy a budapesti történeti épületeket, amik ma társasházak, vállalati székházak, kulturális intézmények, és nincsen pénzük arra sem, hogy a homlokzatukat helyreállítsák, tehát hogyha a városlakók környezetének helyreállítására fordítanák az adott pénzösszeg legalább felét, akkor mindjárt javulna a helyzet. Bár ettől még azzal, ami a Várban történik, továbbra sem lennének boldog. De a társasházi helyreállítási programok, az Andrassy út palotáinak a helyreállítása még mindig várat magára. A műemléki programokban sokkal kisebb ösz-

szegemből is lehetne valódi értékeket megmenteni. Rengeteg vidéki kastélyunk, udvarházunk, kúriánk van, ahol valódi barokk eredetű falfestmények, kőfaragások vagy akár történeti fa tetőszerkezetek helyreállítására lenne szükség. Ha ezekre jutna töredéke annak, ami mondjuk, a Pénzügyminisztérium homlokzatának helyreállítására jut, akkor én nagyon boldog lennék.

– *Az milyen érzés, hogy Budapest főépítészeként csak távolról, ölbe tett kézzel figyelheti ami történik?*

– Ez rossz érzés. Viszont én tudtam ezt, amikor idejöttem. Nagyjából tisztában voltam azzal, hogy mekkora hatásköre van Budapest főépítészenek. Amivel nem voltam tisztában, hogy még annál is kevesebb. A forráselvonások egész egyszerűen megbénítják itt a házban a gondolkodást. Azt gondolom, hogy egy közel kétmilliós fővárosnak, az Európai Unió egyik állama fővárosának kell hogy legyen forrása arra, hogy a parkjait rendbe tegye, hogy egy területfejlesztésnél előre megépítse az utcákat, közművesítsen, és úgy készüljön egy terület használatára, hogy valamiféle korszerű zöld infrastruktúrát, (ahogy mi mondjuk: „kék-zöld” infrastruktúrát, tehát a csapadékkezelés, a vízháztartásra vonatkozó infrastruktúra kiépítését is) sikerüljön saját költségvetésből megvalósítani. Ezek a források nem állnak a rendelkezésünkre. Tehát pontosan tudjuk, mi lenne a jó, de nem tudjuk megcsinálni, mert nem adottak hozzá a körülmények. Ez nagyon frusztráló.

– *Ha valamilyen csoda folytán mégis olyanná válnának a körülmé-*

nyek, hogy komoly döntéshozóként részt vehetne abban, ami a fővárosban történik, akkor például melyek azok az épületek, épületegyüttesek, városrészek, vagy bármi, amit inkább el kéne felejtetni, le kéne bontani, eliminálni, és mi az, amit visszaépítene vagy felépítene? Nyilván nem lehet felsorolni mindent, mert ez egy hosszú lista lenne, de mik a legfontosabbak?

– A kérdésben van egy nagyon szimpatikus feltételezés. Hogy a meglévő épületállománnyal kell valamit kezdeni. Tehát nem azt kérdezte, hogy mit építenénk újonnan, hanem azt, hogy mit csinálnánk a meglévő épületállománnyal. Ez nagyon fontos. Amennyiben egy városban egy-egy épület száz évre szolgál, ebből könnyen kiszámíthatjuk, hogy évente egy százaléka tud megújulni az épületállománynak. A másik kilencvenkilencel is kell valamit kezdeni. A városmegújítási programok szívem mélyéről fakadnak. Szerencsém volt, mert még mielőtt itt ültem volna, ennél az asztalnál, Schneller István főépítészti tevékenysége idején részt vehettem a városrehabilitációs program kidolgozásában. Ez be is indult valamelyest a kilencvenes évek végén, és a 2000-es évek elején már látható eredményeink is voltak.

– *Mondana példát?*

– Ebben az időszakban indult el a VIII. kerület és a IX. kerület akcióterületi programja, a korábban megkezdett városrehabilitációs folyamatok pedig virágzó módon folytatódtak. Például a Magdolna negyed a VIII. kerületben, a IX. kerületben a Középső-Ferencváros egyre külsőbb és külsőbb részeit sikerült meg-

újítani, új tömbök újultak meg, új parkok, új épületek jöttek létre. Sőt, piaci körülmények között értékesítették azokat a házakat, amelyek a korábban nagyon lerobbant, rossz területeken voltak. Tehát megindult a városrehabilitáció. Ezenkívül az energiaracionalizálási program is végbement a lakótelepeken. Hőszigetelés, ablakcsere stb. Ez lehet, hogy nem változtatta meg gyökeresen az épületállomány használatát és használhatóságát, de egy egészen más dimenzióba emelte az energiagazdálkodást.

– *De ez nem elég látványos, nem lehet vele „villogni”!*

– Annyiból látványos, hogy ez egyszerre az épületek külső felújítását is magával hozta. Van, ahol sikerebben, van, ahol kevésbé. Most a belső városrészekkel kell valamit kezdeni. A barnamezős területekkel mostanában indul el a fejlesztés.

– *Egyetért ezzel az iránnyal?*

– Teljes mértékben egyetérték. Az az alapvető filozófia, hogy a barnamezős területek a város tartalék fejlesztési területét adják, és nem a zöld mezőben fejlesztünk, nagyon jó gondolkodás.

– *Barna mezőnek nevezzük ugye a korábbi ipari területet?*

– Barna mezőnek nevezzük a főlhagyott ipari, vasúti, honvédségi területeket. Ezek sokszor nagyon jó helyen vannak, még a város belsőjében is találunk ilyeneket. Egyértelműen kínálkozik, hogy ezeket fejlesszük. Így nem kell az agglomeráció és a külvárosok felé terjeszkednie a városnak. Persze ez nem könnyű feladat.

– *A városon belül építkezni nehezebb?*

– A városon belül elsősorban a tulajdonviszonyokkal, a talajszennyvezetéssel, az alap-infrastruktúra kiépítésével lehet gond, de meg kell tudni lépni ezeket az akadályokat, mert egyrészt óriási lehetőséget ad, másrészt pedig izgalmas feladatot is jelent a barnamezős építés. De hogy a kérdésre is válaszoljak, van olyan része az épületállománynak, amit én nem újítanék meg.

– *Mondjon ilyet!*

– A legrosszabb állagú, már eleve alacsony komfortkialakítással épített lakóépület-állományt nem szabad megújítani. Még sok ilyen van, ahol szoba-konyhás lakások egymás mellett függőfolyosón állnak, és maga az épület sem értékes. Ezeknek a felújítására nem költenék. Tehát van az épületállománynak egy olyan része, ami nem képvisel építészeti vagy örökség értéket.

– *De megoldható lenne az ottani lakosság elhelyezése?*

– Támogatás nélkül nem. De az önkormányzati épületállománynál azért erre van lehetőség, és történelem is Budapesten ilyen típusú váltások. Ahol nem javasolt a teljes felújítás, ott lehet és kell a bontás és az új építés.

– *Még egy pillantás a Várra, ahol a készülő bérlakástörvény, amely eredetileg az összes kerületre vonatkozott volna, most már csak a várkerületre vonatkozik. Erre való hivatkozással el lehet majd adni a pillanatnyi bérlőknek nagyon olcsón az értékes vári lakásokat. Felmerülhet, hogy nemcsak hogy megszerzik*

ezeket a lakásokat nagyon olcsón, de esetleg alaposan át is alakíthatják a Váron belüli régi épületeket, akár úgy, hogy a Vár struktúrája ettől a döntéstől még tovább változhat?

– A vári lakások azért maradtak önkormányzati tulajdonban annak idején, amikor az országban mindenhol privatizálták a lakásállományt, mert ezek kiemelt műemléki értéket képviseltek, és a magyar állam nem akarta őket *laissez faire* alapon elengedni, hanem kikötéseket tett. Az nem ördögtől való, hogy a műemléképület-állomány magánkézben legyen. Például Egerben, Sopronban, más értékes műemléki városmagjainkban voltak privatizációs folyamatok. De a budai Várban tényleg nagyon összetett ez a kérdés. Az egyik nehéz eleme az, hogy az épületeken belül olyan leválasztások, új lakások kialakítása, olyan átalakítások történtek még régen, amik az eredeti térhasználatot, az eredeti épületet csonkították. Ennél nyilván nem jó lakásonként privatizálni, mert nehezen, vagy soha nem áll egybe az épület. A másik alapvető gond viszont a Vár pince- és barlangrendszere, ahol egy sor megoldatlan tulajdoni, jogi és műszaki kérdés van. De a legfontosabb szempont, hogy a műemlékvédelmi követelményeket érvényesíteni lehessen a privatizációt követően is. Én sajnos azt látom, hogy a mostani döntés nem fog időt hagyni erre. A politikai vonzatát pedig mindenki maga meg tudja ítélni, hogy normális dolog-e támogatott lakbérű lakásokat fönntartani gyönyörű dunai panorámával az ország legmagasabb presztízsű lakásainak körében és végül azokat kedvezményes áron értékesíteni... Az talán rendben

lenne, hogy ha az ár-érték arány érvényesülne, és a feltételek az épületállomány minőségi megőrzését szolgálnák.

– Rég óta él ebben a városban, s mint szakember, de mint magánember is bizonyára azt tapasztalja velem együtt, hogy a műemlékvédelem fogalma végtelenül devalválódott, sőt gyakorlatilag megszűnt az a hivatalos intézmény, amely érdemben foglalkozna az örökség és a műemlékek védelmével.

– Igen, ez nekem azért is fáj, mert én az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség tervezőjeként dolgoztam hosszú éveken át, és nagyon szerettem ezt a hivatást. Azt, hogy ez az intézményrendszer ennyire szétzilálódott, végtelenül sajnálom. Miközben annyiban ma is működik, hogy ha én például egy műemlék épületet át akarnék alakítani, akkor ahhoz megfelelő hatósági eljárás tartozik. A bürokrácia ebben is működik. Magyarországon a létező szocializmusban a műemléki kutatás, a jogi háttér, a tervezés, a kivitelezés vertikumba szerveződött. Ez a szerkezet a rendszerváltáskor nem látszott alkalmasnak. De sajnos, ami helyette alakult, aztán számtalanszor átalakult, az nem működött tökéletesen, sőt egyre rosszabbul. Hogy mára ennyire brutálisan szétzilálódott, nem volt se törvényszerű, se kívánatos. A szomszédos országokban ez nem így történt.

– Budapesten első ízben épül egy felhőkarcoló, amelyről a műemlékvédelmet fontosnak érzők közül sokan úgy gondolják, hogy rontja a világörökség látképét. A Mol-magasházról mi a véleménye?

– Én sokszor elmondtam, hogy nem szeretem a magasházakat.

– *Miért?*

– Tulajdonképpen a magasházak gyakran egy furcsa kihívásnak próbálnak megfelelni. Ebben az esetben sem egy funkcionális igényről van szó. Nem azért jön létre, mert más-képp nem lehetne biztosítani a szükséges alapterületet, vagy mert olyan drága lenne az ingatlan Budapesten, vagy mert annyira nem férnének el az épületek, hogy tornyokat kell építeni. Ez a torony státuszsimbólum. Azt a státuszt mutatja, hogy Magyarországon egy regionális léptékű vállalat akkor tud reprezentálni, hogyha legalább százhusz méteres tornya van. Tudomásul kell venni, hogy az is az építészet egyik mozgatórugója, hogy ilyen státuszsimbólumot hoznak létre, de én nem örülök ennek. A látképpel kapcsolatos aggodalmakat pedig sajnálatos módon teljesen igazolta az a kép, amit a csontváz épület már most nyújt.

– *A Margit hídról is látszik.*

– A Margit hídról, a Jagelló útról, a Parlamenttől, a pesti korzóról. Furcsa pozícióban van, mert a Gellért-hegy mögött ágaskodik, és tulajdonképpen a Gellért-heggyel konkurrál. A másik dolog pedig az, hogy én nagyon nem örülnék neki, hogyha ezentúl ez lenne a példa, a precedens. Én azt nagyon nem szeretném, ha mostantól azt mondanánk, hogy a Mol-torony egyelőre egyedül van, de hogyha már huszonnégy ilyen lesz, akkor természetesnek fog hatni.

– *Emiatt a véleménye miatt nem vádolják-e konzervativizmussal? Mert komoly vádak hangoztak el az elmúlt*

években arra vonatkozóan, hogy Budapest unalmas, hogy nem készülnek igazán izgalmas épületek, hogy nincs bátorság az építészetben.

– Gondolom, az nem kérdés, hogy a 4-es metró tíz állomása elég bátor építészeti hozzáállást mutat. Nos, azt mi építettük. Ahhoz is bátorság kellett, hogy több tervezőt vontunk be, hogy mindenki kísérletezhetett, hogy új formanyelvet tudtunk létrehozni. Én azt gondolom, hogy ez nem azt mutatja, hogy én nagyon konzervatív lennék. De másra is jó ez a metrós példa. Azt is igazolja, hogy nemcsak magasházzal lehet forradalminak lenni. Az urbanisztikának vannak olyan innovatív eredményei, újszerű gondolatai, amik nemcsak toronyház formát ölthetnek.

– *A konferencián szó volt az emlékművekről. Mi a véleménye arról, ami ezzel kapcsolatban történik Budapesten?*

– Elsőként hadd utaljak a tervezett Covid-emlékműre. Ugye Magyarországon harmincezer ember meghalt a járvány miatt. Harmincezer ember egy nagobbacska város. Ez egy nemzeti trauma, ami velünk megtörtént az elmúlt évben. Harmincezer embernek már lehetne emléket állítani. Hozzánk két javaslat futott be, az egyik, hogy a Margitszigeten civil kezdeményezésre egy nagyon szép land art jellegű kőszor készüljön, a pesti oldalra néző futókör melletti sávban, amelyen egy fekete színű szalag és egy nemzeti színű szalag fut végig. Ezekre vannak rátéve a kövek, és a köveken csak annyi van, hogy 13 542, élt 62 évet. Ezt én nagyon erős emlékműnek tartom. És ami érdekes, hogy

egy civil szereplő kezdeményezésére, gyakorlatilag családi kasszából készül ez az egész dolog. Úgy tűnik, a főváros száz százalékkal mögé áll, de ez még egyeztetést igényel. A másik ötlet egy ideiglenes emlékmű, amely a három meglévő pestisoszlophoz kötődik. Az egyik a budai Szentháromság téren van, a másik a Szervita téren az Immaculata-szobor, a harmadik pedig Óbudán a Szentlélek téren lévő. Tehát ilyen módon Buda, Pest és Óbuda szívébe kerülhet egy ilyen továbbgondolt alkotás, amelyre pályázatot írunk ki. És a legjobb művészekre bízunk az emlékmű továbbgondolását.

Ezenkívül a mai beszélgetésen volt szó azokról a helyszínekről, amelyek túlterheltek. Az elhangzottakon túl én tudok még egy ilyen, ahol a fővárosi önkormányzat kicsit az én közreműködésemmel is szaporította a szimbólumokkal terhelt területeket. Ez a Gellért tér. Hogyha a Gellért teret magunk elé idézzük, ugye ott

van a Szabadság híd, azon van egy magyar címer, azon van egy turul. A turulról mindenféle eszünkbe juthat, még ha ez annak egy szelídebb változata is, de azért meghatározza a képet. Ott van a sziklakápolna, látom a Szabadság-szobrot, és látom a Citadellát. A sziklakápolna előtt Kő Pál szobra, a Szent István lelép a lováról, és hátat fordít a Szabadság hídnak című alkotás. Dévényi Sándor kollégánk 2000-ben épített oda egy kútházat, ami önmagában egy érdekes motívum a maga formai megoldásával. A hét forrásnak, a hét gyógyvíznek a kútháza egy idézettel benne, de hát ez egy további jelkép. A metrómegálló mellé Dévényi Sándor egy ős-Duna-motívumot helyezett. Ez egy elég pajzán szökőkút. És egy Cseh Tamás-szobor is áll a téren. Tehát ezek a jelképek egymás aurájába belemásznak, belenyitnak, beletolakodnak. Ez így egyáltalán nem szerencsés. És nem ez az egyetlen ilyen hely a fővárosban sajnos.

Korhú vagy kortárs?

Viszonyulások a Horthy-korszak modern épületeihez

Komoly gondot okozott számomra, hogyan lehet a két világháború közötti modern építészetünk helyzetét a megadott témához kapcsolni. A mai rendszer emlékezetpolitikájának nem ezzel, sokkal inkább az 1945 és 1989 közötti épületekkel van baja, különösen, ha szimbolikus jelentőségű területen állnak. A Velencei Charta elvei csak részben alkalmazhatók a modern emlékek helyreállítására, hiszen a modern és kortárs formák, szerkezetek közötti csekély eltérés értelmetlenné teszi didaktikus megkülönböztetésüket. Marad tehát a műemlékvédelem önmagában is elég összetett témája, korántsem egyszerű elvi kérdésekkel és gyakorlati tennivalókkal.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a modern építészeti örökséghez fűződő viszony sehol a világon nem problémamentes. A hagyományokkal szembe forduló, racionális, technicista, absztrakt formákkal dolgozó „új építéstől” a közönség nagy része születésekor is idegenkedett, és azóta sem sikerült igazán megszeretnie. A Horthy-korszak szinte egyenlőségjelet tett az avantgárd és a bolsevizmus közé, a Rákosi-korszak viszont a modern építészetet kozmopolita és burzsoá művészetként ítélte el. Mindkét vádnak van némi valóságalapja: a radikális modern az építést valóban a szociális változások eszközének tekintette, de mivel erre a két világháború közötti politikai rendszer ná-

lunk kevésbé volt nyitott, a modern építészetet alapvetően a polgárság tekintette sajátjának. Nem véletlen, hogy fő területét az ipar, a kereskedelem és a lakásépítés jelentette, az egyházi és középületek műfaját csak későn és erős kompromisszumokkal hódította meg. Ugyanakkor fontos leszögezni, hogy a harmincas években a hatalom tudomásul vette a modern térhódítását, szelídített formában maga is felhasználta reprezentációs célokra, divatként pedig a legszelesebb körökben, még vidéken is elterjedt. Valójában a hatvanas-hetvenes évek tömeges átlagépítészete árnyékolta be ezt a korábbi korszakot, alternatívát pedig a posztmodern és az organikus mozgalom mutatott fel. Az utóbbi tíz év millenniumi eklektikát előtérbe állító propagandája tovább erősítette a meglévő előítéleteket. Ugyanakkor újra formálódott egy magát polgárinak valló réteg, amely büszkén vállalja a „bauhaus” hagyományát (bármit értsünk is ezen). Ha a Horthy-korszak épületeit nem is bontják elvi alapon, megőrzésük, védelmük és felújításuk korántsem számít kiemelt célnak. Ehhez a hátrányos helyzethez azonban több évtized mulasztásai vezettek.

A két világháború közötti építészet tudományos feldolgozása és védelme viszonylag korán, a hetvenes években kezdődött. Jó néhány jelentős alkotás felkerült a műemlékek országos listájára, továbbiak pedig

előzetes védeettséget kaptak a fővárosban. A jegyzék bővülése azonban a kívánatosnál lassabban folyt, így még a Műemlékvédelmi Hivatal 2000-ben rendezett kiállítására is túcatnyi épülettypust, kategóriát és számos olyan konkrét épületegyüttest mutathatott fel, melyek addig elkerülték a műemlékvédelem figyelmét. A védeésre javasolt kétezer tétel nagynak tűnhet, de ha tudjuk, hogy Nagy-Britanniában csak 1945 utáni épületből 500 védett van, s a hozzánk mérhető nagyságú Hollandia 40 ezer műemlékét a kilencvenes években mintegy 14 ezer objektummal bővítették az 1850–1940 közötti időszakból, már korántsem érezhetjük túlzottnak. A védeések elmaradása azért gond, mert a rendszerváltozással megindult privatizáció és az ingatlanfejlesztők rohama komolyan veszélyeztette a listán nem szereplő emlékek fennmaradását. Az elmúlt évtizedekben számos modern villa és családi ház esett áldozatul a budai Hegyvidéken és a pesti oldal kertvárosaiban, amikor a kerületek megnövelték az egyes telkek beépíthetőségének határát, vagy lehetővé tették összevonásukat.¹ Sőt, gyakran helyi védetség alatt álló épületeket engedtek

a képviselő-testületek lebontani, a védetség feloldásával. Ez a gyakorlat pártsemleges, baloldali és jobboldali vezetésű önkormányzatoknál egyaránt előfordult. Az ideologikus szemlélet érvényesülése egyedül a helyi (kerületi) védetségénél mutatható ki a legutóbbi időszakban. Gondolhatjuk azt, hogy egyes budai kerületek a korábbi válogatás egyoldalúságát kívánták ellensúlyozni, amikor szinte kizárólag historizáló, de még inkább neobarokk lakóházakat vettek listára,² ha nem lenne még jó néhány jelentős modern emlék védetlen. Ugyanakkor vannak olyan kerületek (például Zugló), ahol az épített örökség módszeres felmérése nyomán készült értéklisztára számos két világháború közötti és 1945 utáni modern alkotás felkerült, és helyi védeettséget kapott. A Főpolgármesteri Hivatal építészeti értékvédelmi csoportja az elmúlt években komoly kutatást folytatott, és gondos mérlegelés után mintegy száz – főként modern – tétellel gyarapította a főváros helyi védeettségi jegyzékét.

A következő kérdés az, hogy mennyiben járul hozzá a védetség az emlékek fennmaradásához? Nap mint nap tapasztaljuk, hogy védett házakon cserélik az ablakokat (többnyire műanyagra), kívülről hőszigetelik a falakat, vagy megváltoztatják a színüket. Az állam jó ideje csak bizonyos kiemelt épülettípusok (vár- és kastélyprogram,

¹ Ízelítőül álljon itt egy válogatás a budapesti II. kerület jobb építészek által tervezett és lebontott épületei közül: Apostol utca 19., Ábrányi utca 5. és 7., Berkenye utca 15., Bimbó utca 136., Bogár utca 32. és 34., Budakeszi út 47/D, Cimbalom utca 5/B, Eszter utca 8/A, Fil-lér utca 64., 81/B és 90., Gárdonyi Géza utca 35–37., Hankóczy utca 8/B, Harangvirág utca 3., Húvösvölgyi út 50. és 127., Lepke utca 3., 7., 8., 11–13., Lotz Károly utca 16., Orló utca 12., Palánta utca 20. és 21., Pusztaszeri út 336B, Sarolta utca 4., Széher út 9., 44. és 50., Szilágyi Erzsébet fasor 11., Törökveszi út 43. és 141., Trombitás utca 39., Virágárok utca 17., Üdülő út 32.

² Jó példa erre az I. kerület helyi védeettségi listája, melyben a negyven épületből egy barokk, egy klasszicista, 15 historizáló, 3 szecessziós, 4 modern és 16 neobarokk. Budapest I. kerület Budavári Önkormányzat Képviselő-testületének 18/2017. (IX. 29) önkormányzat rendelete a településképp védelméről. 2. sz. melléklet, 28–30. oldal.

egyházi, ritkán népi építészeti) helyreállítását támogatja, miközben a „hétköznapi” épületek (városi lakóházak, társasházak) értékmegőrző felújítására, helyreállítására fordítható önkormányzati keretek szinte teljesen kimerültek. Márpedig a modern építészeti legalább annyira ezek a tömegesen létesült épületek képviselik, mint az egyedi, ikonikus alkotások. A húszas és harmincas évek bérházainak gondos felújítására számos jó példa akad, a társasházi közösségek a jövőben is megérdemelnék e téren a segítséget.

A következőkben három példával szeretném bemutatni, hogy a modern műemlékek felújítása, újrahaznosítása mennyi kérdést vet fel, és hogy a védett környezetben való építés milyen problémákhoz vezet.

A Gomba

2014-ben fejeződött be a Móricz Zsigmond körtéren álló, a köznyelvben Gombának becézett egykori Beszkárt-épület felújítása (Schall József, 1943). „Bravúrosan szép, művesen kidolgozott, feltűnően igényes épület lett, mintha nem is Magyarországon állna – írja egyik ismertetője –, az építészek és a közönség körében egyértelmű siker, a műemlékes művészettörténészek szemében viszont nem az.”³ Tipikusan hazai történet rengeteg viszontagsággal. A 4-es metró tervezésekor még a Gomba bontásával számoltak. Dévényi Tamás kezdeményezésére, Lővei Pál előterjesztése nyomán

Gomba, archív felvétel (1943, magántulajdon)

Gomba, mai felvétel (fotó: Ferkai András)

1997-ben kapott műemléki védeltséget. 2009-ben a kerület mégis ötletpályázatot írt ki az épület hasznosítására, egyben a műemléki felújítás értelmezésére. Ez nyilvánvaló hiba volt. Az Erzsébet téri buszpályaudvar Design Terminállá alakításának 2005-ös tervpályázata mutatta, hogy ha az épülethez illő új rendeltetés megvan, és a műemlék státusz a kiírásban egyértelműen rögzítik, lehetséges az értékőrző rekonstrukció. Itt azonban ahelyett, hogy az építészeti program meghatározása után új pályázatot írtak volna ki, öt díjazott – egymásnak ellentmondó koncepciójú – pályaművet vittek a műemléki tervtanács elé, amely azok közül volt kénytelen a műemléknek legkisebb kárt okozó művet kiválasztani. Az előzmények után

³ Masznyik Csaba: *Metamorfózis. Móricz Zsigmond körtéri „Gombaépület”*, Újbuda, Metszet 2014. 4. 12–21.

érthető, hogy a megbízott építészek,⁴ amit csak lehet, igyekeztek saját koncepciójukból megőrizni. Ennek alátámasztására szolgált az a magyarázat, hogy ők tulajdonképpen az eredeti tervező vízióját valósítják meg, ami neki a háborús viszonyok miatt nem sikerült. Az épület valóságával szemben így válhatott hivatkozási alappá Schall pályázati terve, sőt, egy másik, hajlított üvegablakkal megoldott pavilonterve is.⁵ Az érvelés kísértetiesen emlékeztet a hajdani Mémosz-székházat 2001-ben irodaházzá alakító holland építészére, hogy tudniillik, az eredeti tervezők is éppen olyan eszközökkel dolgoztak volna, mint ő, ha „a feltételek akkoriban adottak lettek volna”.⁶ Ezen a ponton kitérőt kell tennünk, és meg kell vizsgálnunk, mennyiben különböznek a történeti hitelesség kritériumai a modern és a régi építészet esetében.

A műemlékes charták és az ICOMOS állásfoglalása szerint a hitelességhez a „terv, az anyagok és a kézműves munka” megőrzésére van szükség.⁷ A modern építészet azonban számos olyan új vagy kísérleti anyagot, megoldást használt, melyek nem váltak be, rövid életűek voltak, vagy azóta elérhetetlenek. A modern mozgalom emlékeit védő nemzetközi szerve-

zet, a *do_co_mo_mo*⁸ korai megnyilatkozásaiban ezért az építőanyag hátrébb sorolódott az alap gondolat, forma-tér-megjelenés, szerkezetek és részletek mögött.⁹ Tehát, ha a megjelenés változatlan marad, elképzelhető anyagok és termékek cseréje. Hozzá kell azonban tenni, hogy a *do_co_mo_mo* nem általánosan érvényes elvekről beszél. Az alapítók egyike, Hubert-Jan Henket fejtette ki egy cikkében,¹⁰ hogy a modern műemlékeknek több szintjük van, s ezek másfajta bánásmódot igényelnek, illetve tesznek lehetővé. A nemzetközi téren legjelentősebb emlékeket eredeti állapotukban kell megőrizni (vagy visszaállítani), a legkisebb részletig. Ezen az alapon készült például a brnói Tugendhatvilla második rekonstrukciója. A következő kategóriának nemzeti vagy regionális jelentősége van. Itt már elképzelhető kisebb változtatások az új funkcióhoz való adaptáláskor vagy feltétlenül szükséges bővítéskor. A harmadik kategóriába tartozó építmények pragmatikusabban kezelhetők, lehetőleg a karakterük megőrzésével. A gazdaságosan fenn nem tartható vagy új funkcióra alkalmatlan épület pedig alapos dokumentálás után bontható. A második

⁴ Szabó Levente (Hetedik Műterem), aki Gyüre Zsolt irodájával együtt kapott megbízást a végleges tervek kidolgozására.

⁵ Ez az érvelés a Műemléki tervtanács 2012-es ülésén hangzott el.

⁶ Az *ideológiaváltás építészeti szépsége*. Interjú Erick van Egeraat holland építésszel, ARC 5, 43–55.

⁷ *The Modern Movement and the World Heritage List*. Advisory Report to Icomos composed by Docomomo's International Specialist Committee on Registers, Eindhoven, 1997.

⁸ A holland építészek által 1988-ban alapított magántársaság már globális hálózattá nőtte ki magát. Nemzetközi tudományos bizottságok, nemzeti és regionális munkacsoportok működtetik, melyek szakmai szimpóziumokon és két évente rendezett nemzetközi plenáris konferenciákon osztják meg tapasztalataikat, és tanácskoznak a modern emlékek dokumentálásának, védelmének és helyreállításának kérdéseiről.

⁹ Ferkai András: *A modern mozgalom épületeinek műemlékvédelme*, ARC 5 (2000) 22–35.

¹⁰ Hubert-Jan Henket: *The Icon and the Ordinary*, *do_co_mo_mo* Newsletter 8, January 1993. 36–38.

és harmadik kategóriánál mindig az adott helyzettől függ, hogy alapos mérlegelés után hol találjuk meg a régi és új, a tudományos tények és a megrendelői-tervezői szándékok közötti egyensúlyt. Vajon ezen az alapon hová sorolnánk a Gombát vagy a MÉMOSZ-székházat? Sajnos nálunk az értékek felmérése és a védettségre való fölterjesztés a nagyszerű kezdet után korántsem zajlott szisztematikusan, gyakran inkább tűzoltásszerű akciók formájában. Voltak és vannak különböző műemléki kategóriáink, de megfogalmazta-e bárki valaha, milyen előírások tartoznak hozzájuk, mit szabad és mit nem megtenni velük?

A Gomba és a MÉMOSZ-székház helyzete hasonló. Védettségük, de városi helyzetük alapján is kiemelt alkotásnak számítanak, ám a háborús, illetve a koalíciós évek szűkös körülményei nem tették lehetővé a korábban megszokott színvonalat. Olcsóbb anyagokat kellett használni, s a gyors kivitelezés is okozott gondokat. A felújítás megrendelőjének és építészének sem állt érdekében ezt a – mondjuk úgy – szegénységet megőrizni. És mennyivel egyszerűbb a kivitelezőnek a rekonstrukciót nem javítgatással, hanem kortárs anyagokkal és szerkezetekkel megoldani! Messziről a látvány mindkét esetben nagyjából megőrizte az épület karakterét, mely közelről viszont kortárs alkotássá vált. Túl szép, túl tökéletes lett, elvesztette régiségértékét, és az adott történelmi pillanat nyomai jóvátehetetlenül eltűnnek.

A modern műemlékek helyreállítási elvei időközben lényegesen megváltoztak. Jól tükrözi ezt a bécsi Werkbund Siedlung (1932) két

felújítási programja. Az elsőnek a kiváló Krischanitz és Kapfinger iroda volt a tervezője 198–85 között. Akkor az eredeti külső látvány helyreállítása volt a cél, s az esztétikai szempontoknak nem megfelelő, de a használat szempontjából igazolható átalakításokat (pl. előtetők, szélfogók) kortárs eszközökkel áttervezték. A 2011–2016 között lezajlott újabb átfogó rekonstrukció esetében már kívül-belül az eredeti anyagok, épületszerkezetek megőrzésére és felújítására törekedtek. A helyreállításokat úgy végezték, hogy tekintettel voltak a mai komfortigényekre és az energiahatékonyságra, de ezeket nem a ma szokásos, hanem a műemléki szempontokat nem sértő módon oldották meg. Ennek fényében igazolva láthatjuk Lővei Pál húsz évvel ezelőtt hangoztatott véleményét: „A XX. századi emlékek műemléki védelme semmivel nem igényel kevesebb tudományos, építészeti és restaurátori ráfordítást, mint a korábbi korok emlékei. Ugyanúgy alapelv szerintem az eredeti anyagi való megőrzésének kérdése, mint minden más épület esetében, ugyanúgy nem mondhatunk le a restaurátori anyag- és színvizsgálatokról, ugyanúgy nagyon komoly mérlegelés kérdése minden egyes részlet megtartásának vagy eltüntetésének problémája.”¹¹

Palatinus strandfürdő

Hogy ez a probléma milyen súlyos, arra bizonyíték második példánk. A margitszigeti Palatinus strandfürdő (Janáky István, 1937) az Archikon

¹¹ Lővei Pál: *XX. századi épületek műemlékvédelmi problémái*. In XXI. Országos Műemléki Konferencia, Szeged: OMvH, 2001. 35–41.

építésziroda által tervezett felújítás (2015–2017) nyomán nem vált kortárs épületté. A toldások és átalakítások eltüntetésével, az eredeti színek kompozíció, feliratok helyreállításával, az elpusztult Pekáry-falkép újrafestésével az épület visszanyer-

Palatinus strandfürdő, archív felvétel (1937, forrás: Új magyar építőművészet, Bp., 1938. 78.)

Palatinus strandfürdő, mai felvétel (fotó: Ferkai András)

te eredeti állapotát, könnyed, olaszos hangulatát. Legalábbis külsejében. Már ez is nagy szó, tekintve az időszakos használatú fürdőépület nagy fokú leromlottságát. A talajvíz, az áradások megtették hatásukat, a bauxitbeton szerkezetek

helyenként életveszélyessé váltak, a strandolók tömegei amortizálták a kiszolgáló- és vizesblokkokat. Meglepetést okozott számomra, hogy milyen silány volt eredetileg is a kivitelezés színvonala. Félig készen adták át 1937 májusában, s a következő évben újra be kellett állványozni. Akkor vakolták körbe az északi szárnyat, de a nyersen hagyott, fehérre festett déli szárny falazata sem volt tökéletes. A mostani felújításnál szerkezeti okokból az épület bizonyos részeit (például a nyugati oldal hajlított lépcsőit) eleve le kellett bontani és újra megépíteni. A legnagyobb dilemmát viszont a téli üzemeltetés programja okozta: a megrendelő a déli szárnyban egész évben üzemelő termálfürdőt és wellnessrészleget kívánt elhelyezni. Ez a program térigényében is ellentmondott a meglévő épület szerkezetének, a medencék lemellyítése és szigetelése viszont az adott szerkezetek mellett szinte lehetetlennek bizonyult. Ezt a részt a kivitelező csak úgy tudta megoldani, hogy az egész szárnyat lebontotta, majd újraépítette. Így éppen azt a szárnyat kellett feláldozni, melynek nyerstégla falazata eredeti állapotában fennmaradt. Az új textúra gondosan követi az egykorit, de a feltehetően hőszigetelt téglalapok a régihez képest túl szabályosak, sterilek. A tervezők igyekeztek a belsőben is megőrizni, amit csak lehetett, s az új elemeket finom eszközökkel különböztették meg. Szomorú látni mind a Palatinus, mind a Gomba esetében, hogyan indázza be az igényesen felújított műemlékeket az üzemeltetők és a vendéglátósok szedett-vedett, hétköznapi „tárgykultúrája”.

Pasarét

Végül egy friss példa műemléki környezetbe kerülő új épületekről. Hamarosan átadják a pasaréti ferencesek új közösségi házát, a templom oldalhomlokzatával szemközt.¹² Ez a környezet a hazai modern építészet mintaszerű felújításainak is terepe: Rimanóczy Gyula templomát 1982-ben Harsányi István és Vladár Ágnes újíttotta meg, a szintén Rimanóczy által tervezett buszvégállomást az Építész Stúdió (Sólyom Benedek és Cságyoly Ferenc, 2001), a Sodrás utca sarkán álló ikerház külsejét pedig az MNDP tervezőiroda (Dévényi Tamás és Magyarai Éva, 1994) rekonstruálta gondos kutatások alapján.¹³ A most zajló munkák során átépítik a rendház alacsonyabb szárnyait (az udvar lesüllyesztése miatt a változás kívülről nem fog látszani), ablakokat cserélnek a templomban, és kifestik a belsőt. A közösségi ház vado-natú háromszintes épület, melyen keverednek a kortárs eszközök és a harmincas évek modern formái. Sőt, nem általában a modern jellegzetes formái, hanem konkrétan a pasaréti templom oldalhomlokzatán látható körablak és íves árkádsor jelenik meg az új házon. Nem tudom, hogy ez kezdettől a tervezők ötlete volt-e, vagy valaki tanácsolta nekik, semmiképpen nem szerencsés. A régi és az új elemeket egyszerre lehet látni a Pasaréti út két oldalán, ilyen helyzetben idézetnek nincs értelme. Nem csak szükség nincsen rá, kife-

jezetten zavaró az eredeti és a másolat egymás mellett. A közösségi házat nem stílusban tervezték, az említett „motívumok” kortárs architektúrára kerültek. Ebből következik, hogy szervesen, díszletszerűnek tűnnek. Miért gondolhatta az építész, hogy szükség van erre? A hatósági munkában a kilencvenes évek óta működik az illeszkedés szabálya, a települési arculati kézikönyvek ma már konkrét formákat,

Ferences közösségi ház (2021, fotó: Ferkai András)

arányokat írnak elő. A posztmodern óta nem bűn régi stílusok formáit használni, s a vári és Kossuth téri újonnan felhúzott historizáló épületek, homlokzatok is azt üzenik, bármilyen stílusban építhetünk a 21. század elején. Ezt, úgy tűnik, a közönség is igényli. Korántsem gondolom, hogy a kortárs építészet csak egyféle lehet. Azt sem, hogy régi épületek között az újnak feltétlenül kontrasztot kell alkotnia. A stílusformák indokolatlan átvétele azonban megzavarja a laikust, elmosza a különbséget eredeti és másolat között. Ezzel nemcsak a történetiség folyamatának érzékelését nehezíti meg, hanem a kor dokumentumaként ott álló régi épület integritását is gyengíti.

¹² A látványterveket lásd a Sagra Architects honlapján: <https://www.facebook.com/sagra.hu/posts/2413826972063016/>

¹³ A ház 1994-ben helyreállított homlokzati színekompózióját az új tulajdonos nemrég egyszerűen átfestette.

Kastélysors és kastély-helyreállítás Magyarországon

A Nádasdyak nádasdladányi kastélya a maga nemében az egyik legjelentősebb 19. századi épületnek számított Magyarországon. A Tudorstílusú kastély – amely 1873–76-ban épült Linzbauer István terve alapján – értékes bútorzattal és műtárgyakkal rendelkezett, helyet kapott benne a családi könyvtár és irattár, illetve az ősök csarnokában díszes faburkolatba illesztve a Nádasdyak nagy méretű arképei. 1944 decemberében kifosztás lett a sorsa: a községben beszállásolt német katonák a berendezését teherkocsikra rakták, és azzal az ürüggyel, hogy a kibombázott német lakosság kártalanítására fordítják, elszállították.¹ 1945 májusában Jankovich Miklós, a család tagja a kastély szobáit már üresen találta, csak az ősök csarnokának képei és a bejárati ajtaján elfalazott családi levéltár volt eredeti helyén; a könyvtár megmaradt könyvei a padlón hevertek az időjárásnak kitett, ablakaitól megfosztott szobában. Az ősök képmásait nemsokára a Magyar Nemzeti Múzeumba menekítették, a családi iratokat átadták a Magyar Országos Levéltárnak, a könyvek a Természettudományi Múzeum könyvtárába kerültek. A kiürített, állami tulajdonba vett épületet az elkövetkező évtizedekben különféle intézmények kezelték, volt benne ÁFÉSZ-üzlet, községi óvoda, posta és rendőrség

is. Az állagában igen leromlott kastélyépület gazdája 1983-tól 1993-ig a Magyar Néphadsereg, illetve a Honvédség volt. Bár a sors megtépzta, a nádasdladányi kastély viszonylag jól járt: maga a viharvert épület megmaradt, az elhanyagolt belső faburkolatok ugyancsak, egykori tartalmának egy része – a bútorok és a műtárgyak fájdalmas elvesztése mellett – mégis valahogy megmenekült. Ellenpéldaként álljon itt az alsúti Habsburg-kastély esete: a terjedelmes épületet nemcsak kirabolták – egyes felszerelési tárgyainak töredékeit évtizedek múltán régészeti módszerekkel emelték ki a földből –, hanem magát az épületet is széthordták.² Mára csak főhomlokzati falának portikusszal díszes szakasza maradt fenn szomorú mementóként, valamint a kissé hátrébb álló, funkcióját veszített kápolna. Az árválkodó portikusz olyannyira emblematikus, hogy amikor az 1980-as években A pusztuló műemlékeink nyomában címmel a Magyar Televízió egy sorozatot mutatott be témáról, majd ezt könyvformában is kiadta, a címlapra az alsúti torzó került.³

A két kastély sorsa szimptomatikus, és jelzi az enyészet lehetséges változatait. Sajnálatos módon kasté-

¹ Sisa József: *A nádasdladányi Nádasdy-kastély*. Műemlékek Állami Gondnoksága, Budapest, 2004. 86–87.

² *Az alsúti Habsburg-kastély tündöklése és pusztulása*. Tanulmány: Soós István és Papp Seremetyeff János. Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 2002.

³ Ézsiás Anikó – Szakály István (szerk.): *Pusztuló műemlékeink nyomában*. RTV – Minerva, Budapest, 1983.

lyok pusztítására a viharos magyar történelem korábbi korszakaiban is sor került.⁴ Már az 1848–49-es szabadságharc idején többtucatnyi kastélyt rongáltak meg vagy romboltak le a román felkelők Erdélyben és a szomszédos területeken. Az első világháborúban az orosz katonai betörés szintén érintett néhány kastélyt az akkori ország északkeleti vármegyéiben. Nem sokkal később az 1919-es év kaotikus eseményei következtek, melyeket ugyancsak pusztítás és fosztogatás kísért. Az elszegényedő, de berendezésükben lényegében épen fennmaradt kastélyokra a II. világháborús események mértek pusztító csapást. Sok épületet már a visszavonuló németek kifosztottak, hogy aztán kirablásukat, esetenként rombolásukat a szovjet csapatok, illetve a helyi lakosság fejezze be. Ha maguk az épületek megmaradtak is, tartalmuk – a bútorok, műkincsek, levéltárak, könyvtárak, más gyűjtemények és berendezési tárgyak – megsemmisítése a magyar kultúra fájdalmas, soha nem pótolható vesztesége. (Csak ritkaságként maradt fenn kastély eredeti berendezésével és felszerelésével, mint például a Festeticsek egykori keszthelyi rezidenciája.) Az üres, omladozó épületeket aztán általában alkalmatlan és méltatlan célokra hasznosították. A kastélyok iránti ellenséges érzületet hivatalos ideológiai megfontolás – „a múltat végképp eltörölni” – ugyancsak táplálta.

A sanyarú magyar kastélysors a legszerencsétlenebbek közé tartozott Európában. Talán nem érdektelen felvillantani néhány nagy európai

nemzet kastélyainak történetét. A mintaország Anglia, illetve Nagy-Britannia, ahol adott volt a legfontosabb: az évszázadokon keresztül fennálló társadalmi stabilitás. Az ún. dicsőséges forradalom (1688) óta az országban nem volt dúlás és pusztítás, a kastélyok, illetve birtokok egyben maradását biztosította az elsőszülöttség intézménye. A lehetséges társadalmi feszültséget az 1894-ben bevezetett radikális örökösödési adó – egy „csendes forradalom” – szerelte le; az intézkedés következtében kastélyok sokasága került idővel a National Trust birtokába és kezelésébe. A gallok országa már nem volt ennyire szerencsés: a kastélyok – és az arisztokrácia – megsínylette a nagy francia forradalmat, de néhány későbbi háborút is. A feudális Németország nem kevés kastéllyal büszkélkedhetett. Itt a II. világháború eseményei okoztak veszteséget. Bár a pusztító és nagy kiterjedésű légitbombázások elsősorban a városokat érintették, kastély is áldozatául esett. (Ilyen volt Bruchsal, ahol utóbb az üszkös romokból rekonstruálták a kastélyt.)

Közép-Európában, illetve a Habsburg Monarchiában Csehország területén szép számmal koncentráltak arisztokrata kastélyok. Sem itt, sem Szlovákiában nem estek olyan pusztítás áldozatául, mint Magyarországon. Mi lehet ennek az oka? Csehszlovákiában a kastélyok egy részét már a két világháború között államosították, tehát a II. világháború végén, illetve után eleve másképp viszonyultak hozzájuk, mintha pusztán a bukott társadalmi osztály rezidenciái lettek volna. Fontos tényező, hogy Csehországot a hadi események nem érintették, de Szlovákián keresztül sem zúdult át olyan méretű hadigépezet,

⁴ Sisa József: *Kastélyépítészet és kastélykultúra Magyarországon. A historizmus kora.* Vince Kiadó, Budapest, 2007., főleg 279–280.

mint Magyarországon. Ne feledjük, hogy II. világháború utolsó számottevő német ellenoffenzívája 1944/45 fordulóján éppen az Észak-Dunántúlon, leginkább Fejér megyében zajlott, egyes települések többször cseréltek gazdát – azon a területen, ahol a trianoni Magyarország talán legjelesebb kastélyai álltak. És jól ismert jelenség, hogy ha egy helyen, egy objektumnál valamilyen rongálás-pusztítás megindul, ott az hamar „spontán” folyamattá teljesedik ki, főleg ha a hatósági kontroll is hiányzik. Ehhez képest talán kevésbé kell számonkérni a magyarországi helyi lakosság hozzáállását – ha teljesen felmenteni nem is lehet. A fejlemények oda jutottak, hogy Szlovákiában arányaiban inkább maradtak meg épebben, berendezésükkel együtt az egykori „magyar urak” kastélyai, mint a trianoni Magyarországon. Ez a történészeknek és művészettörténészeknek egyúttal lehetőséget ad arra, hogy a régi Magyarország kastélyépítészetét, kastélykultúráját behatóbban tanulmányozzák. Romániában, illetve Erdélyben a kastélysors alapvetően hasonlóan alakult, mint a szorosán vett Magyarországon, azzal a különbséggel, hogy Erdélyben jóval kisebb a jelentősebb újkori kastélyok száma, mint a történeti Magyarország középső és nyugati régióiban. Ahol mégis volt építészetében és berendezésében gazdag kastélyépület, nem kerülhette el sorsát – ezt példázza a központi jelentőségű bonchidai Bánffy-kastély, amelyet a visszavonuló németek tettek tönkre. A háború utáni Romániában a kastélyokat nemcsak a társadalmi és ideológiai megfontolások, a szegénység, hanem a többségi lakosság számára idegen kultúrának kijáró közöny és ellensé-

ges érzület is sújtotta. A rendszerváltás utáni restitúció a helyzetben csak kismértékben tudott változtatni.

Magyarországon az 1956 után éledező műemlékvédelem figyelme hamarosan a kastélyok felé fordult. A szóban forgó épületek nagy száma és hasznosításuk mikéntje azonban jóformán megoldhatatlan problémának bizonyult. Az alapvető baj onnan eredt, hogy – a bekövetkezett alapvető társadalmi változások miatt – nem lehetett őket eredeti kastélyfunkciójukban visszaállítani. (A vidéki zsinagógáknál volt még hasonló a helyzet a zsidóság elhurcolása és elpusztítása miatt.) További problémát okozott a berendezésük eltűnése. Nagyobb összefüggésben a környezetük kialakítása és státusza vetett fel kérdéseket. A kastély soha nem önmagában álló épület volt, mindig park és melléképületek övezték. A parkot azután jellemzően a birtok vette körül. Végeredményben a kastélyegyüttes egy szociológiailag és gazdaságilag komplex rendszert alkotott, amelyben a főépület állt a központban és – átvitt, sok esetben konkrét formában – további koncentrikus körökként park, illetve birtok övezte. Az érzékeny rendszer megbontása magának a kastélynak a létét is megkérdőjelezte, ha az egyáltalán fennmaradt. A kastélyparkokat a II. világháború után elhanyagolták, sok esetben részben vagy teljesen felparcellázták, ami később utólagos visszaállításukat gyakorlatilag ellehetetlenítette. A nagybirtokok sorsa a földosztás, majd a téészesítés lett, amivel az eredeti kastélykomplexum gazdasági alapja rendült meg. Vagyis a kastélyok fenntartása akkor is gondot okozott volna, ha valamilyen csoda folytán az épületek eredeti ál-

Dég, Festetics-kastély (Sisa József felvétele)

lapotukban újraélednek. Nem véletlen, hogy Angliában a National Trust csak akkor fogadja el a kastélyokat, ha a hozzájuk tartozó és fenntartásukat biztosító birtokot is megkapja. Végeredményben a kastélyok helyreállítása, felszerelése, funkcióba állítása és üzemeltetése a legnagyobb jóindulat és szakértelem mellett is komoly gazdasági és hasznosítási kérdéseket vetett fel, illetve vet fel mind a mai napig.

Az ideológiai béklyók meglazulása, a művészeti értékek és a múlt fokozott megbecsülése logikusan vezetett el kastély-helyreállításhoz Magyarországon már a rendszerváltás előtt. Valójában a régi épületek iránti figyelem már önmagában, burkolt formában rendszerkritikaként értelmezhető. A problémát a szakemberek jól látták, a szóban forgó épületek számbavétele, alkalmanként kutatása megindult. Még egy kastélyprogram

is született, amelyet különféle további programok vagy programszerű akciók a mai napig követnek.

A rendszerváltás előtt igazán nagyszabású helyreállításra ritkán került sor. Ilyennek tekinthető a nagyecenki Széchenyi-kastély restaurálása és múzeummá alakítása, ahol a legnagyobb magyar presztízse által övezett épületet mentettek meg az enyészettől.⁵ Itt a homlokzat felújításakor például az ablakok formája vetett fel kérdéseket. Közvetlenül a II. világháború előtt az emeleti ablakok félköríves zárásúak voltak, míg a 18. századi állapot szerint téglalap formájúak. A helyreállítás során az ablakok egyenes záródású kialakítása mellett döntöttek. A kastélykert nem

⁵ Kriszt György: A nagyecenki Széchenyi-kastély helyreállítása. In *Magyar Műemlékvédelem*. Országos Műemléki Felügyelőség, Budapest, 1973–1974. 265–280.

kevesebb fejtörést okozott. A II. világháború előtt ugyanis a kastély előtt kis angolkert terült el; a helyreállítás során – régi tervek nyomán – a 18. századi barokk partert rekonstruálták. A nagycenki kastélyegyüttes esete jelzésértékű; hasonló dilemma minden több periódusban épült vagy átalakított kastélynál, illetve organikus fejlődésen átesett kastélyparknál felmerül. Ugyancsak a rendszerváltás előtt megszülettek az első kastélyszállók, így Szirákon, Bükön vagy Seregélyesen. (Seregélyest eredetileg oktatási és üdülési központnak alakították ki, utóbb lett szálló.) Jellemzően valamelyik nagyvállalat állt a háttérben. Ez méltó hasznosítást jelentett, ahol a külső megújulást az épületbelső igényes – bár természetesen nem korhű – kialakítása és berendezése kísérte, az eredeti falfestmények restaurálásával. De egyik

hasznosítási forma sem örök érvényű. A három épület közül ma csak egy, a sziráki kastély üzemel szállóként, a büki kastély magántulajdon lett, és nem látogatható, a romló állapotú seregélyesi kastély pedig üresen áll.

A rendszerváltás után a megváltozott társadalmi és gazdasági viszonyok nem oldották meg azonnal a kastélyok évtizedek óta halmozódó problémáit. Ellentétben több más kelet-közép-európai állammal, Magyarországon nem történt restitúció, így a tulajdonviszonyok meglehetősen esetlegesen alakultak. Természetesen önmagában a restitúció sem oldotta volna meg a kastélyok problémáit, hiszen a régi/új tulajdonosnak igen nagy anyagi erővel kellett volna bírnia az épület hiteles felújításához. Több kastély új magántulajdonoshoz került, funkciójában tulajdonképpen újból kastély lett, ami által

Nádasdladány, Nádasdy-kastély, a restaurált ősök csarnokának részlete (Sisa József felvétele)

azonban a nyilvános látogathatósága megszűnt. A kiemelkedő jelentőségű kastélyok egy csokra az erre a célra létrehozott Műemlékek Állami Gondnoksága nevű intézmény kezelésébe került,⁶ melynek neve később Műemlékek Nemzeti Gondnoksága lett. 2012-ben az utóbbi – a Kulturális Örökségvédelmi Hivatallal együtt – beleolvadt a Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központba, amivel a magyarországi műemlékvédelem ténylegesen megszűnt. 2017. január 1-jével aztán a Forster Központ is megszűnt. Jelenleg intézményesen a Nemzeti Kastélyprogram és Nemzeti Várprogram keretében történik a harminc kiemelt fontosságúnak ítélt kastély és vár felújítása.⁷

A magyar kastélyépítészet legnagyobb alkotása, a fertődi (eszterházi) Esterházy-kastély és parkja valamilyen formában mindig a figyelem központjában állt.⁸ A II. világháború után nemcsak kifosztották és megromgálták, hanem dísztermeit gabonátárolásra használták. Az eljárást a gyakorlati megfontolásokon túl alighanem a megalázás kimondott/ki nem mondott szándéka is motiválta. A kastély különféle melléképületei romlásnak indultak vagy éppen eltűntek, a park elvadult. Már az 1950-es évek második felétől kezdtek a kastély helyreállításával foglalkozni, és a véget nem érőnek tűnő folyamat a mai napig tart. A menet közben felmerülő problémák okán

joggal állítható, hogy a fertődi kastély a magyar kastély-helyreállítás, sőt a magyar műemlékvédelem állapotos lova, amelyre akkor is ki kell utalásszerűen térnünk, ha elégséges hely és kompetencia a szerzőnek nem áll rendelkezésére. Maga a főépület állagában lényegében megmaradt, de belseje horribilis károsodást szenvedett. A faburkolatok, a falfestmények helyreállítása és főleg a berendezés pótlása számtalan problémát vet fel. Ez utóbbival kapcsolatos az ún. Esterházy-kincsek kérdése. A felbecsülhetetlen értékű történeti tárgyak ugyanis valamikor nem a fertődi kastélyból kerültek az Iparművészeti Múzeumba, viszont a közelmúltban oda szállították őket egy téves és felelőtlen döntés nyomán, aminek következtében sorsuk jelenleg kiszámíthatatlan.⁹ A kastélyépület külső falain végzett feltárás során megtalálták az eredeti festés maradványait, s ennek alapján a szokványos sárga homlokzat – sokak megrökönyödésére – barackszínű lett. A kastélyoknál a belső tereket illetően két eljárás szokásos: vagy megpróbálják a történeti enteriőrt vagy valami ahhoz hasonló helyreállítani, illetve rekonstruálni, vagy a termeket semleges formában, fehér falakkal hozzák rendbe, és mintegy elvonatkoztatott formában helyeznek el benne tárgyakat. Érthető módon Fertődön az előbbi valósul meg. Emellett más is történt: egy merész és a jelek szerint nem is sikertelen akció keretében a nyugati szárny helyiségeit a kortárs építészet szellemében, karakteres formában újították meg, amivel a közelmúltban a terve-

⁶ Bardi Terézia – Wisnovszkyné Hajdi Márta: Műemlékek Állami Gondnoksága. *Műemlékek Állami Gondnoksága*, Budapest, 2004.

⁷ <http://www.kastelyprogramkft.hu/> (2021.05.19.)

⁸ Vadász Erzsébet: *Magyar Versália*. Műemlékek Állami Gondnoksága, Budapest, 2007.

⁹ Hamvai Péter: *Visszarendezi*, <https://magyarnarancs.hu/riport/visszarendezi-89142> (2021.05.19.)

zők BigSEE-díjat nyertek.¹⁰ A fertődi kastély kísérő építmények közül a marionettszínház azért különleges, mert helyreállításához az ún. épületkutatás (németül: Bauforschung) komplex módszerét alkalmazták.¹¹ A kastélypark esetében a 19–20. század fordulóján létesített park megtartása vagy esetleg az ettől jelentősen eltérő 18. századi park rekonstruálása okozhat dilemmát.

A gödöllői kastély építészeti értéke és érzelmi jelentősége a magyarok számára alig marad el a fertődi kastélyétól.¹² A II. világháború utáni sorsa sem alakult jobban nyugat-magyarországi társánál: 1944-ben a berendezése nagyrészt elpusztult, az épületet a szovjet hadsereg használta, majd szociális otthon lett. A felújítási munkák már 1985-ben megindultak, de a több évtizedes program csak a rendszerváltás után váltott magasabb fokozatba. A terjedelmes épület külső és belső helyreállítása nem kevés szakértelemmel és anyagi áldozattal nagyrészt már megtörtént, egy része még felújítás alatt van. A főszárny berendezése az, ami kérdéseket vetett fel, és a szakértőket megosztotta. A döntés szerint nem próbálták rekonstruálni az egykori belső tereket, hanem – Erzsébet királyné (Sissi) alakját kiemelve – múzeumi

tárgyakkal próbálták felidézni az elmúlt korszakok világát, illetve a kastély egy bizonyos periódusát. Az ilyen választás azért is nehéz, vagy ha úgy tetszik, könnyű, mert bármely kastély a múltban sem képezett statikus egységet: az évtizedek-évszázadok során a berendezés állandóan változott, az élet természetes folyása szerint a helyiségek periodikusan megújultak. Számottevő rekonstruálásra a barokk színház esetében került sor, amelyet a semmiből kellett újjáteremtteni.¹³ A különleges akcióhoz a fő előképet a kivételes épségben megmaradt 18. századi Český Krumlov-i kastélyszínház szolgáltatta. A gödöllői kastély felújítását annyiból is szerencsés történetnek lehet nevezni, hogy – nem utolsósorban a főváros közelsége miatt – sikerült a látogatottság és a használat szempontjából is új életet lehelni bele.

A 18. század Magyarországon (is) a nagy kastélyépítések korszaka volt, úgyhogy két további példánkat ugyancsak ebből az évszázadból merítjük. Az egyik az edelényi L’Huillier-kastély, amely a legnagyobbak és legjelentősebbek közé tartozik az országban. Itt a kivételesen gazdag – és kivételesen lepusztult állapotú – falképállomány helyreállítása jelentette a nagy kihívást, amelyet igen nagy ráfordítással, sokéves munkával is igényesen oldottak meg.¹⁴ A kastélyt ehhez képest szerényen és visszafogottan rendezték be, ami által – igen helyesen – hagyták a freskókat teljes pompájukban érvényesülni. A másik esetben, a hatvani Grassalkovich-kastélynál nem létez-

¹⁰ https://www.octogon.hu/epiteszet/bigsee-dijas-a-fertodi-esterhazy-kastely-nyugati-szarnyanak-rekonstrukcioja/?utm_source=hirlevel-2021035&utm_medium=email&utm_campaign=octogon-hirlevel (2021.05.19.)

¹¹ Krähling János – Halmos Balázs – Fekete J. Csaba: A fertődi marionettszínház új értelmezése – az épületkutatás („Bauforschung”) és alakhű felmérés mint kutatás módszer alkalmazásaival. *Építés – Építészettudomány* XXXIV. 2006. 1–2. sz. 5–55.

¹² Varga Kálmán: *A gödöllői kastély évszázadai*. Műemlékek Állami Gondnoksága, Budapest, 2000.

¹³ http://www.kiralykastely.hu/oldal.11.barrokk_sz%C3%ADnh%C3%A1z (2021.05.19.)

¹⁴ <https://edeleny-kastely.hu/> (2021.04.15.)

tek hasonló falképek, itt a fehérre festett termekben Vadászati Múzeumot rendeztek be. A vadászat egykor a kastélyélet egyik legfontosabb eleme, mondhatni, a kastély létezésének egyik értelme volt, aminek a felidézése egy ilyen épület falai közt igen szerencsés gondolat volt.

A 19. századi kastélyok közül is már jó néhány megújult. A legfrissebb hír, hogy a klasszicista bajnai Sándor-kastély, amelynek végéhez közeledő helyreállításánál az ún. faldiagnosztika módszerét használták, és melynek antikizáló falképeit régi szépségükben visszaállítják, ICOMOS-díjat nyert.¹⁵

Két további kastély helyreállításának történetét, melyet a jelen sorok írójának módja volt személyesen vé-

gigkövetni, némileg részletesebben tárgyaljuk. A dégi Festetics-kastély 1810–15-ben épült Pollack Mihály tervei szerint.¹⁶ Az ország egyik legnagyobb klasszicista kastélyának bútorzatát 1944–45 fordulóján a német katonák elszállították. A németek elmenekülése után az épületet szovjet katonai alakulat vette birtokba; a tükrös dísztermet istállónak használták, iratokkal és könyvekkel fűtötték. Végeredményben a kastély teljes tartalma elveszett. Az iratok esetében különösen nagy veszteség, hogy a családi dokumentumokon kívül a jelek szerint megsemmisült az igen gazdag szabadkőműves-levéltár is, amelyet még 1805-ben, a mozgalom betiltása után Festetics Antal helyezett el az épületben. (Szerencsére az iratokat vagyok azok egy

¹⁵ https://www.octogon.hu/epiteszet/az-orodog-ulovas-visszater/?utm_source=hirlevel-2021043&utm_medium=email&utm_campaign=octogon-hirlevel (2021.04.22.)

¹⁶ Sisa József: *A dégi Festetics-kastély*. Műemlékek Állami Gondnoksága, Budapest, 2005.

Nádasdladány, Nadasdy-kastély (Sisa József felvétele)

részét még a második világháború előtt lemásolták, a másolatokat ma az országos levéltárban őrzik.) Amikor 1946-ban a megrongált és kifosztott kastélyt a Földművelésügyi Minisztérium üdülő céljára megkapta, a következőt rögzíthették: „A kastély állapot birtokbavételkor ajtó, ajtótok, ablak ablaktok hiány. Tetősérülés, W.C-k, fürdőszobák teljesen használhatatlan állapotban. Két szoba mennyezete leszakadva lényegileg csak a falak maradtak, erősen megrongált állapotban. Az összes helyiség száma mellékhelyiségekkel együtt 53, szoba 38, mellékhelyiség 15.”¹⁷ Az épületet a minisztérium valamilyen szinten helyreállította, használhatóvá tette. 1950-ben az egykori kastélyt a görög polgárháború után Magyarországra menekült görög gyermekek otthonának rendezték be, majd 1954-ben magyar gyermekek otthona lett. A gyermekotthoni használathoz igazodva ajtókat falaztak be és újakat nyitottak, ezáltal megszüntetve az enfilade-ot, vagyis az egymásba nyíló teremsort. Volt, ahol új falat is felhúztak. A helyiségeket háló- és tanteremnek használták, a tükreitől megfosztott díszterem ebédlő lett.

Az épület helyreállítását az 1956-os forradalom után kezdték meg. 1958–1960-ban Borsos László vezetésével az épületet általános jelleggel helyreállították. A némi átalakításon átesett homlokzaton a parkra néző portikusz oszlopközeiből a sűrű üvegosztó léceket eltávolították, a kőtagozatokról a mész és az olajfestés maradványait lekaparták. Az épületbelsőben a szorosan vett restaurálás a díszteremre összpontosult. Itt a műmárvány burkolatot, a stukkódí-

szeket és a festett díszeket helyreállították, a hajópadló helyett mintás parkettát készítettek. 1971–72-ben a székesfehérvári megyeháza felújításakor leszerelt csillárokat Dégre szállították, közülük egyet a díszteremben helyeztek el. Az 1980-as évek közepén, második felében az épület külsejét is felújították.

1995-ben a gyermekotthon a kastélyban megszűnt, 2001-ben az üres épület és a park belső részének vagyongazdálkodói jogát a Műemlékek Állami Gondnoksága vette át. Az élet azonban nem szűnt meg benne. Rendszeresen kiállításoknak adott otthont, olyan jeles képzőművészek állították ki munkáikat, mint Kokas Ignác vagy Fehér László. A dísztermet hangversenyekre használták, amire kiváló akusztikája különösen alkalmas volt. Vagyis a berendezés nélküli kastély félig-meddig informálisan a község, sőt a tágabb környezet kulturális központjává lett.

Az évtized második felében hozzáláttak a kastély belsejének kutatásához és valamilyen szintű felújításához, továbbá a belső terek berendezéséhez és hasznosításához. Nem tette a szakemberek munkáját könnyebbé, hogy nem álltak rendelkezésre az épület belsejéről a második világháború előtti állapotot ábrázoló képek, mindössze az eredeti alaprajzok és a régi leltárak adtak fogalmat a terek egykori elrendezéséről és funkciójáról. Fontos beavatkozásként a főszárnyban a földszinti termeket összenyitották, helyreállítva ezzel az valamikori enfilade vizuális élményét. Ezt a minimalista, de hatásos változtatást anélkül oldották meg, hogy ténylegesen ajtókereteket, illetve ajtókat is beillesztettek volna. A falakat egységesen fehérre festették. Viszont elvégezték a – több-

¹⁷ Sisa 2005. 98–99.

ségében az 1920-as évekből származó – díszítőfestés szondázó kutatását.¹⁸ A termeket nem rendezték be teljesen, hanem múzeumszerűen kisebb egységeket alakítottak ki bennük. Köztük helyet kapott stílszerű bútorgarnitúra, a kastély múltját felidézõ szabadkõmûves-szoba és az épület történetét bemutató tablókiallítás. A díszteremben és néhány más helyiségben – nyilván a klasszicizmus szellemét felidézendõ – antik szobrok gipszmásolatát helyezték el. 2018. április 3-án a Nemzeti Kastélyprogram és Nemzeti Várprogram keretében megtartották a dégi Festetics-kastély turisztikai célú fejlesztésének alapkövetelési ünnepségét.¹⁹

A másik példa a nádasdladányi kastély, amelyrõl e tanulmány bevezetõjében már szó esett. 1993-ban elsõ kastélyként került a Mûemlékek Állami Gondnoksága vagyongazdálkodásába, és elkészült az épület helyreállításának programja.²⁰ A legsürgetõbb feladatok közé tartozott a rongált és hiányos tetõzet felújítása. Az 1996–98-ban lezajlott helyreállításához Németországból származó természetes palát használtak, s a munkák során a fõbejárattól balra található sarokbástya hegyes sisakját is pótolták. A következõ években elõbb a hátsó, majd a fõhomlokzat újult meg. A legújabb fejlemény, hogy rekonstruálták a hátsó homlokzathoz illeszkedõ, a két világháború közt elbontott télikertet.

Az épület belsejében az õsök csarnoka és a könyvtárterem díszes asz-

talosmunkájának gombafertõzöttsége jelentette a legnagyobb problémát és elsõdleges tennivalót. Eleinte felmerült, hogy meg kell semmisíteni és újra kell faragni – az utóbbi megvalósíthatósága sokakban komoly kétségeket ébresztett. Végül szelídebb eljárás mellett döntöttek: a díszes asztalosmunkát szétszedték, gombamentesítették, részben pótolták, és úgy helyezték vissza. (A munkát a Bajorországi Mûemlékvédelmi hivatal 98 000 márkával támogatta.) Az õsök csarnokának hiányzó képeit elvileg vissza lehetett volna szállítani a Nemzeti Múzeumból, de erre nem került sor. Helyette a régi képek poszterszerû másolatát helyezték el a falakon az erre a célra kialakított keretépítményben. A dégi kastélyhoz hasonlóan a nádasdladányi kastély bútorai is elpusztultak, elkallódtak. A különbség az, hogy ez utóbbi épület esetében számos fénykép maradt fenn a régi állapotról. Ha azt nem is lehet hitelesen visszaállítani, a Kastélyok korhû berendezése nevû program keretében – amelynek koncepciója a historizmus bútor- és enteriõrmûvészetének bemutatása – a berendezés nagyrészt megtörtént, ami jellegében mégis felidézi a termék egykori világát. 2018. április 3-án a Nemzeti Kastélyprogram és Nemzeti Várprogram keretében sor került a nádasdladányi Nádasdy-kastély turisztikai célú fejlesztésének alapkövetelési ünnepségére.²¹

A magyarországi kastélyok forgandó sorsa még messze nem zárult le. A szóban forgó épületek száma sok száz. A jövõ méhében rejlik, mi történik velük.

¹⁸ Maracsó Izabella – Egriné Fodor Edina: A szondázó falképkutatás eredményei a dégi Festetics-kastélyban. *Mûemlékvédelem* LIII. 2009. 1–2. sz. 40–48.

¹⁹ <http://nkv.hu/helyszinek/festetics-kastely/> (2021.04.15.)

²⁰ Sisa 2004. 88–97.

²¹ <http://nkv.hu/helyszinek/nadasdy-kastely/> (2021.04.15.)

A Kádár-kocka

0.

1955-ben a Magyar Építőművészet a lakásépítés kérdésének szentelte 1–2. számát. Weiner Tibor politikai beszédek nyelvén megfogalmazott szövege komoly irányváltásról számolt be. „1953-ban, amikor építésünk súlypontja az ipari építkezésekről a lakásépítés és a mezőgazdaság felé toldott el, szövetségünk munkájának zömét a lakásépítés elősegítésére fordította... Nagy mennyiségű és olcsón előállítható lakások tömegével kell a lakosság igényeit kielégítenünk. A lakásépítés új módjainak során támogatta kormányzatunk a sajátház-építés különböző módozatait városon és falun... egy év alatt több tízezer ház megépülte országunk építészeti képében olyan hatalmas tényezőt jelent, hogy az ezzel való foglalkozás építészetünk egyik döntő kérdése lett.” A szöveg félreérthetetlen: a sajátház-építés előbb kezdődött el, mintsem léteztek volna típustervek. (*Utóbb* készültek családiház-tervek, ajánlások, ideiglenes katalógusok. De az 1954–1955-ben rögzített, önkritikusan elemzett helyzeten mindez már nem sokat változtatott. A tervezőirodák a nagy lakóházakban és lakótelepekben voltak érdekelték, miként a városképpel foglalkozó építészek is.)¹

¹ IV. évfolyam, 1–2. szám. 1–2. old. 1955. február 20. Weiner Tibor. Ugyanott: Jánossy György: *A lakásépítésről* (kivonat) 28–29. o., ill. Virágh Pál: *Tipizálás és lakástervezés*, 39–40. o. Weiner, Virágh, illetve a mesteriskolás Jánossy írása az 1954/4–6. szám *Lakástervezésünk néhány kérdése* című, szerkesztőségi

Weiner szerint „a népi-nemzeti hagyományok gyökeréig” kell visszatalálni, amelyeket a 19. századi osztrák uralom és a 20. század spekulációs bérházai sem voltak alkalmasak sem képviselni, sem megújítani. Ugyanakkor a Weiner által a nemzeti kultúra fejlesztésével és ápolásával megoldandó otthonérzést létrehívó, típustervek nélküli, az utóbb Kádár-kockának nevezett házak máig félárnyékban léteznek, holott azok a magyar kisvárosok és falvak fontos részei, s ma sem sok szó esik azokról, amikor a 60-as, 70-es évek modern házait, építészeti trendjeit újra áttekintjük.

A kockaházak története minimum három, a kérdéssel foglalkozó, több diszciplína érveit is használó szerző szövegeinek tanúsága szerint széles értelmezési tartomány rekonstrukcióját követeli meg. A művészettörténet, a néprajz, a társadalomtörténet/szociológia egymással nehezen összeegyeztethető kontextusai mellett ott volt még a szocializmus értelmiségi elitje egy részének művelt középosztályként való viselkedése, érvek helyett a kulturális lenézés gyakorlata.

1.

Mojzer Miklós *Torony, kupola, kolonnád* című, 1971-ben megjelent

vitacikkre is visszautalnak. A cikk centrumában a típustervezés kérdése állt. A számos önkritikus megjegyzést tartalmazó cikkben közlik a tervezőirodák által készített aktuális lakóépületek, lakótelepek típusterveit, de a kockaház kérdése nem játszik szerepet sem a szövegben, sem az idézett épületekben.

kötetében² a három építészeti forma jelentését elemzi, melyek, mint megjegyzi, funkcionálisan nem szükségyszerűek, tehát az imaginárius-szimbolikus, másként a narratív/ideologikus építészet példái. Ugyanakkor a morfológikus elemzés, a reneszánsz, a barokk, illetve a népművészet torony, kupola, kolonnád példáit összehasonlító, tehát a historikus áttekintést és az építészetikonológiát is használó, elemző könyv utolsó fejezetének címe félreérthetetlen: *Utószó és kitekintés*.

Mojzer az utószóban szemléletmódot, megközelítési stratégiát vált, s az addig a népművészetre is kitekintő, konzervatív művészettörténezből aktív, a kortárs építészet, társadalom, táj együttesének kritikus elemzését próbáló, multidiszciplináris elemző szerepére vált. Szerinte a „magyar építőművészet (*sic!*) horizontjáról immár két évtizede eltűnt az építetté individuum... A lakóház a tervszerű városfejlesztés elemévé válik: kubus, mely... újabban puritán és jelvény nélküli.” (*Jelvényen, megítélésem szerint, Mojzer végül az ideologikus alapvetést rögzítő és hirdető historikus narratívát értette, amely a stílustörténetnek is megfelelő tethető volt.*)

„Eddigre és a következő tíz évben, sőt napjainkig ezrével épültek azok a típus-családirházak, amelyeknek igénytelen uniformizálása kezdi megváltoztatni a magyar vidék és a külvárosok képét. E házak formáját mindnyájan ismerjük. Kétszobás,

többnyire „összskomfortos”, földszintes ház, két széles, az utcára nyíló ablaka mögött a szobákkal és ezután a mellékhelyiségekkel: elő- és fürdőszobával, konyhával, kamrával. Az alaprajz a négyzettől ritkán és kevésbé eltérő. A házon gúla alakú sátor tető.

A legszembetűnőbb tény e háztípus átütő sikere. Nyolc év heroikusan, gondosan vagy keservesen konstruált títustervei között nincs ugyanis egyetlenegy sem, amely tizedennyire népszerűvé vált volna, mint ez a fattyúhajtás... A sablon a paraszti életformát éppen feladó és a kispolgári vágyakkal eltöltött tömegek ízlésének szíve közepébe talál. Számukra ez a házforma az egyetlen elképzelhető keret, sőt jelvény, amellyel megmutathatják, hogy kiemelkedtek a régi paraszti sorból – és új életformájukat immár nem falusi, hanem a volt úriás, a vidéki villáknak megfelelő épületben folytathatják... Számunkra itt csak annyi tanulságos, hogy amikor a művészt pótlék-művészi helyettesíti, a jelvény-forma eszmény helyett rögeszmét hordoz.”³

Mojzer írása semmi más, mint építészeti retorikával megfogalmazott gógös szöveg, tele megvetéssel s mindazok lenézésével, akik kockaházakban éltek. Amit az ilyen házakban lakók mindennapi életre való alkalmatlanságáról írt, az nem csak megvetés, az már tévedésnek tűnik. Azaz nem a kortárs szocializmus, a társadalmi rendszer politikai kritikájára vállalkozott – amit nyilván lehetetlennek vélt, s ebben csak bizonyos fokig volt igaza –, hanem azoknak az osztályhelyzetét

² Művészettörténeti Füzetek 1. A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutatócsoportjának Kiadványai. Főszerkesztő Aradi Nóra, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 65–73. old.

³ Id. mű, 71–72. o.

kívánta leírni s egyben megsemmisíteni, akikről, ugyancsak tévesen, úgy vélte, hogy a paraszti sorból a kockaházak által kívántak kilépni. Az 1971-ben megjelent szöveg úgy is értelmezhető, mint a korabeli művészettörténeti elit, a baloldalinak tekintett kritikai társadalomtudománytól való távolságtartása következményeinek példája.

A kiváló társadalomtörténész, Tóth Zoltán több fontos írást szentelt a kockaházak elemzésének, nem általában bárhol Magyarországon, hanem Szekszárdon. 1976-ban, a *Valóság* áprilisi számában megjelent szociológiai, társadalomtörténeti elemzését lehetetlen összevetni Mojzer értékítéletekkel, tagadhatatlan kulturális fölényről tanúskodó esszéjével. Tóth tanulmánya, az *Egy életforma felbomlása, A szekszárdi*

*kockaházak társadalma 1972-ben*⁴ a várost övezetként vette számba, s azokon belül az eltérő háztípusokat és életformákat, gazdasági tevékenységeket azonosította egymással. Azaz a házak nem pusztán építészeti leírások tárgyaiként, hanem a társadalmi lét helyszínéként szerepeltek. Így például különbséget tettek az ólas és a kertes kockaházak s azok családtípusai, a paraszti és a városi életformáknak megfelelően kialakított kockaházakban folyó életformák között. Különösen fontos volt a családok tulajdonában lévő kockaházak és a lakótelepi típusú épületek létrejöttének, lakhatóságának társadalmi körülményei között.

Nem pusztán s nem is elsősorban világnézeti, a szocializmusról alko-

⁴ Id. mű, 77–79. o.

Tél: Birkás Ákos festménye

tott vélemények közti különbségek tértek el radikálisan egymástól e két megközelítésben. Mojzer egyszerűen kívül, pontosabban felül helyezte magát a kortárs társadalom működésének kérdéseire, Tóth Zoltán írásaiban pedig érteni és értelmezni óhajtotta azt. 2010-ben, több mint harminc évvel később Tóth Zoltán a *Korall* hasábjain⁵ visszatért a kockaház kérdésére. *Melyik ház a „kockaház”? Mit mond a művelt középosztály egy munkaházról? Melyik típusról?* című tanulmánya nem véletlenül kezdődik Mojzer fent idézett mondatával a sablonról. Azaz Tóth ekkor már nem elsősorban a kockaházak működésének mikrohistóriáját, illetve annak településtörténetekbe való beilleszkedését elemzi, hanem a címnek megfelelően a recepciótörténet alakulásával kötötte össze. A szöveg a magyar néprajz ikonikus alakja, Györffy István 1939-ben megjelent *A néphagyomány és a nemzeti művelődés*⁶ című kötetét felidézve különbséget tesz a két hagyomány között, elsősorban a szó- és írásbeliség közti különbségeknek megfelelően. „Az írásbeliség módot ad arra, hogy hagyományainkat ne csak szájról szájra, hanem írás által is terjesszük. A lejegyzett hagyomány is átöröklődik az utánunk jövő nemzedékre, de ha az élők emlékezetében nem marad meg, akkor az élettelen hagyomány, melynek már nincs meg az a hatalmas, életkormányozó ereje, mint az élő hagyományoknak vagy szokásoknak.”

Tóth az 1997-ben, a *Századvégben* megjelent *A magyar középosztály*

megteremtése című tanulmányát idézi 2010-ben. „A kockaházalakók nem írtak a kockaházakról, de a házak állnak egész térségünkben, s a »művelt középosztály« természetesen önmagáról mondja el a legtöbbet, amikor társadalmi látószögében alulról, fizikai valóságában és tömegesen megjelenik a változás egyik szembeötlő jelensége, a köznép kispolgári háza, a kockaház vagy sátor tetős ház, és az új jelenséget – saját műveltségének mércéi szerint – helyteleníti.”

A kialakult diskurzus állandó elemeire jó példa az *Élet és Tudomány* egyik, voltaképpen már késői – 1984-es – „kockaházcikk-beköszöntője”. S. Nagy Katalin írása valóban az értelmiségi szerep és a középosztály identitásának kínosan szétválaszthatatlan példáját kínálja. „A sátor tetős épületeknek, a »kockaházak«-nak a megjelenése azt jelenti, hogy általánossá vált a... polgári jellegű építkezés, és ezzel egyidejűleg elhagyták a paraszti építkezés számos észszerű elemét. Ez az új épülettípus ott is megjelent, ahol a régi típusú épület még jobban megfelelt volna rendeltetésének.”⁷

Van abban valami elgondolkoztató, hogy – szemben a társadalomtörténésszel, a terepet megismerő, pontosan bejáró kutatóval – egy tanult, jeles művészettörténész egy háztípus belső tereinek felosztását habozás nélkül összeköti a parasztság és a polgárság fogalmával. S az osztálytudat és épített tér közti szoros kapcsolat evidenciája azért is ironikus, mert a kockaházat polgári jellegű építkezésnek tekinteni legalábbis kalandos idea. Minden-

⁵ Korall, 40. sz. 2010. 5–40. o.

⁶ Id. mű. Magyar Táj és Népismeret Könyvtára 1. Budapest, 1939. Egetemi Néprajzi Intézet, Múzeum krt. 6. 5. o.

⁷ Élet és Tudomány, 1984. 38. VII. 13. 885. o.

esetre a kockaházakkal kapcsolatos lenézés, még pontosabban a polgári kultúra nevében történő semmibevétel azért is abszurd és különös volt, mert annak kizárása a „korszerű építészet”, tehát az absztrakt modernitás, illetve a narratív építészet különféle historikus elbeszélései szerint meghatározott világ által uralt városi terekből, azaz peremvárosi részekbe szorítása, illetve falvakban való jelenléte egyszerűen hosszú időre mintegy láthatatlanná tette a valós tereket a kortárs kultúra diskurzusaiban.

2.

Ugyanekkor a kortárs művészet két fontos alkotóját igencsak foglalkoztatta a kockaházak kérdése. Birkás Ákos és Rajk László pár év különbséggel eltérő módon, de élesen reagáltak a kockaházak jelenlétére.

Birkás 1973–1974-ben több, kockaházat ábrázoló, meglehetősen általa készített fotográfiák nyomán festett képeket. Így a *Kerítés* (1974, 70×90 cm, olaj, vászon) a *Tél* (1974, 60×80 cm, olaj, vászon) és az *Új ház* (1973, olaj, vászon) című festményeket. Mindhárom festmény a kerítés mögött, szemből, frontálisan ábrázolja a kockaházakat. A *Kerítésen* a ház a teljes képmezőt kitölti, a kép centrumában a szerény kapu van, az utcai fronton lévő két vagy három ablakból másfél látható. A *Télen* veszi körül a legnagyobb tér a hófedte házat, s ezen tűnik fel a frontfal egyéni festése is – mely az elmúlt években számos kortárs képzőművészeti akció, kiállítás tárgya lett, s valóban: a kockaházak egyéniesítésének programja ugyancsak szerepet játszott a döntően azonos méretű épületek társadalmi terekbe illeszthetőségében. A három

kép közül az *Új ház* használja legfelreérthetlenebbül a hiperrealizmus egyszerre ironikus és empátikus eszközeit. Birkás magukat a házakat tekintve a képek elbeszélése tárgyának, azok üressége, élettelenisége a kortárs társadalom, az adott jelen reményvesztettségének igencsak érthető megjelenítése. A kockaházak számából, népszerűségéből igen könnyű lett volna a kortárs társadalom peremvidékeinek, kerületeinek étellel teli állapotát, pillanatait úgymond megörökíteni. S persze – mint Birkásnál semmi – nem volt véletlen vagy épp egy pillanatnyi érzés műve. A kockaházak pontos ábrázolásában szó sincs a kortárs társadalom elleni nyílt lázadásról, mint adandó alkalommal Major János festményein, rajzain – melyeket a zsidó öntudat ébredéseként értelmezni megítélésem szerint végtelen kínos tévedés – pontosan látható a lázadás és magány azonosága. A másik testének használatbavételét rögzítő képeken a kortárs magyar társadalom valóságán teljesen kívül álló jeleneteket rögzített a művész. Majortól eltérően Birkás dokumentum pontosságú „lázasága” a hiperrealizmusnak megfelelően rögzített házak adott pillanatban való állapotának megőrzésében állott. S ez több mint figyelemre méltó türelem: ártatlannak tűnő csendéletként lefesteni a százezrek életét megváltoztató, típussterv nélkül épülő, jobbára azonos házakat, mely programmal a kortárs társadalom vált láthatatlanná, maga a szocializmus tűnt el, miközben annak privát tereit ábrázolta a festő. Birkás nem politikai ellensége volt a rendszernek, hanem annak mentális állapotait tekintette végtelenül elszomorítóknak, reménytelennek, s így lett ő maga is reményvesztett.

Felvonásköz

Hornyik Sándor a Magyar Építőművészet 2014/4-es számában, *A posztkommunista „Magyar Kocka”, a hivatalos típustervektől a szubverzív praktikákig* című esszéje jól példázza a kockaházaknak az elmúlt évtizedben a kortárs művészet szcénájában játszott szerepe bonyolultságát és kikezdhetségiét. Hornyik felidézi Katharina Roters *Hungarian Cubes, Subversive Ornaments in Socialism* című kötetét. Attól tartok, hogy Roters és munkatársa, Szolnoki József tévedése egyaránt az államszocializmus lezárulása után, az egykori építészet kurrens normák szerint értett esztétikai tárgyként való értelmezésével függ össze, tehát a posztkommunizmus igazi artworld-dandy divatjával, s nem az egykori társadalom valóságainak feltárásával. A velencei biennálé politikai-művészettörténeti terének nincs semmi köze ahhoz, ami egykor a Kádár-rendszerben történt: a kockaházak frontjainak geometrikus mintázatokkal való kiegészítése, illetve újradefiniálása több kérdést vet fel, számos értelmezést nyit meg: de a szubverzív interpretációja valóban semmi más, mint a kortárs nyugati baloldalinak tűnő kiállítási percepciónak való megfelelés. Ahogyan az sem tűnik indokoltnak, hogy a geometrikus mintázatot és a „legvidámabb barakk” retorikai alakzatát kösse össze egymással. Hornyik – az általa adott cím ellenére – maga is pontosan látta, hogy milyen kockázatos ez az interpretáció. „A nagy kérdés persze innen nézve is az, hogy a szubverzív ornamentikák vajon mennyire is voltak kreatívak és szubverzívek, és mennyire csupán az aktuális, populáris vizuális kultúra mellékelt lenyomatai.” Azaz: a

probléma az, hogy a „posztkommunista szemmel” nézett kockaházakat a szubverzív eseteként értelmezni mindössze arra vall, hogy az értelmezésből egyszerűen kimaradt az 50-es és 80-as évek sokszor változó világa. Birkás kortárs szemtanúként látta, amit festett, ellenben Roters és Szolnoki egy saját korukban érvényes esztétikai norma kiszolgálását tekintették feladatuknak, illetve a karrier, az ismertség megteremtéséhez szükséges, viszont a Kádár-korszakban nem létezett szubverzív felfedezésében, utólagos azonosításában rejltő lehetőségnek. Birkást ez utóbbi tényleg nem érdekelt. Festő volt, és közönyös az artworld aktuális hullámai iránt. És ha, amint történt, nagy festő volt, annak volt köze a politikai valósághoz, de nem volt köze a hírnév mitológiájához.

3.

Ahogyan Rajkot sem érdekelt mindez. 1977-ben készítette el az *5 terv* című katalógust, ugyanakkor mutatták be a Fészek Klubban az azonos című kiállítást (Szegő Györggyel). Az *5 terv* az építészeti kritika és a kritikai építészet *egy gyakorló építész, illetve teoretikus munkájának elválaszthatatlanságára mutat*. Mint Beke László írja a katalógus elején: „Rajk ugyanakkor »a hagyományt ötvözni kívánja a korszerűséggel«... Az építész kiváló statikai érzékéről tanúskodik a megfordított és kéményeire támaszkodó sátozott családi ház, mely egyszersmind a típusházakból álló monotóniáját is kedvező irányba befolyásolja. (Pozíció.)”

Rajk így fogalmazza meg a talpáról a fejére állított kockaház koncepcióját. „A tömegtermelés elkerülhetlenné vált a megnövekedett igények

miatt. A standardizálás, méretkoordináció, tipizálás, sőt az uniformizálás egyenes következménye a tömegtermelésnek. Jól ismert tény azonban, hogy egy azonos elemekből álló elemsor monotoníája azonnal megbomlik, ha akárcsak egyetlen elemének a helyzetét (pozícióját) megváltoztatjuk. A VI. sz. rajz egy tipikusan magyar városi vagy falusi házát ábrázol tipikus helyzetben. Az I–V. sz. rajzok egy tipikusan magyar városi vagy falusi házát ábrázolnak, *nem* tipikus helyzetében.” A rendezettség, az építészeti tervrajzok transzparenciája egy pillanatra mintha el is fedné a képzelt valóságot: egy, a tetejére borított házát a többi ugyanolyan, ugyanúgy, hagyományos helyzetében álló ház között. Ha a kockaházak egykori történetében volt nyíltan szubverzív ábrázolás, akkor az Rajk *Pozíció* című terve. *S észrevétlenül* ott van Birkás munkáiban is. Ugyanez érvényes az utóéletre is. Rajk kritikus volt a Kádár-rendszerrel, s volt rá oka épp elég. Nem panaszkodott, hanem építészeti munkává formálta a kívülállás, különbözőség problémáját, s egy olyan példát választott, amelyhez való viszonyában nyoma sem volt annak a kulturális fölénynek, amelyet Mojzer, S. Nagy szövegeiben érhetünk tetten.

Végül: a történelem kiismerhetetlenségének tézisének túléltek a kockaházak, s túlélte két, mára jóvátehetetlen mód mindörökre elveszett művész néhány egykorú munkája. (Birkás 2018 júniusában, Rajk 2019 szeptemberében halt meg.)

4.

A Kádár-korszak mára lezárt fejezet, eltűnt korszak lett, amelynek felidé-

zése nem könnyű azok számára, akik nem élhettek az ancien régime alatt, s így nem ismerhették annak édességét. S ami talán még fontosabb, ma már olyan korszakban élünk, amelynek hatalmon lévő politikai elitje a Monarchiát és a Horthy-rendszert tekinti a múlt kizárólagos letéteményesének, s ebben a helyzetben, úgy vélem, az egykor nagy hatású, ugyanakkor az ideológiai nyomásra érdemtelennek és érdektelennek tűnt kockaházakból kirajzolódik a hatalom és az épített terek viszonyának egy példája: igen fontos tanúságtétel az egykori valóság mellett. Most, amikor hamis vagy pszeudo-Bauhaus-villák állnak a húsz éve épült neobarokk kis kastélyparádiák és az organikus építészet szimulációi mellett, annak lehetünk tanúi, hogy a narratív építészet hisztérikus utánzásával és hamisításával elfoglalt, a felső középosztály imitációján kívül végtelenül üres kulturális terekben, a historikus kapitalizmus Disneylandjében nyoma sincs annak, ami az államszocializmusból/államkapitalizmusból a legfontosabb volt, ugyanis hogy az osztályhelyzet nem volt zárt.

A kései Rákosi-, Nagy Imre-korszak, majd a Kádár-rendszer több szempontból is elviselhetetlen volt – mindazoknak, akiknek volt rálátásuk távoli világokra, tudták, mit jelent a kritikai önazonosság, s az építészetben felismerték a korszak ideológiai üzenetét. A kockaházak a népművészethez tartoztak, ha azon azt is értjük, amire Györffy is utalt: a szavakban való bizalom kényszerét. A kockaházak lakóinak otthonaik dekorációjára volt figyelmük, képességük. Mások írtak róluk, mint az itt és most is történt.

Emlékezni és felejtetni

Emlékműtrendek a rendszerváltozás óta

236

Az Athéni Charta a műemlékvédelem egyik alapdokumentuma, jelen esszé viszont nem a műemlékekről, hanem az emlékművekről szól. A műemlékvédelem alapkérdése, a „megőrizni vagy eltüntetni a múlt örökségét” az emlékművek világában is releváns. De amíg a műemlékek körében ideális esetben ez az éppen aktuális politikától független és bármikor feltehető kérdés, az emlékműveknek a politikához szorosan kapcsolódó világában koncentráltan, a politikai rendszerek megváltozásának idején merül fel a dilemma, hogy az új politikai rendszer mihez kezdjen az elmúlt rendszer köztéri örökségével. Bár a konferencia címében nyomatékkal szerepel, hogy a kérdés „itt és most” értendő, nem lennék történész, ha ezt az „itt és most”-ot nem kísérelném meg történeti kontextusba helyezni. Tekintsük át tehát először vázlatosan, hogy milyen válaszok születtek erre a kérdésre a 20. századi politikai rendszerváltozások során!

A 20. századra kell koncentrálnunk, hiszen az ezt megelőző politikai rendszerváltozás, az 1867-es kiegyezés idején mindössze egyetlen nem szakrális köztéri emlékmű állt az országban, a Hentzi-emlék a budai Várban. Ezt Ferenc József saját pénzéből állíttatta 1852-ben a három évvel korábbi ostromban elhunyt Heinrich Hentzi tábornok emlékére, aki a Vár osz-

rák parancsnoka volt, amikor a szabadságharc honvédserege visszafoglalta a budai Várat. Sem Hentzi, sem az emlékműve nem volt túl népszerű a magyarok szemében, a császár és király azonban tisztelte az életét érte feláldozó tábornok emlékét (még a hálószobájában is lógott egy festmény Hentzi haláláról), így a mindenkori magyar miniszterelnök a dualizmus első három évtizedében kénytelen volt első pillantását a Hentzi-emlékre vetni, ha kilépett munkahelye, a Sándorpalota ajtaján. Csak a 19. század utolsó évében sikerült rávenni az uralkodót a gyűlölt emlék áthelyezésére azzal a később be nem váltott ígérettel, hogy a főváros éppen ezen a helyen tervezi felállítani a meggyilkolt Erzsébet királyné szobrát. A Hentzi-emléket ekkor egy lakatnyája udvarába helyezték át, Hentzi kriptája mellé. Itt verték szét aztán 1918 októberének végén, az őszirózsás forradalom napjaiban. Az első filmhíradók egyikében látható az a snitt, amelyben az október utolsó napján a Parlament előtt tartott tüntetésen egy jól öltözött, keménykalapos úr kalapáccsal püföli a tömegben a Hentzi-emlékről lefeszettett fém- és kőszelvényeket.

A forradalomból született Magyar Népköztársaság fennállása négy hónapja alatt a továbbiakban ügyet sem vetett az emlékművekre. Nem így az ezt követő, hasonlóan rövid lélegzetű Magyarországi Ta-

nácsköztársaság. Ugyan ezalatt is csak egyetlen szobrot törtek össze, a háborúért felelősnek tartott Ferenc József szobrát a Millenniumi emlékműről, de az oszlopcsarnokból kivették valamennyi Habsburg uralkodó szobrát, az 1919. május elsejei városinstalláció pedig azt mutatta, hogy hosszabb távon szakítani kívántak az egész magyar történelemmel. A történeti emlékműveket ugyanis bedeszkták, vörös textillel vonták be, és gipsz munkásfigurákkal, Marx, Engels és a munkásmozgalom más vezetőinek szobraival díszítették.

A Horthy-korszak kezdetén fel sem merült, hogy valamit el kellene tüntetni, hiszen a Tanácsköztársaság gipszeit elmosták az esők, de a Trianon után a korszak politikájának elsődleges céljává váló irredenta elültette az első nagy 20. századi ikonoklaszmosz csíráját. Ez menetrendszerűen be is következett a második világháború után, amikor a néhány évig polgári demokratikus, majd négy évtizedig kommunista politika – szakítva az irredenta célokkal – módszeresen eltüntette a Horthy-korszak ideológiai töltetű emlékműveit. Még az első világháborús emlékművekről is levésették az „ezeréves határok”-ra utaló feliratokat.

A Magyar Népköztársaságban 1948 után hegemon szerephez jutott kommunista politika ideológiai propagandájában nagy szerepet kaptak az emlékművek: szovjet hősi és felszabadulási emlékművek, Lenin-szobrok, a hazai és nemzetközi munkásmozgalom eseményeihez, fogalmihoz és vezetőihez kapcsolódó emlékművek százai lepték el a köztereket. S mivel a történe-

lem legfőbb tanulsága, hogy semmi nem tart örökké, vagyis hogy egyszer minden korszak véget ér, ezekenél az ideológiai töltetű propagandaeszközöknél már a felállítás pillanatában megkezdődött a majdani eltávolításukhoz vezető vizsszaszámlálás.

Az 1989–1990-es rendszerváltás után így természetesen újra fel kellett tenni a kérdést, hogy mi legyen a múlt köztéri hagyatékával. Spontán rombolás viszonylag kevés volt (Budapesten a belvárosi München-szobor és a csillaghegyi felszabadulási emlékmű, Debrecenben a tanácsköztársasági emlékmű), lebontás után általában a helyi múzeumok raktáraiba vagy udvarára kerültek ezek a szobrok, Budapesten pedig felépült a Szoborpark.

A történeti előzményekről az „itt és most”-ra térve nézzünk két történetet az elmúlt év budapesti szoborhistoriájából! Az egyik: a Magyar Nemzeti Bank (MNB) 2020 júniusában két egészen konkrét, immár látványtervekkel is rendelkező szoborcsoport felállítását kezdeményezte. Közterre, az MNB Krisztina körúti irodaháza elé terveztek felállítani egy hatalmas, medve és bika küzdelmét ábrázoló alkotást, míg az épület aulájába egy harminc méter hosszú, kettő-négy méter széles ezüst színű felhőből kilenc előugró, arany színű oroszlán szobra kerülne. Az MNB Ingatlan Kft. külön kérte a Közbeszerzési Hatóságot, hogy versenyeztetés nélkül adhassa ki a megbízást a lécszobraival ismertté vált szobrászművész cégének, mert a művek egyedi műalkotások, és azokat az adott cégen kívül más nem tudja sem megtervezni, sem kivitelezni. Pár

A német megszállás áldozatainak emlékműve

nappal későbbi hírek szerint a volt Postapalotába is két gigantikus alkotást rendelt az MNB ugyanettől a szobrásztól, egy 6,5 méter magas sziklatalapzaton álló, négy és fél méter magas csodaszarvast és egy Az arany dinamikája címet viselő monumentumot.

A másik történet: ugyanabban a hónapban egy, a XII. kerületi önkormányzat által felkért, történészekből álló szakértői bizottság azt javasolta az önkormányzatnak, hogy távolítsa el a felállítását, másfél évtizede viták keresztjében álló, a II. világháború kerületi áldozatainak emlékére állított turulszobrot, mert – a történészek szerint – a turulszimbólum nem tudja megjeleníteni a II. világháború valamennyi áldozatát, használata kegyeletstértő és a háború utolsó szakaszában elkövetett tömeggyilkosságok semmibe vételét jelenti. Az önkormányzat hajlott a változtatásra, de nem eltávolítani akarta a turult, hanem I. világháborús emlékművé átminősíteni, miközben a

II. világháború áldozatainak máshol más szimbolikájú emlékművet emelnek majd.

Tekintsünk el most a tervezett alkotások szimbolikájától, csak az eljárás módra koncentrálna azt mondhatjuk, hogy az első történet napjainkban teljességgel tipikus, míg a második inkább szokatlan, atipikus. Az utóbbi években ugyanis szinte általánossá vált, hogy a megbízó – általában egy önkormányzat, az első történetben az MNB – direkt, közvetlen megbízást ad egy szobrásznak vagy egy „emlékműkészítőnek” egy pontosan definiált mű elkészítésére, ahelyett, hogy csak a leendő mű témáját megadva nyílt pályázaton versenyeztetné a művészi elképzeléseket. („Szobrászat és emlékműszobrászat két külön világ – jegyezte meg Genthon István művészettörténész még a két világháború között –, melyeknek sokkal kevesebb köze van egymáshoz, mint első pillanatra látszik... Az előbbinek alkotója szobrász, az utóbbinak állami zsoldba kényszerült emlék-

műkészítő.”) Meggyőző példája volt ennek az eljárás módnak 2014-ben az ötlet nyilvánosságra kerülésétől nagy vitát gerjesztett. A német megszállás áldozatainak emlékműve a Szabadság téren, amikor is az alkotó egy egyetlen nézetre felvázolt skicc alapján kapott közvetlen megbízást a kormánytól egy monumentális emlékműre. A kritikáknak, illetve a megszállási emlékmű hazug mondanivalóját cáfoló, társadalmi tiltakozásból létrejött és azóta is folyton változó Eleven emlékműnek csak annyi hatásuk volt, hogy az éjszaka felállított megszállási emlékmű-

Ez utóbbi egyben arra is rávilágít, miért tekinthető atipikusnak a korábbi második történet. Nagyon szokatlan és ritka ugyanis, az elmúlt évtizedben különösképpen, hogy a szakértői vagy társadalmi kritika vagy vita tényleges hatással van egy felállítandó vagy már felállított emlékmű további sorsára.

Ma ugyanis nagyon könnyű közterti szobrot vagy emlékművet állítani. Csak akarat és pénz kell hozzá. A megrendelőnek – amely az esetek többségében a közterületek fölötti rendelkezéssel bíró községi vagy városi, Budapesten a kerüle-

Az 1956-os forradalom központi emlékműve

vet végül fel sem avatták, s az immár hét éve álló emlékművet – bár ugyanaz a párt áll azóta is az ország élén – semmire nem „használták”: soha nem volt itt megemlékezés, koszorúzás, semmi – csak botrány.

ti önkormányzat, vagyis a politikai szféra – csak egyetlen kötelező lépést ír elő a jelenlegi jogi szabályozás: valamiféle „szakvéleményt” be kell szereznie a felállítandó műről. De ez csak egy darab papír, amit le-

fűznek majd az építési dossziéba a szerződések és számlák mellé, mert úgy törvényes, egyébként meg a „szakvélemény” bármit tartalmazhat és azt bárki aláírhatja, mert a döntéshozónak, vagyis az emlékmű megrendelőjének amúgy sem kell a benne foglaltakat figyelembe vennie.

Ugyanolyan abszurd ez a minden kötöttségtől mentes eljárás mód, mint amilyen abszurd volt – ellenkező előjellel – a Kádár-korszak emlékműállítási gyakorlata. Akkor ugyanis a községi, városi vagy kerületi tanács a létesítendő emlékmű terveiről először kikérte a párhuzamos (községi, városi vagy kerületi) pártbizottság, majd a megyei (Budapesten a fővárosi) pártbizottság véleményét, majd ezeket benyújtotta a Művelődésügyi Minisztériumnak. A minisztérium beszerezte a Képző- és Iparművészeti Lektorátus (Budapesten a Budapest Galéria) szakvéleményét, maga is állást foglalt az ügyben, és az egész csomagot továbbküldte az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságához. Ugyanis minden emlékműről az állampárt agitprop bizottsága döntött.

A Kádár-korszakban tehát két állami szerv és három pártbizottság politikai véleményével szemben egyetlen szakmai értékelés állt. Ma pedig csak egyetlen politikai vélemény van, a megrendelőé, a „szakvélemény” csak formai kritérium egy köztéri mű felállításához, érdemi szerepe a nullával egyenlő.

Volt tehát egy túlbonyolított, ideológiával mélységesen átítatott döntési folyamat, amit a rendszerváltás óta eltelt három évtized alatt sikerült teljesen kiüresíteni. Azokat

a szervezeteket, amelyek képesek voltak szakmai követelményeknek hangot adni (történeti hitel, urbanisztikai és esztétika szempontok stb.), teljesen ellehetetlenítették. Nem csoda, hogy úgy érezhetjük: ha eltekintünk ideológiai töltetüktől, a Kádár-korszak köztéri alkotásai plasztikailag sokkal műveesebbek, mint az elmúlt évtized szakmai kontroll nélkül készült és felállított alkotásai.

Miért is vannak egyáltalán emlékművek? A nemzeti ünnepek és emléknapok jelekkel megjelölt helyeket igényelnek a települések közterein, ahol a helyi közösség az ünnep napján összejöhet emlékezni, kicsit cinikusabban fogalmazva: ahol a polgármester elmondhatja az ünnepi beszédet. Ilyen volt a szocializmus idején március 21. a tanácsköztársaság-emlékekkel, április 4. a szovjet hősi és felszabadulási emlékművekkel, valamint november 7. a Lenin-szobrokkal.

A politikai rendszer gyökeres megváltozása elsődlegesen a nemzeti ünnepeket definiálja újra, hiszen az új rendszer mást emel ki a múltból saját maga előképeként, mint a korábbi. Az ünnepek változása hozza aztán magával az emlékművek változását: a régiak eltüntetését és az újak felállítását.

A rendszerváltozás után március 15-én vissza lehetett térni a korábban évtizedekig hanyagolt Petőfi- és Kossuth-szobrokhoz, augusztus 20. azonban tömegesen igényelte az új Szent István-szobrokat (a korábban erőltetett „új kenyér ünnepe” és/vagy „alkotmány ünnepe” nem kívánt szerencsére megjelölt helyet), október 23. nemzeti ünnepé tétele pedig szintén töme-

gessé tette az '56-os emlékjeleket. S amikor az országgyűlés 2010-ben a „nemzeti összetartozás napjára” nyilvánította június 4-ét, a trianoni békeszerződés aláírásának napját, amely valójában a nemzet szétszórásának napja, akkor borítékolható volt a Trianon-emlékek számának ugrásszerű növekedése.

Nézzük meg kicsit közelebbről ezeket a változásokat. A magyarországi köztéri alkotások legnagyobb és folyamatosan bővülő adatbázisa, a Köztérkép (kozterkep.hu) 2021. május közepén 36,6 ezer magyarországi vagy magyar vonatkozású külföldi (köztük csaknem 8 ezer budapesti) mű adatait, leírását és fényképes bemutatását tartalmazza. A rekordokat egy túlnyomórészt amatőrökből álló közösség tagjai töltik fel, a kontrollt pedig maga a közösség gyakorolja. Az adatbázisból kinyert adatok így a tudományos kvantifikáció feltételeinek nem felelnek meg, a tendenciákat azonban – a rekordok nagy száma miatt – kitűnően mutatják.

Vegyük először augusztus 20-át, Szent István napját. A keresőben a felállítás idejét 1989 és 2020 között beállítva, történelmi kapcsolódásként pedig „Szent István” nevét beírva 415 alkotást listáz a program. Az államalapító király emléket őrző alkotások természetesen korábban is készültek: 1944-ig 163 a találatok száma templomokban és közterületeken, 1945 és 1988 között azonban csak 37 alkotás született (ebből is csak 10 hazai köztéri alkotás, a többi templomi vagy külföldi). Vagyis az összes Szent István-emlék mindössze 6 százaléka született a szocializmus négy évtizede alatt, több mint kétharmada (67,5 száza-

lék) pedig az elmúlt harminc évben. Ez utóbbit évtizedenként tovább bontva 1989 és 1999 között 44 mű (10,6 százalék), 2000 és 2009 között 274 mű (66 százalék), 2010 és 2020 között pedig 97 mű (23,4 százalék). Vagyis a tendencia egyértelmű: az államalapítás millenniuma adott óriási lökést a Szent István-emlékek állításának, aztán gyorsan le is csengett ez a hullám.

Október 23. éppúgy harminc éve nemzeti ünnep, mint amióta augusztus 20. ismét Szent István-nap, de van egy lényeges különbség: az 1956-os forradalomnak korábban nem volt köztéri emlékezete. (Illetőleg igen kis számban korábban is voltak 1956-ra reflektáló emlékművek, ezek azonban a „másik oldal” emlékei voltak. A Kádár-korszak a forradalom leverésében fogant, a fennállása alatt állított emlékek tehát nem a forradalom, hanem – korabeli szóhasználattal – „a néphatalom védelmében” elesettek emlékét őrizték, ezért a rendszerváltás után maradéktalanul el is tűntek a közterekről.) A köztérkép kereső az „1956” történeti paramétert bejelölve 814 alkotást listázott 1989 és 2020 között. Számuk tehát csaknem duplája ugyanezen időszak Szent István-emlékeinek. Az évtizedes bontás alapján időbeni eloszlásuk sokkal egyenletesebb: 1989 és 1999 között 186 mű (22,8 százalék), 2000 és 2009 között 336 mű (41,3 százalék), végül a harmadik évtizedben, 2010 és 2020 között 291 mű (35,9 százalék). A Szent István-emlékekhez hasonlóan ezek felállításában is a középső évtized volt a domináns, de az 1956-os emlékeknél a felfutási és lefutási görbe sokkal laposabb. Ugyanezt mutat-

ják a forradalom kerek évfordulói is: a 40. évforduló évében (1996) 31 mű készült, az 50. évfordulóra (2006) csaknem hatszor ennyi, 182 mű, míg a 70. évfordulóra ez kb. megfeleződött, 95 művet állítottak.

Trianon köztéri emlékezete is a rendszerváltással támadt fel. A Horthy-korszakban ezek az emlékművek egyértelműen az irredenta politikai célok szolgálatában álltak, vagyis nem csupán az ország feldarabolására emlékeztettek, hanem ennek revíziójára, a területek visszaszerzésére buzdítottak. Legnagyobb számban országzászlókat állítottak, melyeken félárbócra engedett lobogó emlékeztetett az elvégzendő feladatra, a területi revízióra. A szocialista korszak első felében Trianon gyakorlatilag tabu volt, az 1970-es évektől pedig szűk

körű szaktudományos feldolgozások tárgya. Nem véletlen tehát, hogy a rendszerváltozás után a Horthy-korszak mintáit követve tért vissza Trianon emlékezete a közterekre. A Köztérkép adatbázisában 1989 és 2020 között 193 Trianonra reflektáló alkotást találunk. Számuk tehát kevesebb mint a fele a Szent István- és kevesebb mint negyede az ugyanabban a periódusban felállított '56-os emlékeknek. Az átmenet évében, 1989-ben, amikor már 20 darab '56-os emlék (többségük kopjafa) állt országszerte, egyetlen Trianon-emlék sem létesült. Az 1990-es években 13 (6,7 százalék) ilyen alkotást állítottak, kettő kivételével valamennyi országzászló, és a 11 országzászlóból hét rekonstrukció, tehát a Horthy-korszakban már állt, majd 1945 után lebontott

Az összetartozás emlékhelye

alkotás újjáépítése. A következő évtizedben, 2000 és 2009 között a számuk megháromszorozódott, 43 (22,3 százalék) Trianonhoz kapcsolódó alkotást állítottak fel országszerte. Ezek közül 16 országzászló, amiből tíz rekonstrukció. Az elmúlt évtizedben, 2010 és 2020 között készült a három évtized 193 alkotásának 71 százaléka, 137 mű. Az országzászlók és rekonstrukciók aránya tovább csökkent, 21 országzászló és csak három rekonstrukció. Az országzászlók mellett tehát ebben az évtizedben jelentek meg tömegesen a zászlószimbolikától ellépő Trianon-emlékművek.

A kerek évfordulók ugyanezt mutatják. 1990-ben, a 70. évforduló évében egyetlen országzászlót rekonstruáltak. 2000-ben a 80. évforduló is viszonylag visszafogott a maga öt emlékjelével. Néhány nappal a 90. évforduló előtt, 2010 májusának utolsó napján, alig több mint két héttel az új országgyűlés megalakulása után a Fidesz–KDNP kétharmados többsége a „nemzeti összetartozás napjává” nyilvánította június 4-ét, s ezzel megindult az emlékműgyártás.

Az a viszonylag rövid idő alatt végbement mennyiségi felfutás, mondhatni, dömping, ami a Szent István-, az 1956-os és a Trianon-emlékek esetében történt, szükségszerűen járt együtt a művészi minőség drasztikus esésével.

Ez talán legkevésbé a Szent István-emlékműveket érintette, mert ezek a hagyományos ábrázolás nyomdokain haladtak, elvonatkoztatás alig-alig fordult elő: realistán ábrázolt vagy kissé elnagyolt, de felismerhető szakállas férfi koronával, gyakorta a Szent Koronával,

keresztrel, kettős keresztrel, országalmával, jogarral, karddal, keresztként felmutatott karddal stb.

1956 köztéri emlékezete ennél sokkal változatosabb. A Nagy Imre társai temetések a 301-es parcellában felállított 301 kopjafa mintájára az első években köztereken is olcsó, gyorsan elkészíthető kopjafákat állítottak '56 emlékére. Később aztán a maradandóbb anyagból készült plasztikus emlékeken általában a forradalom realistán ábrázolt szimbólumai jelentek meg – sokszor közhelyesen: lyukas zászló, Kossuth-címer, poraiból feltámadó fénix, láng, tömeg stb. A 2006-ban a Városliget szélén felállított központi emlékmű sok értetlenkedést és vitát kavart elvontságával: ék alakban felállított, hátul rozsdás, alacsony és egymástól távol álló vasoszlopok, amelyek az ék éle felé haladva egyre szorosabban állnak, egyre magasabbak és fényesebbek, míg az ék éle fényes, tömör és felhásítja a kövezetet. Vagyis a képi üzenet annyi, hogy az elszigetelt egyénekből összeálló tömeg mindenre képes – ami igaz ugyan '56-ra, de igaz minden más forradalomra is.

A Trianon-emlékek esetében aligha beszélhetünk bármikor is művészi minőségről. A Horthy-korszakban a mozgósító politikai üzenet volt a legfontosabb, s ez általában közhelyes, szájbarágó szimbolikával jelent meg. A rendszerváltás után – mint láttuk – a Trianon-emlékek túlnyomó többsége az utolsó tíz év terméke. Végignézve a Köztérképen ezek képi dokumentációját, tucatnyit sem találunk, amely túllép a birodalmi címer, Kossuth-címer, Szent Korona, kettős kereszt, turul, kopjafa, Trianon előtti és utáni országtérkép

vagy ezek bármilyen kombinációjának elcsépelet közhelyein.

Ezek a sablonok okozzák, hogy a magyarság együvé tartozásának pozitív tartalma ezeken a műveken másokkal szemben negatív érzelmeket gerjeszt. Ezt teszi a 2020-ban Budapesten, az Alkotmány utca Kossuth téri torkolatában, a Parlamenttel szemben kialakított központi Trianon-émlékmű is, Az összetartozás emlékhelye. A száz méter hosszú, az utcaszintről induló és egyre mélyülő rámpa mélyén egy emlékláng ég, a rámpa két oldalfalára pedig Magyarország 1913. évi helységnévtárának településneveit vésték. A gond ezzel az – mint erre sokan időben, de eredménytelenül rámutattak –, hogy ez a helységnévtár ezrével tartalmaz olyan, hivatalosan magyarosított településneveket, amelyeket az akkori ország tisztán vagy többségében nemzetiségű lakosságú településein soha nem használtak.

Az egész Trianon-émlékműhalmaz plasztikai megjelenése azt bizonyítja, hogy amíg a politika szféra politikai szándékkal közelít Trianonhoz, addig nem születhet invenciózus művészi alkotás.

Az 1990-es évek elején naivan azt hittem – akkor már egy évtizede írtam cikkeket, tanulmányokat,

könyvet köztéri emlékekről –, hogy az immár valóban választott politikusokat elgondolkodtatja a Lenin-szobrok és felszabadulási emlékművek tömeges lebontása. Naivan azt reméltem, hogy az – akkor még a szocialista korszak termékének és sajátjának vélt – emlékműkultusz lecseng, véget ér, a politikai emlékművek pedig eltűnnek és nem termelődnek újra. De aztán bebizonyosodott, s ez tényleg logikus is, hogy egy versengő politikai térben a politikai szférának nem kevesebb, hanem több emlékműre van szüksége, mint a mégoly puha diktatúrának.

Nem hiszem, hogy lehetséges, de azt sem hiszem, hogy szükséges lenne a köztéri szobrászatot „politikátlanítani”. A politikusokat azért választjuk, hogy a köz ügyeit intézzék, a köztterek ügyei pedig közügyek. Felesleges szakértői bizottságokat létrehozni, ha azokat szervezetileg és anyagilag az önkormányzat, a politikai szféra alá soroljuk. Azt kellene itt végül írnom, hogy önkorlátozó politikára, önkorlátozó politikusokra lenne szükség – de ennyire naiv történészként nem lehetek. Ilyenre ugyanis nem nagyon van példa a történelemben. A helyzet sajnos reménytelen – és az is marad.

Budavári csali: a Szent István-terem

A Főőrség és a Lovarda újraépítése után avatásra vár Budavár – akarom mondani, a száz évvel ezelőtti királyi palota – kormányzati rekonstrukciójának friss produkciójaként a Szent István-terem, amely Buda 1945-ös ostromakor teljesen megsemmisült. A Nemzeti Hauszmann Program videotudósításai jóvoltából már korábban is tudni lehetett, hogy a helyiség újraépítésének munkálatai előrehaladott stádiumban vannak. Június derekán személyesen is meggyőződhettem arról, hogy már szinte minden elkészült és helyére került. A tervek szerint a névadó király ünnepén, augusztus 20-án nyitják meg a közönség előtt.

A Mária Terézia kori barokk budai királyi palota uralkodói rezidenciává alakításának gondolata a kiegyezés közjogi következményeként vetődött fel a magyar uralkodói elitben. Az Ybl Miklós halála után Hauszmann Alajosra szállt feladat építészeti programját azonban már maga az építész határozta meg e szavakkal: „a vár átalakítása valóságos fejedelmi székhellyé”.¹ A fentiek szellemében készült a Szent István-terem is, amelynek ötlete 1897-ből nagy valószínűséggel Zsolnay Vilmostól származik.² A már létező (bár szín-

te sosem használt) királyi lakosztály bővítésének szánták, a trónterem megnagyobbításával és egy reprezentatív új ebédlővel egyetemben. Utóbb „a palota egyes gócpontjaiban”³ két másik is követte: a krisztinavárosi szárnyban a magyar múlt aranykorára utaló Hunyadi-terem, illetve „a Duna-front közepén”⁴ a jelen apoteózisaként a Habsburg-terem; ekképp első megvalósult eleme lett a hivatalos történelemszemlélet ideológiai vetületének „hisztórikus alapon”⁵ történő érvényesítésében egy olyan belsőépítészeti koncepció és látvány révén, amelyhez a nyugat-európai királyi udvarok tanulmányozása voltaképp ürügy volt a historizmus rekreációs művészetének hiteles közvetítése érdekében.

Mindazonáltal a Szent István-terem kapcsán ne gondoljunk impozáns léptékre. „[I]nkább [csak] szoba”⁶ ez, különösképp ebben az uralkodói rezidenciának szánt hatalmas, egykor közel kétszáz helyiséget magában foglaló épületegyüttesben. „[K]özépnagyságú”, ahogyan maga Hauszmann Alajos fogalmazott, „mert méretei folytán a »terem« jelző alig illeti meg”.⁷ Tizenkét méter hosszú, hat és fél méter széles,

¹ Hauszmann Alajos: A budapesti királyi várpalota. Budapesti Építészeti Szemle, 1904/5.

² Rostás Péter: A budavári palotában 1900 körül kialakított „történelmi” dísztermek. Tanulmányok Budapest Múltjából (szerk. Szvoboda Dománszky Gabriella), XXXIV. Budapest, 2009. 149–172. o.

³ Hauszmann Alajos: A királyi vár belső kiépítése és iparművészeti felszerelése. Magyar Iparművészet, 1903/4.

⁴ lásd l. jegyzet.

⁵ Hauszmann Alajos: A budai királyi palota Szent István-terme. Magyar Iparművészet, 1900/3.

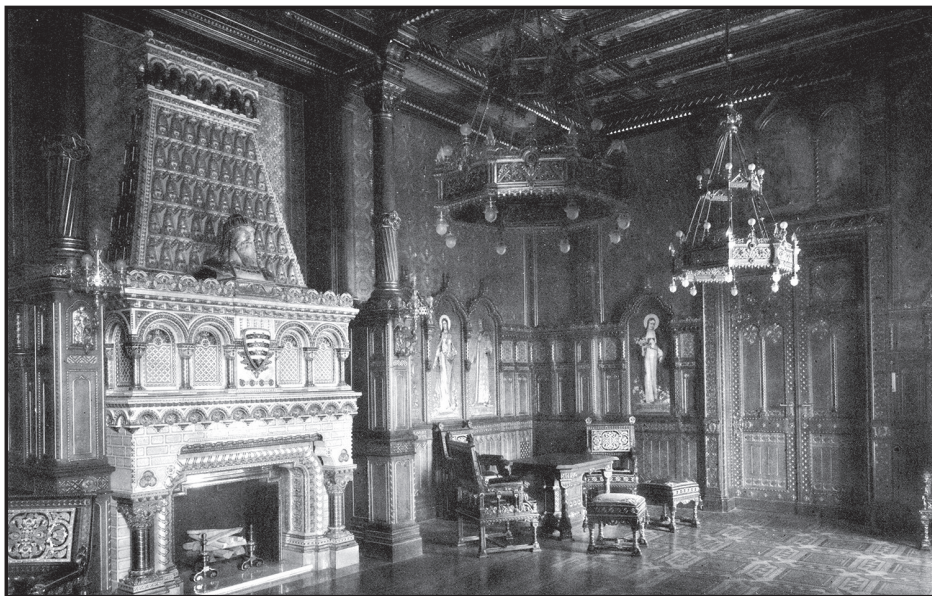
⁶ Uo.

⁷ Uo.

az adott helyen öt és fél méteres belmagassága sem rendkívüli. Ezt a mintegy nyolcvan négyzetméteres helyiséget azonban az akkori fogalmak szerint a lehető legpazarabb módon alakították ki. A koncepiálój építész mellett két személynek lehetett ebben fontos szerepe: az Akadémia történelmi bizottsága elnökeként Pauler Gyulának az ikonográfiai program kidolgozásával, továbbá Györgyi Kálmánnak, a Hauszmanniroda munkatársának, akit a munkálatok belsőépítésének tekinthetünk, hiszen főnöke szerint „a szoba összes részletezését... [ő] végezte”.⁸ Az ország vezető cégeinek közreműködésével így jött létre a mintegy 400 ezer koronát felemésztő enteriőr. A tölgy- és diófából mintázott (mandalával, illetve négy állatfigurával) ékes parketta a Neuschloss-

gyárban készült. Gelb Miksa dúsan mintázott két ülőgarnitúrája kapott rajta helyet. Thék Endre minuciózus munkája a két méter húsz centi magas diófa lambéria, illetve a kazettás mennyezet a faragott és (részben) aranyozott díszekkel. Körben a falon tíz Árpád-házi személyiség (uralkodók és szentek) életnagyságú portréja, Roskovics Ignác kartonjai nyomán majolikából kirakva; szintén a festő jelenetei (Szent István megkoronázása, Az esztergomi egyház alapítása) láthatók az építészeti tagozatként megformált ajtókeretek lunettáiban. A faburkolat fölötti selyembrokát tapétát Haas Fülöp aranyosmaróti műhelyében szőtték. Az ablakokon kövekkel és gyöngyökkel kirakott, aranyhímzésű bársonyfüggönyök, a tükrökkel szemközti fal közepén pedig egy hatalmas kandalló – a majolikabetétekkel együtt ez is a Zsolnay-gyárból. Noha a palotát központi fűtéssel és villanyvi-

⁸ Hauszmann Alajos: A budai királyi vár Szent István-terme. Magyar Iparművészet, 1900/3.

Az egykori Szent István-terem (1900) korabeli archív fotón

lágítással látták el, bronzcsillárok (Kiessling Rezső munkái) és kovácsoltvas munkák (Jungfer Gyula) gondoskodnak a milió történelmi atmoszférájáról.

Nem csak a terem fentiekben vázolt berendezésének részletes ismeretetését köszönhetjük alkotójának. Hauszmann Alajos ugyanott – a *Magyar Iparművészet* hasábjain – nyíltan szólt programjáról is: „Amidőn historikus termek kiképzéséről van szó, természetes, hogy az illető korszak stílusát kell választani.”⁹ Csakhogy a Szent István-teremnek – a félköríves elemek és a stilizált motívumok, magyarán az archaizáló részletek dacára vagy azokkal együtt – nem sok köze van nyolcszáz-ezer évvel ezelőtti elődeihez. A román kori enteriőr puritán volt, díszítőfestését és az esetleges aranyozást bekalkulálva is jóval szegényesebb annál, mint ahogyan Hauszmann értelmezésében megvalósult. Talán csak a mennyezet kazettás kialakítása tekinthető – ha nem is ebben az agyondekorált formájában – autentikusnak. Parkettát bizonyosan nem készítettek még az Árpádok korában; lambériát se nagyon, noha faszerkezetekkel természetesen a tíz-tizenkettedik századi enteriőrökben is gyakran találkozunk. A tapéta – a parkettához hasonlóan – csak a tizennyolcadik században terjedt el; a barokk idején találkozunk először nagy méretű tükrokkal. Az ajtókeretek oszlopoi távolról sem emlékeztetnek a korból fennmaradt várakéira. Oltárképek tanúsága szerint a bútorok akkor még nagyon egyszerű (nem is túl kényelmes) ácskonstrukciók voltak, a nyolcszögletű csillárok

túlbonnyított ízlésvilágukkal sokkal inkább jellemzőek készítésük idejére és főként funkciójára, mint a megidézni kívánt periódusra. A Szent István-terem berendezése ily módon egyértelműen historizáló alkotás; lehet ugyan – némi nagyvonalúságot gyakorolva – neoromán díszletnek is nevezni, csak éppen semmi értelme. Nem az Árpád-kor hiteles vagy annak szánt rekonstrukciójának eredménye, hanem a korabeli jelen produktumaként az ezeréves nemzeti nagyság hangzatos eszméjének (mint nem sokkal később kiderült, valójában naiv ábrándjának) látványos tárgyiasulása. Hiszen kikötés volt, hogy teljes egészében hazai mesterek készítsék. S bár száz százaléban ez a feltétel nem teljesült: a kelmék között olasz és francia munkákkal is találkozunk, nem a magyar iparművészet, sokkal inkább a kortárs magyar műipar bravúrtejesítményeként mutatták be – egyébként nagy sikerrel – az 1900. évi párizsi világkiállításon, és került aztán elhelyezésre a palota déli (összszekötő) szárnyának első emeletén ott, ahol újraképzett változatát hamarosan látni lehet.

Szinte hallom a rekonstrukció híveinek válaszát: nem Hauszmann volt történelmietlen, hanem mi vagyunk azok. 2021-ből visszatekintve – mai ismeretekkel – mondunk ítéletet egy olyan korszak műegyütteséről, amikor a múlt emlékeinek gyűjtése, publikálása és főként értelmező feldolgozása még éppen csak megkezdődött. Művészettörténet, régészet és történettudomány önálló feladatköre akkoriban körvonalazódott és látott hozzá saját tudományos fogalmi apparátusának kimunkálásához. De ne becsüljük alá az elődök szak-

⁹ Uo.

mai elhivatottságát és felkészültségét, s nem utolsósorban az erkölcsét. A formálódó országos gyűjtemények első vásárlásai kapcsán hangos (ha nem is mindig igazságos végkifejelet eredményező) sajtóvisszhangot kapott a valódi régiségeket veszélyeztető hamisítványok akár csak gyanújának ügye. A műemlékvédelem kérdésköre az 1870-es évektől van napirenden; 1881-től pedig működik (tegyük hozzá: már és még) a Műemlékek Országos Bizottsága. Az Iparművészeti Múzeum korábbi kurátoraként Pulszky Károly mai szemmel is példamutató módon, kizárólag régi (annak minősített) darabokból rendezte meg 1884-ben *A magyar történelmi ötvösmű* kiállítását. A pusztán „historikus alapon” készült munkákat, a historizáló tárgyakat ugyanis „száműzte” a nevezetes tárlatról, mivel – ugyancsak Mravik László szavaival élve – a „historizmus az iparművészetben [...] a hivatalos állami reprezentáció részévé vált”.¹⁰ Hasonlót mondhatunk a kortárs építészet számszerűségében döntő hányadáról, Hauszmann tevékenységéről mindenképpen. Még a vele

Az egykori Groedel-villa ebédlőjének (1905 körül) részlete, Csígy László felvétele, 1979.

maximálisan elfogult Czagány István is szemére hányja¹¹ a palotabővítés miatti meg gondolatlan bontásokat (Zeughaus, Szent Jobb-kápolna), amelyeket a műemlékesek már akkor kifogásoltak.

Ráadásul – tehetjük hozzá az utókor krónikásaként – a szeceszó a századfordulón nem pusztán bejelentkezett, hanem immár jelentős teljesítményeket mutatott fel a historizmus alternatívájaként Magyarországon és a tárgykultúrában is. Csak emlékeztetem az olvasót arra, hogy a Szent István-teremmel szinte egy időben készült a Rippl-Rónai József tervezte Andrassy-ebédlő, amely egyedülálló kísérletként minden tökéletlenségével együtt a legjelentősebb *Gesamtkunstwerk* a korabeli magyar iparművészetben. Mielőtt Andrassy Tivadar gróf Duna-parti palotájába került volna, az Iparművészeti Társulat 1898-as karácsonyi kiállításának szenzációjaként mutatták be a közönségnek. Nem pusztán az egyidejűség és a rokon műfaj kínálja az összehasonlítást a Szent István-teremmel: mindkét esetben Thék Endre műhelyében készültek a famunkák, és mindkét együttes

¹⁰ Mravik László: Pulszky Károly és a historizmus a magyar iparművészetben. In: Zádor Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon*, Budapest, 1993.

¹¹ Czagány István: Hauszmann Alajos művészetének stílusváltozásai. *Művészettörténeti Értesítő*, 1978/1.

létrejöttében fontos szerepet kapott a Zsolnay-gyár. Mielőtt tehát visszatérnénk a budai vár enteriőrjének sorsához, esztétikai minőségük több nagyságrendbeli különbségét mindenképp érdemes már most – majdani konklúzióink felvezetéseképp – jeleznünk. Elég csak képzeletben egymás mellé tennünk Rippl-Rónainak az ebédlőbe készült (*Nő rózsával*) faliképét, másfelől Roskovics valamelyik ugyancsak egész alakos Árpád-házi figuráját. Míg az előbbi – enteriőrjének szerves elemeként – a századforduló progresszív magyar művészenek klasszikus darabja, addig a másik egy tipikus műcsarnoki (társasági életkép- és szentkép)festő legfeljebb korrektnek nevezhető akadémikus, művészetileg érdektelen munkája. Más kérdés, hogy az adott helyen éppen ilyen ábrázolás(ok)ra volt szükség. A múlt századforduló hazai politikai és kulturális életének ismeretében merő abszurdum lett volna királyi építkezések kapcsán modern-szeccsziós enteriőr gondolatának akár csak a felvetése is. Noha tudvalevő: Ferenc József nem használta budai rezidenciáját; csupán elkészültekor látta a formálisan általa megrendelt Szent István-termet, amikor 1900. február 23-án megtekintette a Thékgyárban. (Azt megelőzően, hogy az enteriőrt elküldték a párizsi világkiállításra.)

A környezetvédők kezdettől kifejezték aggályaikat a zöldterület veszélyeztetése miatt a Városligetbe szánt múzeumi negyeddal kapcsolatban, majd utóbb a budai vár kormányzati központtá alakításának az egész város mindennapi életére kiható infrastrukturális következményeitől tartva. Amikor aztán kide-

rült, hogy e külön-külön is vitatható két elképzelés valójában ugyanannak a koncepciónak az egymást kiegészítő két eleme, a hivatásuknál fogva az épített környezet kulturális értékeire különösen érzékeny művészettörténészek és műemlékes szakemberek 2016 tavaszán különböző pártállású neves értelmiségiek (köztük több zenész és író, jogász és közgazdász, agrármérnök és biológus) mozgósításával Áder János köztársasági elnöknek címzett nyilvános felhívást tettek közzé.¹² A memorandumot aláírta a legtekintélyesebb magyar művészettörténész, a közéleti akcióktól korábban következetesen elzárkózó Marosi Ernő is, akivel ez alkalomból Rádai Eszter készített a fenti gigaberuházások kapcsán terjedelmes és szókimondó interjút az *Élet és Irodalom* számára. Az akadémikus szerint a várpalota századfordulós formában történő feltámasztása „egy utánzat utánzását jelenti, egy hamisítványról készült hamisítvány létrehozását”.¹³ A Szent István-termet konkrétan nem említi, készülő replikájára azonban félreérthetetlenül utal és főként erős fenntartásokkal tekint. Azzal az újraélesztett „arisztokratikus” – a történeti hitelesség szempontjainak fittyet hányó, merőben látványorientált – gyakorlattal példálózva, amelyet a bútorgyáros Schmidt Miksa honosított meg nálunk a századfordulós enteriőrtervezésben. Dicséretnek is beillő malíciával jegyzi meg ugyanis: a „BTM mai főigazgató-helyettese Schmidt Miksa működésé-

¹² Mindent a maga helyén! Petíció a Ligetért, a Várért, Budapestért. 2016. április 15.

¹³ Rádai Eszter: „Ki a fene megy ezután a Várba?” Interjú Marosi Ernő művészettörténész-szel. *Élet és Irodalom*, 2016. április 15.

nek kiváló ismerője, s ezért bármikor képes ugyanezzel a módszerrel kastélyokat berendezni”.¹⁴

A hetilap következő számában Rostás Péter hasonlóan kemény hangvételű cikkben válaszolt egykori tanárának.¹⁵ Nem egyszerűen a Budapesti Történeti Múzeum képviselőjében a munkálatok hivatali-szakmai felügyelőjeként, sokkal inkább a korszak enteriőr- és bútorművészetének eminens kutatójaként.¹⁶ A palota építéstörténetének számunkra irreveláns pontosítása mellett azt hangsúlyozta, hogy a millenniumi ünnepek Alpár Ignác-féle efemer pavilonstílusa és a századforduló műépítészet közé nem lehet egyenlőségjelent tenni. „Vegyük már le azt a lemezt – tette hozzá Fülep Lajosnak a szakmai közbeszédben meggyökeresedett értékelését vitatva –, hogy a historizmus hazugság és hamisítvány.” Ma már szalonképes és kutatót művészeti stílus, maga a palota pedig „autonóm művészeti alkotás”. Majd a visszaépítésre és vele a jelen írás tárgyára térve azt hangsúlyozta: szó sincs arról, „hogy Schmidt Miksa [...] módszereit, eljárásait alkalmazva készülő kastélyokat és magát a királyi palotabelsőt is rekonstruálni. Egyetlen enteriőrrel, és pedig a [...] Szent István-teremről van szó. [...] és ezt valóban segíték rekonstruálni. Nem »mintakönyvek« alapján és nem Schmidt Miksa módszereivel. A megmaradt eredeti elemek laboratóriumi vizsgálatával, az eredeti tervek, leírások, számlák és persze a

nagyszámú fotó segítségével [...] Ez egy 1:1 léptékű makett, amelynek státusza mint múzeumi kiállítási objektum nem vitatható.”

Rostás Péter publikációinak minősége, illetve a lényegében kész enteriőr láttán, a helyszínen szerzett személyes benyomásaim alapján jelen munkájának is – nem kétséges – tudományos alap kutatás szolgáltatja a fedezetét. De ebből nem következik a rekonstrukció szakmai indokoltsága. Elvégre attól, hogy valami – ez esetben a Szent István-terem – autonóm művészeti alkotás, még lehet „az adott társadalom legitimációs eszköze”,¹⁷ történetesen konzervatív, hivatalos művészeti produktum, netán – Fülep Lajos kifejezésével – „szemfényvesztés”. Vagy éppen olyan helyiség – a régiség ügyének elkötelezett kortárs, Divald Kornél kétségtelen elismerése dacára is leleplező szavaival, ahová „ünnepelesebb alkalommal szinte díszmagyart s nem frakkot húzunk”.¹⁸ Ténykérdés ugyanakkor, hogy a mai nemzedékek már nem „sárkánylak”-nak¹⁹ látják a budai várat, mint azok a két háború között eszmélő értelmiségiek, akik szemében egykori pompájában az „úri Magyarország” 1945-ös romként az országot vesztes világháborúval sújtó nagypolitika jelképe volt. Noha a hetvenes években nyert stilizációjával jómagam sem tudok teljesen azonosulni, nem gondolnám az enteriőr újrakészíté-

¹⁴ Uo.

¹⁵ Rostás Péter: Hamisítás a rekonstrukció? Élet és Irodalom, 2016. április 22.

¹⁶ Vö. Rostás Péter: Mágnessok lakberendezője. A Friedrich Otto Schmidt lakberendezőház története. Budapest, 2010.

¹⁷ Németh Lajos: A historizmusról. A historizmus mint művészettörténeti fogalom. In: Zádor Anna (szerk.): id. mű.

¹⁸ Divald Kornél: Újabb múkiállítások. Magyar Szemle, 1900. 03. 18.

¹⁹ Cs. Szabó László kifejezése. Idézi: Rév István: Jobb, mint az eredeti. A vadonatúj budavári palotáról. Magyar Narancs, 2015. február 26.

sét elsőrendű feladatnak, és így a megnyitását sem hiszem, hogy lelkesen kellene üdvözlőnk. *Elvégre ez az akció egy immár történelmi periódus – a Kádár-kor – konszolidált modernizmusának jegyében fogant belsőépítészeti örökség több elemének bontását-átalakítását követeli. Miközben az késégtelen nyereség, hogy a hiteles reprodukció érdekében az ötvenes évekből származó szenttelen déli homlokzat visszanyerte eredeti dinamikáját.*

Enteriőr (így a Szent István-terem) kapcsán különben is inadekvát műfaj a replika, amelynek tervezője ebben az esetben Angyal Tibor. (Szakmai előéletéről érdemi adatokra nem leltem.) A meghonosodott gyakorlattal szemben ilyenkor nem eleve sokszorosításra szánt tárgyak (mindenekelőtt bútorok) gyártásba vételéről van szó, hanem – művészi minőségétől vagy értékétől függetlenül – együttes voltában is egyedi alkotásról. Híven rekonstruálni – főként tervek, fotók, részletek birtokában –

a mai technikai feltételek között az ilyeneket is lehetséges; a kérdés csak az, hogy érdemes és tisztességes-e. Sosem lesz olyan, mintha az eredeti élte volna túl a történelmi megpróbáltatásokat. Vagyis kérdés: nem csapjuk-e be a publikumot azzal, ha az eredmény pusztán – miként maga Rostás Péter mondja – egy „1:1 léptékű makett”. Természetesen ennek is – mind a kivitelezésnek, mind a bemutatásnak – van vagy lehet indokoltsága. A töredékek értelmezése vagy a romok helyén létesült új változattal való szembesítés szakmai, esetleg közvélemény-formáló tanulságai okán például. Vagy ha történetesen a nemzeti kulturális örökség elévülhetetlen eleme. Netán olyan fontos és szerves része valamely oeuvre-nek, hogy nélkülözhetetlen az adott életmű megértéséhez. Ilyen körülményekről a Szent István-terem esetében nem tudunk. A királyi koronát nem itt őrizték, a Szent István-terem, a legtöbb *Schatzkammerral* ellentétben, nem vált zárandokhely-

Az Andrassy-ebédlő, 1898. Korabeli archív fotók alapján készült digitális rekonstrukció

lyé. A Monarchia idején a nádor lakosztályának tartozéka volt, legfeljebb szűk kör lát(ogat)hatta; ha például József főherceg estélyt adott (a magyar arisztokrácia válogatott tagjainak).²⁰ A Horthy-korszakban sem változott alapvetően a státusza, bár erre vonatkozó információra alig bukkantam a korabeli sajtóban. Azt tudjuk, hogy 1922-ben az Interparlamentáris Unió bécsi kongresszusáról meghívott politikusküldöttség felkereste.²¹ Olykor Szent István-napkor is megnyílt (a trónteremmel együtt) a publikum előtt. Ami pedig az ennél jóval lényegesebb funkciót, „kiállítási objektumként” való szerepeltetését illeti: múzeumban kiemelkedő (jelentős és fontos) alkotók életművét vagy remekeit szokás közzétenni, ez az együttes azonban nem tekinthető annak. Technikailag talán igen, művészileg semmiképpen nem, ahogyan erről az Andrássy-ebédlővel való összevetéskor szóltam. Itt és most annyit tennék hozzá a korábbiak megerősítésére, hogy egyetlen Roskovics-kép sem szerepel a Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállításán, ugyanakkor Rippl-Rónai vagy másfél tucat.

Egy olyan kétségtelenül érdekes, ámde vitatható érvényű és történelemszemléletű mű kap tehát hamarosan megkülönböztetett nyilvánosságot, amely kivételes helyszínénél és tárgyánál fogva a körképekével vetekedő népszerűséget nyerhet. Már a rekonstrukcióról közzétett internetes beszámolók lelkes kommentjei erre engednek következ-

tetni. Miként életre keltésének a közel másfél milliárdos költségére, önmagában még erre is legyinteni lehetne. Arra viszont kevésbé, hogy – mint mondani szokás – a rossz példa ragadós. Már annak idején is akadt olyan mágnás, nevezetesen báró Groedel Bernát, aki családjával a Szent István-terem miliójét több elemével híven követő (a rekonstrukciót most akaratlanul is megsegítő) villában rendezkedett be.²² Az épület e különlegességét kevesen ismerik, mert – mintaadó példájához hasonlóan – reprezentációs jellegénél fogva a szűk hatalmi elit (vagy tagjai) számára szolgált. Miután a történelem forgószele nagykereskedő tulajdonosait elsodorta, 1945-ben orosz katonai hatóság költözött ide, később külügyminisztériumi bérlemény és Evangélikus Teológiai Akadémia volt, a szocialista korszak nagy részében az Állami Egyházügyi Hivatal használta, a rendszerváltást követően pedig a Fidesz bérelte vagy tulajdonolta.²³ Akaratlanul is kormányzati ízlésmintaként szolgálva. Ha a NER a jövőre esedékes választáson felhatalmazást kap a folytatásra, több mint komoly esélye van annak, hogy a Szent István-terem rekonstrukciója minta lesz. Kezdetek egy jóval nagyobb, összehasonlíthatatlanul drágább építészeti és már jóval kétesebb értékű emlékezetpolitikai restaurációnak.²⁴

²² Kelecsényi Miklós Zoltán: A semmiből építik újjá a Szent István-termet. Index/Urbanista. 2016. 04. 27.

²³ Vincze Miklós: A Fidesz-székház valódi története. 24.hu. 2019. 12. 19.

²⁴ Vö. Körösi Gábor, a Várkapitányság kommunikációs igazgatója a munka várható folytatásáról beszélt. TV2 Mokka adása, 2021. ápr. 20.

²⁰ Est József főhercegnél. Pesti Napló, 1907. 02. 08.

²¹ A világ politikusainak budapesti látogatása. Pesti Hírlap, 1922. 09. 03.

Marosi Ernő

(1940–2021)

Egy ideje már szoknunk kellett a gondolathoz, hogy hamarabb távozik körünkől, mint ahogy arra még nem is olyan régen számítottunk. Többször is átvészelt már olyan egészségi megpróbáltatásokat, amelyek túlélésére az unokái eredményeit még látni akaró nagypapa, a feladataival még megbirkózni szándékozó tudós szellemi erejére, felesége gyengéd, óvó szeretetére és gondoskodására, gyógyítói minden szakmai ügyességére szükség volt. A mostani baj első jelei másfél éve jelentkeztek, éppen egy hatalmas – ma már tudjuk, hogy tudományos pályáját méltó módon lezáró – munka közben.

2021. július 9-én elhunyt Marosi Ernő Széchenyi-díjas (1997) művészettörténész, a Magyar Köztársasági Érdemrend középkeresztje a csillaggal (2009) és a Hazám-díj (2014) kitüntetettje, 1993-tól a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 2001-től rendes tagja, 2002 és 2008 között az MTA társadalomtudományi alelnöke, 2008–2014 között az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztálya Művészettörténeti Tudományos Bizottságának elnöke, 1989–1996 között a nemzetközi művészettörténeti bizottság, a Comité International d’Histoire de l’Art (CIHA) szűk körű vezetőségének (Buro) egyben Magyarországot is képviselő tagja, a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat tiszteleti tagja (2005), a Társulat Pasteiner-, majd Ipolyi-érmének kitüntetettje (1973, illetve 1986). Az Akadémia idegen

nyelvű művészettörténeti folyóiratának, az *Acta Historiae Artium*nak 1974-től máig szerkesztőbizottsági tagja, 1993–2013 között főszerkesztője volt.

1940-ben Miskolcon született, iskoláit is ott végezte. 1958–1963 között magyar és művészettörténet szakra járt a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen, és volt egyben az Eötvös Collegium lakója. A magyar művészettörténet-írás többek között Dávid Ferenc, Galavics Géza, Kovács Péter, Kovalovszky Márta, Pernecky Géza, Tóth Melinda, Tóth Sándor alkotta, 1963–1964-ben pályára lépő nagy generációjához tartozott – őket köszöntötte hatvanéves korukban a háromnapos *Maradandóság és változás* művészettörténeti konferencia (2000, kötetben: 2004). Dercsényi Dezső és Entz Géza tanítványaként a középkori művészet kutatójává lett, de már pályája kezdetén, a kassai Szent Erzsébet-templom monográfia méretű tanulmányorozatában a 19. századi helyreállításon, annak műemléki forrásanyagán keresztül újszerű módszerrel közelített a középkori épülethez. Hat évtizedes pályáját (első írásai 1961-ben jelentek meg) az ELTE Művészettörténeti Tanszékén kezdte – az oktatást 1991-től egyetemi tanárként, végül már professor emeritusként, élete végéig folytatta –, idővel azonban az MTA Művészettörténeti Kutatócsoportjának, majd Intézetének lett igazgatóhelyettese, utóbb 1991 és 2000 között igazgatója. Tanítványai, munkatársai száma több százra rúg.

Olyan programadó kiállítások szervezése fűződik a nevéhez, mint az *Árpád-kori kőfaragványok* (1978) és a *Művészet I. Lajos király korában 1342–1382* (1982), mindkettő Székesfehérváron, a *Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437* (1987) a Budapesti Történeti Múzeumban. Kezdeményező szerepet játszott az MTA történetéhez és művészeti gyűjteményéhez kapcsolódó kiállítások létrejöttében: *A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században* (1992); *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékére* (1997). Ő szerkesztette a *Magyarországi művészet története* akadémiai kézikönyvsorozatában a gótikának szentelt *Magyarországi művészet 1300–1470 körül* (1987) két kötetét. A középkor teljes időszakának a kutatója volt, egyaránt foglalkoztatták az építészeti emlékek és a kőfaragványok, a szobrászat, az ötvösség, a „kisművészetek” alkotásai a koronázási palásttól kezdve a romanika és a gótika emlékein át a Mátyás kori reneszánszig. A középkor emlékeinek 19. századi restaurálásai kapcsán folytatott tudománytörténeti kutatásai elvezették a romantika és a historizmus értő értelmezéséhez. Partnerként tekintettek rá a kortárs képzőművészek és a 20. század művészetével foglalkozó művészettörténész kollégái is, és kezdeményező szerepe volt a magyar művészettörténet-írás történeti folyamatainak – így a bécsi művészettörténeti iskola magyar vonatkozásainak – feltárásában és népszerűsítésében (*Die ungarische Kunstgeschichte und die Wiener Schule 1846–1930* bécsi kiállítási katalógus, 1983). Mindig nagy beleérzéssel, a műemlékes szakemberek partnereként fordult a műemlékvédelem történetének, a műemlékek

művészettörténeti forrásbázisa megővésének, az ezt fenyegető rekonstrukcióknak a kérdéseihöz.

Szerkesztett szöveggyűjteményt *A középkori művészet világa* (1969), majd jelentősen kibővítve *A középkori művészet történetének olvasókönyve. XI–XV. század* (1997) címmel, a művészettörténet öt évszázadának történetét illusztrálandó *Emlék márványból vagy homokkőből* (1976), majd két évszázadot átfogva *A magyar művészettörténet-írás programjai* (1999) címmel. Egy generáció tanult *Bevezetés a művészettörténetbe művészettörténész szakos hallgatók számára* több kiadásban megjelentetett egyetemi jegyzetéből. Újra és újra visszatért az európai és a magyarországi romanika és gótika kérdéseihöz a nagyközönségnek szánt, egyetemi tankönyvekként is kitűnően használható, összefoglaló munkáiban: *A román kor művészete* (1972); *A középkor művészete I. 1000–1250* (1996); *A középkor művészete II. 1250–1500* (1997); *A gótika Magyarországon* (2008); *A romanika Magyarországon* (2010). *A gótika kezdetei Magyarországon. Esztergom a 12–13. század magyarországi művészetében* című kandidátusi disszertációja (1975) német nyelvű kiadásának (1984) máig élő hatását vagy kéttucatnyi tanulmány és könyv mutatja tanítványai tollából, és az új felvetések nyomán Ő is ismételten visszatért a témához. *Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon* (1995) című kötete akadémiai doktori disszertációján alapul. Neki köszönhetők a Zolnay László által feltárt budai szoborlelet első művészettörténeti feldolgozásai (1976, 1989, 1999).

A 20. század utolsó harmadának, a 21. század elejének legnagyobb hatá-

sú magyar művészettörténésze volt – nemzetközi beágyazottságát mutatja a tiszteletére összeállított, hetvenedik születésnapjára megjelentetett, idegen nyelvű *Bonum ut Pulchrum* tanulmánykötet (2010) illusztris külföldi szerzői névsora is. Számos nemzetközi kiállításnak volt magyar közreműködője: *Die Parler und der Schöne Stil 1350–1411. Europäische Kunst unter den Luxemburgern* (Köln, 1978); *800 Jahre Franz von Assisi. Franziskanische Kunst und Kultur des Mittelalters* (Krems, 1982); *Das Zeitalter Kaiser Franz Joseph. 2. 1880–1916* (Schloß Grafenegg, 1987); *Die Ritter* (Németújvár/Güssing, 1990); *Budapest im Mittelalter* (Braunschweig, 1991); *Der Meister von Großlobming* (Bécs, 1994); *Europas Mitte um 1000* (Budapest–Berlin–Mannheim–Prága–Pozsony, 2000); *L’Europe des Anjou* (Párizs, 2001); *Bayer – Ungarn Tausend Jahre* (Passau, 2001); *Gotika* (Pozsony, 2003); *Prague. The Crown of Bohemia 1347–1437* (New York, 2005); *Sigismundus rex et imperator. Művészet és kultúra Luxemburgi Zsigmond korában 1387–1437* (Budapest–Luxemburg, 2006); *Karl IV. Kaiser von Gottes Gnaden. Kunst und Repräsentation des Hauses Luxemburg 1310–1437* (Prága, 2006); *Mattia Corvino e Firenze. Arte e umanesimo alla corte del re di Ungheria* (Firenze, 2013); *Weltereignis des Mittelalters 1414–1418. Das Konstanzer Konzil* (Konstanz, 2014).

Közéleti ember volt, ha valamivel nem értett egyet, ha valamit fontosnak talált, véleményét sosem rejtette véka alá – az intézményi és a szellemi rombolás ellen rendszeresen fel-emelte szavát.

Élete végén, már az őt végül legyűrő betegséggel küzdve, összeállította

a munkássága keresztmetszetét adó, közel kilencven tanulmány háromkötetes, 1359 képpel illusztrált, monumentális gyűjteményét (2020). A tanulmányok nem kis része eredetileg idegen nyelven íródott és jelent meg, ezeket csak most fordította magyarra. A tizenkét csoportba osztott tanulmányokhoz részletes glosszákat fűzött, jelezve a megírás óta eltelt időszak új eredményeit, állításai megerősítésének vagy a velük való szakmai vitának a tényeit. Gazdag, sok korszakot, műfajt, technikát felölelő témaválasztása mindig inspirálónak bizonyult, témái a vele való sokszor folyamatos, szakmai „pingpongozás” útján egyre gazdagodtak. A gyűjtemény a címét a szerzőnek a gótikus templomépület fényességének értelmezéseiről szóló tanulmányából vett idézetből – eredetileg a Suger apát saint-denis-i templomára vésett verses felirat kezdő szavai – nyerte. A *Fénylik a mű nemesen* cím számos jelentésréteget hordoz. Marosi Ernő tanítványai számára emlékeztet például arra, hogy középkori előadásai-ban, bár sosem tartott két egyforma kollégiumot, de bárhonnan is indult ki a témája, a lux-luxus-luxuria különböző vonatkozásai, a szentek nimbusza, a gótikus katedrálisok ablakai kapcsán a középkori fényelmélet bemutatását minden évfolyam számára szükségesnek tartotta. A cím hordozta jelentésrétegek egyike Rá magára is érvényes: most lezárult munkássága a magyar művészettörténet-írás legfényesebb lapjai közé tartozik.

Már soha többé nem hallom tőle a telefonban, kíváncsian a kérdéseket és a rendszeres, általa aztán mindig teljesített kéréseket várva, hogy: „Na, mi újság, Pali?”

Lővei Pál

Kedves Olvasóink! A Mozgó Világ előfizetői díja és az egyes példányok ára hét éven át nem változott. A hozzánk való ragaszkodást köszönjük, most azonban a lap fennmaradása és jövője érdekében arra kényszerülünk, hogy szerény áremelést hajtsunk végre. Ennek megfelelően 2021 januárjától az áruspéldányok 1150 forintért vásárolhatók meg, az éves előfizetői díj pedig 10 980 forint. Abban bízunk, hogy mindez nem rettent el lelkes olvasótáborunkat attól, hogy minket válasszon. A lap előfizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailen (hirlapelofizetes@posta.hu), telefonszámon (+361-331-9393), a szerkesztőség címén és e-mail-címén is: mozgo@mozgovilag.hu.
Köszönettel és tisztelettel: A Szerk.

Megjelent a

Nemzeti Kulturális Alap

a változó világra nyitott zsidóság

Új Köztársaságért
Alapítvány

LENTUS Kft.

Felcsuti Péter
Bojár Gábor
Kende Péter
Kornai András
Nyíri Pál
Szelényi Iván
és más magánszemélyek támogatásával

256

Mozgó Világ 2021/július–augusztus negyvenhetedik évfolyam

Főszerkesztő: P. Szűcs Julianna

A szerkesztőség tagjai: Majtényi László (a kuratórium elnöke), Barna Imre (vers, próza), Bog-nár Róbert (kuratóriumi tag), Csák Csongor (kuratóriumi tag), Gárdonyi László (képzőmű-vészet), Király Ágnes (asszisztens), Nagy Zoltán (jogász), Jován-Cserna Krisztina (gazdasági vezető), Rab László (olvasószerkesztő), Szűcs Péter (tördelőszerkesztő), Vitányi Iván (kuratóri-umi tag). Terjesztés: Magyar Lapterjesztő Rt. 1097 Bp., Táblás u. 32. Postacím 1388 Bp. Pf. 73.

A szerkesztőség címe: 1051 Budapest, Nádor u. 26. Telefon: 331-9393. E-mail: mozgo@mozgovilag.hu. Kiadja a Mozgó Világ Ala-pítvány. Adószám: 19650414-2-41. Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Elő-fizethető valamennyi postán, kézbesítőknél, e-mailen: hirlap.elofizetes@posta.hu. További információ és előfizetői panaszok: Magyar Posta 36 1 767-8262 vagy ugyfelszolgalat@posta.hu. Külföldön terjeszti a Batthyany Kultur-Press Kft. (e-mail: bat-thyany@kultur-press.hu; H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. Tel.: 201-8891). Előfizetési díj 1 évre 10 980 Ft. Indexszám: 25604. Készült a Coradix Kft.-nél. HU ISSN 0324-4601

Szerkesztőségi fogadóórák: szerda 2-től 5-ig
Mozgó Világ-online: www.mozgovilag.hu

Számlaszámunk: Magyar Külkereskedelmi Bank 10300002-20323080-00003285